

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. १३९८ - घ

Title अनुमानदीपि

Author सिद्धान्तवागीशः

Extent ५४६ Age १८०२

Subject न्यायवैशेषिक पूर्णम्

ममन्यलेहणो ५२२

वि. सि. १११५

अ. ग. ११५२

वा. सं. ११५२

स. प्र. ११५५

र. र.

भवाने

॥ श्री ॥ सरस्वत्यै नमः ॥ ॥ नमस्तु गुरुत्सर्वान्ति गूढं मणिदीधितो ॥ श्री भवानंद सिद्धांत वागीशेन प्रका-
शयते ॥ १ ॥ ॥ ओं नम इति ॥ परमात्मने सर्वोक्त्यात्मने नमः ॥ उन्कर्षः ॥ जगतः स्थितिप्रलयकर्तृत्वं ॥ एकस्य
पस्पकथसृष्ट्यादिविचित्रकार्यकारित्वं तत्र हेतुमाह ॥ ॐ मिति ॥ ब्रह्मविष्णुशिवात्मका येत्यर्थः ॥ ॐ घटकैरकारोका-
रमकारैर्ब्रह्मादीनां प्रतिपादनात् ॥ तस्य च नमस्कार्यता प्रयोजकं रूपं तत्र मणिर्दर्शयति ॥ सर्वं ति ॥ सर्वभूतानि सर्वं प्रा-
णिनश्च विष्टं भांत र्यामितया स्वस्वकार्यनियोज्य ॥ परितिष्ठते ॥ अंत र्यामिनो भगवतः प्रेरणायैव सर्वं प्राणिनां स्वस्व-
कार्यं प्रवृत्तेरिति भावः ॥ विष्टं भूतधारणाय ॥ संयोगविशेषः ॥ भूतपदं मूर्तपरं ॥ अतएव विश्वव्यापी विश्वशक्ति-
ः ॥ पिता कीर्त्यत्र विश्वशब्दोपावन्मूर्तवचन इत्याचार्यः ॥ प्रयत्नवदीश्वर संयोगस्यैव ब्रह्मांडादिपतनप्रतिबंधकत्वा-
त् ॥ अतएव द्यावापृथिवी विष्टेतिष्ठत इति श्रुतिरपि भगवत्संयोगस्पर्धारकत्वमाहेत्यपि वदंति ॥ यत्तु आकाशनेष्टु-
रादतिरिच्यत इति मतानुसारेणोदमिति ॥ तत्र ॥ ईश्वरस्यैवाकाशतया भूतपदवाच्यत्वेन तत्रैव तत्प्रतियोगिकसंयो-

तेजोमनोऽरुलोभादौ
वपुर्मास्रभवेत्तत्तमपु-
राम मे शक्तो भवेत्

यत्

गामावाताअखंडो नित्यो आनंद बोधो यस्य तस्मै इत्यर्थः नित्यं विज्ञानमात्रं दंड इत्येति श्रुतिः ॥ ब्रह्मस्वरूपा वधारणा
परा आनंदविशिष्टस्य नित्यत्वं प्रतिपादयतीति विशेषणस्यानंदस्यापि नित्यत्वं प्रतिपादयति। तथा च श्रुतिबला
त्सिद्धे नित्यसुखे सुखत्वावांतरजातिरेव पुण्यजन्यत्वावच्छेदकत्वेन कल्पते इत्याशयः ॥ अखंडः दुरवासंभिन्नः आ
नंदो यस्मादेवं भूतो पासनात्मकबोधो यस्य तिवार्थः ॥ यस्येति षष्ठ्यर्थे विषयता। पूर्णाया अप्रतिहेतुछाया ॥ ननु स
संगतिप्रदर्शनानुमाननिरूपणा प्रतिज्ञायाः प्रयोजनभावः ॥ संगताभिधानस्यैवोक्तप्रलपितेत्वादिकानि
रासप्रयोजनवत्त्वादत आह ॥ पूर्वापरेति। संगतिप्रदर्शनस्य फलमेकवाक्यता प्रतिपत्तिः ॥ अनुमाननिरूपणा प्रति
ज्ञायाः फलं शिष्यावधानमित्यर्थः ॥ प्रयोजनवत्त्वात् अवगत्य पूर्वग्रंथे प्रवृत्तानां तदेकवाक्यताज्ञानेनैवोत्तरग्रंथेपि
तत्प्रयोजनवत्ताज्ञानेन प्रवृत्ति संभवादिति भावः ॥ तत्र च अर्थेकादेकं वाक्यं साकोट्येवे द्विभागे स्यादिति
नैमिषिसूत्रं। तत्र अर्थेकादित्येतावत्कृते भगो वा विभज्य तत्प्रपावां विभज्य इत्यनयोर्विभागरूपार्थेकादिति

भवाते०

२

व्याप्तेः। अतः सांको संवेति॥ विभागे विच्छिद्यपाठे श्रोतृपरस्परार्थान्वयविषयिणां कांक्षा भवति। यथा घटमान-
येत्पत्रघटमित्युक्ते॥ अथैतेन नुक्ते आनयपरपवेत्याकांक्षा। एवमानयेत्येतावदुक्ते घटं पदे वेति श्रोतृकांक्षा। भ-
गोवां विभजित्वित्यस्य विच्छेदे त्वेवमाकांक्षेति तद्वदास॥ तावन्मात्रे च स्मो न ते सदने कुर्यात्। मि घृतस्य धारया सु-
शोवं कल्पयामि। तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठतीति हिराणां मेधसुमनस्य मानः। इत्यत्र कल्पयामीत्यंतः सदनार्थक-
एको मंत्रः। तस्मिन्निर्वादिपरः सादनार्थकः। एते योश्च विभागे साकांक्षत्वमस्ति कल्पयामीत्यंतस्य विच्छेदे-
तस्मिन्कस्मिन्निर्वाकांक्षा संभवति। अतो अर्थेकादिति। तत्र सदने सादनयोरर्थयोर्भेदादिति भावः। अर्थेकं च-
न वाक्यार्थेकं प्रतिपदकरा वाक्यार्थानां भेदात्। किंतु तात्पर्यविषये क्व प्रसिद्धते च प्रसारात् तत्त्वविवेचन-
मेव च तत्र प्रयानां तात्पर्यविषयः। कारणा कथनानंतरं कार्यस्या कथने किं न स्य कार्यमित्याकांक्षा चेति-
। न च विभिन्नतात्पर्ये केपि प्रसंगादि संगति सत्त्वात् न संगतिरीदृशे कवाक्यताव्याप्तेति कथं तथैकवाक्यन-

राम

२

पञ्चमं यं यत्तिने १७ नं १२ मितेव पाठः । ह तं तेषु धरणे प्रकाशयि वं प्रतीति न १७३ हे निर्वर्ण्यते । एककता नपके प्रत्यक्षे न १७३ हे निर्वर्ण्यते । एककता नपके प्रत्यक्षे न १७३ हे निर्वर्ण्यते । ३५ आनो दित्वा देव कृत्य देवता

प्रतीति न १७३ हे निर्वर्ण्यते । एककता नपके प्रत्यक्षे न १७३ हे निर्वर्ण्यते । एककता नपके प्रत्यक्षे न १७३ हे निर्वर्ण्यते । ३५ आनो दित्वा देव कृत्य देवता

प्रतिपत्तिरिति वाच्यं । एकवाक्यता यत्र योरेव संगतिव्यवहारेण संगतिलक्षणोपेकवाक्यताया अनुप्रवेशात् विभि
न्नात्पर्ययके संगत्याभावादिति अकारोत प्रत्यक्षपदस्य मूलः सत्वात्प्रत्यक्षेति पाठनिर्देशोऽनुचित इत्याशयेनाह ।
प्रत्यक्षवितीति । प्रत्यक्षप्रमित्यनंतरं अनुमिति निरूपणोपपत्त्यप्रमाणानंतरं चानुमाननिरूपणो संगते राका
क्षितत्वाद्भयवैवतस्य दर्शनत्वं परत्वं मूलस्याह । अत्रोपजीव्योपजीवकभाव इति । अत्र प्रत्यक्षानुमानयोः अत्र
एव फलयोरेवादौ निरूपणात् । फलत इति । प्रथममुपन्यस्तं । केचित् फलस्वरूपयोः फल्योश्चकार्यकारणभा
वोपि स्वरूपयोः संगतिः । जिज्ञासोपयोगित्वादित्याहुः । उपजीकत्वं संगतिः सा च अनंतराभिधानव्याप्या अ
त्र एवोपजीवकत्वादनंतरं निरूप्यत इत्युक्तमिति वाच्यं । अत मनुस्यत्याहा प्रत्यक्षफलस्येति । अनुमित्य
नुयवसायादेरित्यादिनाऽनुमित्युपजीवकत्वात्तल्लक्षणसंनिकर्षसावाजनितायां वच्छेदकप्रकारकविशि
ष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षपरिग्रहः । न सर्वेति । अयं धर इति प्रत्यक्षेयभिचारदित्यर्थः । अतश्चानुमित्युपजीविकाननुय

अत्रोपजीव्योपजीवकभाव इति । अत्र प्रत्यक्षानुमानयोः अत्र एव फलयोरेवादौ निरूपणात् । फलत इति । प्रथममुपन्यस्तं । केचित् फलस्वरूपयोः फल्योश्चकार्यकारणभा

अत्र विप्रोपता

भवा०
३

जातीदियमेवपक्षारियथापरमाणुराकाशसंयोगीगुरुत्वादित्यादौतत्रव्याख्यादिज्ञानस्याथनुमिति रूपत्वात्तज्ज्ञ
न्यानुमितौतप्रत्यक्षोपजीवकत्वमतआह।अनुमितयत्त्वितिअत्रापिपतनादिप्रत्यक्षस्यगुरुत्वाद्यनुमितिद्वारा
उपजीव्यत्वादित्याह।परंपरयावेति।ननुयत्किंचिप्रत्यक्षज्ञाननिष्ठमुपजीवकत्वमपिसंगतिरेव।तथाचा
विनिगमकंडत्यतआहीप्रस्तुतश्चेति।अनंतराभिधानप्रयोजकतया मुनिना आहतइत्यर्थः४।अयंत्वनुमि
तित्वरूपप्रमिति विभाजकोपाध्यवच्छिन्ननिष्ठउपजीवकतोष्कर्षः४।उक्तष्टोपजीवकतापरंपरोपजीवकत्वस्य
पिसंगतित्वेप्रत्यक्षफलत्ववच्छेदेनापितदस्तीत्याशंकते।पद्यपीति॥॥अदृष्टजननीअदृष्टप्रयोजिकोका
र्ष्यमात्रंप्रत्यक्षदृष्टंहेतुअदृष्टवयागादिप्रवृत्त्यधीनं।यद्वत्तिष्ठेष्टसाधनताधीसाध्यायागादादिष्टसाधनता
ज्ञानेचवेदात्तत्रशक्तिग्रहकारणोत्तदइदंपदेअत्रशक्तंवृत्त्यंतरंविनावृद्धोस्तत्रप्रयुज्यमानत्वात्तदत्यनुमि
तिरूपमिति भवतिचशक्तनुमितेःप्रत्यक्षफलप्रयोजकत्वंसमयःशक्तिःशक्तिग्रहोपक्षयाऽव्यवधानेनोपजी

राम
३

व्यामनुमितिं दर्शयति। मत्कर्तृत्वेति। पागो मत्कर्तृत्वात्। मत्कर्तृत्वं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टं साधनं सत्त्वात्। मत्कर्तृत्वादि-
 त्वे रूपेणैव। आदिना मदिष्टं साधनत्वादि संग्रहः। नन्वनुमितित्वं रूपप्रमिति विभाजकोपायवच्छेदेन प्रत्य-
 क्षोपजीवकता। न तत्र प्रत्यक्षप्रमितिवावच्छेदेनानुमित्यपजीवकत्वं ईश्वरप्रत्यक्षेऽभावादत आह। ईश्वरप्रत्य-
 क्षत्विति। तथा च फलयोर्निरूपणो फलतां वच्छेदेनोपजीवकत्वमेव पुरस्कर्तृमुचितं। तत्र प्रकृतेऽन्त्येतेत्यर्थ-
 ४। न वनिरूपता वच्छेदकावच्छेदेनोपजीवकत्वमेव पुरस्कर्तृमुचितं। निरूप्यता वच्छेदकं च प्रत्यक्षत्वमीश्वरप्र-
 त्यक्षसाधारणमिति वाच्यं। इन्द्रियार्थसंनिर्घोषत्रमित्यादिना निरूपितप्रत्यक्षत्वस्य ईश्वरप्रत्यक्षावृत्तित्वा-
 दितिष्टद्वारकं दृष्टमात्रद्वारकं अदृष्टाद्वारकमिति यावत्। तेन दृष्टद्वारकस्यापि दृष्टप्रवृत्त्यादिद्वारकत्वेऽपि न त-
 तिः। इह अनुमितौ तथात्वऽपजीवकत्वं इतरस्यादृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य अविगम्यत्वात्। विनिगमनाया-
 ५ अविषयत्वात्। एकतरपक्षपातिनीहिषु किं विनिगमना। अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वं चोभयसाधारणत्वात् नैक-

भाव०
४

तरमात्रनिष्ठप्रत्यक्षफलेऽदृष्टद्वारकानुमित्युपजीवकत्ववत्। अनुमानफलेऽदृष्टद्वारकोपादानप्रत्यक्षो
पजीवकत्वसप्तत्वादित्यर्थः। स्वरूपत उपजीवकतो विद्वारोति॥ सर्वेचेति। इन्द्रियापेक्षेति। अनुमितीत्मा
क्यामिज्ञानेपिपरंपरयैन्द्रियस्यापेक्षणीयत्वमस्त्येवेतिभावः। वस्तुतः सर्वं मनो लक्षणं इन्द्रियं न्यत्वमे
वेतिभावः। ननु क्यामिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणात्तथाचकरणीभूतमीश्वरक्यामिज्ञानं न किंचिदपेक्षोत्पन्निक
मत आह। अनुमितिमिति। भावयातः उपादानप्रत्यक्षविधयानुत्पादयतः। तत्करणीति। अनुमितिफलोपहि
तकारणोतानिर्वहकप्रत्यासत्तिविशेषाज्ञानत्वेन स्वजन्यपरामर्शः। सर्वत्रकरैस्त्व्यापारसंबंधेनैव फले
पथासकत्वात्। किं विशेषाज्ञानत्वेनैव जनकतायां दसामानाधिकरणप्रत्यासत्तिरत ईश्वरीयक्यामिज्ञा
ननास्मदादिपरामर्शकोपहितं तथा च तादृशस्वजन्यपरामर्शात्मकप्रत्यासत्तिविरहेण ईश्वरज्ञानस्यातत्वा
त्। अनुमितिफलोपहितकरणीता कस्यैव न्यत्वात्। नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे कत्वावश्यं भावापत्तेर्जन्यव्या

संबंधेनकर

३
ता
राम
४

सिद्धान्तत्वेनैवानुमितिकरणात्वाच्चेत्याशयः। एतेनाप्रत्यासन्नस्याप्यरपस्थदंडादेः करणत्वात्। प्रत्यासन्न
 भावेन करणत्वाभावसाधक इति प्रत्यक्तं सामान्यतोऽभिधानात्। यत्तु ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानमपि स्वजन्यव्यापार
 संबंधेनानुमितिफलोपहितं भवत्येव कार्यमात्रोपधायकस्य तस्य फलानुकूलाव्यापारात्मकपरा मर्शोपत्य
 पधायकत्वादिति। तत्राएवं सति व्यधिकरणाव्याप्तिज्ञानस्यापि कालोपाधिविधेयापरा मर्शोपधायकत्वेन स्वव्य
 धिकरणानुमितिफलोपहितकरणत्वप्रसंगेन विशेषाज्ञानत्वेन स्वजन्यपरा मर्शस्यैव तत्प्रत्यासत्तिरित्या
 ईश्वरव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिफलोपहितकरणत्वस्यासंभवात्। न च येन केनापि रूपेणाफलोपहितत्वेपि नित्यस्य
 त्यादिव्याप्तेरबाध इति वाच्यं योऽप्रत्यक्षायां विशेषणोऽस्य न्ययव्यतिरेकः सामान्यो वै चित्रस्य स्वरूपे योऽप्युपतायोः
 रूपकः तयोस्वरूपयोग्यताघटक संबंधेन फलोपधानस्य तत्र व्याप्तौ निवेशत्वात्। अन्यथा केनालादेर्देव्यत्वं
 रूपेणाघटजनकत्वेपि आकाशादेः संयोगादिसंबंधेन घटात्मकफलसंबंधसंभवात्। एतद्व्याप्नुपादानस्यैव

स्वजन्यकप्रसंबंधेन

तो ३३ पसको गरे वरुका क र्त्तु न दि त्या दि द दि ति ति ३३ ३३

भवा ०
५

निःप्रयोजनकत्वापातात्। फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणां करणं तादृशमनुमितिकरणं च यरामर्शः तस्य कारणा
तायां सामानाधिकरणं प्रत्यासत्तिः। फलोपहितकरणमेव तिरूपं। अतएव वक्ष्यति फलोपहितकरणस्य लक्ष्य
तयेति तथा च ईश्वरज्ञानस्य फलसमानाधिकरणं विरहेण तादृशफलोपहितकरणत्वाभावादित्यर्थ इति तत्कश्चि
त्। अनुमितिकरणत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थाप्य प्रत्यक्षकरणत्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य
व्यतिरेकमाह। सर्वपुनरिति। ननु व्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणात्। नित्यं वनित्येय्यदृष्टादिरूपसहकारिविर
हेण फलव्यतिरेकसंभवात् नित्यस्येति व्याप्तेरप्रयोजकत्वात्। आह। दृष्टद्वारावेति। तथा च करणात्वावच्छेदक
धर्मसामानाधिकरणेन स्वजनकादृष्टाजनकं द्वियजन्यत्वमेवानुमानेऽनंतर्प्याभिधाननियामकमिति भा
वः। इद्वियत्वसामानाधिकरणेन स्वजनकादृष्टाजनकानुमानजन्यत्वं नास्तीत्याह। तच्चोत्पत्तिमदपीति। अ
पिनाकरणत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सूचितं। नच यत्र चक्षुर्धर्माणैर्पूर्वचक्षुर्नाशानंतरं चक्षुरंतरोत्पादः। त

राम
५

उद्यर्षणाजनकप्रवृत्तिजनकस्यादृष्टाद्वारकस्य कृतिसाध्यतानुमानस्योपजीवकमेव च स्तरंतरमेव भोषधपाना
 नंतरंप्रवृत्तिचक्ररुत्यादेपीति वाच्यं तत्र घर्षणाजनकानुमानस्योषधपानजनकस्य प्रयोजकत्वेन जनकत्वाभा
 वात् न चैवमदृष्टाद्वारकत्वं व्यर्थं अदृष्टद्वारकानुमानस्येदियजनकत्वाभावादिति वाच्यं ईश्वरज्ञानस्याप्येत
 त्कल्पेन मितिकरणात्तयातद्वारणापैव तदुपारानात् अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्याभयवसत्वात् तत्र विनि
 गमकत्वमिति भावः न नियम इति तथा चोपजीवकत्वादिति हेतुपंचमनुपपन्नेति भावः कचित्कार्यं निरु
 प्यापीति यथा अत्रैवानुमिति निरूपणानंतरं तत्करणा निरूपणमिति भावः तत्र ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयो
 ज्यत्वं पंचमर्थः न तत्र तद्वैजायत्वमित्याशयेनाह किंचात इति तादृशनियमाभावे किमनिष्ठमित्यर्थः
 न च तत्राभिधानायायत्वं संगतित्वमनुपपन्नं अंतरेणाभिधानायायत्वं सैव तद्वदकत्वात् अत आह नही
 ति संगतित्वद्वारा पर्यालोचनेनापि तस्या अंतरेणाभिधानायायत्वं शयितं तद्वत्तत्तमाह ॥ अत एव

भवानां
ह

ति। आनेतर्याभिधानप्रयोजिकाया जिज्ञासात्जनकं यज्ज्ञानं तद्विषय इत्यर्थः॥ जिज्ञासाजनकज्ञानविषये
व्यवहारवित्याभिवारणाय प्रयोजकं तत्प्रत्यक्षस्य कारणात् ज्ञाने कारणास्य कार्यमावश्यकमिति क्रमेण का
र्यत्वरूपेण कार्यसामान्यज्ञानं ततः सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वा कि
मस्य कार्यमित्याकारिका शिष्यजिज्ञासा ततः शिष्यस्य किमस्य कार्यमिति शब्दप्रयोगः॥ ततः शिष्यजिज्ञासा
ज्ञानं गुरोः ततः इष्टसाधनताज्ञानेनानेन राभिधानमिति क्रमेण जिज्ञासायां अनेतराभिधानप्रयोजकत्वेन
वज्ञानगोचरेच्छाजिज्ञासा तत्र ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानं हेतुरितितद्विषये इष्टसाधनत्वेऽतिथ्यातिरिक्तिवाच्यं
। तादृशजिज्ञासां प्रति समानविशेषकत्वप्रत्यासत्त्यनेन वच्छिन्नाया जनकता तदवच्छेदकं यत्प्रकारकज्ञानत्वं
तत्त्वस्योक्तत्वात्। इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां समानविशेषकत्वं प्रत्यासत्तिः। ननु कार्यत्वप्रकार
काज्ञानत्वे तत्कार्यत्वावांतरधर्मप्रकारजिज्ञासात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतायां कार्यत्वेन वैरक्तगत्या घटज्ञा

राम
ह

नपि कार्यत्वावंतरधर्मप्रकारकज्ञानस्येच्छोदयात्। अवच्छेदकत्वे च तत्पर्योपशधिकरणत्वांतेन कार्यत्वघ
 टकैकदेशनिरासश्च एतच्चाभावेव चार्थपदं यत्प्रकारकेत्यभिधानाच्च न कार्यो दोषमिरपतिव्याप्तिरित्युक्तं
 तादृशजिज्ञासात्वव्याथधर्मवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणातायां यत्प्रकारकज्ञानत्वमवच्छेदकं तत्त्व
 मर्थः। उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रतिदृष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वाद् उपायेच्छात्वस्य च घटेच्छादिसाधारणत्वेन
 तादृशजिज्ञासात्वव्याथत्वाभावादिति। तत्र कार्यत्वावंतरधर्मप्रकारकजिज्ञासात्वादीनां नानातर्प
 मिधानप्रयोजकजिज्ञासात्वाद्यत्वात्। तादृशकार्यकारणभावमादाय प्रकृतलक्षणागमनासंभवा
 त्। तद्यत्किंत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणातायां च तद्यत्किंत्वस्यैवावच्छेदकतया कार्यत्वप्र
 कारकज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वात्। यच्चेष्टसाधनत्वे कार्यकारणभावात्मकतया संगतिरेवेति तत्रा
 तिर्यागिर्न दोषायेति तद्वच्छेदकत्वं हेतुमानयोः कार्यकारणभावोहितयोः संगतिर्न त्विष्टसाधन

भवा.

७

त्वं तथा च परानंतरं यदभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोपः सतयोः संगतिरुपेक्ष्य प्रत्यक्षानु-
मानसंगतिलक्षणोऽष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तेरपरीहारात्। यद्धर्मव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानेष्टसाधनताज्ञा-
नमानंतर्ण्याभिधानेप्रयोजकजिज्ञासाजनकसर्वधर्मः संगतिः। अतएव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य स्वा-
तंत्र्येणाविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाप्रतिजनकत्वाभावेऽपि न श्रुतिः। नवाऽष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तिरिति
केचित्। अत्र वदंति॥ गोहेघटोस्तीत्यभिधानानंतरं घटत्वसामान्यज्ञानात् को घट इति जिज्ञासायां के बु-
द्ध्यवादिमान्यष्टइत्यनंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये घटत्वेऽतिव्याप्तिः। एवमावा-
रत्वज्ञानानंतरं आधेयत्वसामान्यज्ञानात् किमस्याधेयमिति जिज्ञासायां आधेयस्यानंतराभिधानादाधे-
यत्वादावपीति अत्र ब्रूमः। गोहेघटोस्तीत्यादौ घटत्वादिकं संगतिरेव उपोद्घातमध्ये निवेशात्। तथा हि॥
चिंतां प्रतिसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं विदुर्बुधा इत्यनेन प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचित्ताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वमुपो-

राम
७

हातः प्रकृतं चतुर्विधं विशिष्टोपादेयं अनुकूलत्वं च कचिद्वृत्तत्वं कचिच्छापकत्वं कचिच्चजनकत्वं यथा
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमित्यत्राज्ञातव्याप्तिके स्पष्टाप्तिपदवाच्यत्वेन ज्ञाने का व्याप्तिरित्या
कारिकायां जिज्ञासायां व्याप्तिरित्यपरां मेवं द्विपासं त्रिकष्टे पर्वतीयधर्मे व्याप्तिपदवाच्यत्वेन ज्ञाने का
व्याप्तिरित्या कारिकायां जिज्ञासायां व्याप्तिविशिष्टत्वधीर्नतदुपस्थापकं विनैतितदुपस्थापकं किं तां कां द्या
यो सामान्यलक्षणा निरूपणा मेवं विशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे किं तापकमित्याकां ज्ञायां परामर्शस्या
नुमितिहेतुत्वव्यवस्थापनमिति तत्र तत्रोपोद्घातपरप्रयोगः प्रकृतैवाज्ञातघटपदार्थस्य घटोस्तीत्यतो
घटपदवाच्यत्वेन ज्ञाने को घटपदवाच्य इति जिज्ञासायां कंबुग्रीवादिमान्यटइत्यादिक्रमेणा निरूपणो प्र
कृतघटास्तित्वसिद्धान्तकूलचिंता कालीनस्पष्टास्तित्वघटत्वस्य सत्त्वेनोपोद्घातत्वसंभवात् एवमाधा
रत्वादिकमपि प्रसंगमध्योनिविशते आधारप्रसंगेन स्मृतस्याधेयस्यानुपेक्षत्वे ज्ञानेन जिज्ञासोदयात्

कचिच्चजनकत्वं

किं

क

भावा

८

। केचित्तु। घटोस्तीत्यदो घटपदवाच्यत्वाभावेपत्वादिकं च प्रसंग एवानुपेक्षणीयत्वं हि उपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्म
वत्त्वं स च धर्मो घटपदवाच्यत्वामाधारत्वादिः उक्तस्वेषणौ च तदनुगमात्त्राधिक्यमित्याहुः तत्र स्मृतिका लावच्छे
देनोपेक्षानर्हत्वं प्रसंगोऽवस्थितिकालावच्छेदः। स्वरूपसंघितरंशोऽज्ञातोपयोगी स्मृतिरनुपेक्षणीयता च
भिधानुरेव स्वयं स्मृतायां जिज्ञासानुरया तस्वीयानुपेक्षणीयत्वज्ञानस्य जिज्ञासाजनकत्वाभावाच्च। केचित्तु
श्रोतरेव स्मृतिरनुपेक्षणीयता च वक्तुरस्मिन् वक्तुस्योपेक्षानभविष्यतीति प्रति संक्षेपश्रोतर्जिज्ञासादयदित्या
हुः। एवं प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छेदेन प्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः। चिन्तावक्तृग्रीत्याऽत्रापि तादृश
कालावच्छेदः स्वरूपसमुपोद्घातयदनियामक इतरंशः ज्ञातोपयोगी एवं प्रतिबंधकी भूतश्रुति जिज्ञासानि
वृत्तौ अवश्यवक्तव्यत्वमवसरः। अत्रापि निवृत्त्यंशस्वरूपसंचितरंश एव ज्ञातोपयोगी यथा अनुमाननिरु
परागनेतरं तादृशजिज्ञासानि वृत्तौ वक्तव्यत्वज्ञानात्। किं वक्तव्यत्वमिति श्रोतर्जिज्ञासानेतरं उपमाननि

राम

८

विहक्तव्यमि २

रूपमिति जिज्ञासितार्थसिद्धत्वमवसर इति कश्चित्। तस्यापि पूर्वोक्तव्यपर्यवसानं भवति हि जिज्ञासाविषयसिद्धत्वे
इदं ज्ञातमनन्तरं किं हि जिज्ञासेति। निर्वहकत्वमेककार्यं निर्वहकत्वं तच्च प्रयोजकत्वं। कारणात् तदवच्छेदक
साधारणं यथा व्याप्तिपक्षधर्मणोरनुमित्येव न कत्वेऽपि तज्ज्ञानकी भूतज्ञाने विषयता। अवच्छेदकत्वेनैकका
र्यानुकूलत्वं तत्र सामान्यतोऽनुमितिलक्षणौ कार्यानुकूलत्वज्ञाने किं तदनुकूलमिति जिज्ञासायामन
तरं पक्षधर्मता निरूपणमिति। एककार्यत्वं एकस्य कार्यता प्रयोज्यता सावजन्यता जन्यज्ञानविषयता च य
था ईश्वरशक्त्योरनुमाना जन्यत्वेऽपि तज्ज्ञानविषयत्वलक्षणौ कार्यत्वसंगत्या ईश्वरवादानंतरं मीमां
सकेन शक्तिराशं किं नैव्यापिकेन ईश्वरसिद्ध्यनंतरं शक्तिरित्यपरमप्रयोजनं त्वनुमानस्यापवर्ग इत्यनेन
ईश्वरसिद्धपवर्गणोरनुमानजन्यत्वलक्षणौ कार्यताभिधानेन सामान्यलक्षणासंभवात्। पक्षनिर्वहकत्व
मुपपादकत्वं मिति तत्र उपपादकत्वं हि न तापकत्वं घटकत्वं वा वीजपीडातेन गतार्थत्वात्। न कारणात्वं हेतु

कारणस्य

कार्यत्वसंगतिः कश्चित्। सामान्यतोऽनेकार्थज्ञाने किमन्यत्कार्यमिति जिज्ञासायां विशिष्ट २

जिज्ञासा औत्सर्गिकत्वेन ता म नादृश्य उपमानं येत संगति पदर्शने आकाशोत्तर कल्पना गौरवमिति भावः
। ननु बड्वादि संमतत्वेन संगतिरत आह। स्वप्नसिद्धयेत्यादि ॥ अनुमानस्य स्वप्नसिद्धत्वेन सामान्यधर्मप्रका
रकज्ञानस्य जिज्ञासाजनकस्य संभव इति भावः। स्वप्नपदतयेत्यत्र हेतु निरसनीयेति निरसनीया अल्प
वादिविप्रतिपत्तिर्यत्र तत्रैतत्पर्यः। डुरुहत्वेन वदनिष्ठसाधनत्वज्ञानात् कदाचिदिच्छाप्रतिबंधः स्यात्।
अतः स्वबोधत्वं प्रथमजिज्ञासाया मुपयोगि डुरुहत्वे हेतु निरसनीयवदुवादीति ॥ ननु स्वगमस्य स्वयमप्यु
हितं शक्यत्वादि नित्यापेक्षया स्वगममुपेक्ष्य डुरुहिकस्य च जिज्ञासा प्रथमं भवते वेत्यत आह। औत्सर्गिकी
मिति। ननु प्रतिबंधकीभूताया जिज्ञासाया निवृत्तिः प्रतिबंधकाभावात्तरवत्स्वरूपसती हेतुर्न तज्जीतामाना
भावात् अत आह। यथा चेति। आकरं च मतत्वं बोधादौ प्रतिबंधकजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामेव शक्यं वक्तव्यत्वं
मेव सरः वक्तव्यत्वे ज्ञानादेव जिज्ञासेति न लक्षणव्याप्तिरत एव ग्रंथशेषः। वसरसंगत्यभावसूचना यथा

शक्ति इर्मावशिन शक्ति मते ५

धुवानो
१०

चामिति शब्दस्य विरम्यत इति शब्दस्य वा उपनिबन्धेः शब्दांतरेति उपमिति विषयीभूतगवपपदातिरिक्तगोसदृश
पदादिशक्तिग्राहकमित्यर्थः शब्दांतरसमग्राहकं केवलमिति देशवाक्यार्थस्मृतिरूपव्यापारमात्रोपधाने उप
योगिनोपमिति तत्र गोसादृश्यादीनामविषयत्वात् अत उपमिति विषयीभूतगवपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वबो
धकमनुमानमुपजीव्यत्वे दर्शयति। सप्रवृत्तीति सामानवित्तिवेद्यतया गवपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वविषयकं
गवयपदसंप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वात् इत्याकारकमित्यर्थः गवयोगवयपदप्रवृत्तिनिमित्तवानित्युपमि
तौ गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणतया तद्ग्राहकस्योपजीव्यत्वादिति भावः इदंच चिंतामणि कारम
ते आचार्यमते त्वगवयोगवयपदवाच्यइत्येवोपमिति स्वीकारादिति धेयं ॥ अत्रोमितावयंकमः अगृहीत
गवयपदशक्तिकस्य कीदृगावयपदवाच्यइति प्रश्नानंतरं गोसदृशोगवयपदवाच्यइत्याकारकमिति
शेवाकार्यज्ञानेततः सादृश्यविशिष्टदर्शनंतदेव करणंततोऽतिदेशवाच्यार्थस्मृतिः सैव च व्यापारः

गवयपदसंबन्ध
मधुपरादि

राम
१०

मदितु बहुकारि संमतत्वादिति स्योपमानकारणतयाऽनुमानकार्यतया वा बहुकारि संमतत्वादित्यर्थात् न नोपमान इत्यवधेयं ॥ ५ ॥ (विष्णुको) कार्यकारणभावात् संमतत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

न्यत्वात् तद्वद्वज्र २

ततो गवयोगवयपदवाच्य इत्युपमिति रितिनन्वेतावता उपमिति संतुपजी च त्वमादर्शितेन तत्र यमान स्वरूपं
 पत्पि इत्यत आह। अतत इति। उपमितिकरणस्यापि कार्यत्वेनादृष्टजनक प्रवृत्तौ अपि कानुमानसापेक्षमेव
 यमानमित्यर्थः। अयं गवयपदवाच्यगवयपदवानुगवयसंयोगादित्यनुमानव्यक्तिविशेषस्यापि गवयगव
 यपदवाच्यः इत्युपमानोपजीवकत्वादाह। निखिलमेवेति। तत्रानुमानत्वावच्छेदनोपजीवकतेति। न दोषद
 तिकेचित् इत्यस्वरसर्वीजंतुवद्वद्वदिसंमतत्वादिति मूलेन तादृशसंगतेरप्रदर्शनात् यं शासंदर्भः। ननु सं
 गतेरनिवामकत्वेऽनंतरा मिधाने किं निया मकमत आह। संभवति चेति। एवं च निरूपणा योः कार्यकारणभा
 वः संगतिमुदयानोक्त इति न दोषः। निरूपयोरिव निरूपणयोरपि कार्यकारणभावो यथा कथं चिज्जिज्ञा
 साजनकद्वारा संगतिरेवेत्यपि कश्चित्। इह प्रत्यक्षानुमानस्यैव निरूपणा योः प्रत्यक्षज्ञानानुमानज्ञानयो
 रैवं च प्रत्यक्ष पूर्व कत्वेनानुमानज्ञानजननार्थं प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रथममपक्षितत्वाद्दोषप्रत्यक्षमभिहितमि

इह संज्ञे चेति
 दोष

नपदेयथाश्रुतार्थकमेवतद्यतइत्यपि व्याहर्तव्यमिति व्याख्यादीत्यादिना साध्यसाधनतत्सहचार्यशाहिप
 रिग्रहः अत्रचतत्सर्वकमित्यत्रतत्पदेन इन्द्रियसंन्निकर्षोत्पन्नत्वेन प्रत्यक्षस्य इन्द्रियार्थसंन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमि
 त्यादिपूर्वसूत्रेण प्रकृतं स्पष्टं परामर्शेन स्वरूपनिरूपणायोः फलनिरूपणापि कार्यकारणभावावग
 मः। अन्यथा प्रत्यक्षफलनिरूपणानुमितिकरणनिरूपणाप्योरेवोपजीवोपजीवकभावमात्रेणासंगति
 स्यादिति ध्येयं। नन्वेवमपि सौक्यमोपपादनेपि अत्रकामातोपपादितइत्यत आह। अत्रापीति। अत्रापि अनुमा
 नांवेडेपि सहचरप्रत्यक्षेति। यद्यपि व्यवभिचारज्ञानविरहसहतेसहकारदर्शनं व्याप्तिग्राहकमित्युक्तं तत्रच
 त्पक्षं विशेषमिति कथं तन्निरूपणास्य हेतुत्वं तथापि प्रत्यक्षं मप्यतिपाद्यप्रत्यक्षं व्याप्तिग्राहकमि
 ति बोधयितुं परेणानशक्यते तत्रापि प्रत्यक्षनिरूपणं हेतुमिति ध्येयं। अत्रापि प्रत्यक्षं वेडेपि इन्द्रियत्वेन
 दियज न्यज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणकरणतत्करणनिरूपणायोः कार्यकारणभावावगमः तस्य तेन रूपेणा

सप्तमोऽध्यायः

इति सप्तमोऽध्यायः

सप्तमोऽध्यायः

अथ मातृत्वविरोधस्तथाचाचारसप्तमि विषयकनिरूपणाप्रकारत्वं च संबोधप्रकारित्वं विषयित्वं च व्यापारानुबोधितया बोध्यं। अनुमाने निरूपणापेक्षानिरूपणोक्तत्वं च इत्यर्थ इति कश्चित्। अनुमाने निरूपणापेक्षाननुमाननिरूपणार्थतया च निमित्तसप्तमी अनुमानस्य विशेषतया निरूपणास्य च विशेषणतया पूर्ववाक्ये न बोधितत्वाद् अनुमाननिरूपणा इति परामर्शस्यासंभवादिशेषणस्य निरूपणास्य निमित्ततया विशिष्टे निमित्तत्वं विवक्षितं तथोक्तमित्यनेनोभयत्राप्यनुमितिर्निरूप्यत इत्यन्वयः। ननु भवत्सर्वत्रातुमिदं नुप्रवेशोऽनुमितिघटितमेवानुमानलक्षणं किमिति कृतं अन्यथापितश्चरणा संभवादत आह। करणस्येति। अवमूर्तिः करणत्वं च क्रियाभेदेन भिन्नमेवैवातं तथा च प्रत्यक्षादिकरणतातोऽनुमितिकरणताया विभिन्नत्वमेव प्रत्यक्षानुमानयोर्विभिन्नप्रमाणात्वे। व्याप्तिशब्दोभयविषयकस्यैकस्मरणास्याभिन्नत्वेऽपि शब्दानुमानत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणा व्यवहारात् तथा च प्रत्यक्षादिप्रमितितोऽनुमितेर्वै

आसिद्धानन्तरि

सप्तम्युक्ते

न न्यस्ति हि प्रमाणात्मानं कृताग्रभेदे एव प्रत्यक्षानुमानयोर्वैदिके इत्यत आह. आश्रयभेदस्य व्यभिचारेणानियमकत्वं न संभवतीति भावः ॥

१ स्थापनोत्तरीकपदस्य लक्षणेन तथा सुखलपदस्योत्पलत्वलक्षणाज्जो २ वं पररीत्या वेदं.

भवानां लक्षणपज्ञानार्थं अनुमितिलक्षणभावः अत्र क्रियालक्षणावाक्ये। कर्मधापरयोत्तरेति। ननु भावप्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यत्वेन तत्पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यत्वेन वा शक्तिराद्ये नीलत्वोत्पलत्वयोः सामानाधिकरण्यलाभः। तपोः पदार्थतावच्छेदकत्वेन सामानाधिकरण्येऽनन्वयान्न च तत्पदे नीलत्वोत्पलत्वयोरेव लक्षणं। गौरवात् नीलत्वोत्पलत्वयोरभेदस्य बाधितत्वात्। नीलोत्पलपदानीनाभिन्नोत्पलानुमवापलापाताच्च। द्वितीये नीलोत्पलीये नीलत्वोत्पलत्वसामानाधिकरण्यमित्येवं रीत्या प्रत्ययतादृशसामानाधिकरण्येऽवच्छेदकत्वात् संबन्धेन प्रकृत्यर्थस्य नीलोत्पलस्यान्वयोपपादनेनैकदेशान्वयामावेशनंतराक्तिकल्पनापत्तेः एवं घटत्वादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मस्य प्रतिपादने नीलोत्पलत्वमित्यत्र तादृशसामानाधिकरण्यस्येति युमन्ति भेदकल्पनमपीति अनुवर्धेति घटत्वमित्यादौ क्लृप्तत्वं शक्तेरेव प्रकृते तादृशसामानाधिकरण्यलाभः। तत्र हि घटेतरादृशत्वस्यैव सकलघटवृत्तित्वेन प्रकारेण घटत्वमुपस्थाप्यते तत्र प्रकृतिरप्यवघटस्य लाभः।

नीलत्वोत्पलपदे

ये

शक्तिर्वैलक्षण्य
कल्पनामिति

राम

१३

इतर वृत्तित्वस्य वृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुतायाः तदवच्छिन्नाभावस्याप्रतिपक्षोदित्यर्थः ॥३॥

न च घटेतर वृत्तित्वं प्रतियोगिकाभावस्य पूर्वत्वादाववच्छिन्नाभावस्य वृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुतायाः तदवच्छिन्नाभावस्याप्रतिपक्षोदित्यर्थः ॥३॥

ति

तरावृत्तित्वाद्दोभावप्रत्यक्षशक्तिरात्रापि इतरवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रतिपक्षोदित्यर्थः ॥३॥
चैविशकलितमित्यर्थः ॥ इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावस्याप्रतिपक्षोदित्यर्थः ॥ इतरवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाव
स्याप्रसिद्धत्वात् घटत्वादौ बाधविशिष्टस्य शक्त्युत्पत्तिसंभवात् यन्मन्त्रिवैविध्यं एकपदोपादानात्मापितावता
परस्य रोपस्यैवावबोधनं प्रकृतिजन्यबोधेन संबंधेन तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वं मस्य प्रकारतातेन स
बोधेन इतरवृत्तित्वं तद्वृत्तिमन्त्रार्थभातेन घटत्वमित्यादौ न केचुप्रीत्यादिमत्वादेर्भातं नीलोत्पलत्वमित्यादौ
नीलामित्रमुत्पलत्वैव प्रकृत्यर्थः ॥ तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं नीलामित्रोत्पलत्वं तच्च नीलत्वसमवाय्यमित्यस्य
मवेतोत्पलत्वं तस्य चोपाधितया स्वरूपसंबंधेनैव प्रकृतिजन्यबोधप्रकारतातेन संबंधेन च तद्वृत्तिमन्त्रार्थभाते
न सामानाधिकरण्याप्यपि भातेन अभेदांशस्याधिकभातेन नीलत्वसमवायिसमवायस्यापि भातारिति ॥
प्रमेयत्वमित्यादौ च तरावृत्तित्वांशो न भासते ॥ अप्रसिद्धत्वात् ॥ किंतु सकलप्रमेयवृत्तित्वं ॥ न च गुणान्य

घटेतरवृत्तित्वत्वात् तदवच्छिन्नमित्यर्थः ॥ न च घटेतरवृत्तित्वं प्रतियोगिकाभावस्य पूर्वत्वादाववच्छिन्नाभावस्य वृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुतायाः तदवच्छिन्नाभावस्याप्रतिपक्षोदित्यर्थः ॥३॥

इति विशदयितुं लिखितं ॥ समवायसंबंधावच्छिन्नाधिकरणता तद्वत् रूपसमवायेन यद्वा विशिष्टं यत्कंच विशेषं तदपेक्षया न समवायेनेत्यर्थः ॥ अत एव न च गुणान्यत्वेत्याद्यसंशयः ॥

भवा
२४

त्वविशिष्टमत्वात् तद्विशिष्टस्यानतिरेकितया तदितरा समवेतत्वस्य महत्त्वमित्यादौ च सकलमहद्वृ-
त्तित्वस्य महत्परिमाणो बाधादन्तर्व्यसंगो इति वाच्यं । तदितरत्वव्यापकत्वे ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत-
द्वृत्तये ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव तद्वृत्तये न विवक्षितत्वात् । तदितरत्वव्यापकैतिक-
राणाञ्च घटत्वमित्यादौ न इव्यत्वादेर्भा नमिति । अत्र न व्याख्या । एवं सति एकत्वमित्यादौ परिमाणादेक्यं न
लाम्बानच प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसंबंधनैव तदितरा दृष्टित्वं तद्वृत्तित्वेव प्रतीयते । एक-
त्वनिरूपितसमवायेन परिमाणादिकमवतीति न तत्रैकत्वपदवाच्यतेति वाच्यं । एवं सत्यनंतरा किकल्पना
वशं प्रकृत्यवच्छेदकत्वादिसिद्धिरूपेणैव शक्तिरस्त्यकिमितरा दृष्टित्वादिगौरवसहिष्णुतापदाधर्मत्वे
नैव शक्तिरस्त्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितसंबंधनतत्र प्रकृत्यर्थस्यान्यथानेन घटत्वमित्यादौ न इव्यत्वा-
देर्बोधः । अतएव गुणाकिराणावत्प्राप्यकृत्यमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छेदेनैव गुणाभावप्रत्यय

यत्र येन रूपेण बोधो सति वाच्यते तत्र तेन रूपेणैव । यथा घटत्वमित्यादौ उपाधिरूपेण तद्वृत्तित्वमित्यादौ

राम
२४

अपि विष्णु एव वेतव निष्कमक निष्ठि शान्तम ननु विनिजानकता वर्ये कया सत्ता वरिज प्रकाशत निरुपित पक्ष विशेषतः कालितं वरि व्याप्य निरुपित नतपा विधिमामनाधिकारा
वर्गवित्तमते विष्णु एव वेतव

संबंध संबंध विषयक कवे द्वाया तद्वत् सा मा तद्वि क रण विषयता न त्पने जे रवे ॥२॥

संबंध २

४ विषयवैलक्षण्ये विषयप्रतावेलक्षणदेवैलक्षण्ये विषयज्ञानस्मृतिभावः ॥ ननु विषयवैलक्षण्ये

संबंध

थानुपपत्त्याऽनुयोगित्वप्रतियोगित्वादिरूपसंबंधमानवत्समानाधिकरणमानमपि मविष्यतीत्यतः
संबंधेति कश्चित् । संबंधसंबंधाविषयकत्वेपि समूहालेबनयावृत्तस्य विशिष्टज्ञानस्योपपादितत्वात्
द्वितीयः समूहालेबने सर्वत्र विशेष्यता विशिष्टज्ञाने विशेषणोपकारता संसर्गचसंबंधता विशेष्ये विशेष्य
ता एव विषयतेति विषयता विशेष्यताज्ञानवैलक्षण्ये जितं साकारवादिना । तथा चार्थनैव हि विषयां विशेष्य
तनुरोधात्संमूहालेबनाविषयोऽनुयोगित्वं प्रतियोगित्वं च विशिष्टधीविषयइत्फपेयमत आह । अमस्य
लइति । इहो वद्विमानिति अमानुमिति स्थूल इत्यर्थः । ननु असदेव सामानाधिकरणं तत्र प्रसिद्धमत आह ।
असदिति । असतो वैशिष्ट्यस्य सङ्गरागोपापिमानस्य निरासादित्यर्थः । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः । शुक्ति
विशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वस्परजतत्वप्रकारता सामान्यस्य वा यत्किंचित्प्रमात्वद्वयक
प्रकारतात्मानियामकसंबंधनिरूपितत्वनियमबन्धेनार्थतस्तन्निरासात् असद्वैशिष्ट्यमाने त्वरजत

५ अत्र लक्षणे सामानाधिकरण्यादयः केन वाः क्रमेण प्रसिद्धा भूमा नुमिता व व्याप्तेः । अत्रे-तथा विध क हारण्य मेतल्लो ए श क प्रति पा य त्वे माव प्रत्य म न्य परा जी ता व

इति प्रसामानाधिकरण्यात् प्रतीतिरिति तत्रादिना । मे प्राप्य को नादि

भवा-
२६

16

त्वप्रतियोगिकशुक्लनुपयोगिकवैशिष्ट्यस्य किं चित्त्वमात्रघटकप्रकारकत्वानियामकतया शुक्लो रजतत्वप्रकारकतायां तादृशसंबंधनिरूपितत्वाभावेन तादृशनियमभंगादिति । ननु पक्षवृत्तित्वे व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यपक्षगाहिज्ञानमेव व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षवृत्तित्वसामानाधिकरण्यपक्षज्ञानपदप्रतीपाद्यत्वसामानाधिकरण्ये व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षवृत्तित्वयोरन्वयबाधेपि तादृशज्ञानान्वयेऽबाधा तथा च तादृशज्ञानजन्यत्वे लक्षणा नान्या समत आह अगंतरेति । तथा वै तादृशलक्षणा नै तादृशलक्षणा वाक्यप्रतीपाद्यमिति भावः । लक्षणा व्याप्तिमुक्त्वा लक्षणा वाक्यजन्यशाब्दबोधानुपपत्तिमप्याह । अगंतरेति त्वकश्चित् विषारो विषारात्वावच्छेदेन शशसंबंधेति शशविषारोत्पन्नप्रत्यर्थलक्षणाया शशसंबंधिविषारोति शाब्दबोधेशशसंबंधिभेदस्येव शशसंबंधाभावस्योपिविषारो निर्णयो विरोधित्यर्थः । प्रमाणाप्रस्तावादिति । प्रमाणात्त्वमिह विविच्यत इत्यतः प्रमाकरणा लक्षणास्येव प्रस्तुतत्वेन तदर्थे प्रमराम

२६

आदयो यानुपपत्तेः क्वचिन्नेन न लक्षणे प्रत्यक्षे मत्वस्वरसः । ४
यथा प्रत्यक्षे मता वा प्रादुर्भावात्

तत्रासंबंधेनाभाव इति व्युत्पत्तिकारणसंबंधावच्छिन्नभेदलाभात्ता नुपपत्तिरिति । उक्त्या ॥ १०२

अथ नानाविधसंज्ञाभावे प्रतिपेक्षितानवच्छेदकवह्नित्वावहितसंज्ञादिप्रत्येकतयान्यवतः सत्ताव्याप्यधर्मवानुपपत्तादुपमासौल्येत्यर्थः ७

लक्षणास्यैवोचित्यादित्यर्थः। प्रमेवेति न तत्र प्रमाकरणात् लक्षणां ययोगिनी भ्रान्तिरपीत्यर्थः। उपाध्या
यमते पक्षतावच्छेदक सामानाधिकरण्येनैव साध्यं सर्वत्रानुमिति विषयः न तत्र लक्षणावच्छेदकावच्छेदे
नापि अवच्छेदकत्वस्य व्यापकता ज्येष्ठकत्वेन साध्य संबंधविधया भागानां संभवात् तथा च गंधाभ्यावावच्छि
न्नो घटो गंधवानित्यनुमितिः प्रमेवेत्यतोपदिचेति। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यमानस्यानुभवित्वा
दसंसर्गाग्रहादिसामान्यसामग्रीवशादनुमितावश्यवच्छेदकत्वं भासते एवेति भावश्चरमेति॥ प्रथमज्ञा
नपदस्य तत्परत्वे तत्रैवातिव्याप्तेरिति भावः प्रमापरमितियावद्भूमभिन्नत्वं प्रमात्वं। अत्राप्येति॥ अत्राप्येवा
थत्वावगाहिना अपक्षधर्मवापक्षधर्मत्वावगाहिनेत्यर्थः। वस्तुतो वस्तुगत्यासाध्यान्यः पक्षस्तदवगा
हितया। ननु ते स्यादनुमितेर्लिङ्गोपधानां शेषमत्वेनालक्ष्यत्वमत आह। लिङ्गोपहितेति॥ प्रमाणाभा
वादिति शेषः। ननु वस्तुगत्यासाध्यान्यः पक्षः तत्रैव रस्यतादृशज्ञानं प्रसिद्धमतेः स्तज्जनत्वस्य तद

अल्लेन्यदृष्टि विषयतावलंततत्प्रत्ययः । एषोऽप्येवमेव
 देवतावत्तदेवमेव ।

कुविधयानवरेदनाप्रस्थिनाभातितालकागवप्रस्थिने।

५

तथा च ज्ञात्वा भावो भवति एवमस्ति वदति मन्त्रेण च वत् एव कारोऽप्यस्ति एवेति भावः ॥५॥

॥

भावः
२७

नुमितो सत्वात्वात्प्राप्तिरत आह ईश्वरेति। अतिप्रसंजकत्वादिति। तादृशपरामर्शत्वेन तस्य हेतुत्वाभावाद्दुपा-
सानप्रत्यक्षत्वेन तज्जन्यत्वस्य प्रामाण्येऽतिप्रसक्तत्वादिति भावः। अतएव तादृशप्रमाणं नुमितावव्याप्ते-
रेव तत्तज्ज्ञानं वेति व्याप्तिविशिष्टेयत्पक्षधर्मताज्ञानमित्येवं रूपसप्तमीतत्परुषोपि नेत्यर्थः पदार्थताव-
च्छेदकेति। न चैवं स्वरूपैकशेषस्य द्वंद्वोपवाहकत्वानुपपत्तिरेकविषयत्वाभावादिति वाच्यं। पदजन्यप्रतीति-
विशेषरूपस्य पदार्थस्य भेदापेक्षया पदजन्यप्रतीतिविषयभेद एव द्वंद्वस्य नाधवेन कल्प्यता ता एवेव नीलघ-
टयोरित्यत्र पदजन्यप्रतीतिप्रकारभेदात् घटोऽत्यत्र विशेष्यभेदाद्वंद्वस्य प्रसक्तिः। अस्तौ त्वत्पद-
नाथ एव स्वरूपैकशेषस्य सार्थकत्वाद्यथा अनेनानुपपत्तिरिति। ननु नीलघटमोरभेद इत्याहो द्वित्यं कुत्रा-
नेति न तावद्विशेष्यतस्यैकत्वात्। न विशेषणो न योः पदार्थतावच्छेदकत्वेन निराकांक्षत्वात्। न च प्रक-
त्यर्थवृत्तिसंख्यावाचकत्वं स्वप्नो न तत्तन्मात्रवृत्तिसंख्याबोधकत्वं अतएवैकस्मिन्पाथः परमाणो आ

राम
२७

पइत्यत्रतद्गतगुणानादायबहुवचनंसमर्थितवर्धमानोपाध्यायेरितिवाच्यो। एकस्मित्वादे एको घटा
इत्यत्रासाधुत्वज्ञानाभावदृशायांशाब्दबोधप्रसंगात्। तत्रद्विवचनंपदसाधुत्वायैवेतिचेत्तर्हिकर्मधा
रयएवास्तुकिमर्थंपदार्थभेदमनादपदद्वंद्वकल्पनमितिचेत्तर्हीलघटयोरित्यत्रकर्मधारयेनीला
भिन्नघटत्वेनोपस्थितोअभेदइत्यस्यनिराकोत्तत्वादतन्वयप्रसंगात् ननुपदार्थयोरभेदस्त्वले।
पिद्वंद्वस्यसाधुत्वेकर्मधारयश्चकिमर्थंष्टयंगीक्रियतइत्यत आह। पदार्थद्वयेति। तथाचयत्राभे
दसंसर्गकबोवेतात्पर्यंतत्रेद्वंद्वसाधुत्वात्कर्मधारयादेवतादृशबोधइतिभावः। भेदाभेदोदासी
नेति। भेदाभेदाविषयकेत्यर्थः। इदंचतादृशपदार्थद्वयबोधेविशेषणार्थपदार्थयोर्भेदएवद्वंद्वइत्यनु
शासनस्वरसमिद्धमतमनुसृत्याह। विशिष्टपदस्येति। यत्त एकस्मिन्नैवचैत्रैवत्वचैत्रसंबंधानापद
जन्यपतीतिविषयाणांभेदेनद्वंद्वोपत्तिरतोविशिष्टेति। तदसत्। एकपदेद्वंद्वस्यतदपवादकैकशेष

(एकैत्रिंशमप्रश्नोत्तरं तत्रैव गुरुपेदे प्रसक्तं एकशेषापत्तिस्तथापि दुर्वादे तत्राह वि-विशेषकोपि प्रोक्तो केवत्यर्थः ॥ १ ॥)

विशेषण २

विशेषण १

भवा० स्वचापादपि तमशक्यत्वात् किंच समस्य मानप्रत्येकपदार्थयोर्विशेषणयोर्भेदस्तयोर्द्वेधापादकोनत्वेक
 १८ पदार्थैर्विशेष्ययोर्भेद इति नायं यथा धर्मपरतयति। न पुंसकैभावेक इत्यनुशासनाद्यामिवेशि
 १४ ष्यमेव व्याप्तिविशिष्टपदार्थस्तथाव व्याप्तिविशिष्टपदार्थमज्ञापदयोर्द्वेद इति भावः। एतेन वैशिष्ट्यशक्त
 धातुत्तरकृत्यत्पयस्याश्रयोपस्थापकस्याश्रयत्वेन हाराणां व्याप्तिवैशिष्ट्याश्रयतोपस्थितौ व्याप्तिवैशि
 ष्याश्रयत्वपदधर्मत्वज्ञानजन्यत्वमर्थः। स्यात्तथा च व्याप्यवानिति परामर्शस्य संबंधसंबंधाविषयकत्वा
 त्तैवा व्याप्तिरिति परास्ते एवमपि एकवधमिति इति विशेषणोपि मिमांसकमतेति। तथा च व्याप्यवानिति रा
 १८ परामर्शस्त्वलीयानुमित्यव्याप्तिः धर्मत्वावच्छिन्नव्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानंधर्मत्वावच्छिन्नपदधर्मताज्ञाने च का
 रणमिति कारणतादृशकल्पना गौरवं गत्यमाराणां श्रवणं हरेकधर्मप्रकारकपदधर्मताज्ञानत्वेन
 हेतुत्वोक्तौ च तत्कालीनत्वतस्तु रुषीयत्वप्रवेशादनंतकार्यकारणभावापत्तिरिति। मिथ इति। तडु

अतस्तत्रापादिमात्रं १८
 तय
 २

राम
 १८

मयं व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वोभयं उपलक्ष्य परस्परसामानाधिकरण्यापेक्षयापकत्वात्। व्याप्पवानि
ति परामर्शतदसंभवादित्यर्थः। न च तदुभयेति। तदुभयविषयत्वनियतधर्मः परामर्शत्वं। परामर्शप्रत्यक्षे
परामर्शत्वेन हेतुतायां मानाभावादित्याशयः। न च तत्प्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वात्। वद्विव्याप्यो धूमोऽयं
पर्वत इतीत्यादिज्ञानप्रत्यक्षे। तिव्याप्तिरेवेति वाच्यं। अनेकवृत्तित्वेन धर्मस्य विशेषणत्वात् तद्व्यक्तिव
स्यैकमात्रवृत्तित्वात्। विषयस्य तत्त्वेन कारणत्वात् नास्तीत्याशयेनेह मिति कैश्चित्। पक्षधर्मतेति॥
पक्षधर्मताविषयत्वनियतधर्मावच्छिन्नइत्युक्तौ च पक्षधर्मतायाः पर्वतसंयोगादिरूपतया धूमधूमाभाव
सहचरितवद्विमान्यवतइत्येवमाकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतामिरूपितजन्यताप्रयेपर्वतो धूम
वान्नवेति संशयोऽतिव्याप्तिस्पादतस्तद्वारणाय व्याप्तिविषयकत्वमावश्यकं। न चैवमपि धूमव्याप्य
धूमव्याप्याभावसहचरितवद्विमानित्येवं रूपसाधारणाधर्मवद्विमिश्रानजन्ये पर्वतो धूमव्याप्यवान्न

तत्त्वमिति

नारदस्य वचनम्
पञ्चमोऽङ्कः

मिसविकञ्चित् ॥ व्याप्तिस्तानत्पञ्चमर्षात्वादिनक्रादण्तादयलामायव्याप्तिविषयत्वनिर्णयतत्वेविकारकतयोक्तुम

राम

۱۲

உ.ப.நகராட்சி உரிமை (26) பற்றிய கருத்து பற்றிய வினாக்கள்

बलक्षणायातिपरंतु स्खलविशेषेऽतिव्याप्तिर्भवति पक्षधर्मतोपादानेन त्वव्याप्तिरतिव्याप्तिश्चेत्पतोपि
 पक्षधर्मतोपादानवैयर्थ्यमुक्तमिति धेयं। वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादोऽतिव्याप्तिवारणाय व्याप्ति
 विषयकत्वेन जन्यज्ञाने विशेषणीयमिति वक्ष्यति। तथा च पक्षधर्मताविषयकत्वनियतेत्यादिविवक्ष
 णो धूमवत्पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे व्याप्त्यविषयकेऽतिव्याप्तिश्चेत्ततो व्याप्तिविषयकत्वं
 नियतेत्यादिविवक्षणो धूमवत्पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे व्याप्त्यविषयकेऽतिव्याप्तिश्चेत्ततो
 व्याप्तिविषयकत्वनियतेत्यादिविवक्षणावश्यकं। नवपक्षधर्मतापरमुपादाय नवपक्षधर्मत्वावि
 षयत्वेनैव जन्यज्ञाने विशेष्यता। तावतापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधातिव्याप्तिवारणासंभवादिति वाच्यं। त
 थासत्पसंभवापत्तेः पर्वतो वद्विव्याप्यवत्पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽतिव्याप्तिश्चेत्ततो व्याप्तिप्रका
 रकपक्षधर्मत्वाविषयकत्वेनैव व्याप्त्यविषयत्वस्यैव लघुत्वेन विवक्षणाचित्वादिति तत्सारं

२ पर्वतो वद्विव्याप्यवत्पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽतिव्याप्तिश्चेत्ततो व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मत्वाविषयकत्वेनैव व्याप्त्यविषयत्वस्यैव लघुत्वेन विवक्षणाचित्वादिति तत्सारं

भाव०

२०

२०

एकरूपेण

वि

व्याप्तिविशिष्टपदपक्षधर्मताज्ञानपदयोः कर्मधारयश्च शिष्टपदं च प्रकारपरमित्वाशयेनाह । व्याप्तीति । यद्यपि वक्रिव्याप्ते धूमोऽव्यवस्थान्तर्वत इति ज्ञानस्यापि व्याप्तिप्रकारकत्वात् । पक्षधर्मताज्ञानत्वाच्च । तज्ज्ञानानुयवसायेऽपि व्याप्तिरुक्तं रूपेण जतकत्वात् । तौ चासंभववद्विवक्षितव्याप्ते धूमो धूमवान्तर्वत इति ज्ञानसाधारणत्वात् । तथापि पक्षधर्मतांशो व्याप्तिप्रकारकत्वं विवक्षितं । तच्च पक्षनिरूपितप्रकारतावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारकताकत्वं । धूमो वक्रिव्याप्ते धूमवान्तर्वत इत्यत्र पर्वतनिरूपिता धूमनिष्ठप्रकारतानव्याप्तिप्रकारतावच्छेदिका किं तद्धूमस्य मुख्यविशेष्यतेवेति न तत्साधारणमिति ध्येयं । अत्रापि तादृशविवक्षारोपि । वक्रिव्याप्ते धनवानित्यक्तौ वक्रिमदव्यावृत्तिरूपव्याप्तिप्रकारकत्वसंभावना स्यादतो विशिष्टाह । इत्येनसमाताधिकरणीति । त्वमानुमितेरिति । पूर्वध्रमात्मकपरामर्शजन्मायां विषयाबाधेन प्रमानुमितावा व्याप्तिर्दर्शितेति भावः । इत्यनियामसंयोगेन साध्यतायां हेतुतायां च

राम

२०

हेतुविषयता निरूपिताधिकरणविषयता निरूपित रक्षित्वविषयता निरूपिताभावविषयता निरूपित प्रतिपक्षत्वविषयता निरूपितानन्देदकत्वविषयता निरूपिताभावविषयता निरूपित साध्यतावच्छेदकविषयता निरूपिता वृत्तिनात्मकेष्यता निरूपित साध्यविषयता निरूपिताधिकारप्रमाणविषयता निरूपित हेतुतावच्छेदकवृत्तिनिषेधविषयता निरूपित पर्वतत्वावृत्तिनिषेधविषयता प्रालिङ्गनत्वमित्यादि०५
अकारकं मित्येवं व्याप्तिप्रकारतो तौ पूर्वो व्याप्तिनिर्वाहः स्यात् अत्र तु व्यापकत्वसामानाधिकरण्ययोः

काशानुमितिः परामर्शश्च प्रमेव स्यादतो ह्यत्रिनि यामकसंबंधेन हेतुता साध्यता प्रतिपत्त्यर्थमा
ह। अत्रेति सप्तम्या आधेयत्वमतिपादनात्। नितरामिति। साधे व्यापकत्वप्रकारे साधने च सा
ध्यसामानाधिकरण्यापेक्षया रण्यप्रसिद्धा व्याप्तिवारणानसंभवतीति भावः। तथा व्याप्तिधत्ता
वत्पदार्थानां व्याप्तिशरीरनिविष्टपदार्थानां। तथा चिधेति। व्याप्तिभावे यत्रयस्य येन संबधेन प्रकारता
तत्र तेन संबधेन तत्प्रकारकत्वमित्यर्थः। तच्चाधिकरणो हेतुप्रकारकं अभावे तादृशाधिकर
णद्वित्वप्रकारकं शतियोगितायां तादृशाभावप्रकारकमित्यादिकमेण बोध्यं। तच्च यतिरेकिणी
ति। तत्र पक्षधर्मतांशवद्भावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमत्वस्यैव प्रकारत्वादिति भावः। न तु धूमव्या
पकवह्निसमानाधिकरणाधूमत्वस्य वद्भावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमत्वस्य च ज्ञानं वद्भाव
वद्वित्वरूपव्यभिचाराधेयं प्रतियात्वाभावावगाहितयावानविरोधि अत आह। भवति हीति॥ त

तद्ध्याप्यानगहितया१

भवा-
२१

नस्वीकृतमिति चेदस्य चेदेन व्यभिचारधीविरोधिरसभा हाकिं तया च धर्मिता वदेत वदेदेन माह मितानं तद्वदितव्यं चेत्तावत्तजधर्मिकव्यभिचार
 व्याचातथाभूतस्यापि अनायत्तैव मणिमंवादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वं कल्प्यत इति भावः । ननु धूम
 व्यापकवद्वि समानाधिकरणा धूमसमानाधिकरणा रासभवानिति ज्ञाने धूमसमानाधिकरणा तपो
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकवद्वि त्ववानिति ज्ञाने च वक्ष्यमाणं वद्वि धूम इति व्यभिचारधीविरो
 धित्वसत्तात्तज्जन्यप्रत्यक्षेति व्याप्तिरुक्तं रूपेण जनकत्वविवक्षाणो त्वसंभवसंबुक्तं रूपस्य तादृश
 धूमसमानाधिकरणा रासभवानिति ज्ञानस्य साधारणतया जनकता नवच्छेदकत्वादत आह । तथा
 विधेति । न तथा । पक्षधर्मतांशे व्यभिचारविरोधिरासभा हाविति । तद्विशिष्टव्यभिचारधीविषयधर्म
 प्रकारकतादी शीष्टपक्षज्ञानजन्यत्वमर्थः । उक्तज्ञानं तु पक्षधर्मतया ज्ञाते रासभत्वविशिष्टे
 न व्यभिचारधीविरोधिवृत्तत्वेति तथात्वेपि तस्य पक्षधर्मतया भावमिति भावः । ननु धूम
 समानाधिकरणा तपो दिव्याग्नेरेवोक्तं रूपव्यभिचारधीविरोधित्वेमा नाभावः । व्यतिरेकव्याप्तौ

धर्मिता

व्यभिचारधीविरोधयविषयधर्मिकरूपपक्षधर्मतांशे विरोधिदी

राम
२१

१. ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

केचकथानचवद्वित्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं धूमभावत्वं वद्व्यभावसमानाधिकरणा
 भावप्रतियोगितावच्छेदकमित्येवं समूहाखंडनात्मकथामिचारधीविरोधीत्वं वाच्यं । तथापि धूमव्याप
 कवद्विकालीनधूमवान्पर्वतइतिज्ञानस्यसमानाधिकरणाविषयतयाऽनुमित्यजनकस्यसंशयकतया
 उक्तरूपस्यानुमितिजनकतानवच्छेदकत्वात् । नचधूमव्यापकवद्विसमानाधिकरणाधूमवान्पर्वतः । वेदनाभा
 वव्यापकाभावप्रतियोगिधूमवान्पर्वतइतिज्ञानयोरनंतरत्वमेव हेतुतावच्छेदकमनस्तथैव लक्षणनि
 वेश्यमिति वाच्यं । अन्यतरत्वधरकभेदानां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणानानाकार्यका
 रणभावावश्यकत्वेतदपेक्षयालाघवात् । प्रत्येकरूपेणैव हेतुत्वकल्पनाया न्याय्यत्वादत आह । व्यतिरेक
 सहचारेणोति । ननु मणिमंजुहारिन्यायेन विरोधित्वेमानाभावः । क्वचित्तकोन्ययव्यतिरेकानुविधानस्य
 तादृशाव्यभिचारद्युत्रायकतमेव उच्यते । योगादित्यस्वरसादाहीव्यतिरेकसहचारेणोति धूमसंशयोत्र

(Faint handwritten Devanagari script at the bottom of the page)

22

प्रत्यक्ष १

रम

३५ प्रमचेति नमस्तु त्वं नमस्कोपेक्षा उद्धात्मकश्च मानस परामर्शस्ततः पर्वतोवह्निमन्त्रित उच्यते:

22

आचार्यकृतस्येति ॥ अलेखसंयोगस्तत्तत्तद्व्यभिचरः ॥

वाच्यं तत्तत्कालावच्छिन्नविशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टतद्विपरीतज्ञानाभावत्वेन तन्निर्णीयत्वावच्छिन्ने प्रति
हेतुत्वादिति बाधनिश्चयस्य स्वातंत्र्येण विरोधितापोत्तविशेषदर्शने तत्कालावच्छिन्नत्वेन देयं स्वमते
संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनस्य न हेतुतां धकारस्त्वघटसंशयोत्तरप्रत्यक्षे वा भिवा
एतन्न च तौ दृशविपरीतज्ञानविरोधित्वेन हेतुतां विशेषदर्शनादौ लोकादिसाधारणा विरोधित्वस्यै
कस्याभावात् किंच विशेषदर्शनप्रपञ्चसंशयानंतरं आलोकसमवधानस्य पुरुषांतरीया धकार
स्य घटसंशयविरोधितः सत्त्वात्तत्प्रत्यक्षपत्तिः ॥ तत्पुरुषीयता दृशविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षं प्रति
तत्पुरुषीयता दृशविपरीतज्ञानविरोधित्वेन हेतुत्वस्योक्तौ चातीव गौरवं ॥ पुरुषांतरीयविशेष
दर्शितस्यापि तादृशविरोधित्वस्वरूपयोग्यत्वादिति प्रसंगः ॥ एवंप्रतादृशविपरीतज्ञानवत्प्रत्यक्षनिर्णी
यत्वेन कार्यतावच्छेदकं अर्थसमाजग्रस्तत्वात् ॥ किंच भ्रमसंशयानुत्तरनिर्णीयसामान्यसामग्रीस

तद्व्यभिचरः
विशेषदर्शन

भया
२३

त्वेन संशयोत्तरमपि सामान्य निर्णयापत्तिर्द्वारैवेति तदनुत्तरप्रत्यक्षेपि सामान्यं नंतरकल्पने। तीव्रगो
रत्वं माताभावश्चैव च विशेषदर्शनं इतरकोरिज्ञानविरोधितया संशयोत्तरतादृशप्रत्यक्ष उपपुज्यत इत्यंत
आह। हेतुतामत इति। न च सर्वमत एव विशेषदर्शनस्य विशेषणधीत्वेन हेतुत्वाद्देततामत इति नमुक्तं।
विशेषदर्शनत्वेनैव तस्य हेतुतापरा मरीत्वेन हेतुत्वविवक्षारोपितत्वात्तिव्याप्तिरिति प्रवृत्तिरिति श्रुत्यात्
विशेषणाधियोऽहेतुत्वाभिप्रायेणोदमित्यपि कश्चित्। तथा विधेति। व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानि श्रुय
त्वेनेत्यर्थः। अत्रमाहीति। अन्यथा व्यावर्तकधर्मदर्शनस्यैव कधर्मदर्शनालोकादिसाधारण्यभावेन व्यभि
चारप्रसंग इति। अथैव व्याप्तिशेषत्ववानयमिति दर्शनं च न पीतत्वधर्मविरोधीति न ततः श्रुत्यप्रत्यक्षं।
केचित्। विशेषदर्शनाद्यतिरिक्त्यावत्कारणकालीनतादृशसंशयोत्तरप्रतितादृशसंशयविरोधिदर्श
नत्वेन व्यावर्तकधर्मदर्शनादिसाधारण्यरूपेण हेतुता आलोकाभावप्रमुक्तसंशयोत्तरप्रत्यक्षे वा

विशेषादेति पाठः

न धर्मातीतप्रकाशदर्शनप्रत्यक्षकारणत्वेति पूर्वोक्तं। विशेषदर्शनं तत्प्रमाणत्वेनैव प्रत्यक्षं।
उत्तेधितेन हेतुत्वे प्रसंगेन वाह्यं

राम
२३

लोकसमवधानं हेतुरित्याहुः। अतएव तथाविधनिष्पत्तेन त्वेव त्वविवक्षणादेव लिङ्गवत्त्वादिकं लक्षणं
स्वरूपं यस्य एवं भूतो योऽतिदेशवाक्यार्थस्तस्य यज्ज्ञानं वद्विद्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशं महानसपदवाच्यमित्या
कारकं तज्ज्ञान्यायामित्यर्थः। तथाविधेति। वद्विद्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशं विशिष्टमहानसपदवाच्यत्वज्ञा
नत्वेनेत्यर्थः। न्यायार्थेति। पञ्चावयवैरेकवाक्यतया बोधोजन्यत इति चिन्तामणिकाररीत्या इदमुक्तं स्वम
ते तत्र उपनयार्थविशेषकनिगमनार्थविशेषणकशाब्दबोधेति व्याप्तिर्बोद्ध्या। ननु पतयेन वद्विद्याप्यधूम
स्य पर्वते साक्षात्तत्त्वकारणयाभानं किं तमत्वर्थसंबन्धिनोऽभेदऽसंबन्धेन प्रकारकतयाभानमिति तादृशानि
श्रूयते न हेतुत्वविवक्षयेव तत्र नातिव्याप्तिस्तथाचायमित्फयनयोऽसिद्धावेत्यत आह। तच्छब्देनेति। यत्र
वद्विद्याप्यधूमवत्पर्वतमेव बुद्धिस्थीकृत्य सोऽस्तीति शब्दोऽभिहितस्तत्र वद्विद्याप्यधूमवत्पर्वतोपस्थि
त्या ज्ञेये वद्विद्याप्यधूमवत्पर्वतोस्तीति शब्दबोधेति व्याप्तिः। मनुतच्छब्दात् बुद्धिस्थत्वेनैवोपास्थि।

भवा
२४

नानांतरावकाशेन न

ति ॥ शाहबोधः विशेषप्रकारकधीर्मानसीति तत्रातिप्रसंगइत्यत आह। संकेतितेति। यत्रवक्त्रिवा
यधूमवत्पर्वतएव घटपदस्य संकेतग्रहे घटोस्तीति वाक्येन वक्त्रिवा यधूमवत्पर्वतोऽस्तीति बोधो जति
तस्मात्तद्व्याप्तिरित्यर्थः। ननु महावाक्यार्थज्ञानं जन्ममतः कथं न्यायार्थज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह। व्युत्पा
दयिष्यत इति। पदजन्यत्वस्येति। घटादिपदादाश्रयत्वादिसंबन्धेनाकाशोपस्थितावपि शाहबोधातुदयात्
वृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वमित्यर्थः। ननु घटशाहबोधप्रतिवृत्त्या घटोपस्थापकपदज्ञा
नत्वेन कारणात्तावत्प्राप्त्यस्य घटोपस्थितिव्यापारः। व्यापारस्य हेतुताव घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैवावच्छि
यते। नचैवं प्राप्तौपस्थिते घटोपस्थितिः। व्यापारके घटपदज्ञाने सति घटशाहबोधोपपत्तिः घटशाहबो
धेपदोपस्थितेरजनकत्वेनाऽव्यापारत्वात्। नचैवमपि घटपदजन्यघटोपस्थितौ सत्प्राप्त्यं प्रकारांतरेणाद्य
दोपस्थितेरपि शाहबोधजनकत्वापत्तिरिष्टत्वात्पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावकाले शाहबोधातुदय

राम
२४

निष्पत्तयानि विह

2

हेतुला

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

निरुपेयं शेष एतन्निविष्टं तासां साक्षात्कारं नैव स्यात् ॥ ३ ॥ अथ एतन्निविष्टं ननु तत्प्रकारं कृतं न त्वेति न निश्चयत्वेन वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अत एव नैव नैव हेतुमात्राभावेन.

भवा०
२५

निरुपेयं
छा ४

दिसाधारणीतामादाय शाब्दबोधेऽतिव्याप्तिरिति भावः चकारात्तव क्रियाप्यवत्पर्वताभिन्नः पर्वतं पर्वतप
दवाच्य इत्ययमिति सेयम् ननु तत्कारणात्तापो निश्चयत्वेन निविष्टं मत आह । देहो रक्तो न वेति । रक्तदेह
वानिति ज्ञानं देहा एकं विशेषे विशेषणान्न च विशेषणान्नमिति रीत्या अन्यतविशिष्टं वै शिष्यमिति रीत्या
तत्राद्यं पुरुषं निरूपितं देहं निष्ठविशेषणान्नमिति रक्तत्वविशेषणान्नान्नान्नित्वं निरूपितत्वं विशेष
णान्नान्नस्वरूपसंबन्धविशेषः । प्रतीतिसाक्षिकः ४ देहो रक्तः देहवानिति ज्ञाने च देहं निष्ठविशेषणान्नान्नित्वं
पित्तान्नरक्तत्वनिष्ठविशेषणान्नित्वं तत्तुदासः । कारणोक्ततत्रावद्विशेषणान्नान्नमसंसारं यद्दृष्टं तत्तुदा
निर्विकल्पकानन्तरं देहो रक्तो भवेति संशयानन्तरं त्वं तादृशधीः सार्वलौकिकी यदि च तादृश संशयकाले
विशेषे विशेषणमिति रीत्यापि देहो रक्तवानिति न धीः तदा तादृश बोधं प्राप्तिरक्तो देह इति निश्चयाभा
वविशिष्टतादृश संशयः प्रतिबंधको वाच्यः । न च देहो रक्तो न वेति संशयानन्तरं तादृश भूतत्वे रक्तो

राम
२५

दंडो नास्तीति मानसं धीर्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या स्यात् अभावे प्रतियोगिता वच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि
ता वच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनो विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या मानस्याप्रसिद्धत्वे तदवच्छिन्नं प्रति
प्रतिबंधकत्वकल्पनाया अप्योमादिति वाच्यं । लौकिकप्रत्यक्षे दंडविषयसंबंधविशेषणतायां वैरक्तदं रक्तभा
डीयत्वासंमर्गः ॥ ग्रहस्यापि अभावे रक्तत्वविशिष्टदंडं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधत्वस्यैव कार्यता त
वच्छेदकतया तां दृशबोधवारणात् वस्तुतस्तु ॥ अभावनिरूपितदंडनिष्ठविशेषणानिरूपितरक्त
त्वनिष्ठविशेषणताशालित्वमेव विशेष्यविशेषणमिति रीत्या तदवगाहित्वे । तच्च रक्तदंडो नास्तीति वि
शिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽप्रसिद्धं । तदवच्छिन्नं प्रतितादृशनिश्चयाभावविशिष्टसंशयस्यैव प्रतिबंधकत्वा
च्च । संशयानंतरं निश्चयेन तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुपपत्तिः । अतएव विशेष्यविशेषणमि
ति रीत्या विषयविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारणी प्रवृत्त्यादिजनकता वच्छेदिकानचप्रवृत्त्यादिनि

भवा०

२६

२६

यामकाएकाविषयतातद्व्याप्यं च विशेषे विशेषणमिति विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयताद्वयमिति वा
च्यो। माताभावात्। विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेषे विशेषणमिति विषयतायानियामकसत्त्वेन तदावश्यं
कत्वेन तदावश्यं कत्वेन तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयता नियामकसाम्याऽप्रतिबंधकत्वकल्पने
ऽतिगौरवाच्च। एवं लुप्रीत्युरऽत्यादौ एकत्र द्वयं एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरे वैशिष्ट्यमिति च विष
यताद्वयं तत्राप्युक्तीत्याचरेण बोधेऽनुयोगितावच्छेदकप्रकारेण हीनं। एकत्र द्वयमिति विषयता च व्याप
केत्ययमास्माकी नऽ। पञ्चाशदधिकं च शब्दानां कसारमेज्यं प्रपेक्षितमस्माभिः। रक्तदेडवानिति विशि
ष्टवैशिष्ट्यबोधेऽत्र रक्तत्वविशिष्टदेडत्वविशिष्टनिष्ठप्रकारता व्यासज्यद्विरेकारक्तत्ववैशिष्ट्यादि
कत्वेन रक्तवद्विमानित्यादौ न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधो संभवऽ। अत्राप्याव्यासज्यद्विरेकारक्तत्वोदिते
कनिष्ठप्रकारतातामादाय तत्र रक्तत्वादिसंस्कारकवैरहरेण तत्र रक्तत्वविशिष्टदेडत्वविशिष्टप्र
निष्ठ

राम
२६

कारता व्यास उपपत्तिरेकारकत्ववैशिष्ट्यादिकं च वैज्ञानिकेन रक्तवर्द्धिमानित्वादी न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधा
संभवः। अथाचा व्यास उपपत्तिरुक्तत्वादियत्येकनिष्ठा प्रकारता ता माहायतत्र रक्तत्वादिप्रकारक व्यवहार
। तत्र रक्तत्वविशिष्टदंडत्वविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्न प्रतिहेडत्वविशिष्टांशेरक्तत्वाभावाप्रकारकरक्त
त्वप्रकारकज्ञानत्वं कारणता वच्छेदकं। तेन इयं स्थितिहेडं उच्यते। प्रकाशकारकं दंडोरक्तइति ज्ञानं न वा
स्पृश्यग्रहः। न वा इत्यरक्तदंडुः प्रमेय इति ज्ञान स्पृश्यग्रहः। एवं दंडोरक्तवानिति बोधेऽपि रक्तत्वविशि
ष्टहेडं उच्यते। भावाप्रकारकरक्तत्वविशिष्टावच्छिन्ने दंडत्वप्रकारकत्वे ज्ञानत्वे न हेतुतेति। यथानुभवमूढं
अतएव विशिष्टद्वयज्ञानमेव विशिष्टवैशिष्ट्यमानंतत्त्वं च न कार्यता वच्छेदकं। आद्यसमाजग्रस्तत्वात् इ
ति मिश्रमतमपात्तरक्तोद्देश इति निश्चयानुविधापि ज्ञानविशेषस्यानुभवसिद्धताया इरण्यवत्यादिति। एवम
किमुमितावपि पर्वतत्वादिविशिष्टविशेषक व्याप्तिप्रकारक निश्चयत्वे न हेतुत्वमिति। तद्याप्यविशिष्टपर्वतत्व

मवा

२७

२७

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः अतिव्याप्तिरेव पर्वतो वद्विष्याथ वा न वेति संशये वद्विष्याथ वा न्यर्वतो ड्यं इति ज्ञानानुदया
देकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यबोधेति व्याप्तिर्यथा। दंडकानित्यादौ त्वदंडत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे दंडत्वप्रकारक
धीत्वेन हेतुत्वात् तत्र धर्मिता वच्छेदकामिश्रितस्य संसयस्यापसिद्धानिश्चयत्वस्याप्रवेशात्तरत्नोदंडो न वेति सं
शयानुयवसायश्च न रक्तत्वविशिष्टदंडीयत्वावगाही। किं तरक्तत्वरक्तत्वाभावप्रकारकदंडधर्मिकाज्ञान
वत्तावगाही विशेष्यविशेषणमिति रीत्या वारक्तदंडे ज्ञानवत्तावगाहीति तत्र त्रयमभिचारः। विशिष्टविषयो
पधानेनेति। तृतीया प्रकारे घटमिच्छामीत्यादौ घटत्वविशिष्टविषये त्वरूपस्यैव तदुपधानं छादौ प्रकार
त्वादिति। प्रतियोगित्वाभावत्ववद्विषयित्वप्रकारित्वादेरनुपस्थितस्यैव प्रकारत्वाभ्युपगमात्तथा च विषयि
तायां निरूपितत्वसंबंधेन घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यवगाहितादशेच्छादि साक्षात्कारेण भिन्नावज्ञान
त्वेनादृशकारणात्ता वच्छेदकमिति भावः। विनश्यत्स्वच्छज्ञानादिच्छादेषयोः साक्षात्कारेण कतिपयं राम

२७

संभवति। विनश्यदवस्थज्ञानजनितयोरिच्छाद्वेषयोश्च साक्षात्कारो नास्य पेयत इत्युक्ते वाह। कृते सैति। साक्षात्
कारोऽत्र कृतित्वांशे निर्विकल्पकै रूपः कृत्यंशे स विकल्पकस्य विषयांशे स विकल्पकस्य कृतित्वांशे निर्वि
कल्पकस्या तस्य संभवात् इति। न च कृतिसाक्षात्कारपूर्वप्रत्यासत्त्यर्थं विषयस्मृतेरावश्यकत्वे कथं व्याभि
चार इति वाच्य। स विषयप्रकारकत्वेनैव संस्कारादिसाधारणप्रत्यासत्तित्वादिति। ननु तत्र द्विशिष्टबुद्धौ तत्र द्वि
शेषाधीत्वे न हेतुत्वात् कृतिसाक्षात्कारपूर्वविशेषाणि निमित्तं विषयस्मृतेरावश्यकत्वे कथं व्याभिचार इत्यु
तस्तत्रापि ज्ञानत्वे स्यात्पदं दर्शयति। विशेषा विषयकादिति। इदं च विशिष्टज्ञानकारणात् अवच्छेदकपदं
नाय विशेषा विषयकत्वेनैव तत्र हेतुत्वात्। विशेषा विषयकसंस्कारेणानविशिष्टस्मृतिः समा
नविषयकत्वेनैव संस्कारस्मृत्योऽकार्यकारणाभावात् तस्मात्तदुपदर्शनमाह। विशिष्टसंस्कारादिति। त
द्विषयकगुणानां। तादृशविशिष्टविषयकगुणानां तत्र तादृशविशिष्टबोधे। अत्र च गुणानामिति स्वरू

भगानो

२८

२९

पतिर्देशमात्रं विशेषणात्तद्वेदकप्रकारकसंशयान्पत्तेन प्रकारितया विशेषणात्तद्वेदकसंशयान्पत्तेन
वाहेतुतेति धेयं । नवरक्तदंडोऽशुद्धसंस्कारवत् ३ पुरुषांशो लौकिकसंनिकर्षवत्तोरक्तदंडवात्पुरुष इ
ति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः । ज्ञानस्य प्रत्यासत्तिरैव रक्तोदंडो न वेति संशयदशायां तादृशानुद्बुद्धसं
स्कारसत्वात्तादृशबोधापत्तिरेवं रक्तत्वं दंडो लौकिकसंनिकर्षदशायामपीति वाच्यं । तत्र तत्प्रत्यक्ष
व्यक्तिविशेषप्रतिपत्तिरदुद्बोधकानामपि तत्र व्यक्तित्वेन हेतुत्वाद्भवतामपि तत्र तत्र दुद्बोधकव्यक्तिविशेषा
णां स्मृतिविशेषहेतुत्वस्यावशं कल्प्यते संस्कारप्रयोज्यतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधपूर्वस्मृतियक्तिविशे
षकल्पनाया एव गौरवपराहत्वात् । न च यत्र पुरुषसंनिकर्षदशायां नोद्बोक्तसमवधाने किं तदभावद
शायां दुद्बोधकसमवधानेन स्मृतिस्तत्र तादृशोद्बोधकस्य प्रत्यक्षव्यक्तिप्रत्यपि हेतुत्वकल्पने गौरवं । अ
कल्पने पुरुषसंनिकर्षदशायां रक्तदंडोचराबुद्बुद्धसंस्कारसत्वात्तादृशप्रत्यक्षपत्तिरिति वाच्यं । य

राम
२८

त्रपुरुषसंनिकर्षदशायामेवतादृशसंस्कारोदोषकसमवधानेनतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षंजनि
तेतत्रतादृशसंनिकर्षभावकालेस्मृतिवारणायतादृशोदोषकव्यक्तेःस्मृतिहेतुत्वकल्पनायामवता
मपितत्पत्वादिति।अतएवतत्रासंस्कारएवप्रत्यभिज्ञायाहेतुरितिप्रचीना॥मणिकारमतेतत्रप्रतिबंध
काभावेसतिचोद्धृष्टसंस्कारेऽवशंस्मृतिरिति तत्रस्मृतिरेवप्रत्यभिज्ञादिहेतुरिति।ननुअनुमितावपिज्ञा
नत्वस्यहेतुतावच्छेदकेऽप्यवेशादतआह।इच्छादितइति।ननिच्छादितोऽनुमितिरुत्पद्यतेएवज्ञाद
यातर्भावेनानुमितौभावेवस्यनिर्णीतमशकत्वादतआह।संस्काराच्चेति।अत्रचस्थूलकालांतर्भावे
रानुमित्यभावः॥सुनिश्चितइतिभावः।ननुतथापिअनुमितौज्ञानत्वेनैवकथ्यहेतुत्वं।संस्काराद्यत्पत्वेना
पिहेतुत्वस्यवक्तृशकत्वात्ततआह।संस्काराद्यत्पत्वेति।तत्रअनुमितौज्ञानत्वेनैवतादृशनिश्चयत्व
घटकेतयाविषयत्वेनेति।अत्रइदंपश्यामीत्यनुव्यवसायसाक्षिकोलौकिकत्वनियामकोविषयतावि

नवा
२८
२९

शेष एव कार्यता कारणात् योरवच्छेदकः पदमावातस्तरमिच्छेदमिति यादौ सौ रभं न पश्यामीति धीः । अत एव कु
सुमांजलिषकां शेषादात्कारत्वावच्छिन्नविषयता घटितमेव लौकिकप्रत्यक्षज्ञानासुक्तं । वर्धमानोपा
ध्यायेत तत्र तादृशविषयतया प्रत्यक्षवत्त्वं । कारणात्तावच्छेदकं तेन परां गच्छादिसाधारणता दृशप्रत्यक्षस्य
च तादृशविषयतया प्रत्यक्षवत्त्वं कार्यतावच्छेदकं । तेन विषयजन्यसर्वशोपनीतभातया दृष्टिः । न च स
र्वशोपनीतभातासिद्धिः । सर्वज्ञात्मप्रत्यक्षसामग्रीसत्वादिति वाच्यं कामिनीजिज्ञासादिवशा
दात्माद्यविषयकत्वस्य संभवात् । तादृशप्रत्यक्षस्य च तादृशविषयता संबंधेन कार्यता तादृशविष
यस्य च तादात्म्यतद्देहेत्येतो न व्यभिचारः । तत्प्रत्यक्षे तद्विषयकप्रत्यक्षे अवस्थाभ्युपेयविशेषका
र्यकारणाभावेनैवातिप्रसंगभेगे ज्ञानप्रत्यक्षज्ञानत्वादिना हेतुत्वकल्पनमेव सामाजिकमित्या
शयेनाह । कदाचिदिति । तत्र दितरत्वादिरिति हेतुत्वरः श्रूयमाणाः स्वप्रत्ययः प्रत्येकान्वयीते

विषयता विशेषमात्रपक्षेदेन
संज्ञात्मा विषयता निमित्त
पक्षे तत्र विषयतामात्र

रमा एव

गम
२८

हेतुत्वतश्चेत्तरत्वादिप्रत्ययः

राशिमेवमन्त्रेण यथा २००० संशय मन्त्रः
नतं रूपं २०००

प्रत्यक्षं प्रतीतं तदा च का प्रतीतिः २००० धर्मता विषयक संशयान्तरात् त्वेन ता दशातः ॥ २००० ॥ प्रत्यक्षं प्रतीतं तदा च का प्रतीतिः २००० धर्मता विषयक संशयान्तरात् त्वेन ता दशातः ॥ २००० ॥

नतत्वं हितरत्वादिना विषयकारणात् ॥ तद्विषयकत्वेन तत्त्वतः तत्त्वादिधर्मवद्विषयकत्वेन कार्यकार
णाभाव इति भावः परमशतवत्कदलचतुष्टयस्य साम्यप्रदर्शनायः चैत्रावलोकितेत्यादि चतुष्टयं
नलेतरघटतद्विषयकत्वादिते तत्रापि द्वात्परत्वप्रत्ययस्य घटेनापि संबंधः ॥ ननु प्रामाणिक
तया गौरवं तदोषाये इत्यत आह ॥ माता भाव इति ॥ ननु तादशकार्या न्यथानुपपत्तिरेव मानम
त आह ॥ अन्यथापपत्तेश्चेति ॥ विशिष्टस्मरणादित्यव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतास्मरणादित्यर्थः ॥ यद्य
प्यप्रामाण्यज्ञातास्कंदितेनापि स्मृतिजननात् तदनास्कंदितत्वेन स्मृतिजनकता ब्रह्मेदकंपरा
मशस्यानुमितिजनकता योजनदवच्छेदकमेवेति नातिव्याप्तिः ॥ संभावना तथापि तत्र स्था नीया
प्रमाणज्ञानाभावस्यासर्वत्र निश्चयकारणात् ब्रह्मेदकत्वे विनिगमना विरहे सा स्वातंत्र्या
हेतुत्वस्यैवोचितत्वमित्याशयात् प्रामाण्यं धर्मत्वं प्रामाण्याभावेनैव न चैवमेकस्मिन् ज्ञाने

प्रमाण १

भवा
३०

सति प्रतिबंधका सत्त्वात्तदनास्कंदितत्वे ज्ञानांतरादपि तानुमितिः स्यात् इष्टत्वादत एवाप्रामाण्य
ज्ञानानामननुगमेपिनशतिः ॥ यादशाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे परार्थसत्त्वे तानुमितिः ॥ तादृशज्ञाना
भावकृतस्यैव हेतुत्वात् अन्यथा तत्पुरुषीयाप्रामाण्यज्ञानविषयपरमार्थदिना हेतुत्वे तत्तका
र्थकारणाभावके ल्यनायातात् प्रमेयज्ञाने मप्रमेत्यप्रामाण्यधी सत्त्वेः नुमित्यनुदयप्रसंगाच्च ।
यत्र विषयविशेषपरमार्थः ॥ प्रामाण्यज्ञानाभावः तदभिप्रायेणोदमित्यपि कश्चित् । यदि उपेक्षात्वं
चेदेकं निर्वक्तुं शक्यते तदा तदप्यत्वेन हेतुत्वं उक्तं युज्यत इत्यतस्तदेव दूषयति । उपेक्षात्वमिति ।
जातिसंकरेति । जगन्नादिवाक्क्षेपे उपेक्षात्वं विहाय वाक्क्षेपत्वं विहायोपेक्षात्वं त्वत्वादौ वर्तमानं तत्र
मेकदवाक्क्षेपोपेक्षाज्ञाने संकीर्णमित्यर्थः । ननु वाक्क्षेपत्वादि व्याप्यमाने वोपेक्षात्वं तावद्देहकूट
कारणा तावच्छेदकोऽन्यतो न दोष इत्यत आह । आशिकत्वेति । एकमेव ज्ञानं किंचिदंशोपेक्षा

राम
३०

तमकं किंचिदंशोऽपेक्षात्वं कां चातमूयतोऽपेक्षात्वं सजातित्वे तत्तस्याज्जातेरनां शिकत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥
तज्जनकस्यापि जिज्ञासितविषयस्यानुपेक्षात्वादाह निज्ञासितेति । तद्विषयकजिज्ञासां जनकज्ञानत्वा-
मित्यर्थः । तेन कालोत्तरं जिज्ञासितविषयस्यापि ज्ञानस्य नोपेक्ष्यतेति । तादृशात् तदुपावच्छिन्नात् संस्का-
राजनकत्वं उपेक्षात्वं इति शेषः । तज्जनकतावच्छेदकेति । तज्जनकतावच्छेदकाग्रहे जनेकताग्रह एवास-
मवीजनकतावच्छेदकोत्तरं नैवोचितत्वं स्तीति भावः । ननुपेक्षान्यते नैव तदुक्त्यतामते आह । अन्योन्याश्र-
याति । उपेक्षाज्ञाने उपेक्षान्यत्वेन संस्कारजनकत्वज्ञानं संस्कारजनकत्वे च ज्ञाते तदत्यत्यरूपमुपेक्षा-
त्वं क्वं ज्ञातव्यमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । रूपांतरापरिचयादिति पाठः । न्योन्यायादित्यत्र हेतुः । रूपांत-
रे उपेक्षान्यत्वादतिरिक्तं ननु घटर्षकारकैतद्द्वयविषयकज्ञानस्य तावूश संस्कारप्रतिगत्तव्यत्वेन
जनकतां गृहीत्वा तादृशसंस्कारजनकतावच्छेदकवृत्त्यमुपेक्षात्वं सग्रहमेव अत एव नो शिकत्वं

भवा
३१

३१

कृतिः॥ एतद्व्यंशे उपेक्षात्मकस्यापि ज्ञानस्य परादौ घटांतरे वाऽपेक्षात्वसंभवात् न त्वघटत्वप्रकारकैतद्व्यंशे
द्विविधेऽप्येकत्वसंस्कारत्वावच्छिन्नं प्रति तत्र द्युक्तिरिति न प्रतिबंधकत्वं कल्प्यतथा सति उपेक्षाज्ञाने विद्यमाने
ने उपेक्षात्मकज्ञानांतरादपि तादृशसंस्कारानुत्पत्त्यापत्तेः॥ तथा च घटत्वप्रकारक एतद्व्यंशे विषयकस्मृति
प्रतिघटत्वप्रकारकैतद्व्यंशे विषयकसंस्कारजनकत्वावच्छिन्नं कृत्वा विज्ञाने न जनकत्वेन कोपि दोष इत्यत आ
ह। संस्कारानुत्पत्त्येवेति॥ अस्मरणसंभवे उपेक्षाणीया स्मरणसंभवे तदप्रवेशादुपेक्षान्यत्वाप्रवेशात् न
च स्मृतिप्रतिवेतत्वे तदेतत्त्वमस्तु। संस्कारं प्रति सामान्यरूपेणैव तदस्त्विति वाच्यं। तथा सति उपेक्षास्थ
ले संस्कारव्यक्तेस्तत्राशकस्य च कल्पना गौरवात् न चैवं त्वल्पन्यायतया संस्कारानुत्पत्त्येवं स शया स्मृत्य
नुत्पत्ति संभवे स्मृतिजनकतायामपि न निश्चयत्वं प्रवेश इति वाच्यं। अत एता जनकत्वावच्छिन्नरूपे संभवति त
स्याधारणरूपेण कारणताया अन्यायत्वात् अन्यथा ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु संस्काराभावादेव स्मृ

राम
३१

त्पभाव इत्यस्यापि स्ववत्त्वात् । न वेदं त्वन्यायेन उपेक्षान्यत्वस्यापि प्रवेश इति वाच्यं । उपेक्षा त्वस्य ता
 वद्भेदक इत्यस्य सर्वज्ञा परिच्छेद्यतायात् । न त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । तथा च इदं त्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारक संस्कार
 रं स्मृतिं च प्रति इदं त्वावच्छेदेन विरोध संबंधेन घटत्वाभावाप्रकारक इदं त्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकज्ञान
 त्वरूपनिश्चयत्वेन जनकतावच्छेदकं अत्र एव दुर्बलघटो न वा अयं घट इति समूहालंबन स्यायं घटो घट
 त्वाभाववांश्चेति समुच्चयस्यापि संग्रहः । संशयस्थले तत्र रूपजनकतावच्छेदकाभावात्तादृश संस्कारस्य
 स्मृतेश्चा उत्पाद इति यत्तस्मृतिपक्षे वौक्त रूपेण हेतुता संस्कारं प्रति इदं त्वावच्छेदेन घटत्वप्रकार
 कधीत्वेनैव हेतुता अन्यथा अयं घटो न वेति संशयो नंतरं केवलधर्मिस्मरणा नुपपत्तिः । तथा च संश
 यस्थले इदं त्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारक संस्कारसत्त्वात्तथा स्मृतिवारणाय तज्जनकतायां निश्चय
 त्वनिवेशपत इति तत्र धर्मिस्मरणान्यथानुपपत्ताधर्मितावच्छेदक प्रकारेण धर्मि विषयत्वे संस्कार

39

न

न घटत्वाभावापकारके दत्तावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वं ज्ञानत्वेन संस्कारकस्मृतिप्रतिष्ठाद्वारा हेतु
 त्वाच्च नातिप्रसंगात् व्यापारव्यापारिणोरेकमेव जन्यतावच्छेदकमित्यत्र मानाभावात् केवलघटत्वा
 दिप्रकारकस्मृतिप्रतिष्ठाद्वारा प्रकारकत्वेन हेतुत्वान्न तत्र तत्र निश्चयत्वस्यापि निवेशात् फलमयं सि
 द्धमेव न च ज्ञानत्वेन स्मृतित्वेनैव कार्यकारणभावेति । संस्कारस्य दत्तावच्छेदेनेत्फक्तरूपेणाहेतुत्वाच्च
 । नातिप्रसंगादित्येव किं स्यादिति वाच्यं । संस्कारस्य संविषयकत्वादिसिद्धेः ज्ञानसंविषयकत्वस्यानुव्य
 वसायेनैव ग्रहादिति । तत्र घटपटसमूहालंबनस्य पटंशोऽपेक्षितकस्य घटंशोऽपेक्षात्मकस्य स्वजन्य
 संस्कारसंबन्धेन सत्वात् पटस्मरणापत्तेः । न च तदुद्बोधकाभावादस्मरणाय स्पष्टघटपटसंस्कारांतरं पट
 सदृशविलक्षणवस्तुज्ञानानंतरमेवावश्यं पटस्मृतिस्तत्र तत्पक्षीयपुटस्मृतिप्रतिष्ठाद्वारा वस्तु
 ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उद्बोधकाभावस्यासंभवात् एवमेकस्मिन् घटत्वद्वयौ त्वोभयप्रकारकज्ञानात्

अतस्ते द्वेधकस्य ते उद्बोधकाभावात् संभवदत्ताहं स्पष्टेति

२४

भवा

३३

घटत्वोऽपेक्षात्मकात्। इद्वत्त्वोऽपेक्षात्मका इद्वत्त्वप्रकारकस्मृत्यापत्तिर्वारणा य संस्कारस्य सप्रका
 रकता कल्पनीयेति। एवं चेत्कस्त्रलेऽतिप्रसेगवारणा य संस्कारस्य तत्र त्वप्रकारकतत्र द्विशेष्यादिघटित
 रूपेणाजनकत्वस्यावश्यकत्वे ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन स्मृतित्वेनैव कार्यकारणाभावः। एतत्कल्पेनैव
 विशेषरूपेणापि प्रयोजनाभावादिति युक्तं पृथग्। तथा त्वं स्मृतिजनकत्वं सक्तदिति। असक्तद्वं
 भवेच्च एक संस्कारनाशेऽपि एतत्संस्कारांतरं संभवतीति भावः। ननु संस्कारस्य फलनाशत्वेन प्रथम स्मरण
 नैव समूहालेवन संस्कारस्य नाशादुत्तरं तद्विषयांतरस्मरणानुपपत्तिरत आह। सामानाकारस्येति। घटत्व
 प्रकारक संस्कारं प्रति घटत्वप्रकारक स्मृतित्वेन पदत्वप्रकारक संस्कारं प्रति पदत्वप्रकारक स्मृति
 त्वेन नाशकल्पनात् घटत्वप्रकारक स्मृतिसत्वेऽपि पदत्वप्रकारक स्मृत्यभावात्तदुभयप्रकारक संस्का
 रस्यानाश इत्यर्थः। अत्र च स्मृतिजन्य संस्कारस्य द्वाणिकत्वापत्तिवारणा यतस्तस्मृतिजनकत्वं तत्र तस्मृ

राम

३३

तिनाशपतायां प्रत्यासत्तिरिति ध्येयां समूहालंबनादीत्यादिना एकधर्मिणो विशेषकानेकप्रकारकज्ञानसं
 ग्रहः। ननु यत्र क्रमिकमेव स्मरणं न तत्र समूहालंबनात्मकं तत्र तादृशं संस्कारस्यानाशपत्त्या कारणात् न च।
 देवनाशकत्वं कल्प्यं। तथा च फलनाशपत्तौ चैव्यभिचारश्चात तद्व्यक्तित्वेन नाशकत्वकल्पनोच्यते।
 कदाचिन्नुभूतस्थलेऽपि चरमफलमेव नाशकमस्ति। वस्तुतस्तु कालादेरेव तद्व्यक्तित्वेन नाशकमन
 न्यगतिकेत्वात्। स्मृतौ तु संस्कारनाशकता वच्छेदकत्वेनैकजातिरेव चरमफलमावृत्तिः स्मृतित्वव्य
 था कल्प्यते तथा च उपधायकता संबंधेन विजातीयस्मृतिविशिष्टसंस्कारनाशपत्तिविजातीयस्मृति
 त्वेन हेतुता विजातीयस्मृतिजन्यसंस्कारस्य कालोत्तरे विजातीयस्मृत्युपधायकस्यापि न शक्ति
 कता तदानीं तस्य तदुपधायकत्वाभावेन तद्विशिष्टत्वाभावात् अतएवात्र नाशपतायां स्मृतिजनक
 त्वमपि न प्रत्यासत्तिरुक्तस्येवानतिप्रसक्तत्वात् आह। जायते चेति अस्ति हि रूढिति स्मरणादिना कार्ये

कालादेः

त

न

अतएव

मवा
३४

एतानुमितोदृढत्वनामा संस्कारवृत्तिर्जातिविशेषः। तदवच्छिन्ने चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः स्मर
णामेव काराणां। तत्र पूर्वपूर्वस्मरणो संस्कारद्वारा इतरश्च। साक्षादेवातएव भावनायाः पदुत्तरभावनाज
नकत्वेनेतिरेष्यकृतः। नचकस्यचित्स्मृतिद्वयेनकस्यचिस्मृतिवयेणादृढतरसंस्कारइत्यननुगमः। तपु
रुषीयतादृशसंस्कारप्रतितत्तस्मृतीनामपितत्वेनहेतुत्वकल्पनादितिस्मृतिनिष्ठोजातिविशेषएवतादृशसं
स्कारजनकतावच्छेदकइत्यपिकश्चित्तनत्वेकस्येवसंस्कारस्यपुनःपुनःस्मृतिजननानंतरंगदित्फदो
धसमवधानमवदाद्यतावत्तेवरुदितिस्मरणादिसंभवात्रथाचतादृशजातोमाताभावइत्युतआह
।परिपज्यतेति। अनुभवविनापिस्मृतितसंस्कारसंभावनयाः अनुभवत्वे।। संदिग्धव्यभिचारकज्ञानेविनासंस्का
रसंभावनानिरहातज्ञानत्वेनिश्चिताव्यभिचारकमितिव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबंधकाभावात्तदवच्छेदेनैवहेत
तानिश्चयइतिभावः। इदमेवनिश्चितव्यभिचारकत्वेमेवहेतुतावच्छेदकत्वमितिकार्यतावच्छेदकत्वविशेष

राम
३४

रूपमेव निश्चिताव्यभिचारत्वात्संदिग्धव्यभिचारकं सामान्यरूपं अतएव विशेषणधीजन्यतावच्छेदकं विशिष्टं
 नुभवत्वमित्फ पाध्यायाः न चापसिद्धांत इत्याह। अभिहितं चेति। तत्र पूर्वपूर्ववर्गी स्मृति संहितां सवर्णानु
 भव एव पद प्रत्यक्षहेतु रस्त्वित्यहोपो स्मृतीनामित्यादि। समाधान फोक्का स्वकार्यीय संस्कारस्तत्क
 तोयोविरोधश्च। विनाशस्तद्वतीनामित्यर्थः। अनुभवपरत्वादिति। केचित्तु यत्रैकस्मिन्नेव घटेऽप्येघट इति
 प्रत्यक्षानंत रं दिवसादिविलंबेनानायेघटत्वनुमित्यादिकमुत्पन्नंतवता दशसंस्कारस्मृतिंच प्रतिनि
 श्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणेपि तादृशनिश्चयजनित संस्कारद्वयसत्त्वात् संशयात्मक स्मृत्यापत्तिरत
 स्तथा विधे स्मृतिवारणा यद्देत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकस्मृतिप्रतिद्वंद्वत्वावच्छेदेन घटत्वाभावप्र
 कारकस्मृतिसामग्राएवं तादृशघटत्वाभावप्रकारकस्मृतिप्रतितादृशघटत्वप्रकारकस्मृतिसामग्राऽप
 तिवंधकत्वमवश्यं वाच्यं। तथा च स्मृतिजनकतायां संस्कारजनकतायांच निश्चयत्वापेक्षेपिन ह्यतिथिः।

द्वय

३

35

राम
३५

पर्वते ३

दकंलक्षणाघटकमपीतिअन्यथाअसंभवापातात्तातदेवतादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नहेतुत्वमे
 वननुस्मृतावप्युक्तरूपेणाकुतो न हेतुताऽत आह एकतरेति। पर्वतेवद्विद्याप्यइतिज्ञानात्पर्वतोवद्विद्या
 यवानितिस्मरणाभावादित्यर्थः। अन्यथाऽनुमिताविवस्मृतावपिउभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनैवहेतुत्व
 ३नियमेनविशेष्यनियामककार्यकारणभावरूपनियमविरहेण एकविशेष्यकस्मृतिसामान्याएवा
 न्यविशेष्यकस्मृतिसामान्यातनियमेननियमतेऽभयविशेष्यकतापत्तेरित्यर्थः। ननुतत्प्रकारकत
 द्विशेष्यकस्मृतिप्रतितत्प्रकारकतद्विशेष्यकधीत्वेनहेतुत्वे अतएवस्मृतेर्नोभयविशेष्यकत्वंसबमुभयवै
 शिष्ट्यावगाहित्वेनपिसामान्यतहेतुतायद्विशेष्योरितिआह। समानप्रकारकत्वेनेति। तथाचता
 दृशसामान्यहेतुतयेवयद्विषयोरितिआशेष्यरितार्थत्वात्तद्व्याप्तिवत्त्वात्उभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनैवहे
 तुत्वमितिभावशक्येचित्त एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मृतिस्वीकारसमानप्रकारत्वेनज्ञा

भवा नस्मरणापोः कार्यकारणभावभाषसंगइत्याशयेनाहसमानप्रकारकत्वेनैवेति व्याचक्षुः। तत्र स्मृतौ विशिष्टैव
 ३६ तत्र प्रकारकतद्विशेष्यत्वादिनैव। स्वकारयवच्छेद्यमाह। नेतृत्वरूपेणोति। तडुभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनेत्यर्थः। ए
 वं उभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुत्वविवक्षणे च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादित्यादिना तादृशपदार्थोपस्थि
 तिजन्यशाब्दबोधपरिग्रहेः। देवतामते चेत्यनेन पूर्वोक्तास्वरसंस्मृतः। नितरामिति नातिव्याप्तिशंका
 पीत्यनेनान्वयः। तत्र हेतुमाह। तथैवेति। तादृशरूपावच्छिन्न हेतुत्वस्यैवेत्यर्थः। पर्वते वद्विद्याप्य इत्युभ
 वस्य पर्वतो वद्विद्याप्यवानिति स्मृतिः। समानविषयत्वसत्वात् तत्तत्तुत्पत्ति संभावनायाः। तिव्याप्तिशंका
 कदाचिन्त्या त्वद्भावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत इत्यनुभवस्य वद्विद्याप्यवान्यवर्तत इति स्मृ
 तिभिन्नविषयकतया तत्तत्तुत्पत्तेरत्यन्तासंभवेति न स्मृतौ तेन रूपेणाहेतुत्वस्यासंभवादतिव्याप्तिशं
 का स्पष्टमपि नेति भावः। अतएव उक्तरूपेणाहेतुत्वस्य लक्षणो निवेशादेव व्याप्यवत्पक्षादीत्यादिना

राम
 ३६

धूमनायाधुनाभावप्रतियोगितान्वयः। तद्विशेष्यत्वादिनैव। स्वकारयवच्छेद्यमाह। नेतृत्वरूपेणोति। तडुभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनेत्यर्थः। ए

तस्मिन्नेव विज्ञाप्य विवक्षितं वा अनेन गीता २॥५॥ वाप्यनानावत्तत्वात् संशयो नूनं र्विज्ञाप्य भवप्रत्यक्षा उदपात्तव्यमिति तावच्छेदकप्र
 पक्षविशिष्टव्याप्यस्य परिग्रहतव्याप्यविशेषकपरामर्शस्य हेतुतावादि नये पर्वते वक्ष्य व्याप्य इति ज्ञानते
 नैव हेतुता इति भावः येषां भवेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नप्रतिविशेषणात्तावच्छेदकप्रकारकनि
 श्चयत्वेन न हेतुत्वं । तस्मात्तेश्च भावप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यं । तथा
 च तदाहाय तो दृशा भावप्रत्यक्षे इति व्याप्तिः स्यात् सापि प्रकृतविवक्षया न संभवतीति भावः हेतुत्वेपी
 त्पिकारोऽस्वरससूचनाय तद्दीर्घप्रतियोगिधियोजन्यतायां नाभावप्रत्यक्षत्वमवच्छेदकं । इदं त्वोद्दिना त
 त्वप्रत्यक्षेयमिचारात् । नापि प्रतियोगितासंबन्धेन सप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं । तथापि भावत्वेन घटाभावप्रत्यक्षे घ
 टत्वप्रकारकधियोव्यभिचारात् । नापि धरत्वरूपेण प्रतियोगितासंबन्धेन घटप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं । तथा मा
 नाभावात् । वस्तुतस्तु । प्रतियोगिज्ञानाभावदेशायां तस्मैपि वा अभावत्वावच्छेदेन घटीयत्वात्संशयग्रहेण
 न इत्याकारकप्रत्ययसंगः । तथा च तत्रादिद्वयसंबन्धविशेषणानायाघटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगात्ये

अत्राप्यन्यत्रे ॥ ५॥ ~~विज्ञाप्य विवक्षितं वा अनेन गीता २॥५॥~~ मतिप्रोक्तानां सत्त्वेतदुपमा रणभावादेव ननेत्याकारकप्रत्ययसत्त्वं प्रत्यक्षं आह तदिति ॥

कारकप्रतियोगिता नये नैव हेतुता नैव विज्ञाप्य भवप्रत्यक्षा उदपात्तव्यमिति तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन न हेतुत्वं वाच्यं । तथा च तदाहाय तो दृशा भावप्रत्यक्षे इति व्याप्तिः स्यात् सापि प्रकृतविवक्षया न संभवतीति भावः हेतुत्वेपी त्पिकारोऽस्वरससूचनाय तद्दीर्घप्रतियोगिधियोजन्यतायां नाभावप्रत्यक्षत्वमवच्छेदकं । इदं त्वोद्दिना त त्वप्रत्यक्षेयमिचारात् । नापि प्रतियोगितासंबन्धेन सप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं । तथापि भावत्वेन घटाभावप्रत्यक्षे घ टत्वप्रकारकधियोव्यभिचारात् । नापि धरत्वरूपेण प्रतियोगितासंबन्धेन घटप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं । तथा मा नाभावात् । वस्तुतस्तु । प्रतियोगिज्ञानाभावदेशायां तस्मैपि वा अभावत्वावच्छेदेन घटीयत्वात्संशयग्रहेण न इत्याकारकप्रत्ययसंगः । तथा च तत्रादिद्वयसंबन्धविशेषणानायाघटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगात्ये

तद्व्याप्त्यंतरत्वेनैव न देव न जन न तावच्छेदक मतो वहि व्याप्य कान्यवतः पर्वते वहि व्याप्य इति ज्ञान दोः ४

भवा
३७

प्रकेषण १००
६६ त्वादि

भावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वापटत्विशिष्टवैशिष्ट्यावगात्यभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षौदिकं इदं त्वेनाभावप्रत्यक्षोप
गमेच्छेदत्वप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वेनानैवकार्यतावच्छेदकं। अतएव विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनापि नाभा
वधीः अतएव च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्यहेतोरिव तदुपपत्तौ नष्टथक्कार्यकारणभावकल्पना इति ध्येयं। न
न्यायेयत्वादारत्वयोः समानसंविसेवेद्यत्वेमानाभावः। प्रातिस्विकरूपेणोवहेतत्वावाच्यं। तथाचातिप्रसंगस्त
दवस्थेवेत्यत आह। व्याप्त्यविषयत्वेनेति। एतेन व्याप्त्यविषयकत्वाविवक्षणेन न न्यविशिष्टज्ञानत्वादवच्छिन्नं प्रति
विशेषणाविधोहेतत्वव्यवस्थापतेः वशाभ्युपेयविशेषणाज्ञानस्यैव विशेषणातावच्छेदकप्रकारकत्वमत्यानादय
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विशेषणातावच्छेदकप्रकारकविधोहेतत्वव्यवस्थापितं स्यादित्याशयेन त
त्रैव व्यभिचारं वारयति। स्मृतिमित्यादिना। क्वचित्सतः क्वचित्वापारतो वा जन्य विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतिविशे
षणाज्ञानस्यावहितपूर्वचर्तित्वमित्यर्थः। विशेषणाविधोहेतत्वस्येत्यादिषु संतवत एव स्य कल्पनादित्यग्रे

त्वा

राम
३७

ननु

तनेतान्वयसंबंधमेदेन व्यापकतामेदात्तैरेतत्वं संस्कारस्य व्यापारतापिन संभवति संस्कारमजनयित्वापि
विशेषज्ञानेन विशिष्टज्ञानजननादत आह । निर्विकल्पकात्मकस्मृतिः । तथा च सर्वत्रैव विशेषविषयो सा
हो देतत्वमिति भावः । ननु समानप्रकारके समानविशेषकत्वे नैव स्मृतिप्रतिकारणात्वं । ज्ञानस्यैव प्र
वृत्तिर्विक्लपकस्मृतिप्रतिकारणांतरस्य कार्यतावच्छेदकांतरस्य च कल्पनो गौरवमपराह तं । न च घटत्वं शब्द
प्रकारकघटत्वविषयकस्मृतिप्रतितादृशघटत्वधीत्वेन संबंधविधया समवायकस्मृतिप्रतितादृशसमवाय
विषयकधीत्वेन घटविषयकस्मृतिप्रतिघटधीत्वेन च कार्यकारणभातकल्पनात् घटत्वप्रकारकघटविशेष
कस्मृतित्वं न कार्यतावच्छेदकमतो निर्विकल्पकात्मकस्मरणाना तु पपन्नमिति वाच्यं । एकस्य घटस्य घटत्वेन घ
टांतरस्य इयत्वेनैव ग्रहे घटांतरविशेषकघटत्वप्रकारकस्मरणापत्तेरत आह । अनुभवमिति । तथा च विशिष्टे
शिष्टानुभवत्वेन जननावच्छेदकमिति न स्मृतौ व्यभिचार इति भावः । तस्योः विशेषणविषो नित्यमतो विषय

ए

कृते

विषय

भयानं

३८

अपेक्षा उच्छादिते म ह ले इच्छा अनिता स्यात्ततोपे न कृति न उर्ये कृति कने वि क ल्य न ह ततोप ह ले घट तापे हा उ देः सत्ता म दृष्ट स्यात्

यस्मिन्नेति। अपेक्षा बुद्ध्यात्मकज्ञानेन च इच्छादिकं न जन्त इत्याशयः। साध्यादेरित्यादिना पशहे तदेततावच्छेदकसंबंधसाध्यातावच्छेदकसंबंधपरिग्रहः। देवादिति। सत्तां व क्रियापानुमितीच्छायां व क्रियाप्यप्यवान्व क्रियाप्यवाश्च पर्वत इत्याकारकपरा मर्शात् ज्ञाताया पर्वतो व क्रियाप्यवान्व क्रिमाश्च त्पिनुमिता वित्पर्यः। तस्यां तद्वापि प्रकारकपदाधर्मता निश्चयजन्ताया साध्यापिरपि अनुभवत्वव्याप्यत्वे तत्तून दृष्टित्वं। तच्च अनुभवतिष्ठ भेदप्रतियोगिता वच्छेदकत्वं। एवमनुभवत्वव्याप्यजातिमत्वविवक्षारो अनुभवत्वव्याप्यत्वप्रवेशापेक्षया लाघवांशमाह। पर्वतवद्गीति। प्रागुक्तपुत्र्या उभयवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य कारणात् तवच्छेदकत्वादाह। व क्रियाप्यवत्पर्वतेति प्रतियोगिकांतं दृष्ट्यंतं च कार्यतायां विशेषणं। अवच्छेदकत्वं। अवच्छेदकत्वात् तच्च अपत्यं न तवच्छेदकत्वपर्याप्तधिकरणात्वं अवच्छेदकताश्च यता दृशविशिष्टशरीरघटकपदार्थस्तोमपवतथा च पर्वतविशेषकवद्विप्रकारका तुमिति त्वस्यावच्छेदकत्वे व क्रित्वादेरपि तदघटकतया तद्व्यतिव्याप्तिं तो ज्ञानदृष्टिरिति ज्ञानस्वमवेतैत्यर्थः।

अपेक्षा उच्छादिते म ह ले इच्छा अनिता स्यात्ततोपे न कृति न उर्ये कृति कने वि क ल्य न ह ततोप ह ले घट तापे हा उ देः सत्ता म दृष्ट स्यात्

राम ३८

४ ऊर्येति
५ घटक

आलोकादिलिङ्गकानुमित्यावृत्तस्य वद्विष्याप्यधूमवान्पर्वत इत्येतादृशपरामर्शवद्यहितोत्तरतादृशवक्त्रनुमि-
तित्वस्य कार्यता वच्छेदकत्वे तद्वत्कं ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तेरह ॥ सामानाधिकरण्येनेति । ज्ञानत्वे स्य कार्यतायां माता
धिकरण्यसंबन्धेन नावच्छेदकत्वं कित्वव्यवहितोत्तरत्वपरिचायकपरामर्शघटकतया अनुमितित्वस्य च तादृशसं-
बन्धेनैवावच्छेदकत्वं । तादृशानुमितिः कार्यतोयहे सामानाधिकरण्येनेव तस्यावच्छेदकत्वावगाहनादिति भावः ।
व्याप्त्यविषयकेत्यत्राखंडाभावतया वैष्यर्थ्याभावेऽपि तदपेक्षया लोघवादाह । व्याप्तिमान इति ॥ व्याप्तिमानेऽवश्यं भा-
समानः । साध्यमपीति । तदविषयकत्वोपादानेऽसंभव इत्यतः स्तादृशानुमित्यविषय इति । तद्व्याप्तिपरामर्शो धी-
नानुमित्यविषयो घटादितस्तदविषयकत्वे तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽतिव्याप्तिवत् ॥ पूर्वप्रतीकं तथावाभावा-
विषयकत्वं हत्व विषयकत्वं वा वाच्यमित्यर्थः । ननु पूर्वतो वद्विमानित्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतीपर्वतो वद्विष्याप्य-
धूमवानिति परामर्शत्वेन न जनकता वद्विष्याप्येतद्वपवान्पर्वत इति ज्ञानजन्येव्यभिचारत्वात् नापि वद्विष्याप्य

२६ नादि संकादेन नेता नतेन तादृश परामर्शानां तादातृत्वात् तत्परामर्शव्यक्त्या

भवा
३८
३९
ध्वे
सुदे

वानुपर्वत इति परामर्शव्यवहितोत्तरतादृशानुमिति त्वंतत्कार्यतावच्छेदकं। अथ व्यवहितोत्तरत्वं हि तादृश परामर्शधिक
रणकालध्वंसाधिकरणत्वे सति तादृश परामर्शध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वे तत्रोपसिद्धे। कालमात्र
स्यैव तादृश परामर्शध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वे सति तत्परामर्शव्यक्तिध्वंसाधिकरणकालध्वंसा
नधिकरणत्वरूपेऽव्यवहितोत्तरत्वे कार्यतावच्छेदकस्य तत्र द्व्यक्तिमात्रविश्रान्तत्वात् तत्रैव तत्रैव तत्रैव तत्रैव
कित्वमेव तत्रैव द्व्यक्तित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकमत्र ४ परामर्शत्वस्यानुमितित्वस्य च कार्यकारणयोरवच्छेदकत्वे
मानाभावः। न च तत्रैव व्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन सामानाधिकरण्यविशेषितेन परामर्शव्युत्पत्तित्वमेव तत्रैव ता
दृशानेक पदार्थघटिताव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन मानाभावात्। न चैककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वप्रत्यास
न्नपरामर्शविशिष्टानुमितित्वंतथाज्ञाद्वयात्मकः कालो धर्तृव्योऽतो न विनश्यदवस्य परामर्शजन्यानुमित्य
संग्रह इति वाच्यं। एतद्वूपलिंगकवक्ष्यनुमितिर्द्वितीयस्तोत्राध्वमपरामर्शोत्पादे तादृशानुमितावपि तत्रैव तत्रैव तत्रैव तत्रैव

तृतीये दृष्टे

कालमात्रे ध्वंसाधिकरणत्वे
राम
३८

परामर्शवदनुमितित्वसत्त्वेन तत्र च धूमपरामर्शस्याहेतुत्वेन न व्यभिचारान्न स्वप्रागभावाधिकरणाद्विपरामर्श
 धिकरणात्प्रागद्वयावच्छेदेनैव ननु त्वस्य च संबंधत्वे मो नाभाव इत्यस्वरसात्सूक्तलक्षणमुपेक्ष्य लक्षणोत्तरमाह
 योकोचिदिति । केचित्तत्रैव विषयविशेषकेन व्याप्येनैव व्यापकस्यानुमितयः । तत्र तद्व्याप्य विशिष्टतादृशपक्षज्ञा
 नत्वेन तत्पक्षकतादृशविषयविशेषानुमितित्वेन कार्यकारणभावे बाधकाभावात्तदनुमितिमादाय जातिघटितं
 सूक्तलक्षणमनाकुलमित्याहुः । **लिङ्गोपहितलैङ्गिक** मानपक्षे वद्विव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शस्य वद्वि
 व्याप्यधूमवान्पर्वतो वद्विमानित्यनुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकं मत एवा लोकपरामर्शजन्यानुमितौ न व्यभिचार
 ॥ तत्र वद्विव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शत्वेन जनकता । वद्विमत्पर्वतस्याऽपि तेष्वधूमलिङ्गकतत्तदनुमितित्व
 रूपाविषयतैव कार्यतावच्छेदकसंबंधः । अथवाहितोत्तरत्वापेक्षया लघुत्वात् तत्स्वरूपस्य संबंधत्वेन कृत्तत्वाच्चा
 नोपेक्षा लोकादि लिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः । एवमालोकादि लिङ्ग कानुमितावपीत्यपि वदंति । मानसत्वव्या

३ व्याप्यलोकान्पर्वतो वद्विमानित्यकारानुमितेरेङ्गीकृतत्वं लिङ्गानुपधानप्रद्वेषिपर्वतो वद्विमानित्यनुमितित्वेन कार्यता वद्वि

नास्ति त्वत्पक्षे न

भवा
४०

यथातिविशेषएवपरामर्शत्वं। अनुमितित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमितित्वकश्चिदात्राकचिदेवपक्षेकिंचिदेवसा
ध्यनुमिति विषयो नापरइत्पन्ननियामकालाभेवद्विव्याप्यभूमवान् पर्वतइतिपरामर्शोदपिघटानुमितिप्रसंगात्
नचघटानुमितौघटपरामर्शकारणोतादृशघटपरामर्शो घटस्यापि विषयत्वसंभवात्तदनुमितौतद्व्याप्यवत्
पक्षज्ञानत्वेनविशेषहेतुत्वकल्पनेचकिंपरामर्शत्वेनजात्यानुमानुमितित्वस्याकस्मिकतापत्तिः। ज्ञातत्वेनैवतद
वच्छिन्नप्रतिहेतुत्वस्यसुवचत्वादिति। तद्व्याप्तीति। शृंगग्राहिकयाऽनुमितियक्तिविशेषग्रहः। समवेतात्तमन्यातं च
मेविशेषणोत्तेत्वाभापेधर्मपदं। तत्रप्रत्यक्षादिवारणायार्थप्रत्यक्षादेरपिकालिकादिसंबंधेनानुमितिवृत्तित्वा
त्। समवेतेति। अनुभवत्ववारणायद्वितीयं। अत्रानुभवत्वंतद्व्यक्तित्वेनोपादायतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको
मेहोविवक्षितः। अन्यथाऽनुभवान्यासमवेतसकलानुभवसमवेतत्वरूपाऽनुभवत्वत्वप्रविष्टसकलानुभवसमवेत
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यविवक्षितत्वेसत्तादीनामपिवारणोऽनुभवान्यासमवेतोत्पत्त्यवैयर्थ्यापातात्

राम
४०

४ स्मरणान्यज्ञानत्वेन विवेच्य न इति नयेना ह्यत्र भवत्वं ज्ञातीति. तथा च निःप्रयोजनकतयाऽनुभवत्वात् न्येति विहाय

ज्ञानत्वादिवारणाय तृतीयं विशेषणमनुमितिस्तस्यापि कालिकादिसंबन्धेनानुभवान्यस्मिन्कालादौ वृत्तेरप्रसिद्धि
रेतोऽसमवेतेति। तादृशधर्मवत्त्वस्य कालादावतिप्रसक्तत्वादाहसमवापित्वमिति। तथा च समवायसंबन्धेन ता
दृशधर्मैव लक्षणा मिति भावः। स्वर्गादिकमनुभवामीत्यनुव्यवसायाभावात्। प्रत्यक्षात्वादत्यन्त्रानुभवत्वं स्मृति
व्यावृत्तोऽनुभवव्यवहारः। स्मरणान्यज्ञानान्यसमवेतत्वे गोरवात्. स्मरणसमवेतत्वं मेवोपादेयमिति भा
वः। यद्यपि अनुभवत्वं जातंगीकारे पितृव्यक्तिः समवेतप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवापित्वं लक्षणं। स्वत्वं मे
व तथापि प्रत्यक्षादिमिति च तद्व्यवहारलक्षणमनौक्तं। तद्व्यक्तिपदेन प्रत्यक्षमिति व्यक्तिपरिग्रहे प्रत्यक्षमिति तेरेवं
शाब्दव्यक्तिविशेषपरिग्रहे शाब्दस्याप्यनेन लक्षणं कथं न संभवादेवमुपमिति वपि इति भावः। व्याप्तिज्ञानं का
राणामपरा मर्शव्यापारव्यापारव्यापारिणोरेकमेव जन्मतावच्छेदकं। तद्व्यापारव्यापारिभावसंभवादिमितातु
सारं एतद्। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नैति। वद्विव्याप्यधर्मवत्त्ववर्तमानमिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नकार्यता

भवानो
४१

वारणाय व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नाया कारणता तत्पतियोगिकार्यतायावद्वेदकं तदवच्छिन्नेत्यर्थः । व्याप्तिज्ञान-
त्वावच्छिन्नाकारणतापतियोगिकपक्षद्वित्रिकार्यतावारणाय विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नेत्यादि । तत्र हि व्याप्ति-
ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वं परामर्शस्य तत्तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वमिति नैकमु-
भयकार्यतावच्छेदकमिति तदादाय प्रत्यक्षादौ नातिव्याप्तिः । न च वद्विव्याप्तिज्ञानस्य तदव्यवहितोत्तरवद्भानुमि-
तित्वं । वद्विव्याप्तिधर्मवान्पूर्वतदिति परामर्शस्य तदव्यवहितोत्तरपूर्वतविशेषकवद्भानुमितित्वं । कार्यतावच्छेद-
कमित्यत्रापि नैकावच्छेदकमिति वाच्यं । वद्विव्याप्तिधर्मः वद्विव्याप्यस्य विशेषवान्पूर्वतदतिसमूहालंबनात्म-
कव्याप्तिज्ञानायवहितोयोगिककार्यतावच्छेदकं वद्भानुमितित्वं तदवच्छिन्नार्थपूर्वतविशेषकवद्भानुमितित्व-
स्य परामर्शजन्यतावच्छेदकस्य वद्भानुमितित्वघटितत्वादिति तत्र व्याप्तिविशिष्टवत्पूर्वतवैशिष्ट्यज्ञानत्वस्य तादृशम-
रामर्षजन्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वरूपतादृशावच्छेदकघटितत्वादतिव्याप्तिरिति । केचित् । इत्यस्व

राम
४१

इतरवत्तुमितौ स्वजन्यपरामर्शसंबंधेन धूमोव व्याप्तिज्ञानस्य व्याप्तिवित्तकादण्यभावेन तज्जन्यताकावितादृशमधरामर्षव्यवहितोत्तर-
तादृशवत्तुमितित्वस्य न चोदकत्वात् । अतः व्याप्तिज्ञानत्वमिति कारणतापतियोगिक-
वद्वितधर्मवच्छिन्ना ३

विशेषाभावोपत्तात् एवं विशेष्यवति विशेष्यभावोपपत्तिरप्युपपत्तात्

विशेषतात्वेऽपि धर्मता ५

विशेष एतन्त्र

रसबीजं त्वया मिश्रीरयटकतावत्पदार्थानां स्मृतो सत्त्वं विशेषे विशेषणमिति रीत्यायत्र परामर्शः स्तत्र व्यभिचार
तव्यासिज्ञानत्वेन करणतैव न एवमवयवहितोत्तरत्वस्य तत्र ह्यतिविश्रान्ततया कार्यतानवच्छेदकत्वात् यत्र मशति
मापि न जकतावच्छेदकमित्यादि। पक्षधर्मतेति। पक्षत्वविशिष्टे पक्षे यद्धर्मताज्ञानं तज्जन्ये तथैः पक्षत्वस्य विशेष्य
न्यपि नाऽन्वितत्वे पक्षधर्मताज्ञाने तत्र च ज्ञानमेव पक्षतायाः परस्परविशेष्यतद्वत्त्वपि नीजन्तयानत्र पक्षताया
अव्यवयवः। तात्पर्यवशाच्च ज्ञाने साक्षादन्वितस्य पक्षधर्मतादेरविशेषणपक्षविशेषणभूतपक्षताया अपि वि
शेषणमिति अपि कश्चित्। यथा क्तायां सिषाधपिषा विरहविशिष्टसद्भावस्मायाः कालाद्यन्तौ द्वियपदार्थघटित
त्वेन न प्रपक्षत्वमतो विशेष्येति। विशेषणवति विशिष्टभावं स्पष्टविशेषणवन्ति। विशिष्टभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि यत्र वि
षयविशेषे सिषाधपिषा प्रयुक्तौ नानुमित्युत्पादस्तत्र सिद्धभावस्यैव पक्षतात्वात्। एवं यत्र सिद्धिकाले सिषाधपि
षा प्रयुक्तैर्कावन्नुमितिस्तत्र सिषाधपिषाया एव पक्षतात्वात्। तस्याश्च प्रत्यक्षजनकत्वादिति व्याप्तिरिति पराम

४ तेषां न ज्ञानं तां प्राप्नुवन्त्यः ॥ लोहितोष्णीकाद्विजः प्रचरन्तीत्यादौ उष्णीषस्य प्राप्त्यादिव द्धितस्पर्षितस्य विशेषणी भूतलोहितं यज्या
विशेषणत्वेनेष्टमाधनता न्वयाति भावः पदोद्यमतेत्यत्र लोकादवापे पदोतामहं कृतं संव्येन प्रथमं कृतं विशेषणं ४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 इति भावः ॥ स्वतंत्रे तेन संध्यं कृतं वैश्वानरायणे
 अथैकस्मिन्नेति चोक्तं ॥

मवा०
४२

श्रीपादानमिति भावः। तत्त्वेन परामर्शत्वेन तत्त्वेनेत्यस्य फलमाह॥ बाधादीति। आदिना सत्यतिपक्षपरिग्रहः। त
च्चातुमिति सामग्र्यभावप्रदर्शनाय देवात्त्वसामग्रीवशात् पतियो गतिमिद्व्यभावपतियो गतिमिद्वि विषयकौरो
त्पर्थः। अवसिद्धत्वप्रकारकमिद्विज्ञातत्वेनैव सिद्धभावजन्यतावच्छेदकाल्लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिजनक
त्वेमिच्छावतो सम्प्रततेनैकावच्छेदेनेत्यस्यैव सत्त्वसूचितं एकावच्छेदेनेत्यस्य फलमाह। न डभयसमूहत्वेन
इति। न च परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन कारणात्वाभावादेकावच्छेदेनेति व्यर्थमिति वाच्यं। वद्विद्याप्यधूमवान् पर्वतो ना
स्ति सिद्धभावश्चेति समूहालंबने तात्पर्यात् यदि च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नप्रतिविशेषाणां तावच्छेदकप्रका
रकधीत्वेनानहत्त्वं॥ अभाषोपनीतमानं प्रत्यपि पतियो गितावच्छेदकप्रकारकधीत्वेन न हत्त्वं। तदा स एव व्या
प्यदुःखवदात्मभिन्नमिदं सारवानात्मेति द्व्यभावश्चेति समूहलंबनो तियाभिर्दृष्ट्या। तद्धित्यमिति। चिंताबीजं त
परामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ तद्धिगकत्वं निविष्टं पक्षतावच्छेदकं जन्यतावच्छेदककोटौ तन्निवेशनम फलं। यदि

राम
४२

१ पर्वतो वह्निमानित्यनुमितित्वं सिद्धाभावस्य कार्यतावच्छेदकं वह्निः साध्यधर्मवात्पर्वत इति परमार्थकार्यतावच्छेदकं धर्मलिंगक

च विषयीता संबंधेनावच्छेदकस्यैकं विवक्षिते तदा नाप्यदोषः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितित्वमुभयत्रैव वह्निमतपर्व
तस्य विषयतावच्छेदकत्वात् न वपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये सिद्धेरभावस्य कार्यतावच्छेदकं पक्षतावच्छेद
कसामानाधिकरण्यमात्रावगात् अनुमितित्वं पर्वतत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्येन परमार्थत्वं पर्वतविशेष्यकवद्भू
त्वं अनुमितिपर्वतत्वावच्छेदेन वद्भूतनुमितिसाधारणं पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निसाध्यधर्मपरमार्थत्वापितरसामानाधिकर
ण्यमावगाहित्वेन व्याप्तिवाराभावादिति वाच्यं अवच्छेदकावच्छिन्नसिद्धाभावसामानाधिकरण्यमावगाहिपरमार्थयो
रेव प्रकृते निवेशात् पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वद्भूतनुमितित्वस्याप्युभयजन्यतावच्छेदकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदे
नानुमितावपि सामानाधिकरण्यमावगाहित्वसत्वादिति कु। व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वपक्षधर्मतां शेषा व्याप्तिप्रकारकत्व
वन्निश्चयेन न हेतुताया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यापि निवेशात्। व्याप्तिज्ञानत्वं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानि श्रुय
त्वमिति वार्थः। व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वादेर्लघुव्याप्तिप्रकारकज्ञानघटितत्वात् तस्यैव तादात्म्येन हेतुत्वमुचितमि

इत्युक्तिः व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्य

यन्निष्पन्नरूपि तादेन तन्ना गृहीतुं तत्रावगते तद्विषये अहं तद्वत्तापि न

मवा.
४३

त्याज्ञयेनाह तादात्म्येनेति। ननु चाग्नेः साध्यसाधनभेदे नाननुगततां व्याप्तिज्ञानजन्यवृत्तितादृशजातिमत्करणात्त्व
 स्पसकलव्याप्तिज्ञाननिष्ठत्वात् भागासिद्धिवारणामेवाविकोशप्रयोजनं स्यादत आह। व्याप्तिरिति। अधिकस्य ता
 दृशजातिमत्करणात्त्वस्य भागासिद्धीति। तथा च व्याप्तिग्रहणोपपत्तिकतयानसार्थकत्वेमिति भावः। फलापोगुव्य
 वच्छिन्नं कारणं कारणमिति लक्षणाभिप्रायेणाह। फलोपहितस्येति। तथा च फलानुपहितेपि व्याप्तिज्ञानसत्त्वे व्याप्ति
 चारात्तद्वारणाय तादृशजातिमत्करणात्त्वं फलोपधानरूपं हेतुकार्यमिति भावः। अनुमितिस्वरूपयोग्यस्य लक्ष्य
 त्वेपितज्ज्ञातिरित्यभिप्रायेणाह। करणात्वेति। तथा च यन्निष्ठेति। न्यायात्तद्वर्भिभेदाद्ब्रवेयर्थमिति भावः। ज्ञानत्या
 दीत्यादिना व्याप्तिज्ञानत्वत्वं परिग्रहः। यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वमेव करणात्त्वं। तस्य च व्याप्तिज्ञानत्वत्वेनेव व्याप्तिग्र
 हसंभवस्तथापि व्याप्तिज्ञानानंतरवृत्तिकरणांतरस्य प्रकृतविशेषणं विना व्याप्तिग्रहात्तस्य सार्थकत्वमिति
 भावः। स्वरूपसंबंधाकारणताभिन्नैवेत्यपि वदन्ति। तादृशज्ञानत्वमप्यस्य कारणत्वात्

नवतारा निग्रमेवी ज्ञापय ॥ जातेरवछि नत नियमेन धर्मि भूरेधुन कागावादिता हो ॥ फलतस्य विज्ञा कन पावछे ॥ कला संभनेन लक्षवछे ॥ कां तया भावेन चागता फलमाग भावतो देव छे ॥ कला धर्मि भूरेधुना लक्षमादिता हो ॥ फलतलेन कोरव छे ॥ कले संभनेन लक्षमादिता हो ॥ सोरन वछे ॥ कलादिता ॥

राम
५३

त्मकत्वात्तद्वर्मीभेदे इत्यन्ये। धूमप्रागभाववद्वर्मीभेदेपि वैषम्यमिति मतेनाह। व्यतिरेकेति हेत्वभावनिरूपित
 साध्याभावनिष्ठव्याप्तेर्ग्राह्यतया हेतौ वैषम्यशङ्कानवकाशादिति भावः नित्यत्वेपीति। यद्यप्यनित्यमपि सर्वत्र
 स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकं तथाप्यदृष्टद्वारा नित्यमात्रस्यैव प्रत्यक्षोपजीवकत्वं संभवतीति तथोक्तं। ज्ञानाकरणा केति
 ज्ञानत्वावच्छिन्नकरणा कत्वाभाववत्तज्ज्ञानत्वं ज्ञानकरणात्तयमिच्छाम्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वाच्यः॥ अत्रानु
 भिनोमिनसाज्ञात्करामीत्यनुव्यवसायबलादनुमितेः प्रत्यक्षवेजात्ये/सिद्धे तत्कारणा स्यापि वैलक्षण्यं सार्वजनी
 नं अतोऽनुमितावुक्तलक्षणातिव्याप्तिः फलवैजात्याधीनप्रमाणान्तरत्वकल्पनापवादिकेत्यस्वरस्य कश्चिदित्यने नस्म
 न्दर्शितेऽसिद्धसिद्धव्याघातादाह। अनुमानत्वेनेति। मुरार्थपरत्वेनानुमानपदसंगमयति असदिति। तन्मतेपदाना
 मलीकएवशक्तिरनुगताकारमात्रस्यैव अलीकत्वादिति। प्रमाणांतरविषयस्वनज्ज्ञाविषयकत्वरूपसंवादेन सं
 भावनायामलीकविषयिणामत आह। संवादेति। यथाश्रुतत्वागो बीजमाह संभावितस्येति। असत्त्वे हेतुस्तु

इति नुपुनन रूपं

अत्र संक

६०८ तस्मिन् अहं गतं सत्त्वं तस्मिन् नो भूतिः कश्चिदपि ॥ १ ॥

म वा
४४

मताकारस्येति। परमार्थसन्त्यः स्वलक्षणः तन्मात्रविषयकेनेत्यर्थः। स्वमसाधारणामनेकदेशकालावृत्तिस्वात्म
केतदेव लक्षणं व्यावर्तकं यस्मात्तन्मते भेदेन धर्मधर्मिभावस्यानस्युपगमात्तरतेनानुगतधर्मसंबन्धे न तस्य व्या
वर्तकत्वेन सरसतसंबन्धाभावात् कथं तस्य परमार्थधर्मिभावस्यातस्युपसत्त्वमिति शङ्कानिराकृताः तदुक्तम्
तेनैतत्संवादलक्षणं पूर्वपराध्यक्ष्य शब्दयोरेकैकस्वलक्षणं विषयकत्वात् जगतः ४ शराभंगित्वात् किंच न
रुक्तसंवादस्य परमार्थसद्विषयघटितमूर्तिकस्य विकल्पेनासंस्पर्शितकथं भ्रमो पीत्यतस्तन्मतसिद्धं संवाद
मेवापपादयति। अथ स मूलकेति। शशविषाणादिविकल्पानामनादिवासनापरिष्कारमात्रमूलकानां वा
रणार्थमध्यक्षमूलकेति। अत्र संभावितस्येत्युच्यते। तथा च संभावितस्याध्यक्षमूलकविकल्पो ह्यिवित्वात्
संभावनायामध्यक्षमूलकं विकल्पो लिवितविषयकत्वं संवाद इत्यर्थात् ननु च मनुष्यपत्तिः। स न य संभा
वनपेक्षशब्दादेः प्रवृत्तिर्यादन्न उक्तं। निर्णीयेति। आदिना आकांक्षातात्पर्यादि निर्णयः ॥ परिग्रहः। नाप्रत

राम
४४

संप्रमाणाभिप्रायीति। तथा च स्वाभिमतस्य प्रत्यक्षतिरिक्ते प्रमाणताभावव्यवस्थापनस्यानुगुणात्तेनैवानुमानाश
 णप्रसाधनं चार्वाकं स्येति भावः। अप्रमाणासाधर्म्यस्य प्रमाणोपि सत्त्वाद् अप्रमाणसाधर्म्यत्वेन न प्रमाणात्वाव
 व्याप्यतेत्यत आह॥ प्रमाणातेति। प्रमाणाताधेयोजकमिंद्रियत्वं व्याप्तिनिश्चयत्वादिकतरसिद्धं तथा च पूर्वव
 मिचारशकोपवर्गानं व्याप्तिनिश्चयाभावप्रदर्शनद्वारा प्रमाणाताप्रयोजकरूपशून्यतात्वापादनायैवेति भावः। दृ
 ष्टंसाध्यसाधनवत्तया निश्चितं तस्य साधर्म्यः साध्यव्याप्यहेतुरूपतस्य दृष्टं ज्ञायमानं अतीतत्वं स्याद्विवक्षार्थेति याच
 ज्ञायमानसाधर्म्यस्येति वार्थः। ज्ञानकरणातापक्षमाश्रित्य प्ररयति। साधर्म्यदर्शनस्य वेति। अभिहितमे
 वेति व्यवहारहेतुरित्यंतेनान्वितं। तथा चानुमानाशमाश्रयपरकीयसंदेहादिकंच साधर्म्यदर्शनेन संभवतव
 व्यवहारोपपत्तिरित्युक्तकल्पयित्पर्थः॥ केचित्॥ अभिहितमेव साधर्म्यदर्शनं प्रमाणाताप्रयोजकरूपशू
 न्यत्वदर्शनं साधर्म्यसंभावनामानुमानेऽप्रमाणसंभावनाभावपत्तिः। ननु संभावनायां कथमप्रमाणव

मवा
४५

श

चत

वहारः कथं वा परकीयसंदेहादिकमनिगीयत इच्छेदाय शब्दप्रयोग इत्यत आह ॥ संभावनेवेति ॥ तथा च परकी-
यसंदेहादिकमपि संभाव्येव तादृशः शब्दप्रयोग इत्यर्थ इति व्याचक्रुः ॥ आपातित इति ॥ यावत्सत्त्व्यातिर्न
व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥ ततस्सिद्धोत्पन्नमस्यासत्त्व्यातिरूपतया भ्रमजनकत्वसिद्धावपि नाप्रामाण्याभाव
सिद्धिरिति भावः ॥ विषयबाधेति ॥ अप्रामाण्याभाव इति अप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपमत्वस्य विशेष्यं प्रामा-
ण्याभाववत्तैविना नुपपत्तेरिति भावः ॥ संशयो हिरजतत्वप्रकारकत्वात्प्रकरजतत्वप्रमाभ्रमसाधारणधर्मद-
र्शनात् विशेषादर्शनाच्च ज्ञातेन प्रकृतौ न संभवतीत्याह ॥ अनुगताकारासंस्पर्शनीत्यादिना ॥ अनेन साधारणधर्म-
वद्भिन्नानि निरासः ॥ परमार्थसदित्यनेन विशेषादर्शितस्य निरासः तादृशस्वलक्षणविषयकत्वस्यैव व्यावर्त-
कधर्मविध्या संशयविरोधित्वादिति कोटिरूपविशेषनिश्चयमपि दर्शयति ॥ स्वसंवेदनेति ॥ स्वस्य स्वात्मकेन सं-
वेदनेन संवेदितविषयीकृतेशां प्रामाण्यस्येति ॥ सविकल्पके संशयकारणोपपत्तिमाह ॥ परंतु इति ॥ प्रत्यक्षे

राम
४५

व्याप्तिघटकी भावाव्यभिचारं शब्दं मानेनाधका भावमुद्राव्यभिचारज्ञानाभावो हेतुः साध्यसमानाधिकारवृत्तिहेतुत्वहेतुका शब्दहेतुविक्रमेण सा
नमुद्रासहकार गते हेतुशक्तिरेव व्याप्तिग्रहोपापप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूपमप्रतिपत्तिभावात्तादिति भावः ॥ ५ ॥

उपमाएष शंका विरहे कथमिदं विचार्य संनिदर्शानंतरं मुत्पन्ने ज्ञाने उपमाएष संशयानुभव इत्यत आह । तदुत्तर
भाविनीति । समुच्चित्वितो विषयीकृतोऽलीकः । अनुगताकारो येन तत्र संवेति । असदविषयकत्वे सति सद्दि
षयकत्वं सन्मात्रावलंबनत्वं तच्च निर्विकल्पकविषयः । असदद्यदितमूर्तिकत्वादिषयितानवस्थापातात् न च त
दपि संभावनीयं । तथा सति प्रत्यक्षे सन्मात्रावलंबनत्वशमाण्यादीनामप्रमाणीकत्वापातात् संभावनायाः प्रमा
त्वाभावादिति भावः । सर्वमिदं अनुमानशमाण्यासाधनं समारंभेति । समारंभायाः अनुमानशमाण्यापरीक्षा । तत्
कारणीभूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तस्य निदानमित्यर्थः । व्याप्तिस्वरूपज्ञाने हि व्यभिचारज्ञानाभावो
ऽव्याभिचारग्रहे सहचारग्रहश्च समानाधिकारकसाध्यमूर्तिरेव । एतन्निष्कर्षमत्वरूपमात्रो सहचार
स्य विशेषणतया ते स्तानविधेयोपयोगित्वेन प्रतिपादयितुं शक्यते नान्यथेति भावः । अत्राप्येति । क
पि संयोगी एतत्त्वादित्पादावित्यर्थः । साध्यवद्विज्ञायः साध्याभाववानितिकर्मधारये साध्याभाववत्त्वस्यैवा

सदेतन्निमित्तं संयोगी भवति ननु एतत्त्वादित्पादावित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ सन्निवेशे साध्याभावपदवैयर्थ्यसम्प्रवेष्टव्यः ३
 अथ साध्याभावमेतत्तद्वैयर्थ्यसम्प्रवेष्टव्यं साध्याभावपदवैयर्थ्यसम्प्रवेष्टव्यं ॥ ३

म २
 ४६

वर्तकत्वेन वैयर्थ्यमित्यतः सुप्रसीतत्वरूपं व्याचष्टे ॥ साध्यवद्विन्नइति । न च साध्यवद्विनेन समं अद्वितित्वस्यात्वया
 भावाद्यथासंनिवेशे वैयर्थ्यमेतदिति वाच्यं अमेदेन साध्यवद्विन्नान्वितसाध्याभावसंबन्धितोऽद्वितित्वत्वयेसा
 ध्याभाववत्साध्यावर्तकत्वेन वैयर्थ्यात् ॥ अमेदेन साध्यवद्विन्नीयाद्वितित्वस्यैव सम्प्रकृत्यादिति ॥ नचाधिकर
 णाभेदेनाभावमेदप्यत्र वैयर्थ्यात् अमेदतत्त्वतामिति साध्यवद्विन्नैः साध्यवद्विन्नैः साध्यवद्विन्नैः साध्यवद्विन्नैः
 वैयर्थ्यमिति वाच्यं । व्याथाव्याथद्वितित्वविरुद्धधर्मसंसर्गण्डयद्वितिसंयोगाभावाद्गुणादिवृत्तिसंयोगा
 भावस्यैव भिन्नत्वोपगमात् । न च घटात्वाभावादेरथधिकरणमेदनमेदाभ्युपगमाभावात् । यदिवाभा
 वमात्रस्यैवाधिकरणमेदाद्देहइति मतेनेदं तथापि साध्याभावेत्यत्राभावत्वं साध्याभावसाध्याभावसंपात्तं
 अन्यथा घटात्वाभावान्न घटादित्यत्राभावसाध्यके भावभिन्नस्य साध्याभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यात्
 अत्र साध्यवद्विन्नेव वर्तयोदयत्वादिरूपोदयत्वाभावाभावः तद्वति प्रमादेर्द्वितित्वेनासंभवोऽव्याप्तिर्वा स्यात्

राम
 ४६

ॐ नमो भगवते

ताति विज्ञा.

भया
४७

मिः तत्र द्रुदावृत्तित्वावच्छिन्नाभावघटितसाध्यावस्तोमस्यप्रतियोगिवैष्यधिकरण्यावच्छिन्नस्याधिकरणगुणा
दौवक्लादेवभावसत्त्वात्तद्व्याप्तिः पृथिवीत्वाभाववान्जलत्वादित्पादौ तत्र तत्र द्विषद्वावृत्तित्वावच्छिन्नाभा
वघटितसाध्याभावस्तोमाधिकरणस्यापसिद्धेरिति। ननु वद्विमत्पिसकलवद्भावसत्त्वादव्याप्तिः। व्याप्त
स्पृहतिधर्मीनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणो जातिमान्सत्त्वादित्पादावव्याप्तिः। तत्र पूर्वज्ञाणावृत्ति
त्वविशिष्टसकलजात्यभावस्याजातिमत्पिसत्त्वात्। नच सकलसाध्यस्य तत्र द्यक्तित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्तत्र नि
वैष्यष्टगुणात्पत्त्वविशिष्टजातिमान्सत्त्वादित्पादावव्याप्तिस्तत्र सकलसाध्यात्तर्गतायाः तद्यक्तित्वावच्छिन्ना
भावसत्त्वादेव जात्यादौ सत्तायाश्च भावसत्त्वादतः साध्यतावच्छेदकेति। व्याप्यवृत्तीति। कपिसंयोगी सत्त्वादि
त्पादौ हेतोर्व्याप्यवृत्तित्वे तत्त्वज्ञाभावसत्त्वेन ताव्याप्तिरिति भावः। यद्यपि हेत्वभावेऽपि प्रतियोगिवैष्यधि
करणस्यावश्यकत्वादव्याप्यवृत्तित्वेऽप्यव्याप्तिः। संभवति तथापि यथाश्रुतस्य नाव्याप्तिरिति व्याप्यवृ

सत्तायाः ६

राम
४७

तत्फलं। व्यभिचारिणीति। एषिवीकपिसंयोगादिप्रादावभावद्वयेसाध्याभावेहेत्वभावेचप्रतियोगिवैयर्थ्यधिक
रणंसाध्याभावच्छेदकसंबन्धेनहेतुतावच्छेदकसंबन्धेनचयथायमबोध्यतेनइत्यत्वप्रकारकेतत्प्रमावानुद
यमाव्यात्वादात्माज्ञानादिप्रादोनातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वाइत्यत्वप्रकारकयस्यमायागुणादिकंनविषयः। सैवप्रमा
सतत्पदेनधर्तव्या। तेनइत्यागिपावन्तिसर्वप्रमेयइतिसमूहालंबनेइत्यत्वप्रमाविषयतायाः केवलान्व
यित्वेनसमवायेनतदभावस्यसंबन्धसाभात्येनप्रतियोगिव्यधिकरणात्वासेभवेपिनशतिः॥ हेत्वभावो
पीत्यपिनासाध्याभावोपिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणोबोध्यः तेनगुणान्यत्वविशि
ष्टसत्तावानुजातेरित्यादोनातिप्रसंगः। नचसाध्याभावोपीत्यवबुद्धमुचितं। अपिनाहेत्वभावसमुच्चयइति किं
ननुतेतत्प्रसतितत्प्रतियोगित्वमित्यत्रतत्पदेनहेत्वभावपरामर्शानुपपत्तेः। अभावप्रतियोगित्वमित्फ
क्तोशब्दगौरवादिति। क्रमेणविशेषणयोःफलमाहधातेनेत्यादिना॥ अत्रचप्रतियोग्यनधिकरणहेति

प्रतिकर्तृणाधिकरणरतिभेदतत्त्वावधारिता अहेतुत्वात् अतिवृत्तिरिति किं च तत्त्वादिहेतुकस्य ले-
 द्वितीया प्रवृत्तिरिति किं च तत्त्वादिहेतुकस्य ले-
 द्वितीया प्रवृत्तिरिति किं च तत्त्वादिहेतुकस्य ले-

भवा
 ४८

त्वविशिष्टसाध्याभाववसकलनिष्ठ निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावप्रतियोगित्वं
 हेतुग्राह्यतेन कपि संयोगिएतत्वाकपि विभागाद्वेत्पादो प्रतियोगिसमानाधिकरणाभिन्नस्पसाध्या
 भोरस्पहेत्वभावस्य चाप्रसिद्धित्वेपि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिर्यः कपिसंयोगभावस्तद्वति ३ व्ये एतत्त्वाभावस्यासत्त्वे
 पि च न्नतिरिति । साध्यासाकल्याप्रसिद्धेः । साध्याभाववतिसाकल्याप्रसिद्धेर्हेत्वमावेसकलसाध्याभाववद्वति
 त्वाप्रसिद्धेः क्रमेणाव्याप्तमाह । यत्रेत्पादिना ॥ तत्र साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावविवक्षारोसाध्यासाकल्याप्र
 वेशादाह विपक्षो वेति । एकैयत्तिक इति । विपरितेनान्वयः ४ । ईश्वरभिन्नघटत्वादित्यादावित्यर्थः ५ । तत्राव्याप्ति
 रित्येतेनैतत्संबन्धः । तत्र साकल्यमिहाशेषरूपव्यापकत्वपर्यवसितमत आह । निर्धर्मत्वादीति । निर्धर्मत्व
 स्य धर्मत्वावच्छिन्नसामान्याभावात्मकस्यैकैयत्तिकत्वात् साकल्याप्रसिद्धिरेव दोष इत्युक्तो व्याप्येति ॥ तादृ
 शव्याप्यस्य जलत्वादेस्तादृशेणासाध्यातायां निर्वक्षित्वस्य विचारित्वात् सदेतत्त्वार्थमाह । तत्रेतेति । या

राम
 ४९

विधिमात्रधर्मभाववदिति प्रकृतधर्मकत्वेन तत्त्वार्थमाह २००

सत्त्वेनेत्यर्थः। ननु तत्र साध्यवत्प्रतियोगिकात्वात्प्राभावासाक्षात्ताधिकरणमित्यस्य दोषेति ईष्टं मतमत्राह। अ-
 नेति। साध्यवदनेत्यत्रेत्यर्थः। तत्र त्रयत्किंचित्साध्यवद्वाक्तिभेदोपि साध्यवत्प्रतियोगिकात्वात्प्राभावो भवती-
 -त्यव्याप्तिः वद्विमान्धुमादित्यादाविति भावः। युतमीति॥ अत्र च साध्यवदेन लक्षणाया साध्यवत्तावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकोभीधीयेत तस्य वाऽन्यथाकार्यैकदेशे भेदे तात्विकः। घटो नैत्यादौ च घटतदभावयोर्घटत्वावच्छि-
 त्रप्रतियोगिताकत्वं संबंधः। ननु विशेषणीभूतघटत्वादेरभावे तस्मै च तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स-
 र्गः। तथा सत्प्राभावे घटीयो घटः इत्याकारपत्तिरेवं घटत्वस्योत्तरविशेषणतयापदार्थैकदेशतया चाभा-
 वेन तया संभवाच्चेति यो घटत्वविशिष्टापस्थापकपदसमभिव्याहृतननुपदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासं-
 बंधेन ननु घटप्रकाराभावबोधत्वं कार्यतावच्छेदकं नीलसाकौशघटोपस्थापकपदसमभिव्याहृतननुप-
 दस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन नीलघटप्रकाराभावरहितत्वं तथा नीलो घटो नास्तीत्यादौ च घट-

साद

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

भवा
४८

त्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेना^{नेषा}भावः तात्पर्यभावात्विशेषाणोत्तरसाक्षात्त्वेनमातघटत्वादिर्विशिष्टोपस्था
पकपदसमभिव्याहृतननृपदत्वादिनावाद्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धबोधजनकत्वेवाच्यं। घट
दत्तत्वादौचपंचम्याअवधित्वेअवधिमत्वेवाशक्तिस्तत्रघटत्वावच्छिन्नवृत्तित्वेघटत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वंवासं
बन्धः। एवंघटस्याभावइत्यादौचप्रतियोगित्वेऽनुयोगित्वेवाप्यर्थेघटत्वावच्छिन्नवृत्तित्वादिकंसंसर्गःकंबुग्री
वादिमात्रास्तीत्यादौवअयोग्यतानिअयमूल्यानांभ्रमात्मकः। घटतदभावयोर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया
एवसंबन्धत्वेनकंबुग्रीवादिमत्वस्यासंबन्धत्वात्। नचात्रभ्रमोनकंबुग्रीवादिमत्वस्यावच्छेदकत्वेतस्यापका
रत्वात्। नापिकंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनघटस्याभावेतादृशप्रतियोगितायाश्रलीकत्वा
दितिवाच्यं। कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नत्वप्रतियोगित्तानामेवसंबन्धतथाभावात्अभावस्पघटत्वावच्छिन्नप्रति
योगितपैवघटसंबन्धितयाकंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनघटसंबन्धित्वेनतेनसंबन्धेनय

गम
४९

रप्रकारत्वादिति भूतले घटपटौ नस्त इत्यत्र भूतलवृत्त्यभावे घटपटयो रूभय^नता संबंधे न घटा संबंधित्या वच्छिन्न
 प्रतियोगिता संबंधे नान्वय इति द्विवचनस्य प्रयोगसाधुतामात्रं दाराः संतीतिवत् भूतलवृत्त्यभावस्य घटपटौ भवत्वा
 वच्छिन्नप्रतियोगिता संबंधे न घटपटौ भयोरन्यथा तथा च भूतलवृत्त्यभावीयो घटपटौ स्त इत्यन्यदुक्तिकेचित्। भूतलो
 वेयत्वस्य सप्तसूर्यस्याभावे घटपटौ भयत्वसामानाधिकरण्येनेत्यपि कश्चित् तस्य जाते सत्त्वाद्यत्वेन स्तः इत्यत्र ग^{उत्ते}
 त्त्वभावः घटपटौ तस्मिन् इत्यादौ च घटपटत्वं भयत्वं च परस्परसामानाधिकरण्येन प्रतियोगिता वच्छेदकं न त्वभपत्वं न
 मात्रं केवलं घटत्वं पटत्वं वा यत्किंचिद्भयवति केवलं घटवति केवलं पटवति वा घटपटौ नस्त इति प्रत्ययात् तादृश
 प्रतियोगिता वच्छेदका वच्छिन्नघटो पटो भयमेवा तस्मिन् भयवत्त्वेन तादृशप्रत्ययः। एवं देदीपुरुषो नास्तीत्यादाव
 पिविशेषण विशेष्यभावापन्नं पुरुषत्वं देदं देतं च प्रतियोगिता वच्छेदकमित्यादिकं नृत्वं अनुद्यत्त्वा रायोश्च
 यौ नरुत्पमाशं कर्तुं साधमिति। असामानाधिकरण्यतदधिकरण्यधिकरणत्वं तदधिकरण्यतधिकर

इति पंचमः

समाप्तमिह सा मा न मे र द श धे नि य त्किंचि दे स वा द स ह वि न क्षि तं रे ति - अ नं य का दि ति शे खः ॥ अ धि क र ए व म त्वा त्प न्नि वं य म्मा क रं तं त म्मा क रं तं

भ वा
५०
५०

रा त्वं वा आ धे स त्ता वा न द्रु य त्वा दि त्वा दा व य्वा मिः । स त्ता यो ड य त्वा न धि क र णा धि क र णा त्प स त्त्वा द त आ ह ।
य द धि क र णा ति । सा ध्य म् स मा ना धि क र णा प स्य त्प त्र स मा ना धि क र णा भि न्न सा ध्य स्य य त्प दार्थ स वं धो ल भ्य ते
त च्च वा धि तं । अ धि व क्षि तं च द्वा त्तो य दि ति क श्चि त्प त्र त्प यो य त्प त्वा नु ग मा दा ह । सा ध्य नि ष्ठा भा
व प्र ति यो गि ह त्ति त्व नि रू प का धि क र णा ता प्र ति यो गी त्वं सा ध्य नि ष्ठा भा वी य द्वा त्ति त्व नि ष्ठा प्र ति यो गी ता पा नि रू प
क ता स वं धे ना व छे द कं प द धि क र णा त्प त्ति त्व मि ति या व त् इ यं स त्तो सा ध्ये ॥ ए व त्ति त्वा भा व स्य स त्त्वा त् । सा ध्य नि ष्ठा
भा वी य द्वा त्ति त्व नि ष्ठा प्र ति यो गी ता या नि रू प क ता स वं धे ना व छे द को ण ॥ ४ स्त द्वा त्ति त्व स्य स त्ता यो स त्त्वा त्ता ति व्या मि
॥ न नु व द्मि मा न्ध मा दि त्वा दा व प्प यो गी ल का य व द्मो प रं ती य व द्मो म हा न स द्वा त्ति त्वा भा व स्य स त्त्वा त्ता द्वा सा
ध्य नि ष्ठा भा व प्र ति यो गि ह त्ति त्व नि रू प क म धि क र णा म हा न स त्प त्ति त्व स्य धु मे स त्त्वा द वा मिः । किं च सा ध्य नि
ष्ठा सा मा ना धि क र णा प मि त्प त्र ह त्ति त्वं सा ध्य ता व छे द कं स वं धे न बो धं । अ न्य थो स र वाना त्म म हा का ला त्प त्तर त्वा

३
द्वि त्प त्र द्वा त्ति त्व
५
५०

त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः। तथाच संयोगेन इदं सामान्यस्य साध्यतायां समवायेन हेतौ इत्यत्वे व्याप्तिः। तत्र संयोगेन गु-
णवृत्तित्वस्याप्रसिद्धया साध्यनिष्ठा सामानाधिकरण्याप्रतियोगित्वस्य गुणात्वात्। स वप्रसिद्धेराह। साध्यनिष्ठा-
धेयत्वसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाचांतेन सखवानात्म महाकालान्यतरत्वादौ संबंधसामान्येन सख निष्ठाधे-
यत्वानिरूपकाधिकरण्यागगनादावद्वत्रौ नातिव्याप्तिः। समवायेन वद्वि निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण्यापवता-
दिद्वत्रौ धूमेनाव्याप्तिः। वृत्तित्वमपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन तेन संयोगेन वद्वि निष्ठाधेयत्वानिरूपकधूमावप-
वसमवेतधूमेनाव्याप्तिः। न त्वेवं सत्रावानुदयत्वादित्यत्र समवायेन हेतौ इत्यत्वे इयं घटादित्यत्र संयोगेन हेतौ च
देवाव्याप्तिः। समवायेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणो सामान्यादौ गुणादौ च हेतुतावच्छेदकसंबंधे-
न संयोगेन समवायेन द्वत्रैरप्रसिद्धेराह। साध्यनिष्ठेति। अत्र च व्यापकतावच्छेदकसंबंधेन हेतुधिकरण-
व्यापकविनिर्दिष्टतात्वावच्छिन्नाभावत्वेन बोध्यातेन वद्वि अधिकरणात्ताभावस्य प्रमेयत्वादिना धूमनिष्ठाधेय-
वच्छिन्ना

हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न

भवा
५२

त्वा निरूपकाधिकरणात् व्यापकत्वेपि नातिव्याप्तिः। अर्द्धे धनजव इव अधिकरणात्वाभावस्य तादृशाधिकरणा
त्वापकादाह। सामान्येति॥ वक्ष्यधिकरणात् सामान्यस्य अयोगो गोलकीयवक्ष्यधिकरणात् साधारणस्य तादृ
शप्रतियोगित्वाभावात् नातिव्याप्तिरिति साध्यनिष्ठावेयत्वा निरूपकाधिकरणात् व्यापकतावच्छेदकहेतुताव
च्छेदकसंबन्धनिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणात्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वमितित्वनिष्कर्षः। तेन व्यास
ज्जपवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वक्ष्यधिकरणात्वाभावस्य धूमनिष्ठावेयत्वा निरूपकाधिकरणात्
व्यापकत्वेपि नातिव्याप्तिः। अत्र व्यापकताया प्रतियोगिव्यधिकरणात्त्वेन विष्टे। तेन संयोगेन वक्ष्यधिकरणात्वा
व्याप्यवृत्तितया तदभावस्य केवलास्यपित्वेपि नातिव्याप्तिः। अनतिप्रयोजनकतयेति॥ हेतुतावच्छेदकाव
च्छिन्नहेत्वधिकरणात्वाभावस्य घटावै हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्या निवेशादाया संनिवेशे वैषम्येपि अ
नतिप्रयोजनत्वादित्यर्थः। साध्यमधिकरणावधिकरणस्य तत्साध्या नधिकरणोत्पत्तावः साध्यानाधिक

राम
५१

संज्ञा

रणाधिकरणात्तदभावः चरमवर्त्यस्य तद्विचार्यप्रतियोगीयुक्तान्वित्वैविश्यात्तन्व्यत्यासं द्वादितीयेपिसाएव
प्रतियोगी। वस्तु। घटानधिकरणभूतलमित्यादौ भूतले घटाधिकरणात्वावच्छिन्नभेदः प्रकारतया भासते तत्रा
नधिकरणोत्पत्ताधिकरणपदं घटपदसमभिव्याहारबलात्तद्व्यञ्जनाया घटाधिकरणोपस्थापकं पदं तात्पर्यं प्रा
ह कमात्रे अन्यथा घटपदेन सममधिकरणपदस्य पृथगतत्वरूपसमासगुटसंबन्धनधिकरणमित्यर्थः स्यात्तथा च वा
धे। अधिकरणत्वावच्छिन्नभेदस्य भूतले भावात् अनपि तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्तस्य युक्तान्वित्वलभ्यत
याः नधिकरणपदेन घटाधिकरणात्वावच्छिन्नभेदस्य प्रतापपितृशक्तत्वादेवं प्रतियोग्यनधिकरणोत्पादोपकृते प्ये
वैवरीतिरनुसंधेया साध्यनिष्ठाधेयत्वा निरूपकत्वं हि साध्यनिष्ठाधेयत्वं निरूपकत्वसामान्याभावोपकिंचि
साध्यनिष्ठाधेयत्वा निरूपकत्वं वा। आद्ये केवलान्वयीति। केवलान्वयिसाध्यके इत्यर्थः। अत्रात्रैहं तं हरयति। सा
धनिष्ठेति। द्वितीयं नानेति वद्विमाभूमादित्यादौ आद्ये दोषांतरमाह। कचिदिति। गुणान्वयविशिष्टसत्तावाञ्छा

१ जस्य धर्मकस्य एतत्तावत्समतादिति भावः केवलान्वयितीति यद्यपि सत्तावात्तद्व्यतिरिक्तत्वात् तदव्यतिरिक्तत्वाच्च
वद्विज्ञेय २१

भवा
५२

तेरित्याहौ सत्तारूपसाध्यनिष्ठायेयत्वनिरूपकत्वस्य समात्पादौ सत्त्वेन तत्रैत्यादिकरणात्वाभाव इत्युक्तौ तदव्याप्ति
वारणं संभवतीति तत्रोक्तं। नानाधिकरणकेति। एतदुपवानेतदसादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नसाध्यवद्देहस्य साध्यव
त्तौ संभवे विप्रतिपोग्यवृत्तित्वस्य भेदे विशेषणत्वेनाव्याप्तिः संभवतीति नानाधिकरणकेत्युक्तं। सर्वत्र अन्वयिनि
व्यतिरेकिणि च हेतुतावच्छेदकेति। हेतुवधिकरण इति समसी अवच्छेदकतायां हेतुवधिकरणवच्छेदेनेत्यर्थः। तेनै
व हेतुतावच्छेदकसंवेधेनैव आद्यदलव्यावृत्तिमाह। संयोगेनेति। अद्यत्तित्वेपीत्यनेनान्वयः। वद्विज्ञेयतीत्यत्रापि सं
योगेनेत्यनुषङ्गतेन तत्संयोगजननेन समवायेन वद्विज्ञेयतायां संयोगेन हेतौ धर्मादावतिवाच्यं। आकाशादेरव
त्तित्वेन तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतुवधिकरणवच्छिन्नत्वासंभवान्। यद्यपि पर्वतरूपादावपि वद्विज्ञेयसंयुक्तत्वाभावस्य
न पर्वतादिदेशावच्छिन्नत्वरूपादेः कुत्रापि संयोगाभावेन स्वरूपेणैव तस्यात्वं संभवात् गुणादिकरणावल्यां स्वयमे
व व्याप्यत्वावच्छेदकेति राचष्टेतथापि पर्वतरूपे न वद्विज्ञेयसंयुक्तत्वमिति प्रतीतिवत्। विलक्षणमेवावच्छेदकत्वं

संयुक्तत्वा

राम

साध्यवृत्तिः

५ व्याप्तिवारणं संबन्धान्तरेणेति न चाकाशादावेव तस्य प्रवृत्तिरिति संबन्धभेदेन वर्तमानं यंतनुचावनं व्यप्यतीति

५२

पर्वतादेः स्वीकार्यमिति भावः नवधुमवतकपाले समवेतघटस्य वद्धिमतपर्वते संयोगो नवत्तित्वा इत्यधिकरणा क
 पालावच्छेदेन तद्वत्तित्वा भावस्याप्यवृत्तित्वा द्वाय वृत्तावप्यवच्छेदकस्वीकारेऽपि न द्यतिरिति वाच्यं एतदुपवा न
 तद्वत्तित्वा दोष एतद्वत्तित्वा अधिकरणावच्छेदेन एतदुपवत्समवेतत्वा भावस्य एव उपवदसमवेत एव संभवेन अथाप्य
 वृत्तित्वासंभवादिति तादृशहेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुविकारो तादृशा भावः हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्
 त्वित्यस्याः भावः ननु साध्यवद् त्वित्ववति व्याभिचारिक कथं तदभाव इत्यतः प्रतिनिप्रमाणयति सत्तायामिति ।
 एव सत्ताया इव त्ववद् त्वित्वा भावो नवधुमवत्तित्ववति विशिष्टसत्त्वे गुणकर्माण्यप्यविशिष्टस्यातिरिक्तत्वा नुधाव
 नेति फलं अतथा इदं स्पर्शवत्तत्त्वमूर्तत्वं भयं दित्वा दावशास्पापत्तैः । केवलहेतुविकरणा स्या काशादेर्भूत
 त्वादिनिष्ठस्पर्शवद्वेत्तित्वा भावो वच्छेदकत्वात् तथापि सार्वभौमेन विशिष्टनिरूपिताधिकरणा ताया अतिरिक्ता
 या अनभुपगमेन गुणादेरपि विशिष्टसत्ताधिकरणात्वमिति अभिप्रायेण विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमेन

विकिष्टसत्त्वे अतिरिक्तत्वादिति । यद्यपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविकरणा इति विवक्षा आवश्यक्त्वा देवाद्यानि निरुसे ४

भवा-
५३ ल

वसर्वसामंजस्यमिति कुतस्तथा विवक्षणीयमित्यभिप्रायेणावा तथाभिधानात् नचोक्तभूतत्वमूर्तत्वोभया
व्याप्तिः। नमयंस्यापि एकविशिष्टापरत्वेस्वरूपत्वेन आकाशादिवृत्तिभूतत्वादेरुभयान्यत्वोदितिविशिष्टस्या
तिरिक्तत्वं सार्वभौममतमित्यपत्यस्तं न तत्रकारोतरेणाव्याप्तिनिरास एव न भवतीति तथोक्तमिति काश्चित् द्विती
यं दारोति तत्र वैष्णविकराण्यदार्थमध्ये साध्यवद्भेदस्य दृढकत्वात् तदपसिद्धौ वा व्याप्तिरिति भावः। इत्यत्रेण
रा इति इत्यत्वस्य गुणावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभावस्यासंभवात् तादृशसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभाव
स्यैव विषयत्वादिति ननु तादृशपतीत्यासामानाधिकरण्यास्यैव प्रतिपोगित्वविषयीक्रियते न तदवच्छेदकत्वं
स्वत्यक्त्वाह। परंपरासंबंधेने ~~क~~ ति। स्वतिरूपकयावदाश्रयत्वरूपस्यावच्छेदसंबंधेन इत्यत्वसामानाधिकर
ण्यं इत्येवर्त्तते न गुण इति गुणो जादृशसंबंधेन तदभावत्वमिति भावः। ननु इत्यवृत्तित्वाभावाभावो इत्यवृत्तित्वेन इत्य
वृत्तित्वाभाववतीति प्रत्ययस्य विषयस्तथा व्याप्तिरिति कुतो विरोधः। इत्यवृत्तित्वाभाववद्भेदपत्यस्तसिद्ध

गणद्वि
लेन ५

संज्ञाभाषितरूप

नव

राम
५३

एवेत्यत आह ॥ इदं ब्रह्म त्वत्त्वाभाव इति । तच्च इदं ब्रह्म त्वत्त्वाभावो न सत्ता ह त्वत्त्वाभावो न विरुध्यते इति चो बो वीरुद्व स्वभा
वया भावाभावयोरेकवचनीतेरवच्छेदकभेदमादायैव संभवात् । अकृते च गुण इत्यादिरूपावच्छेदकापत्तिरिति वपि
ब्रह्म त्वत्त्वाभावो न सत्ता ह त्वत्त्वरिति प्रत्ययात् न त्रैव संयोगाभावात् । ब्रह्म त्वत्त्वात् मूलेन संयोग इत्यादि प्रतीतेर
ने संयोगावच्छेदकत्वाभावस्यैव विषयत्वमित्यस्यापि सवचन्यादित्यत आह । बाधकाभावादिति । तेव संयोगाभावो
न इदं ब्रह्म त्वत्त्वरिति प्रत्ययादिति भावश्च । ननु इदं ब्रह्म त्वत्त्वाभावो न सत्ता ह त्वत्त्वरिति प्रत्ययो विवादयस्त इत्यत आह । अ
तो दियेति । अत एव स एडि एकतायां कदाचित् साध्यवृत्तित्वाभावस्य हेतुवृत्तित्वाभावस्य वा प्रत्यक्ष संभवेदत्त
भयातीदियत्तोपादाने इदं गुरुत्ववत् आकाशाभादित्येति तर्कः । ननु तत्र प्रत्यक्षा संभवेऽपि आकाशाभावा गुरुत्वव
त्तत्त्वत्त्वाभाववान् गुरुत्वाभाववद्वृत्तित्वात्तरूपाभाववदित्यनुमानं संभवतीत्यत आह । न चेति । तत्रातो दिये व्यभि
चारिणी तद्वदिति गुरुत्ववद्वृत्तिभिन्नत्वस्य चाव्याप्यवृत्तित्वाभावादाकाशाभावादौ साधना व्यापकत्वरूपाभा

अनलेद्वयमाका
 श्रमैयोजन. पर
 वातुकाकाशंयोग
 द्वयत्वादित्यत्र

अनाशसंयोगात्तद्व्याप्यत्वेन व्याप्यत्वेन द्वयि
न एतद्व्याप्यत्वेन तद्व्याप्यत्वेन द्वयि ।

48

वाहोसाध्यव्यापकत्वमितिभावः। नन्वेवमन्तीदृयसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तुपपत्तिः। तथाप्रत्ययाभावात्अनुमानस्य
प्रयोजकत्वात्किंचांतीदृयसाध्यकेव्यभिचारनिर्णायएवकुतोऽनुमानादित्यदिततएवनद्वद्वृत्तित्वाभावोपपत्तौ
यतोऽप्रयोजकत्वादिसंकायाऽभयत्रतत्त्वत्वादतआहकिंचेति॥ ३ ॥ दमित्यादिकालिकसंबंधनेत्यर्थः। कालोद्य
द्वान्परादित्यकालिकसंबंधेनपराधिकरणकालेतेनसंबंधेनसाध्यवृत्तित्वस्याभाववतोऽप्रसिद्धिरिति संबंधा
तरेणकालवृत्तेरपिकालिकसंबंधेतापितद्वृत्तित्वात्अवृत्तावृत्तभावस्यचानवच्छिन्नत्वादितिभावः। एतेनमहाका
लस्यापितारात्म्येनस्वसंबंधितयातत्रैवसाध्यवृत्तित्वाभावंत्वप्रसिद्धिरितिपरास्तारात्म्यसंबंधस्यावच्छेदोक्त
नियामकत्वाच्च। अत्रकेचित्तोसाध्यवृत्तित्वाभावेहेत्वधिकरणाकालावच्छिन्नत्वहेतुवृत्तित्वोभयाभावस
त्वात्राव्याप्तिः। व्यभिचारिणिव्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वहेतुवृत्तित्वोभयस्यतादृशवृत्तित्वाभा
वेसत्वात्रातिव्याप्तिरित्याहुः। तत्र। नदि साध्यमादित्यत्रसावयवावच्छेदेनधर्मवृत्तिसाध्यवृत्तित्वोभयस्य

३ साध्यवद्वित्ताभावेयदेवधिकरणविकल्पपदेतरुत्तित्वोभयभावस्तत्रविवक्षणीयंतेनकालकसंवेधेनहेतुतापामवृत्तिरनेह

राम
५४

ननु तद्वद्विमांशमादित्यत्र स्वावयवावच्छेदेन धूमसदृशसिद्धिः
इदं तद्वद्विमांशवत्त्वं निष्ठस्य हेत्वधिकरणवच्छिन्नत्वेनाप्येति हेत्वधिकरणवच्छिन्नत्वात्
इति चेन्न तदभावोपपादनेनैव भिन्नरिण्यतिप्रसंगात् ॥ अपरेत ॥ स्वनिष्ठसाध्यवद् इति त्वाभाववानवच्छेदक
हेतुतावच्छेदकसंबंधीयहेत्वधिकरणकत्वविवक्षया न दोषः ॥ न च वद्विमांशमादित्यत्र स्वनिष्ठं यसा
मानाधिकरणरूपरूपादिनिष्ठस्यैव तदभावस्यैव पर्वतादेरवच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति वाच्यं स्वनिष्ठो यः सा
मानाधिकरणभावः तदवच्छेदकत्वस्याक्तत्वात् यद्यपि धूमसदृशितदभावभिन्नस्यावच्छेदकमेव हे
त्वधिकरणपर्वतादितथापि तदभावस्य रूपरूपादिदृष्टित्वेनैव वच्छेदकपर्वतादि ॥ न त्वधूमसदृशित्व
तिनोक्तदोषः ॥ न च पर्वतीयधूमस्यापिकालिकसंबंधेन महानसदृशितया महानसैव पर्वतीयधूमेन
वद्विमांशसदृशित्वमिति प्रत्ययादेतद्वद्वितदभावस्यावच्छेदकमेव महानसादिकं हेत्वधिकरणमित्य

तद्भावस्यापि

भवा व्याप्तिरिति वाच्यं स्ववृत्तिरदभावात् न वच्छेदकस्याधिकारणत्वं स्य विवक्षितत्वात् सकृत्ते च पर्वतीयधूमवृत्ति
 ५५ तदभावस्यानवच्छेदकमेतद्वत्तावच्छेदकसंबंधेन पर्वतीयधूमाधिकारणोपवृत्तादिकमित्याहुः ॥ अत्रास्म
 दुरुचरणाः ॥ इदं पार्थिवपरमाणुत्वाभाववत्परमाणुत्वाभावादित्यादावव्याप्तिः अत्र परमाणुत्वाभा
 वस्पकालिकादिसंबंधेनाधिकारणोक्तत्वात् तस्य दैशिकसंबंधेनापि वृत्तित्वेन तादृशसाध्यवृत्तित्वा
 भावस्य हेतुवृत्तित्वाभावात् परमाणोचकालिकसंबंधेनापि तस्यावृत्तेः परमाणोः कालोपाधित्वाभा
 वाच्च ॥ न च सूत्रमात्रस्य दिगुपाधित्वात् परमाणोर्दिगुपाधितया परमाणुत्वाभावाधिकारणात् तदवच्छे
 देन परमाणुत्वाभाववृत्तित्वाभावः प्रसिद्ध एवेति वाच्यं ॥ कालिकसंबंधवत्तदैशिकसंबंधस्यातिरिक्त
 स्याभावात् तत्कालानामेव संयोगादिना मिहेति प्रत्यपनियामकत्वात् परमाणोचपरमाणुत्वाभावस्य
 त्वसंबंधानामभावात् ॥ यदि च कालिकसंबंधवदैशिकसंबंधोऽपि ति रिको ॥ भुपेयते तदापि पर

२५२ मा एताभवे पार्थिव

राम
५५

इदानीं घटत्वाभाव इति प्रतीत्या यथा घटे घटत्वाभावे विषयीक्रियते तथा परमाण्वत्वाभाव इति प्रतीत्या भावे च २

स्थेयं कृत्या प्रतीतिस्तत्रैव तस्य तादृश संबंधकल्पते न वेद परमाणोऽपरमाणुत्वाभाव इति प्रतीतिरस्ति। यदि
 च घटे घटत्वाभाव इति प्रतीत्या भावेऽपि इह परमाणुत्वाभाव इति प्रतीत्या परमाणोऽपरमाणोऽपि वैशिकविलक्षण
 संबंधेन परमाणुत्वाभावे विषयीक्रियते। तथापि आकाशत्वाभाववत् आत्माकाशात्परात्वाभा
 वादित्यादावव्याप्तिर्वज्जले पायितेव॥ आकाशस्याजन्तत्वेनामूर्तत्वेन च केनापि संबंधेन हेतोरनधिकर
 णत्वादित्याहुः। परंतु हेतुतावच्छेदकसंबंधेन नृत्तिमद्वैतसिद्धिर्वा त्वत्वाभावस्तदनवच्छेदकत्वे हेत्वधिकर
 णत्वाच्च। तेन पार्थिवपरमाणुत्वाभाव इत्यादौ पार्थिवपरमाणुवत्तत्तादृश घटत्वाभावे वत्तमानस्य पार्थिव
 परमाणुभाववद्वैतत्वाभावस्याऽनवच्छेदकमेव परमाणुत्वाभावरूपहेत्वधिकरणमिति तत्रापि दोषः।
 एवमाकाशत्वाभाववदित्यादावपि न चोक्तं। मेगाधमादावव्याप्तिर्हेतुतावच्छेदकसंबंधेन नृत्तिर्वा तदभा
 वस्तदनवच्छेदकं पर्वतीयधूमाधिकरणं एवेतादृश घटत्वाभावाधिकरणस्य हेतुभूतपरमाणुत्वाभावाधि

हेतुतावच्छेदकसंबंधेन तस्य हेतोः व्याप्तिः करणमिति विवक्षितत्वात्। भवति हि महासावच्छेदेन पर्वतीयधूमोऽप्यस्य नवच्छेदकं।

पञ्चमः अध्यायः
 पञ्चमः अध्यायः
 पञ्चमः अध्यायः

~~सर्वत्राद्येति चेन्न~~

मवा
५६
ले
५६
त२

करणास्पृश्यादेः पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्दृष्टित्वाभावानवच्छेदकत्वान्न तत्राव्याप्तिः। यदा स्वाधिकरणावच्छि
न्नस्ववृत्त्यभावत्वावच्छेदेन साध्यवद्दृष्टित्वप्रतियोगिकत्वाभावचत्वं स्वाधिकरणावच्छिन्नस्ववृत्त्यभावप्रतियो
गितानवच्छेदकं पसाध्यवद्दृष्टित्वं वा विवक्षितं। परमाणुत्वाभावाद्दोषस्वाधिकरणीभूतपटाद्यवच्छिन्नघट
दृष्टित्वाभावे पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्दृष्टित्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावाच्चाव्याप्तिः॥ यमिचारिह त्वा
भावांस्पसाध्यवद्दृष्टित्वप्रतियोगिकत्वाभाववद्दृष्टित्वप्रतियोगिकत्वाभावाच्चाव्याप्तिः॥ यद्यपि उत्पत्तिकालावच्छे
देन पर्वते वृद्धिमत्तदृष्टित्वाभावो धूमेष्वस्ति। पर्वते उत्पत्तिकाले धूमो न वृद्धिमत्तदृष्टित्वमित्यनुभवात्। तथापि हे
त्वधिकरणासात्रावच्छिन्नहेतवत्त्वभावइति विवक्षणीयं। प्रकृते तु उत्पत्तिकालस्याप्यवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिः।
यत्तु उत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमस्य पर्वतेः दृष्टित्वान्न कालावच्छेदेन तत्र साध्यवद्दृष्टित्वाभावइति तन्न घटो
गंधवान् पृथिवीत्वादित्यादौ उत्पत्तिकालावच्छेदेन घटवत्त्वोपस्थित्वे तदवच्छेदेन गंधवत्त्वदृष्टित्व

स्वरति

राम
५६

स्पसंमवाद्यान्नेः तस्माद्यथोक्तमेव सम्प्रापरेत्तु पर्वतरूपे वृद्धिमसंपुक्तत्वं नास्तीति प्रतीतिबलात्पर्वतादेरवच्छे
 दकत्वे विषयीक्रियते तत्र पर्वतरूपयोरपि समवायसंबंधविधया वच्छेदकः अन्यथा पर्वता वृत्तिपदार्थोऽपि वृद्धिम
 दृत्तित्वाभावे पर्वतस्या वच्छेदकत्वापत्तेः। अत एवोक्तं संबंधांतरेण दर्शमाने सुलभ इति तथा च हेतुता वच्छेदकसं
 बंधेन यदेतत्त्वधिकरणानिष्ठहेतुता वच्छेदकसंबंधे साध्यवृत्तित्वात्तावा वच्छेदकत्वाभावस्तद्धेतुत्वलक्षणा
 र्थः। महानसे पर्वतीयधूमे वृद्धिमदृत्तित्वं नास्तीति प्रतीतिबलात्पर्वतीयधूमे वृद्धिमसंपुक्तत्वात्तावै महानस
 त्वा वच्छेदकं तत्र महानसे पर्वतीयधूमयोः कालिकसंबंध एव संबंधविधयोः वच्छेदकः ननु संयोग इति नाद्यानि
 ॥ व्यभिचारिणा त्व्यभिचारनिरूपको विकरणा संबंधस्येव तादृशस्य साध्यवृत्तित्वाभावात् वच्छेदकत्वाच्चातिव्या
 सिः शेषं दर्शितदिशा वसेयमित्याहुः। नन्वस्माच्च वादयमर्थो वादय इत्येवमाकरिके श्वरे वा वाच्यत्वं साचे श्वरे
 समवेता समवायिनी वेद्यात्वादेरुत। कथं समवायिनी वेद्यात्वादेरुत। त्वंतद्व्यधिकरणधर्म इत्यत आह। वाच्यत्वे यथेति वाच्य
 (इति सिंह व्यासः)

त्वंतद्व्यधिकरणधर्म इत्यत आह। वाच्यत्वे यथेति वाच्य
 त्वंतद्व्यधिकरणधर्म इत्यत आह। वाच्यत्वे यथेति वाच्य

भवा
५७

त्वेनेश्वरेछामात्रेइश्वरं दृष्टव्यतामपिशास्त्रबोधोदयादतिप्रसंगाच्च॥ किंतुपदार्थांतरं तच्चनसमवेतंअभावाद्वैपिसत्वा
ते किंतुवैशिष्ट्यात्पेनातिरिक्तसंबंधेनेवनेतइतिभावः। यत्तवाच्यत्वेनेश्वरेछामात्रेदृशदृष्ट्यापिपटेशक्त
त्वप्रसंगात् किंतुघटशब्दकरणाकत्वविशिष्टघटबोधविषकेछासाचविशिष्टानसमवायिनीनचासम
वेतेतिनचैवंकेवलान्वयिवानुपपत्तिःतत्पदादिवाच्यत्वस्यतथात्वादिति तत्र एकस्यैवसमवायस्यपृथिव्याद्य
वच्छेदेनरूपादिसंबंधतावदेकस्याएवेच्छायाघटत्वविशिष्टायवच्छेदेनघटादिपदसंबंधतासंभवादितिः स्वयं
वक्ष्यमाणोस्वप्नसाधारणपावध्वजगोषुप्रमेयसाध्यकेक्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावंप्रदर्शयति भावत्वं
नेति। यद्यपिघटेत्वेनवाच्यत्वाभावमादायस्योक्तप्रथमंलक्षणंवाच्यत्वेनघटाभावंचादायद्वितीयं
चसंगतमेवतथापिसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावघटितसार्वभौमीयलक्षणोसाधा
रणार्थमयमारंभइतिभावः। तत्रअभाववान्भाववान्बोध्ययत्वादित्पत्राभवादिसमनियतप्रतियोगिताका

राम
५७

भावेदृशंतिभावेत्वेनेत्यदिनामका प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकेएवसमनियताभावेकप्रते भावत्वेननेऽभावभावःसएवाभावत्वेनभाव
भावइतिभवतिमेवत्यसमनियतप्रतियोगिताक॥१॥

भावता

इति भावः। ननु समनियता भावोऽस्य मते वक्रिमा भूमादित्यत्र वक्रित्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावस्यापसिद्ध्या
लक्षणाऽप्यातिः। घटत्वेन वक्रभावस्यापि पटत्वेन घटाभावाभिन्नत्वादत एका वक्षेदेका ववक्षिन्नप्रतियोगिताका
~~वक्रित्वेन समनियतत्वाच्च~~। तथा वक्तव्यं भावत्वरूपा वक्षेदकद्वयावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय संगतिरित्यरुचे
स्तथैवाह। वक्रित्वेनेति। नलङ्क देवक्रित्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या प्रमेयमात्रस्यैव प्रतियोगित्वावगा
हनादिति भावः। ननु प्रमेयवान्नेरित्यत्रोक्ताभावो न साधेन समानाधिकारण इत्यत आहो वृत्तीति। गगनत्वस्या
पिकालिकादिसंबन्धेन घटादिवृत्तित्वादाह। अतएव त्रिमात्रवृत्तीति। तथा वृत्तिमात्रवृत्तिता नियामकसंबन्धेन प्र
तियोगितावक्षेदकी ~~वक्रित्वेन प्रतियोगितामादाय संगतिरित्यरुचे~~ स्तथैवाह ~~वक्रित्वेन~~ कृत्य तथा भावो ग्राह्य इति भा
वः। गगनत्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति। ~~वक्रित्वेन प्रतीतिस्वरूपा योक्तं~~ गगनत्वादिनेति। ननु कप्रतीत्या
प्रमेयमात्रस्य प्रतियोगिता ~~वक्रित्वेन~~ वगाहनेन सर्वजनसिद्धतयात्वेऽपि वा प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौ वक्रि

भवा
५८

त्वद्दत्तत्वादिना धर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमुदायाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिभयेन स्वसूतवृत्ति
समानाधिकरणाधर्मवच्छिन्नप्रतियोगितासाध्यात्तावच्छेदकसमनियतत्वे विवक्षणीयमवश्यं तथा च कथ
मेवं हि साभावमारण्यलक्षणगमनमत आह ॥ विरुद्धेति ॥ घटत्वरूपो भयो रपि कालिकसंबन्धेन सामानाधिक
रणसत्त्वादाह ॥ विरुद्धेति ॥ विरोधिता नियामकसमवायादेः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वं प्रयोजकं इदं
मुपलक्षणं ॥ घटत्वादिकमपि संयोगेन मेयसामान्यावृत्तीति तेन संबन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेय
सामान्याभावेऽपि बोद्धव्यः ॥ पारिभाषिकमेवेत्येवकारेण योगान्नादरः सूचितः ॥ ॥ इति श्रीभक्तवत्सलसिद्धांत
संज्ञिकेन विरचिते सांख्यसूत्रेण समाप्तिमात्रं ॥ ॥ श्रीसूत्रसंज्ञिकेन समाप्तं ॥ ॥ यदि हि
यत्पदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुपरं ॥ तेनायमात्मा घटत्वं सति आत्मघटसंयोगादित्यत्र हेतुसामानाधि
करणात्मात्माद्यभावस्य विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुवधिकरणाप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिः ॥ न च ज्ञा

राम
५८

नारि वृत्ते राग्मात्वाद्यभावस्यापि स्वाश्रयसमवायादिसंबंधे न आत्मवृत्तित्वात् स्वविशिष्टहेत्वधिकरणास्य नात्र
 सिद्धिरिति वाच्यं। विशिष्टपक्षीति निपाकविशेषस्यैव संबंधत्वात्। न च तेन संबंधेन आत्मन्यात्मत्वाभावविशिष्टकी
 रस्ति। अतएव स्फुरिकादिभिन्नेषु सत्त्वपि नोहित्यस्य स्वाश्रयसंयोगो न संबंधः। किंतु स्फुरिकादेवेति। एतेनै
 ककालीनत्वैकज्ञानविषयत्वादित्यासेबंधेन सर्वस्यैव सर्वत्र संबंधत्वात्। यस्मान्नाधिकरणादित्यस्य वैषम्य
 मिति प्रत्यक्तं। न च साध्यसमानाधिकरणादित्येनोच्यते। सत्त्वावा नात्मत्वात्त्वे यवा नात्मत्वादित्यादौ गुणा
 कर्मानात्त्वविशिष्टसत्त्वाभावस्य समवायावच्छिन्नत्ववर्तमाने यवा भावस्य च तादृशस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणा
 प्रसिद्धा व्याप्तिरिति तन्नोक्तं। अत्र साध्यनिष्ठव्याप्यता संबंधसामान्येन वाच्यं। न च समवाये न ज्ञानसाध्यके इव
 त्वादित्येतावति व्याप्तिः। विषयतया तस्य केवलान्वयित्वेन केवलान्वयिनिष्ठप्रतियोगिताया एव तद्व्यापकता
 वच्छेदकेन तादृशभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणात्वादिति वाच्यं। प्रतियोगिसमानाधिकरणपदस्यैव साध्य

हिममनदेव

ज्ञानादिव्यापकस्य २ हेत्वधिकरणवच्छेदेन २

भवा०

५८

५९

च

निष्ठ

तावच्छेदकसंबंधेन साध्यनिष्ठाया व्याप्यता तन्निरूपित व्यापकता घटकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरणपस्य वशं
विवक्षाणीयत्वेनैवानतिप्रसंगात् समवायेन ज्ञानादेरभावस्य समवायेन प्रतियोगिसामानाधिकरणभावात् य
दिसंयोगसमवायसाधारणसंबंधत्वेनैकमन्यतमत्वेन तादृशसंबंधेनां प्रवेशे गौरवं पत किंचिदसंबंधेन साध्यनिष्ठव्याप्य
ताभिधाने वा यमात्मा ज्ञानादित्यत्र कालिकसंबंधेनात्मत्वस्य व्यापकं ज्ञानमहाकालात्मा तत्त्वं तदभावस्य हेतुसमाना
धिकरणास्पद्योगिनः समवायेनात्मत्वव्याप्यतानिरूपित व्यापकता घटकसंबंधाप्रसिद्धा व्याप्तिरिति विभाव्यते त
दासाध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्याप्यता बोध्या एवं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्वत्तभाव
प्रतियोगिता न वच्छेदिकापदभावप्रतियोगिता तादृशाभावाद् इत्यर्थः । तेन गुणकर्मन्यात्वविशिष्टसत्तावान्जाते
रित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य तादृशप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्वात्तातिव्याप्तिः धूमवान्वहेरित्यादौ तद्धूमाभा
वप्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधात्मकतत्तद्व्यक्तिस्वरूपायाः धूमव्यापकतानवच्छेदकत्वेऽपि अयोगालका

राम

५८

अस्मिन्नुक्तं स गतिं प्राप्तं विना भवति तत्राभ्युपगम्य तस्यैव सत्त्वं तस्यैव सत्त्वं तस्यैव सत्त्वं

न्यत्वाद्येकव्यक्तिनिष्ठप्रतियोगितायाः एव तथात्वात् अयोगोलकान्यत्वाभावादेः प्रतियोग्यसमानाधिक
रतात्वादेव नातिव्याप्तिः वद्विमान्मादिपादौ च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंज्ञकस्य अधिकसमस्यास्यैव
विष्णुकडव्यत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयपक्षघटत्वावच्छिन्नव्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन पर्याया स्तीत्यादिकमेता
प्रतियोगितामात्रेणैव व्याधिरातया स्याद्विष्णुभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाप्यसिद्धेर्वा रणापसाध्याव
त्रिष्णुभावे प्रतियोगिव्याधिरातत्वं देयं तदर्थं न प्रतियोगिसमानाधिकराभिन्नत्वगोत्वाभावादेरपि गोत्वत्वे
न किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीति सिद्धाभावसमनेयत्वेन तदात्मकतया प्रतियोगिव्याधिराताभावाप्यसिद्धेः ना
पि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकराभिन्नत्वं तदर्थः व्यापकत्वस्य संबन्धविशेषं नियं त्रितत्त्वेन संब
धेन प्रतियोगितावच्छेदिकावच्छिन्नसमानाधिकराभिन्नसमाध्यावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदिका प्रतियोगि
तास एव व्यापकता घटकसंबन्धोवाच्यस्तथा च संयोगे न डव्यत्वं मपि वद्विष्णुपक्षसंयोगे

स्य संज्ञाप्रतियोगितावच्छेदककृत्स्नसमानाधिकरा

संज्ञाप्रतियोगितावच्छेदककृत्स्नसमानाधिकरा

संज्ञादतेन ॥ यथाभावेन संज्ञेन इव्यत्वाभावे संज्ञेन प्रतिशेधोपपन्नत्वात् न संज्ञेन प्रतिशेधोपपन्नत्वात्

भवा
६०

६०

यद्यस्ति तत्र ॥

घ

न इव्यत्वाभावस्य तेन संबंधेन इव्यत्वाधिकरणापत्तिरपि प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणसत्त्वात् अथाव तेन संबंधेन इव्यत्वाभावस्य
प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावादसंभव इति न च संयोगेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नसमानाधिकरणयावत्
द्विजन्तं संयोगेन इव्यत्वाभावे वर्तते एवेति वाच्यं । संयोगेन इव्यत्वाभावस्यापि घटत्वे न वक्ष्यभावाभिन्नतया घटत्वा
वच्छिन्नवद्विसमानाधिकरणत्वे न तद्विन्नत्वाभावात् न च संयोगेन इव्यत्वाभावस्यापि वद्विरूपप्रतियोगिसमानाधि
करणात्वात् न संभव इति वाच्यं । एवमपि सत्तावानुज्ञातेरपि नोक्तं मेलासत्ताप्रत्ययसंयोगेन इव्यत्वादेर्व्यापकत्वेन तदभाव
स्य गुणादौ हेतुविकरणसंयोगेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावादव्याप्तेः । व्यापकत्वाभिमतस्य तेन संबंधेन द्वात्रिंश
त्वविवक्षणेऽपि संयोगादेरपि सत्ताप्रतियोगिसत्ताया गुणादौ तदभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावात् सत्तावानुज्ञातेरि
त्यत्राप्यप्रपरीक्षायां स्माद्यसंबंधसामान्येयादृशप्रतियोगिसत्तावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वसाध्यव
त्तयत्किंचिद्व्यक्तेपुन्योगिकत्वोभयाभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नयातेन संबंधेन येन संबंधेन यादृशप्रतियोगिताव

तदपि

राम
६०

संज्ञेन इव्यत्वाभावस्य सत्तावन्ति एवमपि यथावत् प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे न तद्विन्नत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः ॥

वृद्धकविशिष्टनधिकरणपञ्चाध्याधिकरणतादृशप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नोत्तेनसंबंधेनद्विषयनिष्ठायाप्रतियोगितासात्तेन
संबंधेनव्यापकतावच्छेदिकावस्तुतस्तु॥साथवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायांप्रसवभावच्छिन्नायाःसामानाधिकरण्येनानवच्छेदि
कायाप्रतियोगितासात्तेनसंबंधेनतथेतिवाच्यं।साध्यवन्निष्ठत्वाभावस्यदेशिकविशेषणताविशेषणतेनाप्येवमनद्वयपदा
न्यतरत्वादित्यादेवभिचारोधिकरणोत्पत्त्यन्यत्वादेरभावस्यकालिकसंबंधेनघटेवृत्तावपिनेतरपदान्यत्वेघटत्वव्यापकत्व
इति॥अनवच्छेदकत्वावच्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदकभेदस्तेनावच्छेदकत्वेनघटादिनिष्ठप्रतियोगितायोघटादिभेदवत्तेषां
नद्वयप्रतियोगितावच्छिन्नद्वयत्वाभावप्रतियोगितायाद्वयत्ववद्भेदस्तद्वतिप्रतीतिसिद्धभावप्रतियोगितायाःसामाना
धिकरण्येनेवावच्छेदकत्वात्तादृशप्रतियोगितानांकार्यव्यापकतावच्छेदकत्वमितिवाच्यं।अवच्छेदकपदेनावच्छेदकताप
र्याश्रयधिकरणत्वविवक्षणात्।तात्पर्याग्निः।नप्रकृतप्रतियोगितायांअन्यथातादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नद्वय
त्ववतितदन्तावापत्यपसंभारः।किंतुतत्प्रतियोगितायाद्वयत्ववद्विद्वद्विद्वत्त्वेचेतिध्येयं।यथाचैवंस्वविशिष्ट

भवा

६१

३१

क

जगत्

पदेन व्यर्थं तथा तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते। यावत्पदं विना त्रिंशत्तिरिक्ता भवति नाव्याप्तिरसंभवेति प्रदर्शयितुमाह। सर्वत्रेति। स
र्वत्र सर्वधिकरणवच्छेदेन तथा च स्वविशिष्टहेतुधिकरणवच्छेदेनेत्यस्यापि सत्त्वं प्रदर्शितमिति तावः। तथा त्वात् प्रति
योगिसमानधिकरणत्वात्। ननु साध्या तावच्छेदका वच्छिन्नप्रतियोगिता कसाध्याभावः साध्या तावच्छेदक व्यापकप्रतियोगि
सम्पत्ताकाभावोक्त इत्यत आह। अत एवेति। निरुक्ताभावे यावत्त्वविशेषणादेव ननु भूतत्वं बहिर्दिष्टप्रज्ञात्वात्।
ये विशेषगुणावत्त्वं तस्य चोत्पन्निका लेयदावभावात्। प्रतियोगिचधिकरणत्वाद्यदित साध्यव्यापकत्वं न संभवतीत्य
त आह। मनो न्यत्वेति। केचित्तु साध्याप्रतियोगिका भावमादायापि नातिव्याप्तिरिति केमुक्तिकन्यायेनाह मनो न्यत्वेत्याहुः।
गोत्वाभावस्य साध्याभावे तत्तैव वारणादाह तत्र साधेति। वद्विमान्मानातिमानुसत्वादितादौ तत्रैव साध्याभावस्य त
त्रैव भावस्य च स्वविशिष्टहेतुधिकरणवच्छेदेन प्रतियोगिसाध्यानाधिकरणभावाद व्याप्तिरित्यर्थः। साध्या तावच्छेदका व
च्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकेत्फक्तावपि तथा तत्तद्वद्वेः प्रमेयत्वादितावद्विज्ञा वच्छिन्नव्यापकत्वात्। न च तत्प्रतियो

राम

३१

६१

गितानां प्रमेयत्वादिना व्यापकत्वात् तद्धेतुकत्वमपि तादृशभावप्रतियोगितावच्छे-
दकेतत्वाभावस्य केनापि रूपेणाऽसंभवादिति। वद्विमान्नुमादित्यत्र चरमक्रियाया भावाभावः स्पष्टमाधिकरणमहाकालादे-
ते निरुक्तरूपशान्तिनः चरमक्रियायात्मकस्य परमाणुमहाकालादेः संयोगेन धूमाद्यधिकरणां संभवेऽस्ति विशिष्टहेत्वधिक- त३
रणवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरणसंभवादव्याप्तेरसंभवादात्मत्वे साधोत्पत्तेः। न च परमाणवादिकेन संयोगेन धूमा-
धिकरणतः संयोगस्य हेत्यनियामकत्वादिति वाच्यं। परमाणो धूम इत्याद्यानुमानिकप्रतीतिसत्वात्। न चानुमानमप्रयो-
जकमिति वाच्यं। तथाप्यव्याप्तिनिर्णीयेन तद्वारकविशेषणादाना नोचित्यमिति। केचित्तु। अवसाद्याभावस्याव्याप्यहेतुप्र-
तियोगिसामानाधिकरणसत्वात्तमादाय नाव्याप्तिः संभवतीत्यात्मत्वे सध्वंशकत्वमित्याहुः। ननु सखवान् आत्ममहा-
कालान्तरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः। सर्वेषामेव तादृशभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणीभूतमहाकालावच्छेदेन का-
लिकसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात्। न च आत्मनोपि तादात्म्येन सर्वव्यापकतया आत्माभावस्यापि ज-
त्वादि१

भगवत्पुण्यत्वात्तस्यचकालेआत्मसामानाधिकरण्याभावात्त्रातिव्याप्तिरितिवाच्यं। आत्मनोपिचकालेइत्यनियामकसंबंधेनसत्त्वाद
 ६२ त्वथाआत्मादीसदानात्त्वकारणात्वादिकेनस्यात्तस्यचकालेइतिव्यतिरिक्तत्वात्। एवमपिसुखद्वानात्मद्युयान्तरत्वा
 दित्यत्रातिव्याप्तिः। अत्रघटादौसंयोगेनात्मनोहृत्तेरेत्यतआह। दलांतरपीति। साधयतावच्छेदकसंबंधेनसाधयतावच्छेदक
 संबन्धेसाधयतावच्छेदकावच्छिन्नसाधयतिष्ठवाप्यतानिरूपितव्यापकताद्यदकसंबंधप्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्यदक
 संबन्धयोरेकविवक्षयेत्यर्थः। तेनधूमवान्धूमकालीनवद्वेरित्यादौअयोगोलकान्यात्वाभावादेरपिसंबन्धसामान्येन
 धूमनिष्ठवाप्यतानिरूपितव्यापकताद्यदकसंबन्धसामान्येनप्रतिषेधिसामानाधिकरण्यादिनिरूपितत्वात्। एवंयत्किं
 निःसंबन्धेवावच्छिन्नवाप्यतानिरूपितव्यापकताद्यदकेनकालिकमदिसंबन्धेनवाच्यनिश्चिष्टेनसामानाधिकरण्यावच्छेदेनप्रति
 योगिसामानाधिकरण्याद्यदकसंबन्धयोरेकविवक्षयेत्यर्थः। तेनधूमवान्धूमकालीनवद्वेरित्यादौअयोगोलकान्यात्वा
 भावादेरपिसंबन्धसामान्येनधूमनिष्ठवाप्यतानिरूपितव्यापकताद्यदकसंबन्धसामान्येनप्रतियोगिसामानाधिकर

साध्यतवसेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाभावीण्यद्यत्संबंधावस्थितप्रतिपक्षगतनवसेदकप्रतिपक्षिताकाशेपे; भावकोनैतनसंबंधेन

॥ यत्र मन्त्राणां कालान्तरात्तद्विशिष्टत्वे कालिकत्वासाधकालत्वादिति हेतुस्तत्रादृशाभावानां कालिकसंबंधेन मन्त्रा-
 न्तरावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरणसत्त्वेपि नातिव्याप्तिर्न वा विशिष्टसत्ता बहुरावत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्ता व्याप-
 केतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य इव त्वाभावस्य कालिकसंबंधेन हेतुसमानाधिकरणास्पृशतियोगिनिद्रव्यत्वेषु द्वस-
 त्तातिष्ठव्याप्यता निरूपितव्यापकता घटकसंबंधाप्रसिद्धा व्याप्तिः । वस्तुतस्तु ॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसमा-
 नाधिकरणादित्याद्यव्यापकता घटकत्वेन संबन्धनिवृत्तेश्च इति । पक्षसंबन्धेति करणाच्च इदमीश्वरसत्त्वियकत्वात् इत्य-
 त्रयभिचाराधिकरणाभिभूते ह्यन्यत्वादेर्विषयितया देशिकविशेषणतया चेश्वरज्ञानत्वव्यापकत्वेन तदभावस्य ह्यन्यव्या-
 पकता घटकविषयितया प्रतियोगिसामानाधिकरणपक्षे देशिकविशेषणतया तथात्वाच्चातिप्रसंग इति । साध्यतावच्छे-
 दकसंबंधेन व्यापकता तेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरणपक्षे देशिकविशेषणतया चेश्वरज्ञानत्वव्यापकत्वेन तदभावस्य ह्यन्यव्या-
 पकता घटकविषयितया प्रतियोगिसामानाधिकरणपक्षे देशिकविशेषणतया तथात्वाच्चातिप्रसंग इति । साध्यतावच्छे-
 दकसंबंधेन व्यापकता तेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरणपक्षे देशिकविशेषणतया तथात्वाच्चातिप्रसंग इति । साध्यतावच्छे-

साध्यतावेदकसंबंधेन विधिः संप्रदायानामेव न हि तद्व्यवहारिको दृष्टा आनन्दप्रतिपक्षोक्तं नानाधिकारमप्युच्यते ॥

भवा
६३

विज्ञा १

काले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः । अस्मद्विवक्षायां तु महाकालान्यत्वस्य देशिकेतया साध्यव्यापकत्वात्तदभा
वस्य तेन संबधेन महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्तदतिव्याप्तिरिति । वस्तुतस्तु । महाकालान्यत्वघटत्वमपि
महाकाले कालिकतया वर्तते इति व्यवस्थापयिष्यते । तथा च एतदुपायान्यत्वविशिष्टसत्तावासात्वादित्यादौ समवायेन सा
ध्यतायां उक्तं क्रमेणातिव्याप्तिर्दृष्ट्या ॥ केचित्तु ॥ प्रतियोगितावच्छेदकसंबधेन व्यापकता तेनैव प्रतियोगिसामानाधिक
रण्यात्तदतिव्याप्तिरिति तत्संबधेन व्यापकत्वमुक्तं न वेदं वाच्यप्रमेयत्वादित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकसंबधेनैव व्यापकत्वात्
समवायेन वदित्वापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यापि संयोगेन इत्यात्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंयोगेन इत्यात्वा
समानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरिति तत्संबधेन व्यापकत्वमुक्तं न वेदं वाच्यप्रमेयत्वादित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकसंबधेन साध्यव्या
पकतावच्छेदप्रतियोगिताकस्याभावस्याप्रसिद्धिः । व्यधिकरणापेक्षावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबधस्वीका
रमानाभावेन घटत्वेन वाच्यत्वात्तदभावस्यातथात्वादिति वाच्यं । वाच्यत्वघटत्वोभयाभावस्य घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्य

यम
६३

तत्संबधवाच्येनातिव्याप्तिरिति चेत्तदपि कटलेखनभावः संबधः प्रतियोगितावच्छेदकः व्यधिकरणापेक्षावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेनाप्युक्तं ॥

त्याद्यभावस्यावातादृशस्यप्रसिद्धिरिति नचैक्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावं विनेचलक्षणासमत्वयेप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्या
देरवतारणानस्यादितिवाच्यं। व्यापकतालक्षणेचधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभाववाक्यस्यसामानाधिकरण्येनेत्यादिविशेषण
स्यतदभ्युपगममंतरेणवैष्यथापत्त्याप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादेरवतारणस्योभयसमाधेयत्वादिति। वस्तुतस्तु। चधिक
रणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यापिप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधौः नुभवबलादास्वीयते कथमन्यथापदत्वस्यघटेधर्मदशाया
पदत्वविशिष्टघटसंयुक्तत्वेनयदाभूतलेपतीयतेतदाभूतलेनपदत्वेनमुढोनास्तीतिधीः संयोगेननभवतिभवतिचसम
वायेनेति। उपपद्यते। अतएवप्रमेयत्वत्वेनवाच्यत्वं नास्तीत्यभावस्यापिप्रमाविषयत्वीयस्वरूपसंबंधावच्छिन्नत
याद्वितीयलक्षणास्यापिसंगतिरन्यथाविशिष्टवाच्यत्वाभावमादायपूर्वलक्षणापपादेनेपिद्वितीयलक्षणास्याप्रती
कारादित्याहुः। परेतद्विशेषणताविशेषणव्यापकता। तेनैवचप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणताविशेषणाभा
वीयः। प्रमाविषयत्वीयोधावाच्यः। अभिचारिण्यभिचारनिरूपकाधिकरण्यतत्तदव्यत्वस्यतत्प्रकारकप्रमावि

६३ अत्राधिक्ये सता

तत्राधिक्ये

हा तत्त्वमित्याहुः निजैर्वैश्वं सता दित्यत्र द्रव्यत्वाभावात्पुनरिति शिष्टं भावाद्द्रव्यत्वात् न हेदित्यत्र परमविशिष्टस्य संयोगेनाभावाभावात्

भवा०

६४

स्वीयोधावाच्यमिति चरित्वाभिचारित्वात्पुनरिति शिष्टं भावाद्द्रव्यत्वात् न हेदित्यत्र परमविशिष्टस्य संयोगेनाभावाभावात्
तिव्याप्तिः। अत्राप्यप्युक्तिरिति चरित्वाभिचारित्वात्पुनरिति शिष्टं भावाद्द्रव्यत्वात् न हेदित्यत्र परमविशिष्टस्य संयोगेनाभावाभावात्
माविषयत्वस्य श्रुता कर्मान्यत्वविशिष्टस्याभावे हेतुविकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणभावात्प्रकृतयाधुमा
भावस्यायोगोलकान्यत्वविशिष्टस्य स्वरूपसंघातकतया योगोलकान्यत्वाभावस्यातिप्रसंगकारणापवापकता
वच्छेदिकायाप्यप्रतियोगिताप्रत्येकतदाश्रयसामानाधिकरणवाच्यमितिकश्चित्। तत्र जलादिद्वित्वविशिष्टत्वादिप्रत्ये
विरोधात्साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादेयथत्वाच्च। समनियताभावात्तस्मिन्मते लक्षणमिदमिति नोक्तातिव्याप्तिरिति ध्ये
यानुरूपसामान्याभाववानुप्रथिवीत्वादित्यत्र प्राचांमते विरुद्धः। तिव्याप्तिः। अथियन्यत्वादेः स्वमेतरूपसामान्याभावाया
पकत्वात्तदभावमादायातिव्याप्तिवारणासंभवात् अतस्तत्रालक्ष्यत्वाभावमुपपादयति। रूपेति। केचित्। साध्यातावच्छेद
कावच्छिन्नसाध्याभावेत्फक्तेभूतत्वमूर्तत्वोभयवान्मूर्तत्वादित्यत्रैव रूपसामान्याभाववानुप्रथिवीत्वादित्यत्राप्यति

विशेषण

राम
६४

भावा

व्याप्तिस्मात् रूपसामान्याभावस्य रूपस्य स्वविशिष्टहेतुधिकरणवच्छेदेन तत्तद्रूपविशेषागभावध्वंसादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् अतस्त्वेव किं नोदाहृतं तस्य लक्ष्यत्वमेवाह रूपेतीति याचकुः अविनश्यदवस्थस्यैव रूपस्य रूपप्रतिबंधकत्वापगमे रूपनाशोत्पत्तिकालावच्छेदेन बोधरूपोत्पादोत्पत्तिकाले परमाणोरूपसामान्याभावासंभवादोहः प्रलयइति महाप्रलयइत्यर्थः परमाणोपार्थिवपरमाणौ तत्तत्त्वात् रूपसामान्यात्तावसत्वात् प्रतियोगिवदिति षष्ठीसमर्थो बह्विति तत्तद्ध्वंससागभावयोः प्रतियोगिध्वंससागत्तावयोः ननु प्रलये रूपसामान्यात्तावसत्वे मानात्तावः प्रत्यक्षस्यासंभवात् अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् प्रत्यक्षध्वंससागत्तावप्रतियोगिकातिरिक्तात्पंतात्तावकल्पनागौरवस्य तिकूलतर्कसत्वाच्च एवमुत्पत्तिकालावच्छेदेन तत्तत्सत्त्वमानाभावः प्रत्यक्षस्य इन्द्रियसंयुक्तविशेषणात्ताविरहेणासंभवात् नच कपालसमवेतरूपादौ अभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणात्ताया अपि आत्मवृत्त्यावस्थले हेतुत्वेन विनिगमनाविरहेणात्राप्यहेतुताया अपि प्रकृतसिद्धेरत आह अतएवेति ध्वंससागभावयोरप्यंतात्तावविरोधित्वेमा

अभिज्ञानादभिज्ञानम् १

विशेषणताया हेतुत्वग्रहा तस्याच्चात्पत्तिकालावच्छेदेऽपि सत्यमभिज्ञानं इत्यवस्थाभावप्रत्यक्षे संयुक्तः २

भवा
६५

६५

नाभावादेवेत्यर्थः। अंतराश्यामेपूर्वापरं कालेरक्तं मध्यदशायां श्याम इत्यर्थः। धंस प्रागुक्तावयोः सामान्याभावत्वं मतेऽपि यत्
किंचिद्विशेषप्रागुक्तावयत् किंचिद्विशेषधंसवतितदसंभव इत्यर्थः। स्यात् नार्थं अंतराश्याम इत्यनुधावने एष
रक्तरूपं नास्तीति प्रत्ययः। धंसादीति आदिना तस्याभावापरिग्रहः। पूर्वापरेति॥ पूर्व रक्तिमधंसवति अपरं रक्तिमप्रागुक्ताववतीत्य
र्थः। तथा प्रत्ययेति रक्तरूपं नास्तीति विलक्षणाविषया शास्त्रिप्रत्यय इत्यर्थः। न च तत्र रक्तरूपवत्ता ज्ञातमेव प्रतिबंधकं तद
ज्ञाने जायमानयाः प्रतीतेः प्रमात्वा पातात् न च रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकारधंस एव श्यामवृत्तीति रक्तादशा
यां धंसेतदसत्त्वादेव न तथा प्रत्यय इति वाच्यं। प्रागुक्तावयवतदव्याप्यवृत्तिर्न स्यादित्यत्र विनिगमकात्वात्। न चोभयत्रैव त
दस्त्विति तथापि तत्तदधंसप्रागुक्तावयवसमनियतस्पर्शादिधंसप्रागुक्तावादीनां मपि चितिगमनाविरहेणातत्कल्पनापत्तेः। तथा
चानेनानां धंसप्रागुक्तावादीनां रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसौत्वे तदव्याप्यवृत्तिवत्त्वात् प्रागुक्तामिरक्तरूपं नास्तीति प्रती
तेरनेकधंसादिविषयत्वस्य च कल्पनामपेक्षं रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्पतात्तावत्संवेगात् प्रागुक्तामादौ संबधः

राम
६५

कल्पते जाघवा दित्येव तत्त्वचताया पुनः अंतराश्रयमिति स्वविशिष्टेति । यत्र भावेऽपि योगिसामानाधिकरण्यं शक्यं त
 देवस्वेतद्विशिष्टं यद्देवतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुवधिकरणांतदवच्छेदेनेत्यर्थः । तेन वद्विमान्मादि
 त्यादौ कालिकसंबन्धेन धर्माधिकरणाक्रियात्वावच्छेदेन घटत्वेन डव्यत्वाय तावत्स्पष्टतियोगिसामानाधिकरण्यभावेऽपि न ह
 तिर्नवाडव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र घटवृत्तित्वविशिष्टव्यत्वात्तावत्स्पष्टचनिरुक्त रूपशालिनः स्वविशिष्टसत्ताधिकरणा
 गुणादौ डव्यत्वरूपतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि दातिरिति धर्मवान्वहे रित्यत्र धर्माधिकरणायावत् धर्मसातं
 तरेवकाधिकरणोत्पत्तिर्न संभावनाया च रमधर्माधिकरणधर्मस्य कालिकतया यदधिकरणो देशिकतया च यदधिकरणं
 तदत्यंतरत्वावच्छिन्नभेदस्य देशिकतया धर्मचापकस्यानावे धर्मधर्माधिकरणस्य धर्मस्य कालिकतया यदधिकरणं देशिक
 तया च यदधिकरणं तदत्यंतरत्वावच्छिन्नभेदस्य देशिकतया धर्मचापकस्यानावे धर्मधर्माधिकरणस्य धर्मस्य कालिकतया यदधिकरणं देशिक
 व्यापकता घटकदेशिकतया स्वश्रुतियोगिसामानाधिकरण्यभावात्तातिव्याप्तिनिर्णयः संभवतीति तदुपेक्षाह गो

हेतुतावच्छेदकसंबन्धो

वच्छेदित्वं

भवा
६६

६६

देव

त्वइति। पर्वतादेः कालोपाधित्वासीकारेऽयोगोलकान्यत्वाद्यभावस्य पर्वताद्यवृत्तित्वात् तत्रातिर्यागिर्न संभवतीति तत्रोक्त
मितिकश्चित् सर्वत्रैव साध्यता कालिकसंबन्धेन तत्रैव साध्यतायां तद्व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नात्वावसाद्यापि नाति
व्याप्तिकाराणां संभवतीत्येतत् पदशेनायतेन रूपेण साध्यतामाह। अन्यद्वयत्वेति। व्यभिचारित्वसंपादनाय न्युत्ति। त
द्वतिगवादिमतिकाले गवायुनधिकरणधर्मवच्छेदेन गवादेरभावस्य वृत्तावृत्तीति योजनम्। देशिकतया प्रतियोगिना
धिकरणोद्देशे देशिकसंबन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य देशिकतया वृत्तौ कालिकतया प्रतियोग्यनधिकरण
कालस्यैव कालिकतया प्रतियोगिनाधिकरणो काले कालिकसंबन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य देशिकतया
प्रतियोग्यनधिकरणोद्देशस्यावच्छेदकत्वादिदानीं गोनीस्तीति प्रत्ययात् न च तस्यैतत्कालावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावस्य देशिकतया प्रतियोग्यनधिकरणसंबन्धस्यावच्छेदकत्वादिसंयोगोक्तिरिति चेदे नैतद्देशिकशेनायतात्ता
वोविषयः। पदशे देशिकतया कदाचित् न गोस्त्वपि तस्याप्युत्पत्तात् तत्र देशिकतया गवात्तावस्याप्यवृत्तित्वेनैव

रत्नोद्देशिकतया

हे

राम
६६

तत्कालस्यावच्छेदकत्वाकल्पनारिति। यत्प्रतिपेक्षितोऽधिकरणकालेकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकातावस्य
कालिकतयाहताप्रतियोग्यधिकरणदेशोऽवच्छेदकइति तत्रच्छेदः॥ विरोधितानियामकसंबंधेद्वित्रावेवावच्छेदकानुसरणा
तविरोधितानियामकश्चातावस्यदेशिकविशेषणताविशेषणानथाघटवतिन्नतलेघटातावस्यकालिकतयाहतावप्य
वच्छेदकं स्यादिति साध्यापूरुचरमधेसप्रतियोगिकाभावस्वरमधंसात्मकस्य तदभावस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसमाना
धिकरणतावादाह। महाकालेवेति। तादृशधंसस्य महाकालेकालिकसंबंधेनवृत्तेः अभावस्य च वृत्तौसंबंधविशेषो न वि
वक्षितइति तावः। परेता अतावस्यदेशिकविशेषणताविशेषविवक्षायामपि प्रलयावृत्तिरूपेण साध्यातायामतिव्याप्ति
ः स्वदवच्छिन्नातावस्य प्रलयमात्रवृत्तेः प्रलयात्मकतया सप्रतियोग्यधिकरणोपि देशिकतयावृत्तेः न च प्रलयावृत्तेः कालि
कतयाभावस्याकाशादिवृत्तेः कथं प्रलयात्मकत्वमिति वाच्यं। प्रलयभेदस्यापि प्रलयावृत्तितया विशेषणतया विवेच
णतदतावस्य प्रलयमात्रवृत्तित्वात् अतएव देशिकविशेषणताकालिकादिसाधारणसंबंधत्वस्यैकस्यातावत्ताद

महाकाले.

न वा न्यतमत्वस्य प्रवेशे चातिगौरवात् । अतावत्स्य देशिकविशेषणात्तैव निवेशनीयेत्यभिप्रेत्यापुन्यमात्रं व्यतिचाराधिकरणं ३
 ६७ तिपिपादपि पुः प्रलया हतित्वेन साध्यं निर्दिष्टवान् प्रवसाय द्वये कालिकेन चरमंतर्देशिकविशेषणात्तविशेषणो वेति । न च
 प्रलयान्यत्वात्तावो न प्रलयात्मा अतथा तस्य चरमं दुखादिभ्रं सरूपतया आत्मादावपि हृत्ते स्तत्रापि प्रलयान्यत्वात्ताव प्र
 त्ययप्रसंगादिति वाच्यं । स्वरूपतस्तस्यात्मादौ हत्तावपि प्रलयान्यत्वात्ताव त्वविशिष्टस्य स्वस्मिन्नेव हृत्तेः प्रतीतिबलेन तथै
 व कल्पनात् । अन्यथा तस्यातिरिक्तत्वे तत्र दन्त्याभावस्यापि तस्यात्मादन वस्तुत्वात् अतएव बौद्धाधिकारे ७ भावाधिकर
 णकाभावप्रसंगे भवेच्छाचककान्याना अयापेक्षया आत्मा अप्यस्यैव लघुत्वात् स एव दीपितिकृतस्यैकत इति प्राङ्ग संयोग
 सामान्यात्तावस्य द्वयोश्चामस्वीकारादाह । कपीति प्रतियोगिवैष्णविकरणपधितं संयोगात्तावस्यापि संयोगात्ताव व्या
 पकत्वमिक्तं प्रतियोगिवैष्णविकरणपधितयापकताया मपि संयोगात्ताव व्यापकस्याकाशाभावस्याभावे आकाशे
 एवं मे य सामान्याभावस्य समवायनात्तावमेव त्वं क रणवच्छेदेन प्रतियोगि स्थानाधिकरणत्वात्ताव त एव सत्ता

स भेदे च हेतुविधि

राम
६७

इति सा च न भावाभावसाधारणी तया च संयोगो भावसमात्ताधिकरणः चेष्टाभावाद्यस्तत्प्रतिकोमि ।

वात्तातेरित्यत्र सत्तात्वावच्छिन्नात्वावस्य कालिकतया नित्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नात्वावस्य रैशिकतयापि हेतुसमात्ताधिक
रणास्पदेत्वधिकरणत्वं नित्यद्वयगुणयो रवृत्तेः स्वविशिष्टपदमिति अतएवोक्तं कपिसंयोगादीति केचित् । व्यापकताया
मत्तावस्य वृत्तिता । अभावीयस्वरूपसंबंधे नैव विवक्षितानवच्छेदकमेव कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वं कपिसंयोगस्या
भावीयसंसर्गात् कपिसंयोगाभावासात्ताधिकरणात् । यथाश्रुत एव ग्रंथः साधुः न वैधं घटत्वात् यं ताभावस्यापि कपिसंयो
गाभावप्रमेयत्वादि व्यापकतया तदभावस्य घटत्वादेः स्वशिष्टदेत्वधिकरणावच्छेदेन घटत्वाभावात्सकप्रतियोग्यसमात्ताधिकर
णात्वात्तलक्षणासंतवइति वाच्यं घटत्वाभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वात्तावस्य भावप्रतियोगितयाऽतिरिक्तस्य घटत्वस
मनियततया घटत्वात्तावादेरपि तत्प्रतियोगित्वेनैव व्यापकताभावात्संयोगाभावप्रकारकप्रमाविषयत्वं न संयोगाभा
ववत्ताव्याप्यवृत्तीति तदभावस्य न संयोगसमनैयत्वमिति संयोगाभावो न तत्प्रतियोगीति न तस्य व्यापकत्वशक्तिरित्याहुः ।
ननु हेमाभावे जलवृत्तिरिति गोत्वाभावो नास्तीति धीर्माभावेनैव क्रियते । अभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणकातिरि

नित्यं

भवा

६८

स्व

काभावानुपगमात् तथा च ध्रुमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिः। ध्रुमाभावस्य गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणा
त्स्यस्य विशिष्टहेतुत्वविकरणावच्छेदेन सत्वात् न च पारतुष्यापकताद्यटकमध्यनिविष्टसंयोगेनातथात्वात् प्रातिपदसंगः। ध्रु
माभवे जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावसंयोगान्तरास्तीति प्रतीतिबलात्संयोगिसामान्यस्येतत्प्रतियोगित्वेन स्यापि सभावो
त् एवमयोगोलकान्यत्वाभावस्यापि उक्तकमेरागोत्वाभादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणमत्र आह॥ जलादिवृत्तीति॥ ज
लादावपीति॥ यद्यपि ध्रुमाभावस्वरूपत्वेऽप्येतदभावजलादावेतदभावत्वेन न निवृत्तिः। किंतु ध्रुमाभावत्वेनैव यथा घटा
त्पतात्तावेपदेनास्तीति बुद्धेरनतिरिक्ताभावविषयत्वमते घटात्पताभावस्येव परात्पताभावतयापदे चतिपदाभावतयानवृत्ति
ः। किंतु घटात्पताभावतयैति कथमतिप्रसंगः। तथापि तावदुरुक्त्यनेन गौरवात् अन्यत्र च स्पष्टं जलाभावस्येतदभावत्वे कल्प
तेनाघवात् इति भावः। ननु तथापि ध्रुमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिः। ध्रुमवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावसंयोगान्तराभावस्य ध्रु
मत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य ध्रुमाभावाभिन्नतया अयोगोलकान्यत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्यासंबन्धेऽप्ययोगोलके

राम

६८

न्यत्वाभावाभिन्नतयाधमवतृत्तित्वेन प्रमेयसामान्याभावस्पर्धमाभावात्तिन्नतयात्रेपांच व्यापकताघटकतमसंबंधेन स्वविशि
ष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनपते किंचितप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तनच व्यापकतावच्छेदिकायायाप्रतियोगिताप्रत्ये
कतदाश्रयसामानाधिकरणेवक्तव्यं। प्रकृतेन्यायोगे लकान्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितादेरपितथात्वात्तदाश्रयायोगे
लकान्यत्वसामानाधिकरणत्वात्त्रातिशयाभिरितिवाच्यं। एवं सति जलवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविशिष्टेत्यादिप्रत्ययविरोधात्तत्र भा
वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतयादिविशेषणार्थं। अगोत्वाभावादेरपि गोत्वत्वेन प्रमेयाभावाभिन्नतयाततघटध्वसा
देरपिततध्वंसकालावच्छेदेन लघ्वंसद्वृत्तित्वेन प्रमेयाभावाभिन्नतयातादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरणसंभवा
त्तत्र तसमनियतातावत्तेदाभिप्रायेणोवप्रथमतस्तस्मात्समनियताभावैकाभिप्रायेण लक्षणान्तरमाह॥४॥ यस्य
सामानाधिकरणानामिति॥५॥ तथावतत्रातिशयाभिराणायप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणवाच्यंतेथाचा
संतवः। वक्षिमाभूमासन्नोवाज्जातेरित्यादौ जलवृत्तित्वविशिष्टद्वयत्वाभावस्पर्धुगान्यत्वविशिष्टस्वत्ताभावस्पर्धा

८ व्यापकतावच्छेदकसंवाच्येनेति तदसत्प्रतिवेन ह्यभावात्प्रतिवेन वदुभावा भिन्नद्वय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभ्यां सामानाधिकरण्यसंवाच्येनेति
 हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुतावच्छेदकसाध्यातिष्ठत्याप्यता

भवा
 ६८

दृशस्पस्वविशिष्टहेत्वधिकारणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरणात्वात्ततो व्यापकतावच्छेदक
 रूपावच्छिन्नेत्यादिजलद्वित्वविशिष्टद्वयत्वत्वस्य वद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य वसत्तात्वावच्छिन्न
 प्रतिव्यापकतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नाभावमादाय न दोषः । यद्वद्वित्वेन ह्यभावात्प्रतिवेन वदुभावा भिन्नद्वय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभ्यां सामानाधिकरण्यसंवाच्येनेति
 सामानाधिकरणात्तावादव्याप्तिरुक्तः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति । इदत्वेन वदुभावात्प्रतिवेन वदुभावा भिन्नद्वय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभ्यां सामानाधिकरण्यसंवाच्येनेति
 नाधिकरणात्तावादव्याप्तिरुक्तः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति । इदत्वेन वदुभावात्प्रतिवेन वदुभावा भिन्नद्वय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभ्यां सामानाधिकरण्यसंवाच्येनेति
 वेद्वित्वासामानाधिकरण्यसंवाच्येनेति । इदत्वेन वदुभावात्प्रतिवेन वदुभावा भिन्नद्वय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभ्यां सामानाधिकरण्यसंवाच्येनेति
 व्यापकतावच्छेदकसंबंधेन साध्यातिष्ठत्याप्यता
 वच्छेदकसंबंधेन वा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमहो कालान्यत्वविशिष्टघटवान् कालत्वादित्य
 त्रप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्यभावादेवानातिप्रसंगात् । इच्छेत्तव्यापकतापि साध्यात्तावच्छे
 दकसंबंधेनैव वाच्यः । हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरण्यतत्त्वविशिष्टतदवच्छेदेन तादृश

तावच्छेदकावच्छिन्ना

साध्यात्तावच्छेदक
 संबंधेन व्यापकता
 तत्त्वविशिष्टतदवच्छेदेन तादृश
 राम
 ६८

सामानाधिकरण्य इत्यादि व्याप्तिस्तु पूर्वमेव पण्यतेति अत्र केचित् वदन्ति तेन धूमकालाच्छेदेन धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टस्याभा
 वो धूमाभाव एवाऽयद्वृत्तित्वेन धूमत्वगुणत्वात् न्यतरस्याभावो धूमभेद एव अयोगोलकभिन्नवृत्तित्वेन अयोगोलकभेद अपो
 गोलकात् न्यभेदान्यतरस्याभावोऽअयोगोलकात् न्यत्वाभावः एतेषां वाभावानां हेतुविकरणावच्छेदेनैव वदन्ति त्वयद्वृत्तित्वा
 गोलकभिन्नवृत्तित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादुभयान्वदे रित्यादावतिव्याप्तिरिति। नवसाध्य
 व्यापकतावच्छेदकं यत्प्रतियोगितावच्छेदकं प्रत्येकं तत्र तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यवाच्यं। प्रकृतेन धूमत्वायोगोलकात् न्यत्वा
 दीनामपि तादृशत्वान्न तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यभावात् नातिव्याप्तिरिति वाच्यं। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणस्यैव
 यथार्थं गोत्वाभावादेरपि प्रमेयत्वेन गोवृत्तिकमपि नास्तीति धीविषयाभावाभिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमा
 नाधिकरण्यत्वात् किंचैवमभावे यावद्विशेषणमपि यथार्थं स्यात् नवप्रमेयत्वत्वेन घराभावमादाय धूमवात्त्वदे रित्यत्राति
 व्याप्तिः। प्रमेयत्वत्वेन घराभावस्यापि धूमत्वेन घराभावाभिन्नतया हेतुविकरणावच्छेदे धूमत्वो वच्छिन्ना सामानाधि

भवा

१०

करणात्वादेवतिप्रसंगात्तावात॥ अत्रगुरुवः॥ वदित्वेनधूमवद्वैतिकिमपिनास्तीतिप्रतीतैरेडेनपुरुषोनास्तीतिअत्रेवविशि
ष्टवैमैवप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनतासतो। नशुद्धवदित्वे। अन्यथाउक्तप्रतीतौवद्वैरपिप्रतियोगित्वेनप्रतियोगितावच्छेदक
विशिष्टप्रतियोगितायायोगालकेतदप्रत्ययप्रसंगात् नचधूमवद्वैतिकिमपिनास्तीत्यंशोत्तदृशनिविलस्येवप्रतियोगिता
वगाहनेनान्योशेवद्वित्वविरहेणशुद्धवदित्वस्येवावच्छेदकत्वमितिवाच्यंधूमवद्वैत्वविशिष्टवद्वित्वस्येवतादृशवद्वैरश
समानाधिकरणातयाभ्यांशव्यधिकरणातयाअवच्छेदकसंभवादित्याहुः। परंतुस्वप्ननष्टतिसमानाधिकरणाधर्मानवच्छि
न्नायाप्रकृभाप्रतियोगितातरेवच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणवाच्यं। वदित्वेनधूमवद्वैतिकिमपिनास्तीत्यत्रप्रकृ
तप्रतियोगितासुनष्टतिसमानाधिकरणातयेववदित्वमवच्छेदकमिति तद्युदासः। तादृशमवच्छेदकंशुद्धसमानाधिक
रणंशुद्धव्यधिकरणचेति। नचधूमाभावादेरपिधूमत्वेनप्रमेयसामान्याभावाभिन्नतयाधूमत्वमपिनतादृशमवच्छेदक
मितिवाच्यं। प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितातोधूमत्वावच्छिन्नधूमाभावप्रतियोगितायाविलक्षणात्वात्तस्यास्य

एव
७०

स्वतन्त्रवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वेन तदवच्छेदकधर्मत्वावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वेनैवानतिप्रसंगादिति दि
 क्ता ॥ ३ ॥ चकवर्तिन इत्यामाह केचित्त्विति ॥ इदं कपिसंयोगि एतत्त्वादित्यत्रायासिवारणाय व्याप्यवृत्तिरिति ॥ वदित्वं न घटाभा
 वस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वदित्वमतः ॥ साध्येति ॥ समवायेन वदतावस्य धूमादिसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेद
 कत्वात् ॥ वदित्वादेरसंभव इत्यतः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं ॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधातिरिक्तसंब
 धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यो भवेदेतेन अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिताकत्वं ॥ वच्छेदकसंबंधानं गिकारेपिन
 दिति ॥ अत्र प्रतियोगिव्यधिकरणपदद्वयेनैव साध्यतावच्छेदकसंबंधाभावापसिद्धिरिति तत्रोक्तं व्याप्यवृत्तिः
 त्वेव हेत्वधिकरणो बोध्यते न कपिसंयोगि एतत्त्वादित्यत्र कपिसंयोगाभावस्य गुणो व्याप्यवृत्तित्वेपि न दिति ॥ तच्च हेत्वधिकरणीभू
 तयत्किंचिद्व्यक्तिवत्त्वभावप्रतियोगितायाः समानाधिकरण्येतावच्छेदकं यदभावयत्किंचित्त्वं तत्त्वं यत्किंचित्त्वप्रवेशाच्च कपिसं
 योगाभावयत्किंचित्त्वस्य सत्ताधिकरणगुणानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् गुणो व्याप्यवृत्तित्वमितिकपिसंयोगात्

नर

अभिः १।

म वा स्वादित्यादौ नाति सर्वस्यैवाभावव्यक्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् सामानाधिकरण्येनेति शेषं
 ७१ वाक्त्रदिशावसेयं नतवद्वित्वावच्छिन्नघटाभावस्य घटत्वावच्छिन्नवद्भावाभिन्नतया साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वदित्वमित्य
 व्याप्तिरतः समनियताभावेकमते लक्षणमाह हेतुसमानाधिकरण्येति ननु यत्किंचित्त्वं नैकं तथा च हेतुव्यधिकरण्येकीः शृंगग्राहिकत
 या उपादायतत्र द्युक्तिरुत्पत्ताभावप्रतियोगिता नवच्छेदकं यद्यदभावव्यक्तित्वे तत्र दभावप्रतियोगितो नवच्छेदकत्वं वक्तव्यं तथा चाति
 गोरवं किंचाकाशाभावस्य कालिकसंबन्धेन अभावे साधे आत्मत्वादिहेताव्याप्तेः तत्र हेतुसमानाधिकरणस्य देशिकतया आका
 शाभावात्मकाभावस्य व्याप्यत्वे प्रतियोगितायां वच्छेदकत्वाद्वा दशाभावावच्छेदस्येति न आह प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति केचि
 त्तभावाभावसाधारणव्याप्यत्वे त्वैकं भावनिष्ठव्याप्यत्वे त्वसंयोगादिसंबन्धे वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगित्वं
 तदभावनिष्ठव्याप्यत्वे त्वस्य विशेषणता विशेषसंबन्धे वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगितात्मकत्वादित्याह प्रतियोगि
 व्यधिकरणस्येति वाचकः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च तत्र प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं यदत्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति

हेतुतावच्छेदक
 संबन्धेनेत्येव
 करणवोच्यं

विश्वविज्ञान
 विवेको नदीप
 कृतम् २२

राम
 ७१

साध्यातवदकसंबंधेन

प्रतीतिसिद्धभावमादासमनियताभावेक्यमतेतिलितस्यैवभादस्यधमेयमेवप्रतियोगितायादशाभावाहिदेर्नापिप्रतियोगिताव
च्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वेसंयोगिसत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः। अधिकरणाधर्मोवच्छिन्नाभावस्यतेनैववारणोसामानाधिकर
णोपनयनस्यैवपथ्यापाताच्च। नापियत्प्रतियोगिताश्रयानधिकरणं~~सामानाधिकरणं~~देत्वधिकरणोतदनवच्छेदकत्वनिरुक्तल
क्षणार्थः। वदित्वेनकृदेनास्तीत्यभावप्रतियोगिताश्रयकृदानधिकरणधर्माधिकरणाद्वैत्यभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेद
कत्वाइद्वित्वस्याव्याप्तिरतः सामानाधिकरणोपनेतिवाच्यं। गुराकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यत्रातिव्याप्तेः नचत
त्रप्रतियोगिताविशिष्टैवपर्याप्तानत्रसत्तायामेवेतिवाच्यमानाभावात् नस्माद्यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रति
योग्यनधिकरणोयदेत्वधिकरणोतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंवाच्यं अतएवइद्वयत्वाभाववान्सत्त्वादित्यत्रइद्वयत्वरूपा
भावस्यनित्यत्वादिविशिष्टइद्वयत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणोपेतिनातिव्याप्तिः। इद्वयत्वाभावत्वावच्छिन्नानधिक
रणत्वस्यहेत्वधिकरणोसत्त्वेनइद्वयत्वाभाववत्त्वंभिन्नत्वस्यस्वस्मिन्नभावात् प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यनधिकर

स्यतादृशप्रतिप्रोक्तवच्छेदकत्वात् माध्या १

वि. वच्छेदकता ३

वि. वच्छेदकता १

भवा.

७२

मे २०

रात्वे च प्रतियोग्यं शेषकारतापन्नतत्प्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता कप्रतियोगिमद्देतत् भवति चैवं व्यधिकरणा
धर्मावच्छिन्नाभावेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणाः धर्मवति वदित्वेन घटो नास्तीति धर्मवान् वदित्वेन घटवान्नेति प्रतीतिवलेन प्रतियोगिप्रका
री भूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता के स्पेदस्याभ्युपगमात्। अतएव समवायितया वाच्यत्ववद्देदोपि घटादौ स्वीकृते स्तथा
च तादृशप्रतियोगिता वच्छेदकत्वात् वदित्वादेव व्याप्तिः। अतः सामानाधिकरण्यात्नेति। वदित्वेन वदित्धर्मो भयं न्नास्तीत्यभावप्र
तियोगिता वच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तु न वदित्वे किं न वदित्धर्मो भयं त्वेपीत्युक्तमतो नाव्याप्तिः तादृशप्रतियोगिताया अमूनवदित्वे
सति पदवच्छेदकतदन्तत्वं च वक्तव्यं अत्र छेदकपददानाच्च महानासीयवद्भावप्रतियोगिताया अमूनवदित्वेऽपि वदित्वस्य नरा
तिरिति च केचित् तादृशप्रतियोग्यनधिकरणात्वं च साध्यता वच्छेदकसंबंधेन वाच्यं तेन ज्ञानवान् उच्यते इत्यादौ समवायेन
साध्यतायां नातिव्याप्तिः। महाकालो घटवाक्कालपरिमाणाः। अतः वच्छेदकसंबंधेन वाच्यं इति च कालिकसंबंधे
न प्रतियोगिव्यधिकरणाघटत्वेन पराभावाच्च महाकालो घटत्वेन परवानिति प्रत्ययादिति केचित्। साध्यता वच्छेदकसंबंधेन

२२ २

मे २३

राम

७२

कालादिस्थिति
आदिस्थिति

देवसमाप्त्यक
३२६१३०

यादृशप्रतियोगिताश्रययादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टोत्तयानधिकरणात्तादृशप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसंबंधमा
मान्ययद्भावस्यसादृशप्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वयादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किं
चित्वाक्यनुयोगिकत्वेनवितयाभावस्तादृशप्रतियोगितायांअनवच्छेदकत्वेवाच्यावद्विज्ञावच्छिन्नद्रव्यप्रतियोगितायावद्वि
त्वादेरवच्छेदकतयाऽच्याप्तेवीरगायसामानाधिकरणेनइत्याहुः तच्चित्तप्रतियोगिभेदेनप्रतियोगिताभेदेवद्विमानुवृत्तादि
त्यत्रमहानसीयवद्विनिष्ठायाप्रतियोगितातदाश्रयवद्वितविशिष्टोत्तयानधिकरणात्तस्यप्रमाधिकरणपर्वतादौसत्त्वादुत्पत्तिक
लावच्छिन्नवत्सभावस्यापिप्रतियोगिकधिकरणात्तादव्याप्तिस्यात्प्रतियोगिभेदेपिप्रतियोगितावच्छेदकैकेनप्रतियोगिता
याएकैववद्वित्वेनवद्विभिन्नतास्तीत्यभावस्यवद्विभिन्ननिष्ठव्यधिकरणावद्वित्वावच्छिन्नाएकैवप्रतियोगितास्यैवचवद्वि
त्वेनइदोनास्तीत्यप्रतीयते। नतद्रदमात्रद्वित्रित्यागोरवात्तत्तथाचवद्विभिन्नस्ययस्यकस्यचित्तवद्वित्वावच्छिन्नस्यव्योभयस्याधि
करणाभित्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यनप्रतियोगिवैष्यधिकरणमिति सामानाधिकरणेनेतिव्यर्थमेव स्यादिति न

मेवधमाधिकरणं १ दिनादि : ३

२०

२३

दकंतदन्त्यत्वमात्रस्योक्तौ उक्तदोषेण तथा विवक्षणात् तवस्तुतस्तु ॥ सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वविवक्षणेपि विद्वि
कृतोभयनास्तीत्यभावेव क्लृप्तकृतद्वित्वादीनां सामानाधिकरण्येनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तदभिप्रायकोपेयं यथ
॥ ननु संयोगिसत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः ॥ संयोगाभावस्याप्यप्यवृत्तिरित्याप्यवृत्त्यभावेतरप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्
॥ संयोगत्वस्यैतज्ज्ञाह ॥ सत्त्वतीति ॥ व्याप्यवृत्तिरिति तथा च हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्याप्तीत्यादिना सर्वनिरुक्तेहेतु
धिकरणो व्याप्यवृत्तिर्बोध्यमित्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणात् प्रतियोगिव्यधिकरणोपि बोध्यः ॥ अनुगुणधर्मणो साध्यनायो
व्याभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणायणारिभाषिकमवच्छेदकत्वमवश्यंवाच्यं तथा च व्याप्यवृत्तिर्बोध्यप्रतियोगिव्यधिकरणत्वेवा
॥ भावेविशेषणार्थमित्याशयेनाह ॥ वत्त्वमाणावेति ॥ सिद्धांतलक्षणो व्यर्थमाणा मित्यर्थः ॥ तच्च हेतुसमानाधिकरणा
भावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबन्धितिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येना
नवच्छेदकं तत्पारिभाषिकमवच्छेदकं तदन्त्यत्वं साध्यातावच्छेदकेवायमित्यर्थेन सत्तावात्तज्ज्ञातेरित्यत्र जात्यधिकर

भवा गुणादितिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वात्तदितिरिक्तवृत्तित्वेपिसत्तात्वस्यनशतिः। नवातादृशाभावप्रति
 ७४ योगितावच्छेदकं सत्तात्वात्तदवच्छेदनाभाववद्वृत्तित्वेपिसत्तात्वस्यनशतिः। नवातादृशाभावप्रति
 ७५ वच्छेदकमित्युक्तौ सत्तात्वात्तदवच्छेदनाभाववद्वृत्तित्वेपिसत्तात्वस्यनशतिः। नवातादृशाभावप्रति
 ७६ स्थाप्रसिद्धातस्पष्टाभिप्रायवच्छेदकत्ववृत्तित्वेपिसत्तात्वस्यनशतिः। नवातादृशाभावप्रति
 ७७ सत्तात्वविशिष्टसंबन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववृत्तित्वेपिसत्तात्वस्यनशतिः। नवातादृशाभावप्रति
 ७८ वच्छेदकसत्तात्वस्यसत्तात्वविशिष्टसंबन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववृत्तित्वेपिसत्तात्वस्यनशतिः। नवातादृशाभावप्रति
 ७९ शेषाताविशेषावच्छिन्नत्वं नावाचातेन साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनाभावस्यविवक्षणे संपोगेन साध्यताया तादृशावच्छेदका
 ८० सिद्धिर्न भवतीति इह च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया विशेषाताविशेषावच्छिन्नाया अवच्छेदकं घटत्व
 ८१ प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं तत्र घटत्वविशिष्टसंबन्धनिष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकमतो घटत्वाद्यवतादृश राम

आ ४२८ ले
द्वि विरो
त

मवच्छेदकं तदन्त्यत्वस्य वक्रित्वा दोसत्वात् तत्रापसंग इति धर्मवान्ने केरित्वा दोषत्वाद्भिन्ननिष्ठा भावीयतादृशप्रतियोगितावच्छे
दकमयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वं तत्त्वमेतत्त्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठा भावीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकम
तो धर्मत्वतादृशवच्छेदकं अतो न तत्रातिप्रसंग इत्यधिकं चापेक्षं च यिष्यामः । तनुगुणात्मादाय संयोगत्वस्य न पारिषिका
वच्छेदकत्वं गुणा सामान्याभास्य उपत्रिकात्वावच्छेदेनावमविनिनिवर्तमानतया गुणात्त्वस्य संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठा भाव
प्रतियोगित्वानवच्छेदकत्वाभावादाह । गुणाद्वृत्तीति गुणाद्वृत्तेरभावसंयोजितनास्ति उपत्रिकालेपि गुणाद्वृत्तिद्वयत्वादि
ज्ञातेः सत्त्वादिति भावः तन्निवृत्तसंयोगसिगुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यनुगुणाद्वृत्तभावो न हेतुसमानाधिक नष्ट इत्यतः सं
योगसाध्यक्यभिप्रायं च शब्दोपादृशभावमादाय नातिव्याप्तिरिति दर्शयति । इत्येति । इत्यसमवेतत्वं गौरवेण न प्रति
योगितावच्छेदकं तथात्वेपि वा न तदवच्छिन्नाभावो न गुणारोपतायास्तत्र सत्त्वादयो भवेति । इत्यान्यासमवेतत्वं योरेवम्
~~तद्विषये मित्तवच्छेदकं तथात्वे तदर्थं व्याप्यद्वृत्तीति । तत्राच संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठा भावप्रतियोगितावच्छेद~~

नतस्तेतिनसंयोगत्वमपि भाषिनावच्छेदकत्व

भवा
७५
२५

कत्वंश्चिदिति भावः। यत्र यत् किंचिदधिकं ब्रूवच्छेदेन व्याप्यवृत्तिवनिर्ववनेर्वावादाहवद्व्यमासंवेति। तथा च यामात्र
तएव व्याप्यवृत्तिवनिवेशः। नीयमिति भावः॥ शेषं पूर्ववदिति। तत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाभावस्य विवक्षितसंयोगेन सा
ध्यतायां तादृशवच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः। तादृशव्याप्यवृत्तभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य गगनत्वस्य घटत्वादिविशिष्टसंबंधे नि
ष्ठतादृशवच्छेदकत्वासेभवादिति दिक्॥ ७॥ प्राप्तीयलक्षणमाह। साध्येति॥ यस्यान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यत्र जाति
समानाधिकरणया वदभावानां सारूपसौध्यसमानाधिकरणत्वादिति व्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति तदर्थ
असाध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्याधिकरणोद्देशिकविशेषणतया वृत्तित्वेन न समवायेन साध्यतायां ज्ञानवानुदयात्वादित्यादौ ना
तिप्रसंगः न वाऽपेकालपरिमाणावानुपपेयत्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्याभावानां काले कालिकसंबंधेन वृत्तेरतिप्रसंगः
। न चैव कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावस्याभावे साध्येमेष्टत्वादिति हेतावतिव्याप्तिः स्तत्र साध्याभावस्या
ऽकाशाभावात्मकस्योद्देशिकविशेषणतया सर्ववसत्त्वादिति वाच्यं। दैशिककिशेषणतया कालमिन्नवृत्तिवविशिष्टस्य

राम
७५

६ भावप्रतियोगितायां न्यवच्छेदकत्वात् साध्यतावच्छेदकसंबंधेन गगनत्वविशिष्टसंबंधेन आप्रसिद्धेर्घटत्वगगनत्वादीनां तादृश

यो भावस्तस्यापि साध्याभावात्कस्यकालमात्रवृत्तिर्यासाध्यासामानाधिकरण्याभावात् अवच्छेदकत्वं च अनतिरि-
 क्तवृत्तित्वं तेन धर्मवान्वहेरित्यादौ व्यधिकरणाधर्मीव वृत्तिरस्य साध्याभावस्य धर्मसामानाधिकरण्यात्वेऽपि न ह्यति ॥ सेति हे-
 तुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन यदधिकरणादेशिकविशेषणतया तद्वृत्तित्वमित्यर्थः । तेन इयं गुणकमी-
 न्यत्वे सति सत्त्वादयमात्माज्ञानाज्ञातिमात्मात्वादितादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसंबन्धेन सत्ताधिकरणोत्पदादौ वर्त-
 मानस्य समवायेन जातिसामान्याभावस्य यथा कसाध्याभावे स्यात्साध्याभावनाधिकरण्याभावात्ताव्याप्तिः ॥ धर्मवान्वहेरि-
 त्यादौ च विशेषणतयाः योगोलकावृत्तेरभावस्यापि साध्याभावतया धर्मसामानाधिकरण्याभावादेव नोतिव्याप्तिः ॥
 यत्सामानाधिकरण्यातिपत्तिसामानाधिकरण्यात्साध्याभावात्तत्सामानाधिकरण्यात्साध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वधर्मदृशा यो व्य-
 ध्याभावकस्य साध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वधर्मदृशा यो व्यध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वधर्मदृशा यो व्यध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वधर्मदृशा यो व्य-
 दौ नोतिव्याप्तिः । प्रमात्वं च पावदुर्मभिन्नत्वं तेनाप्यवृत्तेः साध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वधर्मदृशा यो व्यध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वधर्मदृशा यो व्य-

यथात्रैवमत्र निवेदि-
 तं

तादृशसामानाधिकरण्यावच्छेदकसमसामानाधिकरण्यालकत्वमित्यतएवाद्यस्य यत्सामानाधिकरणप्रमाणावच्छेदेन तादृशवृत्तिबंधकत्वं ४

म वा
७६
७६

वच्छिन्नसाध्याभावस्य साध्याभाववच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावत्वधर्मदशायां च साध्यवत्ताज्ञानपतिबंधकत्वेऽपि न सति साध्यवत्ताज्ञानपतिबंधकत्वं च हेतुविकरणाभाववृत्तियद्वितीयावच्छेदकं तदवच्छेदेन यत्साध्यवत्ताज्ञानं तत्पतिबंधकत्वं तेन वृद्धिमाध्यामादित्यादौ उत्पत्तिकालावच्छेदेन धर्मसमानाधिकरणस्यैव धर्मभावस्य द्वादशौ प्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि न सति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादेः संबंधभेदादेर्विशेषांतत्पत्यो जननं पूर्ववद्बोध्यं सर्वत्रेति ॥ ~~सर्वत्रेति~~ न
नास्तीत्यतएव द्वितीयस्य सम्यक्त्वादिति ॥ ~~सर्वत्रेति~~ प्रथमजज्ञोसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणपद्वितीये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपतियोगिमत्ताज्ञानं वाच्यं ॥ इत्येव हेतुसमानाधिकरणघटाभावे तत्प्रमाया च वदित्वा वच्छिन्नघटस्याप्रकृतेति विरोधित्वविशेषांतथाचातुर्मितिकारणीभूतज्ञानपतिबंधकज्ञानविषयत्वं प्रकृतानुमितिविरोधित्वेऽपि च धर्मभिन्नसाध्याभाववर्तिहेतुरित्याकारकपदैवविषयकज्ञानसामान्येऽनुमितिकारणीभूतज्ञानपतिबंधकत्वाभावेऽस्तत्फलितोर्थज्ञानेन घटाभाववृत्तिहेतुननुमितिज्ञानस्य घटानुमितिविरोधित्वादसंभवं इत्यतः ४

अनुमितौ प्रकृति
त्वनिवेशेन

अत्र शोध्यते

मेवमिति

राम
७६

प्रसिद्धा तत्सामानाधिकरणस्य तद्गुणप्रतिबंधकत्वाभावात् साधारणत्वात् संभव इत्यत उभयत्र साध्याभावपदं। अत्र
 दकत्वेनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपेसाध्याभावपदं दकत्ववृत्तिप्रतिपक्षे सामानाधिकरणत्वाभावात् साधारणत्वं उच्यते। अत्र
 बंधकत्वे च कार्यानुत्पत्तिनिमित्तत्वरूपेसाध्याभावपदं दकत्ववृत्तिप्रतिपक्षे मिश्रज्ञाने भावस्यासंबन्धेन निवे
 शान्ते भयत्र प्रतिपक्षपदवैयर्थ्यमिति चेन्न। साध्याभावपदं स्वीकृत्य प्रकाशतरेण दूषयितुं तस्यैव ल
 क्षणमुपन्यस्यति। यदिति पदं तौ मानेष्टतादृशवृत्तित्वसामान्येन न व्यधिकरणधर्मवृत्तिन साध्याभावव
 द्धत्तित्वस्य व्यभिचारिहेतुनिष्ठस्माद्विशेषित्वे विनश्वरः। विशेषित्वं च ज्ञानमिष्टविशेषिताया विवक्षित
 यावच्छेदकताप्यप्यधिकरणत्वे व्यभिचारिहेतुनिष्ठकेवलवृत्तित्वस्यातथावार्त्तसाध्याभाववता
 ति न चैवमपि व्यभिचारिण्यप्यसिः साध्याभाववच्छेदकान्वित्वासाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेनैव विवेक
 धितया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यातथावत्तादिति वाच्यं। एतस्मादूषणस्य स्वपमेवोद्भवनीयत्वादिति।
 व्यभिचारिणिसाध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्यासाधकत्वानुमितिजननादनुमितिसामान्यविशेषित्वं न स
 भवतीत्यत आह प्रहरेति। साध्याभावपदं दकत्वं संवन्धेन तत्साध्यकतत्साधनकानुमितिकारणीयताया

भवा.

७६

७६

न विरोधित्वमित्यर्थः ॥ तेन समवायैव विना प्रतिपोगिता क वस्य नो ववति दम इति ज्ञानस्य समवा
येन ह्यनुमिति विरोधित्वेपि व्यभिचारधियोऽनुमित्या विरोधित्वेपि च न दोषः ॥ पतुः अनुमि
तिविरोधित्वं अनुमिति प्रतिबंधकत्वं तत्र न व्यभिचार इत्यतः ~~यद्वेति~~ नदः शोधपत्रे संक
ष्टे सप्तमं पंक्तौ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७६

मिमांसा

साध्याभाववतीति विशेषणोत्तरप्रयोजनोऽर्थवदिति ॥ तत्राप्येवमपि साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुघटाभाववद्वृत्तिश्चेति ज्ञानस्य घटा
नुमिति विरोधित्वेनासंभवात् न च साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुत्वं न प्रतियोगिकताया विषयतया च छेदकं साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुत्वमे
व यत्र यदनुमितौ हेतुता वृत्तेरकं साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुत्वमेव ननु नुमितौ हेतुता वृत्तेरकं तत्र तथात्वस्यापि संभवा
त् न च तत्रावृत्तेरकतायामप्यपि सिरिति वाच्यं । तथा सति केवलवृत्तित्वविशिष्टहेतौ तत्पर्याप्त्यभावेन साध्याभा
ववतीत्यस्योक्तव्यायावृत्तिदानस्यासंगतेरिति दिक् । अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्येति । अनुमिति विरोधित्वं अनु
मितीकारणीभूतज्ञानविरोधित्वमित्युक्तं । तत्कारणोच्यते प्रकृतव्याप्तिज्ञाने तद्विरोधित्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञाने वेदिके
प्रतियोगिकाभाववद्वृत्तिर्धर्मः । इति ज्ञाने सत्यपि उक्तव्याप्तिग्रहात् । किंच नुमिति विरोधिसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञाने तथाच
तादृशविरोधित्वघटितलक्षणाकारणोऽसंभवः । सङ्गतोपकृतानुमिति विरोधिसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावात् इतरथा त्व
मिचारिरपत्तिरप्यसिरिति भावः । यद्यनुमितिपदप्रकृतव्याप्त्यनुमितिपरतश्च साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकं

भवा

७७

७७

न

तथा च द्वे त्रिनिष्ठतत्त्वप्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता कसायतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्ति
त्वसामान्यसाध्याभाववद्वृत्तिरिष्टाकारकज्ञानविरोधिज्ञानविषयतावच्छेदकत्वाभावस्तत्त्वाप्रतिरिक्तार्थः क्रियते तदा
नायं दोष इति स्मर्तव्यं ॥ ४ ॥ मिथ्यलक्षणमेव परिहृत्य दर्शयति ॥ केचित्त्विति ॥ सादृश्यं तद्वृत्तिधर्मवत्त्वं तादृशधर्म एव तृती
यार्थे अन्येति ॥ तृतीयार्थश्चाभेदः ॥ वात्सेयन धनवानिति वत तथा च आल्हादकत्वेन चंद्रसदृशं मुखमिति आल्हादक
कत्वमिन्नचंद्रवृत्तिधर्मिण्यपि स्वमिति सादृश्यबोधः ॥ एवं च तादृशान्यतररूपेणायावसाध्याभावसजातीया इत्यत्र तादृशान्य
तररूपा मित्रयावत्साध्याभाववद्वृत्तिधर्मवत्तदित्यर्थः ॥ तथा च व्यतिरेकि साध्यके व्याप्तिः ॥ तत्र तादृशयावत्साध्याभावरह
तत्तररूपस्याप्रसिद्धेरत एव प्रत्येकमिति ॥ तेन च तत्र दधाना नां प्रतियोगिकरूपेणासाजात्यनिरूपकजालभ्यते ॥ यावता
मभावा नां प्रत्येकनिरूपितं यसाजात्यं तद्वान्न कोऽप्यभासो व्यतिरेकि साध्यके इत्यतः तत्र दिति ॥ तेन प्रत्येकवृत्तित्वा
भावस्य प्रत्येकवृत्तित्वाभावस्य प्रत्येकसाध्याभावसजातीयत्वं लभ्यते तदपि करणोत्पन्नकेवलेन तत्पदेन यावत्

राम
७७

भवा
७८

७८

योगिता कले च स्वप्रतियोगिता समा नाधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता कायेयेतद्देहकृदवत्वं एवं प्रतियोगित्वा समा
नाधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता कले च स्वप्रतियोगिता समा नाधिकरणाधर्मावच्छिन्नस्वप्रतियोगिता समा नाधि
करणासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता कायेयेतद्देहकृदवत्वं तेन न सत्त्वा ननु गमरोषः समनियता भावे कपटौ सर्वस्यै
व व्याधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्य समवायसंबंधावच्छिन्नाकाशाभावाद्यात्मकसमानाधिकरणाधर्मावच्छिन्ना
भावाभिन्नतया तद्देहकृदवत्त्वाभावस्याप्रतिदेः समानाधिकरणासंबंधावच्छिन्नत्वमपि प्रतियोगितायां विशेषणः व
स्तुतस्तु समनियता भावे कपटौ आकाशाभावत्वाकाशाभावसिन्नत्वात्पुनरुपेण सजातीयत्वमेव वाच्यं तादृशवादि ३
व्येयं पूर्वोक्त द्वितीयेति ॥ प्रथमीतो वक्षि आकाशो भयाभावस्य जलवृत्तित्वविशिष्टद्वयत्वाभावस्य तादृशस्य सजातीयो
यस्तद्वत्त्वनिवाभावस्तस्य दमाहावभावादसंभवः स्यादिति भावः ॥ अत्र साध्यता वच्छेदकसंबंधनया पक्षस्याभावस्य च
विवक्षणे स्वाधिकरणीभूतत्वेति विद्वत्किं त्वभावप्रतियोगितायां देशिकविशेषणानां विशेषावच्छिन्नायाः सा

२ व्याप्तिरिति

३

राम
७८

मानाधिकरणोयतानवच्छेदकं पदभावव्यक्तित्वंतत्त्वे व्याप्यवृत्तित्वं बोध्यं तेन संयोगो न साध्यतायां व्यधिकरणाधर्मावच्छे
नाभावस्य वसवर्धधिकरणावच्छेदेन व्याप्यवृत्तितया सजातीयतां हृत्तित्वाभावस्य व्यभिचारिणिसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः। तद्व
द्वृत्तित्वाभावोपि व्याप्यवृत्तितानिरूपकं धिकरणावृत्तित्वाभावोर्ध्वोद्यः। ~~अतः सजातीयतायां~~ तेन वद्विमात्रे
मात्रापि संयोगीशतत्वादित्यादौ वद्विभावस्य कपि संयोगाभावस्य जलेगुणादौ व्याप्यवृत्तैः केवलान्वयितया तद्वृत्तित्वत्वव्या
पकप्रतियोगिताकस्य सजातीयस्याभावस्य धर्मादावसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः। व्यापकताघटकसंबंधेनाभावस्य विचारात्तया
व्याप्यवृत्तित्वयत्किं विद्यति वृत्तित्वंतगर्भावेन न वाच्यं। धर्मवान्वन्तत्वात्प्राप्त्ययोगोलकात्पत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तैः सजा
तीयोपः तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य संवद्विभावस्य तादृशव्याप्यनवकाशात्। ननु कालिकसंबंधो वद्विन्नप्रतियोगिताक
आकाशाभावस्याभावे साध्यै आत्मत्वादिहेताव्याप्तिः। उक्तसाध्याभावस्याकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तैरधिकरणो
आत्मत्वस्य वृत्तेरत आह। प्रतियोगितीवच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतयत्किंचित्प्रतियोगितावच्छे

१ प्रतिक्रिया गीति ।

भवा० ७८ दकावच्छिन्नप्रतियोगनविकरणावृत्तित्वविशिष्टत्वं चेहप्रतियोगिव्यधिकरणात्वं ज्ञानवान् आत्ममहाकालात्परत्वा
दितादौ आत्मत्वाद्यभाव रूपस्य तादृशसाध्याभावस्य कालैकालिकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणात्वात् । प्रतियो
गनविकरणावृत्तित्वविशिष्टतदधिकरणासाकाशाद्येव तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वा दतिव्याप्तिरतः प्रतियोगि
तावच्छेदकसंबंधेनेति॥ वद्विमानुध्रमादितादौ ततधूमसंयोगस्य व्यापकता वच्छेदकतद्धूमसंयोगाभावत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिता ~~वच्छेदकतद्धूमसंयोगस्य व्यापकता वच्छेदकतद्धूमसंयोगाभावत्वावच्छिन्नप्र~~ वच्छेदकतद्धूमसंयोगस्य व्यापकता वच्छेदकतद्धूमसंयोगाभावत्वावच्छिन्नप्र
वच्छेदकावच्छिन्नानविकरणावृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणधूमस्य वृत्तरयाभिः । अतः साध्यव्यापकता वच्छेदकी भूतेति॥ गुणा
सामान्याभावत्वस्य वद्विव्यापकता वच्छेदकत्वाभावात् । नतत्र दोषः । सर्वस्यैवाभावस्य यत्किंचित् । अधिकरणावृत्तित्व
विशिष्टभावत्मकतादृशप्रतियोगिव्यधिकरणावृत्तित्वात्तादृशभावाप्रसिद्धिरतो यत्किंचिदिति॥ केवलान्वयिसाध्यके
सर्वस्यैव तादृशाभावस्य साध्यव्यापकता वच्छेदकप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणात्वात् । प्रतियोगिता वच्छेदकेति राम

मन्त्रमिदं
मोक्षदायकं
व्याधिरूपमिव
विमोक्षमाह
यत्तदं

मूलतः ~~मूलतः~~ तावच्छे
व ~~मूलतः~~ मूलतः

भवा
८०

द्वितित्वाभावस्य प्रमेयत्वेऽसत्त्वात्तादित्याभिरिति केचित् । प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
भावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणापघतनद्विन्नत्वाच्च । ज्ञानवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ आत्मघभावात्तां
काले प्रतियोगिसमानाधिकरणात्वात्तद्विद्यत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वकालेन प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वात्पतरभावात्तादृश
साध्याभावस्तद्वद्वितित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादित्याभिरतः । प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनेति समनियताभावेऽप्यनये गोत्या
भावादेरपि गोत्वत्वेन प्रमेयाभावसमनियततया द्वात्ताभावादेरपि गुराकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावसमनियततया
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्तादित्याभावादेरपि गुराकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावसमनियततया ज्ञेयत्वत्वेनाकाशमावेस्या
पित्रुकाशत्वेन ज्ञेयत्वाभावसमनियततया तत्र प्रतियोगिसमानाधिकरणात्तादित्याभावादेरपि गुराकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावसमनियततया
प्रसिद्धे तः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति । सर्वस्यैवाभवस्याप्रवृत्तगुणान्तेन विशिष्टाभावात्मकस्वप्रतियोगि
समानाधिकरणात्तात्ताभावेति । आकाशाभावादेन घटाभावस्यापि ज्ञेयत्वत्वेन घटाभावाभिन्नतया सर्वस्यैव

राम
८०

अधिकरणवर्मावच्छिन्नाभावस्य ज्ञेयत्वत्वावच्छिन्नभावसमानाधिकरणात् तत्केवलान्वयिनितादृशाभावापसिद्धिरतः प्र-
 तियोगीति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसंबन्धे प्रतियोगिताकाभावोऽपि भावभिन्नोऽयत्न-
 ४। तेन वद्विमान्धूमादिपदौ तत्र तत्र मसंयोगाभावोऽस्ति तत्र मसंयोगस्य निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणात्त्वशालिनो-
 ऽधिकरणवृत्तित्वाभावस्य धर्मादावसत्तेऽपि न हतिरित्याहुः। न चित्ये॥ कपिसंयोगाभावभिन्नमेयत्वादित्यादौ पूर्वोक्तरीत्या
 कपिसंयोगाभावभेदाभावस्य कपिसंयोगाभावात्मकतया तस्य च कपिसंयोगरूपतादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणा-
 तया तद्विन्नत्वाभावेनातिव्याप्तिर्बुद्धलेपत्वात्। आकाशाभावस्य च कालिकसंबन्धेन भावे साधे आत्मत्वादिहेताव्या-
 सिञ्चतत्वाकाशाभावात्मकस्य साध्याभावरूपस्य निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणात्त्वशालिनोऽधिकरणोऽपि आत्मत्वादेर्बुद्धेरि-
 तिदिक्। साध्यभावश्च साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन बोध्यः। तेन वद्विमान्धूमादौ समवायेन वद्विभाववति धर्मादेर्बुद्धे-
 रपि न हतिः। इत्थं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतातेनैव सर्वे संबन्धेन बोध्या। तेन कालिकसंबन्धेन वद्विव्यापक-

विशेषणं प्रस्तावना दीप्तिदिन्यायः २
 १ स्वघटस्य संयोगेन तावदतिष्ठति। अतएव प्रतिके निव्यधिक २ एतं व्यापक १

मवा
 ८
 ४
 तायां निवेशकपिसंयोगाभावादेरपि व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावत्वमुपपाद्यते। पुनस्तद्व्यावृत्त्यर्थं व्याप्य दृष्टी
 तादिमनुसरति इति ह पराप्रत्यक्तं। प्रतियोगिव्यधिकरणात्त्वगर्भतां विना संयोगेन व्यापकत्वस्यैव दुर्वचत्वात्। संयोगेन
 साध्यतायामव्याप्तिः। केचित्तु व्यापकताघटकसंबन्धेनाभावोक्तव्यः। एवं च संबन्धभेदेन व्यापकता निवेशनीयेत्याहुः।
 साध्याभावस्याधिकरणात्तायां च संबन्धभेदेन निवेशनीयः। कालकालपरिमाणावात्कालत्वादित्यादौ कालिकसंबन्ध
 भावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादौ च हेत्वधिकरणात्कालस्य कालिकतया कालपरिमा
 णाभावाधिकरणात्तेपि आत्मनो देशिकतया तादृशसाध्याभावत्वाकाशाभावाधिकरणात्तेपि काल आत्मनि च तादृशभा
 वद्वयस्य तादृशप्रतियोग्यनधिकरणाद्वन्नित्ववैशिष्ट्याभावाच्च व्याप्तिरित्यत्र निमित्तविस्तरसाध्याभावत्वरूपेणाभा
 वप्रवेशो निर्वह्यन्नित्याभावस्य साध्याभाववद्वन्नित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावात्समानाधिकरणाधर्मी
 चच्छिन्नाभावसंज्ञा। तीर्थस्य साध्याभाववद्वन्नित्यापकप्रतियोगिताकाभावस्य धर्मादावभावादाह। तन्नदिति। तन्न ता

व्याप्य दृष्टिविशेष
 एतं व्यापक १

पुनस्तद्व्यावृत्त्यर्थं व्याप्य दृष्टी

रत्ने त्वेन
 गद्वन्नित्याभा
 स्प

तत्त्व

राम
 ९

५ भाववद्वृत्तित्वव्यापिकाया सत्पुनरिति धर्मानवच्छिन्नाया प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताका इत्यर्थः। यन्निविशेवेति। धर्माभाववज्जलनं ५५१
 व्याप्तिवत्स्यवकावसत्तादित्यर्थः। तत्र दयोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तत्र दयोगोलकमात्रं तैः साध्या
 भावस्य पदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावस्य वकावसत्तादिति व्याप्तिरभावादाह। पार्थिवेति। पार्थिवत्वविशिष्टं यन्निर्धूमवृत्ति
 त्वं तद्वृत्तौ नास्ति वृत्तौ तजसत्त्वादिति भावः। यस्य सत्पुनरिति धर्मानवच्छिन्नेत्यस्यावृत्तिमाह। द्वित्वाद्यवच्छिन्नेति। निर्धूम
 तद्वृत्तिर्धूमवद्वृत्तित्वाभयत्वावच्छिन्नविरहस्य तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वविषयव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवज्जलन
 करणवृत्तित्वनिर्धूमवकावसत्तादित्यर्थः। तद्वृत्तित्वोभयाभावस्य तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताक
 स्य वकावसत्तादित्यर्थः। तादृशवृत्तित्वाभावोपिव्याप्यवृत्तिवधिः। तेन संयोगात्मकवृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तेः पूर्वज्ञ
 रावृत्तित्वविशिष्टवृत्तित्वाभावस्य तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य वकावसत्तादित्यव्याप्तिरिति वा
 चंस्त्वनसमानाधिकरणधर्मेणानवच्छिन्नाप्रतियोगिता तस्यास्तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकया सत्पुनरिति
 धर्मानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षणात् तादृशी च प्रतियोगिता त्स्वनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना स्वव्यापिकराधर्मावच्छिन्ना च

रतिर

व्यभिचारिणि सत्वेपि तावत्प्राप्तिः। न च हृदयवृत्तित्वेन निधमवृत्तित्वसामान्याभावस्य ३
 सप्तमोऽध्यायः ३५०

रक्ततो अतिविकारि जन्मापक तावच्छेदक स्मिताविकारि नृत्तिव निष्ठ प्रतिके जन्ता कए न भो वाच्यः काल के छाने वाक्ये लघुप्रकार त्यात इति ध्येय ॥१॥

भवा
८२

भवतीतिनेतादृशाभावादायदोषः वृत्तावपीति। इदं वसंबंधसामान्येन वृत्तित्वाभावविवक्षारोऽव्याप्तिरभिहिता। प
विचसंबंधत्वं नैकमिति यत्किंचि संवधेनैव तादृशवृत्तित्वाभावे विवक्षणीय इत्युच्यते तदाप्यभिचारिणोपेति
व्याप्तिरेवदृष्ट्या इत्युच्यते तावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वविवक्षारोचवर्त्तमानः व्याप्य वृत्तितया वर्त्तमानः तै न संयो
गे न इव सामान्याभावस्य इव वृत्तैव व्याप्य वृत्तितानिरूपकाधिकरणागुणादौ संयोगे न वृत्तेरप्यसिद्धवपिन ज्ञाति
ः। साध्यतावच्छेदसंबंधेन व्यापकवस्थाभावस्य च विवक्षारो वद्विज्ञानधर्मादित्यादौ जा नित्वावच्छिन्नाभा
वो न लक्षणाघटकः संयोगे न इव सामान्याभावस्य तथात्वेपि उत्पत्तिकालावच्छेदेन तस्य इव वृत्तितया व्या
प्य वृत्तितानिरूपकाधिकरणाप्यता नुसैरंगसंधानकाले नैवाव्याप्ति निर्णीयः। संभवति तदुपेक्ष्या हा जा
तिमा निति॥ समवायेन साध्यतायां मेवोक्ता भावमादायप्यसिद्धिर्यद्यपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकामधित्वा
साध्याभावाधिकरणो हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तेरप्यसिद्धिप्रतिपादनाय जातित्वरूपेण साध्यान्नेव उच्यते राम

तज्जाति

८२

१ इत्युच्यते तीलादित्यादावपि साध्यतावच्छेदकं प्रत्यय क तौ न वच्छेदक मिति विवक्षितमेव तत्र व्याप्ति निरासार्थं इति ज्ञानं जा न न प्रयोक्तव्यम्

चजातिमात्सत्वादित्वादीयधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावमादायैवलक्षणसंगतिर्विध्या ननु इयं गुणकर्मान्यत्वे सति स
त्वादित्वाव्याप्तिर्विशिष्टस्फुटतिरिक्ततया इत्यत्र त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता क इत्यत्राभाववृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वेन ७२
तदभावासत्त्वात् न चैवं गुणकर्मान्यविशिष्टसत्ता गुणवृत्तिरिति प्रतीतिः स्यात् इति वाच्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टत्वा
वच्छेदेन गुणवृत्तित्वस्य सत्तायां अभावात्तादृशविशिष्टे दुवच्छेदकत्वानवगादिप्रत्ययस्य चेतत्वादत आहायदेति
। तादृशाव्याप्यवृत्तयः प्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाविशेषाभावाभावाभावावच्छेदकवच्छिन्नव्याप
कता वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता काभावाः स्तेषामिति तस्य च तस्य चेतोमिति स्वरूपे कशेषेणातत्र दभावसजाती ७३
यात्त्वामभः । अत्रापि यावत्त्येकतत्त्वदातो व्याप्यवृत्तित्वस्य द्वितीयरीत्या साध्याभावस्य प्रयोजनं पूर्ववदोषं भूमात्वा
वच्छिन्नधर्माभावव्यापकस्य वदित्वेन घटाभावस्य प्रतियोगिता वच्छेदकेन वदित्वेन वदित्वा वच्छिन्नप्रतियोग्य कवादतिव्या
पिरतः सजातियेति ॥ धर्माभावसजातीयस्य वदित्वेन भावस्य प्रतियोगिता वच्छेदकेन वदित्वेन वदित्वा वच्छिन्नप्रतियोग्य

भवा- पकत्वाहतिव्याप्तिरतो व्यापकी भूतस्येति। व्यापकत्वं तदभावमात्रवन्निर्धर्मणादेशिकविशेषणतयावबोधांतेनवद्भाव
 २३ स्याभावत्वादित्याधमाभावव्यापकत्वोपपि नहतिः। नवा महाकालभिन्नः कालत्वादित्यत्रकालत्वाभावस्यकालिकतया
 हाकालभेदाभावस्याव्यापकत्वेपिनहतिः संयोगेनइत्यस्याव्याप्यवृत्तितामतेषु मवात्वंहिरित्यादौवद्भावस्यापिधमाभाव
 ४३ व्यापत्वाइपवानकपिसंयोगादित्यादौचकपिसंयोगाभावस्यापिरूपाभावव्यापकत्वादितिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तेरितिअत्र
 चतादृशाभावस्यहेततावच्छेदकत्वंवाच्यंनवत्वंसंबंधेनवत्त्वमात्रसंबंधावच्छिन्नायाप्रतियोगितातदवच्छेदकधर्मणाहेतताव
 च्छेदकसंबंधेनहेततावच्छेदकत्ववृत्तिप्रतिव्यापकत्वबोधांतेनस्वरूपसंबंधेनवद्भावस्यसंयोगेनइत्यभावभिन्नस्यकेचनान
 पिनोधमाभावव्यापकतयास्वरूपसंबंधावच्छिन्नतत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवद्वित्वेनवद्वित्वावच्छिन्नप्रतिसंयोगेनसंयोगाव
 छिन्नतत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतइत्यत्येववद्वित्वावच्छिन्नप्रतिसमवायेनवव्यापकत्वेपिनहतिः। हेतोर्व्याप्यताहेतता
 वच्छेदकेनसमवायसंबंधावच्छिन्नज्ञानप्रतिविषयतयाव्यापकत्वेपिनहतिः। केचित्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतोयो

१। केसंबंधेनवोधांतेनाप्रमातात्वात्तादिसत्रविषयतासंबंधेनेहेतुतामात्रविषयकज्ञानत्वेनतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेद१

धर्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन व्यापकता बोध्या यदि तिकरणात्। स्वस्वपसंबंधेन वद्वाभावसंयोगेन इत्यत्राभावविज्ञतया
तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगेन वक्तुं नैव हि व्यापकत्वेऽपि तद्वतिरित्याहुः। तादृशेति। तादृशसाध्याभावव्यापकीभूतसंजा
तीयव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः। तादृशच्छेदकमित्यत्र तदाव्यवहितोक्तप्रतियोगित्वपरामर्शः लक्षणा योः क्रमेणादौषमाह।
इयमित्यादिना तादृशाभावेति। इत्यत्राभावव्यापकसंजातीयव्याप्यवृत्त्यभावेत्यर्थः। समवायेन प्रमेयसामान्याभावे प्रमेय
त्वमपि प्रतियोगितावच्छेदकमतः। तादृशेति। प्रकृतसाध्याभावसंजातियाभावप्रतियोगित्वेत्यर्थः। अतएव केवलान्वयिसाध्यकत्वं
पर्यंतानुवावनेतत्र व्यधिकरणाधर्मीव छिन्नस्येव साध्याभावसंभवात् प्रमेयत्वव्यधिकरणात् प्रतियोगित्वस्याप्यसिद्ध्या प्रमेयत्वं
स्य तथाऽनवच्छेदकत्वादिति भावः। नवकालिकसंबंधेन प्रमेयत्वस्यात्मावृत्तितया तसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकीकृत्य प्रमेयत्वं
नात्मानास्तीति प्रमेयविषयीभूतमभावमादाय प्रमेयत्वस्याप्यधिकरणात् तयाऽवच्छेदकत्वमिति वाच्यं। हेतुतावच्छेदकतावच्छे
दकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावशं वक्तव्यत्वात् अन्यथा धूमवान् नैरित्यादि। विषयितया वदित्वविशिष्टस्य ज्ञानादेर

भाव
८४

भा तस्य भूमा भाव व्यापकस्य प्रतियोगिता वच्छेदकमेव वदितुमिति व्याप्तिः प्रमेयादित्यत्र तादृश संबंधो विषयित्वीय स्वरूप संबंधः
न च तेन संबंधेन प्रमेयत्वं नैवेति भावः स जातीयारिपरित्यागेन लघुलक्षणांतरमाह। यद्वेति। तादृशः साध्यता वच्छेदका वच्छिन्नव्या
पकता वच्छेदकरूपा वच्छिन्नप्रतियोगिता का साध्याभावाद् इति स्वरूपकथने अत्र च व्यापकत्वमपि त्याज्यंतिः प्रयोजनत्वात्।
व्यतिरेकि साध्या केयावसाध्याभावसंजातीयप्रतियोगिता वच्छेदकस्याप्रसिद्धे राह। प्रत्येकमिति। अत्र च तादृशभावस्य साध्य
ता वच्छेदक संबंधा वच्छिन्नाया प्रतियोगिता तदवच्छेदकधर्मेणातेनैव संबंधेन हेतुता वच्छेदका वच्छिन्नप्रतियापकत्वं बोधोतेन का
लत्वप्रकारकप्रमा विषयोदयत्वादि द्व्यवकालिक संबंधेन प्रमेयत्वाभावस्य स्वरूप संबंधा वच्छिन्नसाध्याभावसमनियततया त
त्प्रतियोगिता वच्छेदकीभूत प्रमेयत्वत्वेन स्वरूप संबंधेन इत्यव्यापकत्वेऽपि न ज्ञेति। प्रमेयत्वत्वस्य साध्यता वच्छेदकीभूत
स्वरूप संबंधा वच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् न वायं घट एतत्तद्घट पृथग्यत्तरत्वादित्यत्र तादृशप्रतियोगिता वच्छेदकीभू
त घटत्वत्वादिना कालिकतया हेतु व्यापकत्वेऽपि व्याप्तिः। साध्यता वच्छेदकीभूत समवाय संबंधेना व्यापकत्वात् इत्यत्र तादृश

राम
८५

२. मेव

दृशसाध्याभावस्तद्दृशसाध्यापकत्वं च साध्याभावच्छेदकसंबंधेन बोध्यांतेन वक्षिमान्धमादित्यादौ समवायेन वक्ष्यमाणस्य
साध्याभावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वापत्तिश्चापि संयोगेन उच्यते साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकी भूत इत्यत एव न संयो
गिनाप्यपकत्वेन दृतिः। संप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यापकतातेन संयोगेन उच्यते साध्याभावतिरासः। यस्तु संबंधावच्छिन्न
प्रतियोगितावच्छेदकं यत्तेन धर्मेण तेन संबंधेन हेतुं प्रतियापकता बोध्या। तेन कालत्वप्रकारकप्रमाविषयः उच्यते। दित्यादौ पूर्वो
क्तरीत्या नातिव्याप्तिरित्याहुः। सार्वभौमलक्षणसमुदायपदादानेन दोषाणां मूलमकतेत्याशयेन समुदायपदादीनां तर्भावेन
तद्व्यवहारमाह। पतिति। साध्याभाववद्वृत्तित्वं च हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यस्य पूर्वोक्तत्वात् तदनुष्ठापतिमद्वृत्तित्वस्य व्याख्यानसं
वृत्तित्वेऽप्योजनमाह। तेनेत्यादिना। अवृत्तिमद्वृत्तित्वपदादानेन संभयो नास्ति। तादात्म्यसंबंधेन विषयितासंबंधेन हेतुतायां यधि
करणाधर्मीवच्छिन्नो दृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य अधिकरणाधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
वसंभवात् तादात्म्येन विषयितया च सर्वस्परवृत्तिमद्वृत्तिमत्त्वादिति धेपोजात्यादावित्यनेन संबंधांतरावृत्तिमन्निष्ठत्वं

ਮਗ.
੮੫

तदभावात्परिणामात्प्रवृत्तिरिति। साध्याभाववच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकोव्याप्यवृत्तिः। पञ्चमरीत्याह
वृद्धिमात्रधर्मादित्यादौ सन्नावृद्धयत्वादित्यादौ च ता र्णा ता र्णा भवत्वावच्छिन्नाभाववृद्धित्वेति स्पष्टं। शिवी वृत्तित्वविशिष्टसन्नाभावव
ृद्धित्वाभावस्य च ध्रुमेऽव्यत्येचसत्त्वात् असंभवस्यात्। व्याप्यवृत्तित्वेनाप्युक्तानाञ्च कपि संयोगाभाववानुद्भवात्वादित्यादौ तादृशसा
ध्याभावात्प्रककपि संयोगवृद्धित्वाभावस्य गुणात्वादिति प्रसङ्गः। अथ सत्त्वेऽपि न सति। साध्याभावश्चासाध्याभाववच्छेदकसंबंधेन
साध्याव्यापकताघटकसंबंधेन वा बोध्यः तैतवृद्धिमात्रवृत्तरूपादित्यसंयोगेन साध्याभावात्समवायावच्छिन्नवृद्धिभाववत्समवे
तत्वाभावस्य वृद्धवपवृत्तरूपादिति प्रसङ्गः। अत्र पूर्वोक्तसाध्याभाववृद्धित्वत्वव्यापकयोपेक्षया सज्जवृत्तिव
र्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविवक्षणे अलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशस्य वाच्यं तर्भूतस्यासत्त्वादयानिदिति तदपे
क्षाह। स्वव्यापकेति। स्वप्रतियोगितातद्व्यापकं यत्र तं साध्याभाववृद्धित्वत्वं तद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वार्थः। प
्रतियोगिताव्यापकसाध्याभाववृद्धित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वविवक्षणे अलोकावृत्तिवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य च व

天

राम
नय

भवा
८६

लोकवृत्तेः सत्तावानुदयत्वादित्यादौ यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्समवेतत्वं समनियतप्रतियोगिताकस्याद्यदसमवे
 तत्वं दद्यात्समवेतत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य घटत्वादिवृत्तेः सहेतावभावादेवं तदसादित्यादौ तादृशसाध्याभाववत्स
 मवेतत्वं समनियतप्रतियोगिताकस्यैतत्सराणावच्छिन्नएतदसवस्तमवेतत्वं दत्तद्वाराणावच्छिन्नसमवेतत्वोभयत्वावच्छि
 न्नाभावस्वरूपादिवृत्तेर्हेतावभावाच्चासंभवः। तादृशप्रतियोगितायां यासज्जवृत्तिधर्मानवच्छिन्नविशेषणोपि धर्ममतिष्ठ
 त्वित्वासाक्षात्साध्याभावस्य यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्यालोकादिवृत्तेर्धर्माद्यवृत्ति
 त्वादसंभवइत्यतस्तत्रैतत्साध्याभाववद्वृत्तित्विति। धर्मवानुद्वेष्टित्यादौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यधिक
 रणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तित्वाभावस्य हेतोस्तत्वादतिव्याप्तिरतोऽतिरिक्तोत्ते। तत्रापि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरि
 रिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव संभवात्तथैवातिव्याप्तिरतः। त
 त्वादिति। केवलान्वपि साध्यकं यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभा

८६

३८

वस्याप्रसिद्धिस्तद्वासाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाप्युक्तयातदपेक्षयावृत्तित्वत्वात्सेवलघुतयाऽवच्छेदकत्वादतः। समानाधिक
रणेनैति अतएवसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यपिनक्तं। नचैवंवृत्तिमद्वृत्तिपदंयथैत्रकल्पेदृष्टत्वात्
तादात्म्यनविषयितयाचहेतुतायादधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यस्यकेवलान्वयितयातदवच्छिन्नप्रतियोगि
ताकसाध्याभावस्याप्रसिद्धितोगुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वेपिसमानाधिकरणोत्पत्त्यवैयर्थ्यम्। अतएववृत्तिमद्वृत्तिपदमप्यत्रकल्पे
सार्थकमित्याहुः। वस्तुतोविशिष्टस्यानतिरिक्ततयामहानसद्वृत्तित्वत्वादि कमपिनसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तंम
तस्त्वदवच्छिन्नाभावमादायतथेवासंभवः। अतः साविषयकप्रतीतिविषयतत्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वात्। तत्रसाध्याभा
ववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तंनिर्वाच्यंअतोवृत्तित्वमपिनतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तंद्वृत्तित्वत्वाविषयकप्रतीत्यातादृश
साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाविषयीकरणत्वात्। एवंवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नवृत्तित्वाभावमादायपूर्वाक्ताव्याप्तिवारणायएतकल्पे
पिद्वृत्तिमद्वृत्तिपदंसार्थकंअत्रक्तसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकाद्यविशेषितं। तत्रद्व्यक्तित्वेनोपादायतद्वृत्तित्व

मवा त्वेस्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं ग्राह्यं तेनालोकावृत्तित्वेनालोकावृत्तेरभावस्य वक्षित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूप
 पावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वृत्तित्वस्यालोकावृत्तित्वविषयकप्रतीति
 त्वविषयत्वेपि आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादाय नान्याभिः तादृशवृत्तित्वाभावप्रतियोगितासमानाधिकरणोपेक्षया
 लाघवादाह। वृत्तिरिति नावेति। तादात्म्येन विषयितया च हेतुतायां केवलान्वयिनिविरुद्धघटत्वपटत्वाभावेव तादृश
 वृत्तित्वाभावः सुलभः साध्याभावे वृत्तित्वेति हि क्वचित् त्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धर्मत्वाद्यभावस्य प्रमादा
 वभावादप्याप्रतीतिरप्युत दृष्टित्वाभाव इत्यनेन तद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकत्वमभावे विशेषणं ननु धर्मत्वाभावधर्मनि
 ष्टवृत्तित्वाभावयोः समन्ये यत्प्रातर्धर्मत्वाभावेपि वृत्तियोगिताक एवेत्यन्याभिः। न चैवं तत्र साध्याभाववत्तद्वृत्तित्वत्वेति हि
 तेन वृत्तित्ववृत्तिना धर्मनिष्ठवृत्तित्वत्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् प्रायमभावो लक्षणाघटक इति वाच्यं तस्यासत्तिकेव
 लान्वयि न्यप्रसिद्धापत्तेः। घटत्वेन तादृशवृत्तित्वाभावस्यापि वृत्तित्वत्वेन घटाभावाभिन्नत्वात् न च तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वा

राम
 ८७

१ विद्यते नावच्छिन्न प्रतिशेकितान्तितात्त्वं । अतएव तदुक्तत्वात् ५५ मतिरुचिता भावे वि साध्या भववद्वित्वातिरि
 कृत्वा नवच्छिन्न प्रतिशेकितान्तितात्त्वं । अतएव तदुक्तत्वात् ५५ मतिरुचिता भावे वि साध्या भववद्वित्वातिरि

रूपतासाध्या भववद्वित्वातिरि

तिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नैर्वापि योगितायास्तत्वात् इति चेत् साध्याभाववद्वित्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्माणां नवच्छि
 न्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वात् । भूतत्वाभावस्तु भूमतिष्ठवृत्तित्वत्वे विवक्षितवृत्तिवृत्तित्वनिष्ठप्रति
 योगिताकोटितनतमादायायाभिः । नवधूमत्वत्वे न धूमत्वनिर्वहिवृत्तित्वाद्यतराभावस्य तादृशस्य भूमाद्वर्तितयाः व्याप्ति
 रिति वाच्यं । तत्र पूर्वोक्तरीत्या धूमत्वविशिष्टतादृशान्यतरत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वे न तस्य च तसाध्याताववद्वित्वात्
 तिरिक्ततादृशवृत्तित्वत्वात् । ननवृत्तिसमानाधिकरणाधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणत्वात् । स्ववापकेत्यस्य फल
 माह । आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति । निवृद्धिवृत्तित्वत्वं तद्वदालोकाधारणाय । आलोकाद्यवृत्त्यभावप्रतियोगिताया नव्यापकमि
 ति भावः । तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिते तस्य फलमाह । यश्चेति । वद्वित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपा वद्विज्ञाभा
 वत्वप्रदर्शनाय ईधनत्वं साध्यातावच्छेदकसंबंधी वद्विज्ञे प्रदर्शनाय वद्विज्ञाभावेत्तत् । महानसहस्रित्वाभावस्य पूर्वताप्युमा
 दोसत्वेऽपि धूमत्वावच्छेदेनासत्वादन्यथानिर्धूमवृत्तित्वाभावस्याईधनजवद्विज्ञासत्वादनित्यास्तथाचासंभवद्विभावः ।

ने
 ल
 स
 नि

नवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रति

त

ते

भवा
८८

महानसावृत्तिहेतुस्तुलेमहानसावृत्तिहेतुत्वाभावस्य सत्त्वात्तमादाया संभवस्य दृष्टान्तस्यादतोऽसंभवस्य दीर्घकर्मसा
धारणाशब्देनाह। स्वनिष्ठेति। स्वनिष्ठेयस्याभावेन तत्त्वतश्चिरहस्येत्यर्थः प्रमेयहेतुकस्तुलेपि एकप्रमेयनिष्ठतादृ
शवृत्तित्वस्य प्रमेयोत्तरेयोऽभावस्तस्य तत्त्वमेयोऽसत्त्वादसंभवइत्येतत्संज्ञाय। हेतुत्तरवृत्तेरिति। हेतुतावच्छेदकसंबंधे
न वृत्तिमद्विप्रदर्शनाय हेतुत्तरवृत्तेरितित्वकेति। अतिरिक्तं वा स्य संभवश्च। यत्र अत्र साध्यसमानाधिकरणात्वे हे
तौ विशेषणं। तेन जात्यभावोऽसत्त्वादित्यादौ जात्यभाववत्समवेतत्वस्य तादृशभावोऽधिकरणाधर्मो वृत्तिज्ञाभाव एव त
स्य सत्त्वादौ सत्त्वेपि नातिव्याप्तिरिति ज्ञातं। अत्रावृत्तित्वादेरपि जात्यभावोपापकतावच्छेदकतया तदवृत्तिज्ञाभाववत्समवेतत्वा
भावस्य परत्वादिवृत्ते सत्तायामभावादेवाप्यनवकाशात्परंतु वृत्तिसाध्यकेऽवृत्तिहेतुके वा। वासितारणाय साध्यस
मानाधिकरणात्वे हेतौ। साध्यहेतौ वा तादृशवृत्तिमत्वं विशेषणमिति तत्त्वं अत्रापि महाकालान्यत्वादिसाध्यके कालि
कसंबंधेन हेतौ वक्ष्यमाणान्तिव्याप्तिर्विद्यात्कालिकसंबंधेन वृत्तिमद्वृत्तिमहाकालान्यत्वाभाववत्त्वात्तत्त्वाभावस्य अधिक

तिव्या

भवा

राम
८८

रणाधर्मावच्छिन्नस्यैव संभवात् परे तदतिरिक्तदोषाणां मत्रा संभव इति कृतैव परे त्विति कृतैव तस्य लक्षणा संपत्त्या स
 इति ध्येयं ॥ अन्ये त्विति ॥ प्रमेये घटत्वादित्यादौ साध्याभावसमुदायाधिकरणा समवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य स
 मवेतत्वावच्छिन्नसमवेतत्वाभावस्याभावादिदृष्टेर्दूतावभावाद्याप्तिरतो ह्यतिमहत्तय इति । तदर्थं प्रवृद्धो ध्याय्यधिकरणा
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभावसमुदायाधिकरणा ह्यतित्वाभावस्य व्यभिचारिणिसत्त्वादतिव्याप्तिरुक्तं ॥ पावत् २०
 इति तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वे विवक्षणा एव समुदायपदव्याप्तिदानसंगच्छतरत्वाशये
 न प्रथमत एव तादृशवृत्तित्वाभावं व्यावर्शेतादृशेति । स्वव्यापकेति । स्वप्रतियोगितातद्व्यापकं पक्षाध्याभावसमुदायाधि
 करणा ह्यतित्वत्वं तद्व्यापकप्रतियोगिताक इत्यर्थः । उक्तप्रायमिति । वद्विमान्ध्रमादित्यलोका ह्यतित्वावच्छिन्नप्रति
 योगिताकस्य वद्विभावसमुदायाधिकरणा ह्यतित्वाभावस्य ध्रुमेऽसत्त्वात् स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वेति । तादृशवृत्तित्वव्याप
 कप्रतियोगितेत्यस्या ह्यतिरिक्तनवद्विमावध्रुमादित्यादौ तत्र महामसादेः साध्याभावसमुदायाधिकरणात्वाभावात् किं

भवा
द

४९

तत्र मेयं घटत्वादित्यत्र साध्याभावसमुदायाधिकरणभूतघटसमवेतत्वाभावस्या तादृशस्य घटत्वेऽसत्त्वा ततादृशवृत्ति
त्वत्प्रापकत्वं प्रतियोगितायामिति ॥ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवेति निर्धमवृत्तित्वाभावप्रतियोगितानसाध्याभावव
द्वैतित्वव्यापिकासीत्याभावं न साध्याभावं वद्वैतित्वव्यापिकासाध्याभावत्वेन साध्याभावस्य केवलान्वयितया तद्व
द्वैतित्वस्य धर्मादिति षड्वैतित्वेऽपि सत्त्वाद तस्मादृशवृत्तित्वाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव द्वैतिमति
संभवतीति भावः ॥ प्रतियोगिताव्यापकतादृशवृत्तित्वेनैतत्त्रसमुदायपदव्यावृत्तिस्तु आलोकावृत्तिवृत्तित्वेनास्तीत्यभा
वस्य धर्मादाववृत्तेरव्याप्तिवारणाय पूर्ववदिति धेयानव्यापकदले समुदायपदादाने धूमवान्वन्देति पादो नातिव्याप्तिरु
क्तक्रमेणोक्तिकथमेवेति वाच्याव्यापदले हि समुदायपदादाने आलोकावृत्त्यभावस्य साध्याभावं वद्वैतित्वत्वव्यापक
प्रतियोगिताकत्वाभावात्तमादायाव्याप्तेरसंभवेन स्वयापकेत्यादि पूर्वदलेन मेव न देयं तथा च वद्विमानुधर्मादित्यादौ
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायेवलक्षणगमनाहः किंत्वतिव्याप्तिरेवा त एव पूर्वदलेपरित्यज्य साध्याभावं वद्वैति

राम
द

अत्र द्वैतित्वाभावप्रतियोगितायाः साध्याभाववृत्त्याधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वात् निर्धमवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितायाः साध्याभाववद्वैतित्वाव्यापकत्वात्
तादृशभावप्रतिदेः किं वद्वैतमात्रमादित्यत्र व्याप्तिः

त्वत्त्व्यापकप्रतियोगिताक...
 नैरालोकावृत्त्यभावोऽपि तादृशसमुदायाधिकरणाच्च त्वत्त्व्यापकप्रतियोगिताक इति तस्मादायाव्याप्तिमयेन प्र
 वृत्तलसुप्रयोजनमिति भावः। धूम इत्यादिसप्रमाणं तदप्येतादिव्याप्तिरित्यनेनात्वेति। तस्यात्वे साध्यत्वेन तत्समवायेन
 वक्रिमतिरसमवयवज्ञातरस्य च संयोगसत्त्वे पितृसमवृत्त्यनियामकत्वात्तादृशसाध्यधूमो वक्रवयवत्वेन विरुद्धं तच्च साध्य
 सामानाधिकरण्यविशेषणो नैव वारणीयमार्कशसाध्यकविरुद्धवारणापतद्विशेषणस्यावश्यकत्वादत आह। पर
 तव क्रयवयवसंयोगचेति॥ समवायेन संयोगेन च वक्रः साध्यत्वेऽपि पर्वतवक्रवयवसंयोगाद्यभिचारी इदमुपलेश
 णा। कालभेदेन आत्मत्वादित्यत्र वैशिकसंबंधावच्छिन्नकालभेदाभाव इत्याधिकरणाप्रसिद्धाप्रमेय आत्मत्वादित्यत्र
 च कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रमेयत्वाभावघटिकृते रोधिकरणाकालादिति प्रमेव तद्वृत्तिताभावस्यात्मत्वेऽसत्त्वा
 दव्याप्तिरपि दृष्ट्या। संबंधद्वयेति। पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नवक्रभावानधिकरणात्वं वक्रवयवस्य समवायावच्छिन्न

कालसंबंधावच्छिन्नकालभेदाभावः २

भवा
६०

वद्भावा नविकरणात्त्वमिति बोध्यं पद्यपि उत्पत्तिकालाद्यवच्छेदेनोभयोरभावस्याधिकरणात्त्वमेव तस्यापि संयोगिसत्त्वा
 दित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय विवक्षणीयस्य तावदभावसंवाप्यवृत्तित्वतिरुपकारश्चिकरणात्त्वस्य पूर्वतैव द्रव्यवत्त्वं चासंभवेना
 तदुत्पत्तिप्रमाणोदोऽवस्तुः स्तः । तदधिकरणोसाध्यातावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताग्रहवि
 रोधिसंबंधेनैव साध्याभावाधिकरणात्तावच्चाततसंबंधसामान्येन दैशिकसंबंधेन बाहुव्यंगुणादित्यादौ कालिकसंबंधे
 न साध्याभावकटाधिकरणो काले गुणासहचरकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिक आकाशत्वाभावस्याभावेसा
 ध्यातदभावस्य कृताभावस्य दैशिकतयाऽधिकरणोऽतर्निआत्मत्वादेर्वैश्याप्रेस्तथा च संयोगिसत्त्वादित्यत्रापि ना
 तियाप्तिः । संयोगाभावस्य उच्यते त्रयाः संयोगवत्ताग्रहाविरोधित्वेपि गुणावृत्तितायाविरोधित्वाद्रूपेण सत्तायाः सत्तात्
 केवलान्वयित्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानं प्रमरूपमेव प्रसिद्धं भवति दिद्यदत्यंतवाच्य
 त्वं नास्तीत्यभाववत्ताज्ञानेनियमतो घटत्वविशिष्टवाच्यत्ववत्ताप्रतिबंधः । तथा च व्याप्यवृत्तित्वंतदतुरोधेन

गम
५०

स्वातंत्र्येण विशेषणं न देयं। अत एवाह पर्वतवन्त्यवयवस्य च संबंधद्वयावच्छिन्नाभावद्वयानधिकरणात्वेपीति ध्येयं।
किंतु कपिसंयोगाभाववानुमेयवादित्यादौ कपिसंयोगघटिततादृशसाध्याभावकूटस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट
साध्यवत्ताग्रहविरोधिग्रहविषयसंबंधाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तित्वमभावो विशेषणमावश्यकं कपिसंयोगसू
यत्किंविदधिकरणोपिन व्याप्यवृत्तिनितितत्र्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावमादायेवलक्षणासमन्वयइति। अत्र च
संप्रदायमतेषु त्रिमत्वमष्टभावे विशेषणं देयं तेनाकाशाभावसाध्यकैनाव्याप्तिरवस्तुतस्तु॥ व्याप्यवृत्तित्वविशेषण
दातेनैवावृत्तिरूपोऽभावो वारितइति ध्येयं। अत्र पूर्वोक्तद्वितीयरित्यासाध्याभावकूटैनाताविपक्षे प्रायश एवाव्याप्तिः।
तत्र द्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धिरतोऽन्यथासाध्याभावं निर्वर्कितयेति। स्वेति। स्वंप्रतियोगितात
द्व्यापकोभूतं यसाध्यतावच्छेदकं तद्व्यापिकाया तदभावप्रतियोगिता तदृशाभावइत्यर्थः। स्वव्यापके तस्य व्यावृत्तिमाह
एथिवीत्योभावादाविति। वद्विमानधूमादित्यादौ संयोगावच्छिन्नतत्तत्कदाहृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव

भवा
८१

कृदाधिकरणं गुणाद्येव प्रसिद्धं । अतस्तत्र कृदाधिकरणं प्रसिद्धा नायासिः । किं त्वकृदाधिकरणो हेतुतावच्छेदक संबंधेन
हृत्तैरप्रसिद्धा तादृशायासिस्तु निरुक्तसाध्याभावविवक्षणेऽपि सत्तावात्तातेरित्यादौ भविष्यतीति तेनोदाहृतं । श्रुतिवित्ता
भावस्य विपक्षे श्रुतिवित्तादृशित्वावच्छिन्नाभावस्य यावत् श्रुतिवित्तात् कृदाधिकरणस्य नाप्रसिद्धिरतः ॥ स्तत्रादिति ॥ त
त्र सद्धेनौ नायासिरित्येते तने तात्पर्यः ॥ यावतामेकाधिकरणं संभवतीति विवक्षायामप्युक्तायासिरुद्धं शक्यत इत्यत आ
हृत् श्रुतिवित्तादिविति । जातित्वावच्छिन्नाभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषितेपिवारणा संभवादाह
आदीति । तथा च जलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तेजोवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य च तादृशस्य कृदाधिकरणं जात्यादाववृत्तेर
नित्यासिद्धेष्ट्या । समवायेन हेतुताया तादृशसाध्याभावः कृदाधिकरणं जात्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽतिव्याप्तिवि
रहा तद्वत्त्वमुपेक्ष्याह । इयत्वं प्रकारकेति । सर्वे इयमिति भ्रमविषयत्वस्य जात्यादावपि सत्तादाह । प्रमेति ॥ साध्याभावस्य
साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणोऽपि प्रतियोगितायाः साध्या तावच्छेदकव्यापकत्वविवक्षणाप्रयोजनमाह । नाप्यभाव

राम

८१

त्वादितेति। आदिना प्रमेयत्वेन प्रमेयत्वोदेः साध्यता लाभः एवं वाच्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेना
 भावाद्यभावएव लक्षणकटक इति धेयो तत्र साध्योति घटत्वाभावाभावस्य घटत्वस्य परत्वाभावाभावस्य परत्वस्य चैका
 धिकरणाभावेन तदघटितकटाधिकरणास्याप्रसिद्धिरिति भावः। यावता प्रेकाधिकरणसंभवतीति विवक्षा यामपि व्यधि
 करणाधर्मावच्छिन्नाभावसमूहे न घटत्वस्यैकाधिकरणसंभवात्तदघटितकटाधिकरणाघटयत्रित्वाभावस्य हेतावभा
 वादव्याप्तिरेव अतएव भूतत्वसूत्रेणान्यतराभाववान्स्पर्शविदन्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय यादृशसाध्याभावकृत्य
 धिकरणसाधनाधिकरणात्तादृशकूटवद्वृत्तित्वाभावइत्युक्तावपि अत्राव्याप्तिरेवेति धेयो न च प्रमेयसाध्यके घटत्वा
 भावत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकस्य तादृशव्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभा
 वेन समसंभवदेकाधिकरणो घटो दोषमेयत्वादिहेतोर्द्वित्रे। अत्राप्तिरिति वाच्यं स्वभूतवृत्तिसमानाधिकरणाधर्मा
 नवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वविवक्षणात् यावत्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगितायाः भूतवृत्तिस

अस्तु

भुवा
८२

मानाधिकरणमेव घटत्वाभावत्वादीति तदवच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्य स्वस्वरूपी घटत्वात् अत्र च तदभावनिरूपिता
यापरिकित्तिरित्येति योगितायै नैः समनैयत्वं वक्तव्यं तेन वद्विमानधूमादित्यादौ वद्वित्वावच्छिन्नवद्भावप्रतियोगिता
यावद्विबद्धं सशमभावनिष्ठाया घटत्वेन वद्विभावस्यापि वद्वित्वेन घटाभावाभिन्नतया घटादिनिष्ठायास्वीयविशि
ष्टाभावनिष्ठायाः व्यविकरणाधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया अत्राप्यप्येव वद्वित्वेन स्पष्टं न क्षतिः ॥ इदं त्वप्रतियोगिभे
देऽपि प्रतियोगितावच्छेदकैः केन प्रतियोगितेऽस्य मतेऽङ्गप्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदे त्वयदभावीयं तर्हि किंचिदवच्छेद
कावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन साध्यतावच्छेदकैः समनैयत्वं वाच्यं तेन नानाव्यक्तिसाध्यकसंयुतः न च प्रमेयं वाच्यत्वा
दित्यादौ घटत्वेन प्रमेयत्वाद्यभावस्यापि घटत्वेन वाच्यत्वाभावाभिन्नतया घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वेनापि न प्र
मेयत्वत्वसमनियतत्वं वाच्यं प्रमेयत्वभिन्नत्वेन प्रमेयत्वं नास्ति तीर्थी बलात् प्रमेयत्वभेदस्यापि तदशाभावप्रतियोगि
गितावच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नतादृशाभावप्रतियोगितायाः प्रमेयत्वभावनिष्ठतया प्रमेयत्वसमनियतत्वात् एवैव

राम
८३

भवा०
३

समनेयत्वं समनियतावच्छेदकत्वं द्वयत्वाभावप्रतियोगितात्तु पृथक् वच्छेदेनापि द्वयत्वेन तत्पृथिव्यन्यत्वविशि-
ष्टद्वयत्वत्वमिति द्वयत्वाभावो नोक्तसाध्यतावच्छेदकसमनियतावच्छेदक इत्यतः किं चेत्तादृकः परेत प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसमनियतावच्छेदकावच्छिन्नयोः समनेयत्वं वाच्यं तन्न द्वयत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावनि-
रासः। द्वयत्वत्वावच्छिन्नपृथिव्यन्यद्वयत्वत्वावच्छिन्नयोः समनेयत्वाभावात्तावच्छिन्नाभूमादित्युक्तोक्तिरेव घटाभा-
ववच्छिन्नावच्छिन्नवद्भावावच्छिन्नादायुजक्षणासमन्वयः। प्रमेयवानभिधेयादित्यादौ स्वरूपसंबन्धमवायेन वा साध्य-
तायां वाच्यत्वादिना सनात्यादिना घटाभावमादायुजक्षणासमन्वयः। तथाच स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकेत्याद्यस्य
स्वावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदके। अतएव विशिष्टतावन्निरासः। अतएवात्र स्वसूनेत्यादिनदेयं इत्याहुः। तत्राप्रमेयवानभिधेयादित्यादौ तादा-
त्म्येन साध्यतायां तादृशसमनियतप्रतियोगिताकाभावाः प्रसिद्धेरिति अप्रसिद्धेरिति। कालस्य संकनरूपाधि-

प्रतियोगिताक

सत्त्वोक्त

त्यर्थः १२

साध्यतावच्छेदक

राम
३

करणात्वेपि साध्यवत्ताग्रहविरोधिसंबन्धेनातृधिकरणात्वादिति पूर्वोक्तरीत्या तस्यावश्यं वाच्यत्वादिति ध्येयो संयो-
गाभावसाध्यकसंयोगरूपे स्प साध्याभावसंनिरुक्तसाध्यवत्ताग्रहविरोधित्वात्तादृशसाध्याभावोपधिकरणाव-
र्त्तवच्छिन्नाभाव एव तत्कृदाधिकरणात्वाप्रसिद्धाभावात् साध्यकां तु सरां रूपस्य व्याप्य इतित्वेपि जला-
दिपरमाणुरूपानां व्याप्य इतित्वात् तत्कृदाधिकरणात्वाप्रसिद्धिर्बोधायावतामिति तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावो मोहादेव संभवदेकाधिकरणात् तत्राप्यपि विकरणो वृत्तित्वस्य प्रसिद्धिर्बोधायावतामिति भावः ४
थिवीति ॥ ४ अथिदीपदंष्टतस्थिदीपरं अन्यथाद्यदवायुं द्वित्वपदवायुं द्व-
रापयोरधिकरणात् तस्य चायावेव संभवतत्तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावस-
त्वादित्याप्तिरभावात् नन्विदंष्टथिवीवृत्ति-
गुणास्यैवापुत्वादिति सद्देतरेव जननेवायौ उत्पत्तिकालावच्छेदे न नित्येव महाप्रलयावच्छेदे नष्टथिवीगुणासामा-
न्याभावे सत्त्वादत आह सत्तायेति समवेतत्वावच्छिन्नाभावे साध्यानातिव्याप्तिर्भावात् संभवदेकाधिकरणात्

५४

५५

प नुसमवेतकूटसाधिकरणोवायौहेतोर्द्वेः पृथिवीसमवेतप्रतियोगिताकाभावत्वेन साध्यतायांसद्वेतत्वं पृथिवीसमवे
 तत्वावच्छिन्नाभावश्चापसिद्धत्वात्र साध्यः नाद्यवेतदभावप्रतियोगितायाः समवेतत्वमात्राद्यवच्छेद्यात्वात् पृथिवीहेति
 त्वावच्छिन्नाभावस्य संभवेऽपि समवेताभावसमनियततया समवेतमात्रस्यैव तदभावतया ~~संभवेऽपि~~ ~~संभवेऽपि~~ ~~संभवेऽपि~~
 तत्पूर्वोक्तरीत्या वापि पितृदंष्ट्रितकटाधिकरणत्वस्य च वायौ संभवादतः पृथिवीतिसत्तायेति च। अत्रापि पृथिवीपदं
 एतत्पृथिवीपरं हेति परं वा पृथिवीपर्याप्तवृत्तिकपरं तेन न पूर्वोक्तरीत्या वायोरपि तादृशाभावकूटाधिकरणत्वेति ध्येयं।
 वायुत्वस्य विरुद्धतया साध्यसमानाधिकरणविशेषणो नैव वारणादाह। रूपवदन्यत्वादिति। रूपाभावस्य उत्पत्तिकाले पृथि
 व्यामपि सत्तादाह। अन्यत्वादिति। एतस्य हेतोर्गुणादौ प्रकृतसाध्यसामानाधिकरणमिति मतं वा। ननु सत्ता न पृथिवी
 समवेताभावस्य सत्ता न इव समवेताभावाभिन्नतया सत्ता न इव समवेतमात्रस्यैव तदभावतया संभवदेकाधिकरणा
 तां वायुमात्रसमवेत तदभावकूटनामधिकरणोवायौ हेतोर्द्वेर्नीतिप्रसंगः इत्यस्मिन् सादाह। वस्तुत इति ॥ तादृशा

पृथिवी

राज
५४

भावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटत्वादि नारूपसामान्याभावभावः । तथा च सर्वाण्येवरूपाणि तादृ-
 शाभावसदृशानि संभवदेकाधिकरणानीति तावदधिकरणाप्रसिद्धा व्याप्तिर्द्वारैवेति भावश्च ननु पादशसो व्याभावस्तौ
 मे ~~ननु व्याभावस्तौ~~ न समाधिकरणो यादृशसो व्याभावस्तौ दृशकुरवद्वृत्तिताभावापावतस्तद्वत्त्वं विवक्षितं
 । प्रकृते च तत्र तद्वत्त्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य समानाधिकरणास्याधिकरणात् तत्र तद्वत्त्वाधिकरणमेव प्रसिद्धं
 तद्वृत्तिताभावं स्पृवायुत्वे सत्त्वादेवानाव्याप्तिरतः किंचेति । ~~एकाधिकारोपावच्छेदकयावत्त्वावच्छि~~
 त्नाधिकरणत्वं निरुक्तसमुदायाधिकरणत्वं वक्तव्यं । निखिलरूपवृत्तियावत्त्वं तनैकाधिकरणोपावच्छेदकं । अपि तत्र तद्वत्त्वं
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववृत्तियावत्त्वमिति तदवच्छिन्नाधिकरणप्रत्येकरूपाधिकरणमेव प्रसिद्धमतः । प्रतियोगितात्वव्या-
 पकं यदधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितात्वं तदेव निरुक्तसमुदायाधिकरणं वाच्यं । प्रकृते रूपसामान्याभावनिष्ठाया
 यावद्व्यतिरूपिताया प्रतियोगितायाः सकृत्वा तद्वत्त्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगितात्वव्या-

२ किंचेत्पचिरुच्छित्तु साध्यतावच्छेदकमनिष्ठा

९५

९५

पकं वा न्मातसेपिनिरुक्तकृदाधिकरणमिति मेवेति तत इपाधिकरणमैव तादृशकृदाधिकराणामसिद्धमतः किंचेतीति
। तत्राप्यमते एव तयो विवक्षितो भूतत्वमूर्तत्वात् न तत्राभाववाच्यं शब्दव्यत्यादित्यत्र व्यत्यासमाणातिव्याप्तेरलप्रकातो
पक्षः । तत्रापि तादृशान्यतराभावनिष्ठायाः प्रतियोगितायाः एकत्वान्न नो निष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्य तादृशप्रतियोगिता
त्वव्यापकत्वात् न सेपिनिरुक्तकृदाधिकरणत्वेनातिव्याप्तेरभावात् । साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वस्य तत्स
मेवेतत्वादिना भावं संबंधं त्वेन वा आधेयमादाविति । तादृशसाध्याभावकृत् समवेतत्वाभावस्य संयोगेन वृत्तिम
तिपरमारोहो वर्तमानस्य धर्मादावभावादित्यर्थः । अंत्ये साध्याभावच्छेदकेत्यादि । कालस्य वृत्तिमन्मात्राविकबरा
त्वात् साध्यस्याभावात् तत्र कथमतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति ॥ तथाच कालिकसंबंधेन साध्यसत्त्वेपि साध्यता
वच्छेदकसंबंधेन तदभावो न विरुद्धः । लक्षणोच्यते न संबंधेनाभावस्यैव निवेशादिति भावः । कालादवित्यादिना
देशिकतया विषयतया च सर्वाधिकराणि भूतदिक् सर्वविषयकज्ञानादिसंग्रहः ॥ व्यभिचारिणिधूमवात्ये इत्या

राज
९५

दोनत्तचरमधंसमित्रं आकाशाभावादिपादौ नदिशसाध्याभावकटवच्चरमधंसंबंधित्वाभावस्य षटादिश
गभावात्मकवृत्तिमद्वैतः हेतावभावादिति। सत्तादीत्यादिना। समेवोयेन संयोगेनेवा प्रमेयसामान्यादेः साध्यता
याः संप्रहसाधनसमानाधिकरणात्वेनेति इच्छेच्च सर्वत्र सदेतौ व्यधिकरणाधमीव छिन्नाभावस्यैव तादृशसाध
नसमानाधिकरणात्तत्र मादायेवलक्षणसमत्वयत्नमिचारिणिताव्याभिचारितिरूपकाधिकरणावृत्तिरसमाना
धिकरणाधमीव छिन्नाभावस्यैव तादृशत्वात्तत्र मादायेव नातिव्याप्तिः इच्छेच्च यथा साध्यतावच्छेदकसमनियतप्र
तियोगिताकत्वस्य व्यावृत्तिस्तथा पूर्वमेव बोधितं। नचैवमपि सत्तावान्तातेरित्यादौ नत्वे गुणान्यत्वं भावस्य कर्मा
न्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य च तादृशत्वात्तद्वदितकूटाधिकरणो सामान्यादौ समवायेन वदनेरप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति वा
च्यं। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावत्स्य पुरुषतया लाघवेन गुणान्यत्वविशिष्टस्यैव वावच्छेदक
ततया गुणान्यत्वविशिष्टद्वयत्वादावपि सत्त्वेन च तादृशभावप्रतियोगिताया सत्तात्वस्यैव समनियतत्वाभावा

विशिष्टसत्ता

५५

मं

५६

तत्तनुभूतत्वं बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्तन्मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्तन्मूर्तत्वं
दशविशेषगुणपरिमाणपर्यवसि नंतथाचस्य शब्दवत्त्वसमानाधिकरणं यन्मूर्तत्वं मूर्तत्वं च शब्दमनःपरिमाण
संपत्तच्चनष्टाद्यव्यादावितिकथमतिव्याप्तिरत आह। आद्योरिति भूतभेदमूर्तभेदो नतराभावान्भूतमूर्तान्यतरत्वादि
त्यादावित्कभयत्रादिपदार्थः भूतत्वमूर्तत्वौभयाभावेसाध्येस्पर्शवदन्यात्वादिकंसद्वैतरेवेत्पताऽन्यतरत्वेनेति। स्प
शिसामान्याभावस्यउत्पन्निकालाद्यवच्छेदेनष्टथिव्यादावपिदृष्टेन्यत्वेति॥ तादृशसाध्याभावसमुदायवत्तिभूतत्व
मूर्तत्वाद्यात्मकसाधनसमानाधिकरणासाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावसमुदायवत्तिनतया
वत्त्वंफलतः। तादृशप्रतियोगिताकत्वेविशेषणंतथाचसाधनाधिकरणोस्वाश्रयद्वारकसंबंधेन संबंधंयाव
त्साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वंस्वाश्रयद्वारकसंबंधेनयत्तदधिकरणंतद्वन्नितत्वाभावोऽर्थः।
भूतत्वमूर्तत्वौभयनिष्ठंचतादृशान्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेकमेवतत्प्रतियोगितायाएक्यात

राम

५५

तस्याएवचनिरूपकतासंबंधेनप्रतियोगिताकत्वात्मकत्वात् । तथाचमूर्तनिष्ठंयदत्यतराभावत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वंयच्चयधिकरणाधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंस्पर्शवदन्यत्वसमानाधिकरणात् । ~~तद्विभक्त्येवमेव~~
यदा ~~तद्विभक्त्येवमेव~~ तद्विभक्त्येवमेव । साधनसमानाधिकरणाभावनिरूपितापावती
साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताप्रत्येकंनिरूपकाभावाधिकवशात्तदेवकादृशकूटाधिकरणोभवति
हितादृशानंतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकमूर्तत्वात्मकाभावघटितकूटाधिकरणंमनोपीतिनातिप्रसंग
ः । इत्थंचष्टिविधव्यत्ययकररूपमाविष्यत्वादेभाववानुपमेयत्वादित्यादौचानिव्याप्त्यापेक्षारणात्प्रतियो
गितायांसाध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वापेक्षावैवशरामापेक्षेगुते । नचैवमपिविशिष्टस्यानतिद्विक्तत्वमतेष्टव्य
न्यत्वविशिष्टद्व्यत्ववृद्धव्यत्वादित्याद्याभिः । जलान्यत्वविशिष्टद्व्यत्वाभावश्चिद्यन्यत्वविशिष्टद्व्यत्वाभावयोर
पिसाधनसमानाधिकरणात् । दृशाभावनयातद्व्यदितकूटाधिकरणत्वसंगुणाएवसंभवादितिवाच्यंसाध्यतावच्छेद

साध्याभावेन
नानिनेशेन
माह

६७

५७

कविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वासाध्यतावच्छेदकवापकीभूतस्वसमानाधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयामर्षस्वरूपेण
प्रतियोगिव्यधिकरणात्वेनाभावंविशेषणात्प्रतियोग्यत्वविशिष्टद्वयत्ववत्तद्वयत्वादित्यत्रप्रतियोग्यत्वविशिष्टद्वयत्वाभा
वस्यद्वयत्वरूपसाध्यवद्वृत्तित्वासाध्यतावच्छेदकवापकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयवत्त्वात्प्रतियोगिव्येष
धिकरणेनतथाचसाधनसमानाधिकरणात्सादृशप्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावोव्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावएव
द्वृत्तित्वाभावस्यव्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवद्वृत्तित्वादतिव्याप्तिवत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति॥ सदेतौसाध
नसमानाधिकरणाभावमात्रस्यैवसाध्यवद्वृत्तित्वात्सादृशभावाप्रसिद्धिरतःप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तं। प्रमेयसाध्यके
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवद्वृत्तेर्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्याकाशात्मकसाध्यवद्वृत्त्याकाशात्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वात्तत्सादृशभावाप्रसिद्धिरतःवापकीभूतेति॥ प्रमेयत्ववापकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनस्वसम
वायसंबंधेनप्रमेयसामान्याभावेप्रसिद्धे। वद्विमान्त्वमादित्यादौघटत्वेनवस्तुभावस्यापि वद्विज्ञेनघटाभावाभिज्ञतत्त्वं

५७

यातादृशाभावाप्रसिद्धिर्न स्वसमानाधिकरणोति न चैवमपि वृत्तित्वाभावस्याप्याशङ्क्यत्वात् न गीकारे संयोगि सत्त्वादि
 तत्रातिव्याप्तिः । तत्र संयोगसामान्याभावे संयोगवद्वृत्तित्वसंयोगत्वत्वापेक्षसमानाधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं
 भवसत्त्वेन निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावएव संभवादिति वाच्यं । तादृशसाध्यवद्वृत्तित्वसंकिं
 चिदनवच्छिन्नस्य विवक्षितत्वात् तस्य च संयोगाभावेऽसत्त्वात् संयोगाभावस्य इव वृत्तित्वाया उत्पत्तिकालादेरच्छेदकत्वात् न चैवमपि
 संयोगाभाववानुमेयत्वादित्यादौ संयोगस्यापि निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वादेवाव्याप्तिरिति वाच्यं । तादृशप्रतियोगिव्येष्य
 धिकरणविशिष्टहेतुधिकरणोऽनवच्छिन्नवृत्तित्वादृशाभावस्य साधनसमानाधिकरणोभावत्वेन विवक्षितत्वात् । संयोगरूपाभा
 वस्य हेतुधिकरणोक्तिचिदनवच्छिन्नवृत्तिकत्वाभावादेव नाव्याप्तिः । संयोगाभावस्य गुणादौ अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वात् । इव्येवच्छि
 न्नवृत्तिकत्वाच्च । संयोगिसत्त्वा इव्यत्वादौ नातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वा । इत्थं च साध्याभावस्याधिकरणात्तासाध्यवत्ताग्रहविरोधिसंबंधेना
 पिन विवक्षणीयैकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक आकाशत्वाभावस्याभावे साध्ये तदभावस्याकाशत्वाभावस्य स्यात्मानि निरु

यत्र के लका

हसा

८८

१४

कप्रतियोगिवैयधिकरणविशिष्टत्वाभावादेव अत्राशेषभावात्तदयं निगमितं लक्षणार्थः । निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरणविशिष्टा
 नवच्छिन्नवृत्तिकहेत्वधिकरणवृत्त्यभावनिरूपितायावतीसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताप्रत्येकं तत्र निरूपकाभावस्यानवच्छि
 न्नवृत्तित्वधिकरणोपेततद्वृत्तित्वाभावायावतोवृत्तिमद्वयसद्वत्त्वं । एथियन्तत्त्वविशिष्टद्वयत्ववत्तद्वत्त्वादित्यादौ जलान्यत्त्वविशिष्टद
 व्यत्वाभावमादायातिव्याप्तेः संयोगाभाववानुमेयत्वादित्यादौ संयोगरूपाभावं सत्तावान्जातेरित्यादौ सत्तात्वावच्छिन्नाभावं चादाया
 व्याप्तिस्तद्वारणापविशिष्टं तं वृत्तिकारणं । वृत्तं तेवाभावविशेषां संयोगिसत्त्वादित्यादौ निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरणो हेत्वधिक
 रणोऽनवच्छिन्नवृत्तिर्यः संयोगाभावस्तत्र निरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावस्याधिकरणजगदेव तद्वृत्तित्वत्वं समनियतप्र
 तियोगिताकोऽभावोवैयधिकरणधर्मी वच्छिन्नाभावएव । वृत्तिमद्वयवृत्तिरिति व्याप्तिवतोऽनवच्छिन्नवृत्त्येति । तादृशवृत्तित्वव्याप
 कव्यासज्यवृत्तिधर्मी नवच्छिन्नप्रतियोगिताकोप्रात्यः प्रमेयसत्त्वादित्यत्र समवेतत्वद्यगन्यसमवेतत्वाद्यभ्याभावस्य तादृश
 वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य पदत्वादिवृत्तिस्तत्त्वादावभावात् । पूर्वोक्तरीत्याऽसंभवस्य वारणाय अत्र नवच्छिन्नांते ॥ साधनं

तद्वत्त्ववृत्तित्वाभावश्च ॥

सम
 ८८

समानाधिकरणात्तादृशाभावकूटवृत्तित्वस्याल्लोकावृत्तित्वाभावात्तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वस्याल्लोकावृत्त्यभावप्रतियोगि
तायाअसंभवात्साध्याभाववृत्तित्वव्याप्यत्वंप्रतियोगितायांनदेयमेवेतिशेषंदर्शितदिशावसेयमतआहकिंचेति॥केचित्तुस्वनि
ष्ठसाधनसमानाधिकरणात्तादृशसाध्याभावकूटाधिकरणासाधनाधिकरणावृत्तितादृशयवदभावेत्वातिरूक्तसमुदायाधिक
रणात्वेभूतत्वमूर्तत्वात्तत्राभावात्स्यशब्दवदन्यत्वात्तदुत्पादयैवतादृशसंभवेनोपीतितद्वृत्तौस्पर्शवदन्यत्वेनातिप्रसंगः॥अत्र
साधनसमानाधिकरणादानेतिर्वृत्तिनिष्ठसाध्याभावकूटस्पष्टवृत्तित्वावृत्तिवृत्तवद्भावाव्यतिरिक्तस्याधिकरणोसाधनाधिकरणा
त्वाभावात्तन्निष्ठसाध्याभावकूटाधिकरणासाधनाधिकरणावृत्तियावत्साध्याभाववद्वक्तिमदेवतद्वृत्तिभावस्पष्टमादावभावात्अथा
प्रिस्पातत्रतःसाधनसमानाधिकरणादिति।साधनाधिकरणादानिरूपाभाववान्यायुत्वात्साध्याभावस्ययदधिकरणान्तस्यबहेत
तावच्छेदकसंबन्धेनतद्वृत्तित्वस्यचाप्रसिद्धिःसदेतौचेतादृशसंभवेनगदेवव्याभिचारिणीवविपर्ययमूर्तवेगादितादौअमूर्तनिष्ठं
यन्मूर्तत्वगंधवलोभयाभावमूर्तत्वपृथिव्यन्यतोभयाभावादिघटितादृशसाध्याभावकूटवत्तत्तस्यहेत्वधिकरणसत्त्वोस्वनि
दित्वाहेतुसत्त्वान्जातेरित्वाहेतुस्वनिष्टकाधनचक्राधिकरणात्तादृशभावकूटाधिकरणेवृत्तेर्कीवदूषयदितस्ययावत्

दी.
६६

१७

नमः

३६

समाधनसमानधिकरणसाधतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणद्वितिसाध्याभावकूटाधिकरणं
मूर्तमेवतद्वृत्तिताभावस्यहेतावभावादव्याप्तिः भूतत्वाभावमूर्तत्वाभावान्यतरवात्स्यशिवदन्यत्वादित्यादौ पृथिव्यादिनिष्ठभूतत्वमू
तत्वघटितसाध्यातावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकाभावकूटवत्त्वस्यसाधनाधिकरणोऽभावात्तादृशं संपृथिव्यादिभिन्नमेवतद्वृत्ति
त्वाभावस्यचहेतावसत्वादव्याप्तेर्वारणायसाध्यत्ववच्छेदकव्याप्यत्वव्यापकत्वेप्रतियोगिताविशेषणोऽमूर्तमन्यत्वादित्यादौ पृथिव्या
देऽस्वनिष्ठसाधनाधिकरणसाध्यातावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणद्वितिसाध्याभावकूटाधिकरणं
~~मूर्तत्वमन्यत्वाभावादिघटितसाध्यातावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकाभावकूटानधिकरणं न तादृशं संपृथिव्या~~
द्यादिभिन्नमेवतद्वृत्तिताभावस्यहेतावसत्वादव्याप्तिः भूतत्वाभावमूर्तत्वाभावान्यतरवात्स्यशिवदन्यत्वादित्यादावात्मादेर्नस्वनिष्ठसाधन
समानाधिकरणतादृशोभावेकूटाधिकरणसाधनाधिकरणद्वितिमूर्तत्वादिवृत्तितावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकाभा
वकूटवत्त्वंतादृशंचस्वमूर्तद्विकमेवतद्वृत्तिताभावस्यहेतावसत्वादव्याप्तेर्वारणायद्वितीयद्वेप्रतियोगितायांसाध्याताव

साध्या

राम

पुनः प्रवेष्टव्यं पदं न्यतस्तद्विषयो धर्माभावप्रतिषेधोपाधेयतां कालेन संवेधान्ते न मा भवत्वात् तदसंयुक्तपक्षेऽपि नान्यथा

आपत्ते

३२

बेदकं वापकत्वे विशेषोपपत्तादृशं यद्यस्मिन्नद्विशेषकायाधीनद्विशेषवृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकत्वं वाच्यं तेन वद्वि-
माधमादित्यादौ पर्वतादिरूपं तद्विशेषं नृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावात्त्वेऽपि न दृष्टिः न च संयोगिसत्त्वादित्यत्रातिव्या-
प्तिरिति वाच्यं साध्याभावकृताधिकरणात्तायाय किंचिदनवच्छिन्नवृत्तिरूपितायाविवक्षितत्वात्तादृशीचाधिकरणात्तादृशेन च
चं संयोगाभाववानमेयत्वादित्यादौ संयोगघटितस्यानवच्छिन्नाधिकरणार्थेऽपि प्रसिद्धेऽपि सिरिति वाच्यं साधनसमानाधिकरण-
साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशेषितत्वात्साध्याभावबेदकसंबंधेन यदभावप्रतियोगितायां हेतुविकरणीभूतयत्किं ॥ ५ ॥ धेय
विद्यकिं निरूपितत्वयं दभावप्रतियोगितावबेदकावच्छिन्नत्वोभयाभावः तादृशभाव एवाभावांतार्थः ॥ प्रमेयेद्यदादित्यादौ समवा-
यित्वसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावकृताधिकरणासमवेतत्वोभयाभावस्य घटत्वादिनिष्ठस्य घटेऽभावात्तद्वृत्तित्व ॥ २ ॥
त्यव्याप्यत्वप्रतियोगितायां विशेषणमित्यस्वरसादाह किंचे तत्पाठः ॥ तन्न समवेतवाच्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वादित्या-
दावव्याप्तिः असमवायित्वासाधनसमानाधिकरणसाध्याभावकृताधिकरणादिनिष्ठघटमात्रसमवेतघटत्ववद्विंसमवेतोभयाभावघ

३३

३४

३५

३. अमुकमाभावकूटघटितकूटवस्महेतुधिकरणेऽवृत्तेस्तदप्यमजनकवह्निमत्तं पर्वतमहानसादीनां बह्व्यवप्रमसादापि न हि क्षयवत्तदेवमात्रं

म०
१००

एतत्प्रमाणसमवेतघटसमवेतोभयाभावादिदृष्टिसाध्याभावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावकृद्वत्त्वं तस्य हेतुविकरणात्
 सत्त्वात्तादृशं स्वसाध्यवदेव तद्वृत्तित्वाभावस्य जातित्वप्रकारकप्रमाविषयत्ववृत्तेर्हं वैभावात् ॥ एवं वद्विमात्रधृमादित्यत्राप्यव्या
 त्तिः निर्वर्द्धिनिष्ठतद्वृत्तिद्वित्रवौद्धिमतो धृमाधिकरणास्याप्रसिद्धे सादृशं स्ववद्विमात्रधृमादित्यत्राप्यव्या
 येष्यकधीविशेष्यवृत्तिर्लसमनियतइत्यत्र तावुन्मात्रविशेष्यकधीविशेष्यत्वं तावद्विशेष्यकबुद्धिविशेष्यकत्वं वा वाच्यं व्याघेः
 संभवः सद्देतो जगत एव तादृशत्वेन मात्रपदद्वेत्पाप्रसिद्धेः अत्येवमिचारिण्यतिव्याप्तिः ॥ तादृशविपक्षात्मकस्वविशेष्यकस
 र्वमिति ज्ञानविशेष्यत्वस्य केवलान्वयित्वात्तद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वं स्य व्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिप्रति
 संभवादिप्रमेयं सत्त्वादित्यत्राप्यव्याप्तिः घटसमवेतत्वघटात्यसमवेतत्वेभयत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशवृत्तित्वत्वसमनियत
 तप्रतियोगिताकस्य पदत्वादिवृत्ते सत्त्वादावभावादिन्यत्र सत्त्वं ह्येव ॥ यत्तस्वनिष्ठसाध्याभावकृदाधिकरणासाधना
 धिकरणावृत्तिसाध्याभावकृद्वद्वृत्तित्वाभावाः साधनसमानाधिकरणावृत्तिमहत्तयोपायंतं सत्त्वत्वं वक्तव्यं दृष्टव्यप्रकारक

रात्र
२००

१८

प्रतिपक्षिता कस्य दृष्टि महेतुः अधि करण धर्मी व छिन्ना भाव स्यैव संभवा दिति व्याप्तिः भूत तत्तत्तत्त्वो भवता भूत मत्ता
न्यतः कतिपय तत्त्व निरुद्ध साध्यता वक्ष्येक व्याप्य

यत्तत्त्व नाधि नाधिकरण तद्वत्तेरभावकूटस्याधिकरण

प्रमाविषयः सत्त्वादित्यत्र स्वनिष्ठसाध्यता वच्छेदक व्यापक प्रतियोगिता क गुणा दृष्टि इत्यत्राभावो भयाभाव कर्मावृत्ति इत्यत्राभावो
भयाभाव घटितकूटस्याधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तद्वत्तेरभावकूटस्याधिकरणं स्वद्वयमेव एवं स्वनिष्ठगुणादित्यत्राभाव घटितस्य
साध्याभावकूटस्याधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तद्वत्तेरभावकूटस्याधिकरणं स्वगुणादिव स्वनिष्ठकर्मावृत्त्यभाव घटितसाध्याभावकू
टस्याधिकरणं स्वकर्मेव तथा च तादृशं संभूतमात्रमेव दृष्टित्वत्वं समनियतं प्रतियोगिता कं घटानुत्वविशिष्टमूर्तत्वाभाव घटितस्य
तकूटस्याधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तद्वत्तेरभावकूटस्याधिकरणं स्वघटादिव एवं स्वनिष्ठपदानुत्वविशिष्टमूर्तत्वाभाव घटितकू
टस्याधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तद्वत्तेरभावकूटस्याधिकरणं स्वपदाद्येव तथा च तादृशं संभूतमात्रं मूर्तमात्रं च हेतुविकरणाद्व
त्तिदृष्टि महेतुत्वे तादृशस्य दृष्टित्वाभावस्य व्याधिकरणधर्मी व छिन्ना भाव स्यैव संभवा दिति व्याप्तेर्वीरणापसाध्यता वच्छेदक व्यापक
प्रतियोगिता क जलावृत्यभाव तेजोवृत्यभाव घटितकूटवत्त्वसाधनाधिकरणोऽदृष्टेस्तादृशकूटाधिकरणं स्वसामान्याद्येव त
द्वत्तिभावस्य हेतौ सत्त्वादिति व्याप्तेर्वीरणापचरमदत्ते साध्य व्याप्यत्वं प्रतियोगितायां विशेषणं अत्र च साध्यता वच्छेदक व्या

व्याप्यत्व व्यापकत्वे प्रतिपक्षिता विशेषणे २ धिवा इत्यत्र कारकप्रतिषेध त्वादि तत्र स्वनिष्ठतादृशाभावाधिकरण साध्यनाधिकरण दृष्टि साध्यता वच्छेदक २
ता वच्छेदक

भ०
१०१

१०१

एकत्वं नोपादेयं। अभाववान्मेयत्वादित्यादौ घटत्वपरत्वाद्यात्मकस्य साध्यात्वावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगितायां विशेषकस्य वक्ष्य
माणाप्रतियोगिव्यधिकरणात्वाभावादेवाप्रसिद्धिसंपादकत्वाभावारिति ध्येयं। इदं गुणादित्यत्र स्वनिष्ठसाध्याभावकूटाधिकर
णसाधनाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणस्य इदमेव गुणादिनिष्ठसाध्याभावकूटस्य इत्यतत्वावच्छिन्नाभावघटितस्य सा
धनाधिकरणोऽवृत्तेः इत्यवृत्तित्वाभावस्य च गुणाद्यादिवृत्तेः इत्येते गुणोऽसत्त्वादव्याप्तेर्वीरगायसाधनाधिकरणावृत्तिमहत्ती
तितादृशवृत्तित्वाभावो व्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंबन्धश्चिद्यन इत्यतत्त्ववत् इत्यत्वादित्यत्र स्वनिष्ठसाध्याभावकूटाधि
करणासाधनाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणस्य इदमेव स्वनिष्ठवृत्तिवृत्तिवृत्तिविशिष्ट इत्यत्वाभावघटितकूटाधिकरणासाधना
धिकरणासाधनाधिकरणावृत्तिसाध्याभावघटितकूटाधिकरणस्य इदमेव चिद्यन इत्यतत्त्वविशिष्ट इत्यत्वाभावघटित
साध्याभावकूटाधिकरणासाधनाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणस्य इदमेव चिद्यपि एवं च इत्यवृत्तिवृत्तिस्तादृशकूटाधि
करणाभूत इत्यवृत्तित्वाभावो व्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावश्चेति अतिव्याप्तिरतः प्रथमदले प्रतियोगिव्यधिकरणां

समा

राम

१०१

साधतावच्छेदकश्रयस्तसौ धर्मश्चेति तत्र सः धर्मपदं च इति मतं केवलत्वपक्षात्कल्पने गता माह तावच्छेदकश्रय इति वाच्यं
इति चेत्तद्वत्ताभावे भेदाभावादेः प्रतियोगिवैयर्थ्यकरणभावात् घटत्वविशिष्टमूर्तिताभावात् तामचि तया न विशेष एव व्यर्थं स्यात्

तदर्थं स्वविशिष्टं त्वधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकसमनैयत्वं विशेषसाफल्यपरं अखंडाभावघटकं हेत्वधिकरणा
कत्वं तदुभयान्यत्वं एवं च यथैव न द्रव्यत्ववद्द्रव्यादित्यादौ च अधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव स्वनिष्ठतादृशाभावसत्तात्साध
नाधिकरणात्तानाविपक्षस्त्रलेखनिष्ठतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणासाधनाधिकरणात्तद्विपक्षान्यद्वैतत्वविशिष्टत्वाव
च्छिन्नसाध्याभावकूटाधिकरणां स्वप्रसिद्धमेव एतत्तद्विषयन द्रव्यत्ववत्तद्व्युत्पादित्यादौ च तादृशं स्वमेतत्तद्विषयेव तद्वृत्ति
त्वाभावस्य द्रव्यत्वेऽसत्ताश्रयित्वाभिः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्वं विशेषसाफल्यपरं अखंडाभावघटकं हेत्वधिकरणा
वच्छेदेनेति तथा च यथैव त्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावदिरपि न तथा हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यवद्वृत्तिरतः स्वविशिष्टेति। इदं
गुणादित्यादौ स्वनिष्ठतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणासाधनाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणात्वं न कुत्रापि घटनिष्ठताए
व दृशसाध्याभावकूटाधिकरणासाधनाधिकरणापटातिष्ठपटान्यद्वैतत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघटितकूटस्पष्टं घटं तत्रैव पट
निष्ठतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणासाधनाधिकरणाघटवृत्तिघटान्यद्वैतत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघटितकूटस्पष्टं

वृत्तिरित्युक्तं व्याप्तिवारणाय चरमद्वयेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणात्त्वमभावविशेषणोऽतदर्थस्तु । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव
 द्धत्तित्वसाध्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयाभावत्वं पदान्यत्वविशिष्टद्वयत्वाभावस्य गुणादावेव तादृशप्रतियोगि
 वेप्यधिकरणसत्वेऽपि तद्विशिष्टस्य तादृशसाधनाधिकरणावृत्तित्वाभावाच्च व्याप्तिः श्रुत्यन्यद्वयत्ववत्तद्वयत्वादित्यत्र पृ
 थिव्यन्यत्वविशिष्टद्वयत्वाद्यभावस्य साध्यद्वयत्ववद्द्वित्वद्वयत्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयवत्ताशेक्तप्रति
 योगिवैप्यधिकरणपतथा च स्वनिष्ठतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणासाधनाधिकरणाद्यदादिवृत्तेरुक्तप्रतियोगिवैप्यधिकरणा
 यथा यथाधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावदभावोधिकरणात्संद्वयमात्रेण वृत्तिवृत्तिस्तादृशवृत्तित्वाभावो व्यधिकरणा
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयवत्त्वस्य च द्वयत्वे सत्त्वाव्याप्येव रणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति । तादृशकूटाधि
 करणावृत्तित्वाभावोऽप्येतादृशकूटाधिकरणावृत्तित्वत्वाप्यप्यवच्छिन्नधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । तेन वाच्यं
 द्वयत्वादित्यादौ तादृशकूटाधिकरणावृत्तित्वत्वं समन्यतप्रतियोगिताकस्य घटावृत्तित्वं घटान्यवृत्ति

भ०
१०३

१०७

गिताकस्य एतदुपभिन्नविषयत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य अधिकराधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वैतित्वादिनिमित्त-
तित्वाभावस्याप्यप्यहन्ति त्वमतेतत्तत्तत्तावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन वृत्तितादृशवृत्तित्वाभावसमुदायव-
त्तैवाच्ये एवं च महाकालान्ये घटात एतदुपभिन्नगुणात्वादित्यत्र त्वं डकात्तावच्छेदेन घटादिद्वैते स्तादृशकृताधिकरणा-
महाकालवृत्तित्वाभावस्य एतदुपावच्छेदेन गुणात्वादिवृत्ते स्तादृशकृताधिकरणातदुपभिन्नसमवेतत्वाभावस्य हेत्वधिकरणा-
महाकालानवच्छेद्यत्वात् हेत्वधिकरणोतदुपभिन्नानवच्छेद्यत्वाच्च नातिव्याप्तिः वृत्तिमद्वैतित्वं च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यद्य-
क्तेर्यदधिकरणांतदवच्छेदेन तद्यत्किं वृत्तित्वेन वद्विमान् नृमादित्यादौ महाकालादेहेतुतावच्छेदकीभूतवृत्तिनिषामक-
संयोगेन समवायेन घटाद्यनधिकरणात्वेन महाकालावच्छेदेन घटादिनिघस्य साध्याभावकृताधिकरणासंयुक्तत्वस-
मवेयतत्वव्यापकस्यासत्प्रवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशसंयुक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशसम-
वेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेनासत्तेपिन दत्तिः वृत्तित्वाभावस्य व्याप्यहन्ति त्वन-

रत्तिमद्वै

राम
१०३

३ अं ७ लादित्यादौ ३४

भाव
१०४

१०५

चतादशस्तोमवद्वित्वस्यगुणात्वेसत्वात्रातिव्याप्तिः अतएवष्टथियन्यद्वयत्ववत्तद्व्यत्यादित्पादौघटन्यत्वविशिष्टद्वयत्वा
भावपदान्यत्वविशिष्टद्वयत्वाभावानामपिसाधनसमानाधिकरणातादृशसाध्याभावतयातादृशकूटाधिकरणगुणादिवृत्ति
त्वाभावस्यद्वयत्वेसत्वेपिनातिव्याप्तिः। तत्रघटान्यत्वविशिष्टद्वयत्वाभावघटितस्तोमाधिकरणसाध्याधिकरणघटएवत
द्वित्वभावस्यद्वयत्वेऽसत्वासत्वावाजातेरित्पादौचविशिष्टसत्ताभावादीनाहेतुसमानाधिकरणानांसाध्यव्यापकतावच्छेदक
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावादेवनात्याप्तिः अभावःसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनबोध्यः। तेनसमवायेनवद्भवतिधूमस
हजावपिनदोषः। इच्छेचसाध्यव्यापकतापितेनैवसंबंधेनवाच्यातेनकालिकसंबंधेनवद्विषयापकस्यदृष्टादेःसंयोगेर्नभावव
तिधूमस्यहजावपिनज्ञतिः। इच्छेचव्याप्यवृत्तिर्वकिंचिदनवद्विज्ञायावृत्तिस्तद्वत्तेनधूमवान्वदैरित्पादौधूमाभावस्यापिअ
योगौलकेऽनवच्छिन्नवृत्तिकत्वाद्याप्यवृत्तित्वं। तद्विशिष्टस्यसाधनसमानाधिकरणात्वेतद्विशिष्टतादृशसाध्याभाववद्वृत्ति
वाभावश्चबोध्यः। तेनसंयोगिघटादित्यत्रसाधनसमानाधिकरणसंयोगाभावघटितकूटस्यव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्याधिक

राम
१०४

रणां गुणा एव तत्र हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसंबंधे तद्वत्त्वेरप्रसिद्धात्ताव्याप्तिर्नवासंयोगे न धर्माभावस्य केवलान्वयितव्यात्तच्च
द्वैतित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव हतिमद्वैतित्वाद्भवान्वच्छेदित्वादावतिव्याप्तिः ४
शिवीद्वयत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जलावृत्यभावतेजोवृत्यभावघटितस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्र
तियोगिताकस्य साधनसमानाधिकरणास्य साध्यातावच्छेदकसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकृताधिकरणोजात्या
दौ हेतोरवृत्त्याऽतिव्याप्तिवृत्तः कृतापन्नस्य साधनसमानाधिकरणात्वं वाच्यं । तदर्थं श्रुत्यादृशसाध्याभावस्तोमाधिकरणं साध
नाधिकरणं तादृशस्तोमवद्वैतित्वाभावऽत्येव जलावृत्यभावघटितस्तोमाधिकरणं साधनाधिकरणं जलमेव तद्वैतित्वाभाव
स्य द्वयत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वेऽसत्त्वादेव नातिव्याप्तिः । वद्विमान्मादित्यादौ तत्र संयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकता
वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तत्र संयोगात्मकाभावस्य साध्यातावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वाभावात्ताव्याप्तिर्घट
त इति तदुपेत्य संयोगाभाववाच्यमेतत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय व्यापवृत्तिपरमिति दर्शयति । केवलान्वयिन इति ध्या

वक्रवदात्मवृत्तित्वाभावस्यात्मत्वेऽभावादिति वाचंसाध्याभावत्वावच्छेदकसंबंधेन साधनाधिकरणावृत्तित्वस्याभावे विवक्षणात् आ-
 त्मत्वाभावस्याभावत्वावच्छेदकआत्मत्वेकालिकसंबंधस्यात्मन्यभावादेवावाप्यनवकाशात् ॥ अप्रसीदति ॥ रूपाभाववात्वाप्य-
 त्वादित्यादौ कृदाधिकरणापसिद्धिः सत्तावाजातेरित्यादौ च सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्याधिकरणोजात्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबंधे-
 न वृत्तेरपसिद्धिः आदिना सत्तात्पृथिवीसमवेतशून्यरूपवत्तद्वत्त्वादित्यादौ पृथिवीमात्रसमवेततादृशाभावमादगप्यपृथिव्या-
 एव कृदाधिकरणात्वेन तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्तादेति वा मिरित्यस्य परिग्रहतादृशकृदाधिकरणावृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधत्व-
 विवक्षणा एव वृत्तिमद्वृत्तिपदस्य व्यावृत्तेः सौगुह्ये अन्यथा तादात्म्यादिसाधारणावृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य अधिकरणधर्म-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभावस्यावृत्तिमात्रवृत्तित्वाभावादव्याप्तेरभावादतस्तदेव प्रथमतो दर्शयति तादृशसमुदायाधिकरणा-
 वृत्तित्वेऽपि तादृशवृत्तित्वाभावश्च वृत्तित्वव्यापकस्यास्य वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेन प्रमेयं द्रव्यत्वादित्यादौ
 साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमाति यत प्रतियोगिताकस्य घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वक्रिमात्र-

त्वाभावेऽत्र तादृशरूपाधिकरण ५

भ०
१०६

१०५

मादित्यवर्षत संयुक्तत्वपर्वतात्प संयुक्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य एतदुपवान् एतदस्मादित्यादौ चैतद्गुणावच्छिन्नो तदसनिष्ठ
तित्वैतदन्यरुणावच्छिन्नवृत्तित्वोभयाभावस्य च तत्र हे ताव सत्तेपि नासंभवः धूमनिष्ठवृत्तित्वे न वृत्तित्वे सामात्याभावस्वीकारे
तु सन् न वृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वमपि प्रतियोगितायां देयो यत्र तादृशकुराधिकरणावृत्तित्वत्वात्तिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्न
वृत्तित्ववृत्तिप्रतियोगिताकोऽभावो बोध्यः । वृद्धिमान्मादित्यादौ तादृशवृत्तित्ववृत्तिधर्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
धूमत्वाद्यभावस्य धूमादावभावावृत्तित्ववृत्तिप्रतियोगितेति तन्न धूमवान्वद्वेरित्यादावतिव्या मेः । तत्र निर्वर्माणत्वापेक्षया ता
दृशकुराधिकरणावृत्तित्वत्वस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वात्तदधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशत्वेन तस्य च वृद्ध्यादावपि
सत्त्वात् । अत्र कश्चित्पुनरुक्तवृत्तित्वाभावे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचित्पदार्थानधिकरणावृत्तित्वत्वं प्रतियोगिकत्वं प्रति
प्यते तदा नाद्यदोषः महाकालवृत्तित्वाभावे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचित्पदार्थानधिकरणावृत्तित्वत्वं प्रतियोगिता
कत्वाभावात्तद्वृत्तिमद्वृत्तीत्यनेन वा वृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्यवृत्तित्वप्रतियोगिताकत्वाभयानधिकरणत्वं विवक्षितं महाकाल

त

रतिन

राम
१०६

वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमहाकालवृत्तित्वाभावससाध्यवत्त्ववृत्तित्वत्वेप्रतियोगिकत्वविरहादभयानधिकर
णात्वंतस्यचहेतावसत्त्वान्नातिप्रसंगइतितत्रसाधीयमहाकालवृत्तित्वापेक्षयावृत्तित्वस्यवलघुतयातादृशाभावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वेनसाध्यवृत्तित्वप्रतियोगिकत्वस्यमहाकालवृत्तित्वाभावेसत्वेनवधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवता
दृशत्वेनतस्यचहेतोसत्त्वादितितस्मात्सर्वोक्तविवक्षयेवातिव्याप्तिरुद्धारः। केचित्तसाधनसमानाधिकरणाव्याप्यवृत्तिसाध्या
त्वाभावकूटसाध्यसमानाधिकरणमपिविशेषणमभिचारिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावघटितकूट
~~साध्यसमानाधिकरणमपिविशेषणमभिचारिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावघटितकूट~~
साध्यसमानाधिकरणमपिविशेषणमभिचारिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावघटितकूट
शिष्टज्ञानेनाभावप्रत्यक्षमात्रेहेतुः। इदंत्वादिनाभावप्रत्यक्षमभिचारात् नतावदभावप्रत्यक्षविशेषेमानाभावादतआह।
विशेषणातावच्छेदकविशिष्टेति। विशेष्यविशेषणमिति न्यायेनचताभावः प्रत्यक्षः। अननुभवात् विवेचितं वेदमानोकसा
रमं जय्यामस्माभिः। ननुप्रमरूपनेत्रज्ञानेनासंभवितादृशाभ्रमाभावदशायांतादृशाभावधीरसिद्धैवेत्यतआह। अभाव

तेवशाठः॥ समाप्ति करण धर्मावस्थिता भावप्रत्ययेषु परिप्रति योगिता निवृत्तता गिता वक्ष्ये इह समाप्ता को प्रो मे शिष्या वगाही तदेत्यर्थः॥ तदप्राभावा निवारणे तत्र
अधिकरण धर्मावस्थिता योगिता का भाव निवारण मिति व्याचक्षुः॥ (१३) न न्यासाभावाधिकरण तदहम्

ਮੰਗਾ-
੨੦੭

प्रत्यये हीति। विशेषणस्यापि विशेषणत्वरूपविषयत्वावच्छिन्नस्यापि तदवच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न स्यात्तं श्रेयो
ति प्रतियोगि विशेषणात्तानवच्छेदेनेत्यर्थः। तदेव दृश्यति। घटो नास्तीत्येवेति दंडी पुरुष इत्यत्र दंडत्वविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञा
ने पुरुषोऽं विशेषणात्तानवच्छेदकदंडत्वस्यादृशी प्रकारता घटो नास्तीत्यत्राप्यभावांशे विशेषणात्तानवच्छेदकघटत्वस्या
दृशी प्रकारतानवच्छेदकत्वस्याप्यभावांशे साक्षात्प्राप्ता तथा सति घटीयो भावो घटत्वीय इत्याकारकप्रत्ययः स्यादिति
भावः एव कारणाकदापि घटत्वेन घटो नास्तीति स्वतंत्रेण वच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययानुभव इति सूचितां तस्यापि व्याधिकर
णधर्मस्यापि भ्रम एवेति प्रतियोगि नैवैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानेनावच्छेदकत्वेनावगाह इत्युक्ते पुन्या अवच्छेदकत्वं न प्रतियोगि
वैशिष्ट्यघटितं घटत्वेन घटो नास्तीत्यनुभवस्य दुर्नपद्रवत्वादित्यत आह। यदि पुनरिति आहार्यप्रत्ययस्त्वसाधकत्वादा
ह स्वसमाहिलोकानामिति। तादृशां भावो यद्यानुभाविकः अनुभवसिद्ध इत्यन्वयः। केचित्तु घटत्वेन घटो नास्तीति
धिकरणावृत्तित्वं केवलान्वयिन्यव्याप्तेः। केवलान्वयिनीत्यादिप्रत्ययविरोधाच्च नापि तदधिकरणावृत्तित्वं साधिकरणा
प्रतियोगि वैशिष्ट्यघटितमित्युक्तं तस्यैव प्रवृत्तेः। ननु तत्र घटो नास्तीत्येव प्रतीतेस्तथैवास्ति। ननु तस्यांतरेण वच्छेदकत्वावगा

ब्रह्म

गम
१०७

तद्वैर्यार्थात् इयं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिश्चातः साधेयत्वादि केवलान्वयितिसाध्यवद्वृत्तिगगनादेरधिकरणाप्रसि
द्ध्या अनधिकरणात्वात् स्यात्प्रसिद्धेराह । तदभाववत्त्वमिति । ननु वद्विमानधूमादित्यादावव्याप्तिः । साध्यवद्वृत्तिधूमत्वा
देरभावस्य धूमादावभावादत आह । तद्वृत्तिवैति । अत्र वद्विन्नस्य कुतो लाभ इत्यतः सतीति । नूनं अवच्छेदकत्वं अनति
रिक्तवृत्तित्वं तथा चातिव्याप्तिधूमवान्वद्धेरित्याद्यौ धूमवद्वृत्तिवृत्तिसकलपदार्थविरहस्य वद्वृत्तिधिकरणात्तानतिरिक्त
वृत्तित्वात् वद्विमानधूमादित्यादौ वद्विन्नवृत्तिसकलपदार्थमध्यतिविशुद्धत्वाद्यभावस्य धूमाधिकरणात्तानतिरिक्तवृ
त्तित्वाव्याप्तिर्वा इत्यत आह । अनूनवृत्तित्वमिति धूमवान्वद्धेरित्याद्यौ धूमवद्वृत्तिवृत्तिसकलपदार्थविरहस्य वद्वृत्तिधिकरणात्तानतिरिक्तवृ
त्तित्वात् ४ अतिव्याप्तेरत आह । साध्यवद्वृत्तिसकलपदार्थमिति । तत्र तादृशयोगोक्तत्वाभावस्य वद्वृत्तिधिक
रणात्तानूनवृत्तित्वाभावात् तानतिव्याप्तिरिति । साध्यवद्वृत्तित्वस्य संबंधभेदेन मित्रत्वात् । सामान्याभावो न द्यत इति
भावः । ननु तादृशसकलपदार्थभाववत्त्वं पदमूनवृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्तेरपेक्षिते अधिकरणात्तानतिरिक्तवृत्तित्वात् ५

मवा १०८ द्युर्थमत आह। यथेति। तथाप्यनतिषयोक्तत्वादाह। हेतुतावच्छेदकेति तदधिकरणात्वं संयोगेन साध्यवद्वृत्तेरयो गोलक
 त्वेति संयोगेनाभावस्त्वधिकरणात् नूनवृत्तित्वात्। अतिव्याप्तिरतो येन येनेति वीक्षा। एतेन येनैत्यादिविवक्षाणो न साध्य
 वदसमवेतस्याकाशाभावादेः तस्य केवलान्वयित्वादिति भावः। सकलतद्धेत्येति। संबंधसामान्येन तद्धेत्यर्थः। तदभावः साध्य
 वद्वृत्तेरभावः। तादृशेन साध्यतावच्छेदकेन। जातिमदिति। जातिमदसमवेतमेव तस्य च समवायेनाभावः केवलान्वयि
 ति भावः। अतएव। जातिमान्मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेरेव दूषणांतरमाह। इदं न जातिमदिति। साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाहृत्ति
 त्वविवक्षायां तदुक्तं स्वरूपसंबंधे स्पेवतथावात्तेन संबंधेनैव साध्यवद्वृत्तैः जात्यभावत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्य प्र
 सिद्धत्वात्। तदन्तावस्य हेत्वधिकरणात् नूनवृत्तित्वात् नान्याभिः। संभवतीति संयोगत्वसमवायत्वादिनैव तादृशविवक्षाणो
 न व्याप्तिरुक्ता। रूपभिन्नगुणात्वादिपदभिन्ने समवायेनासंबंधरूपत्वादितदभावस्य गुणात्वात् नूनवृत्तित्वाभावाच्चातिव्या
 प्तिसंभवतीत्यतः। तदिति। समवेतमात्रस्यैव तद्रूपभिन्नसमवेतत्वादेतद्रूपभिन्नसमवेतमेव समवायेन तभावः। केवलान्व

राम
 १०८

मायतधर

यातिभावशाएततघटभिन्नमेवसत्वादित्यादौतएततघटभिन्नसमवेतएततघटरुपादेःसंभवात्तत्रनातिव्याप्तिःसंभवतीति तत्रोक्तं। घ
टभिन्नमिति। घटभिन्नाविषयकं निर्विषयपयकमेवतस्यचविषयतयाःभावःकेवलान्वयीतिभावः। उत्पत्तापीत्यपिनाएतदूपभिन्नं गु
णात्वात्। इत्यस्यसंग्रहः। इदं सत्वादित्यादावित्यादित्यादिनाएतदूपभिन्नं प्रणात्वात् घटभिन्नमेवत्वादित्यादिपरिग्रहः। स्वरूपसंबंधेन
कालिकदेशिकविशेषणात्तयोरनुगमात्साध्यवदसमवेतस्यसमवायेनाभावःसाध्यवदसंपुक्तस्यसंयोगेनाभावइत्येवंकमेरानिवेश
नेऽतिगौरवं तत्रचविशेषणात्विशेषेणासाध्यवदवृत्तेरभावस्यापिनिवेशनेतेनैवसामंजस्येत्यस्यशेषवैयर्थ्यं चेत्पाशयेनाह। विशेष
णातेति। विशेषणात्तत्तद्व्यक्तित्वस्य अभावस्य प्रमाविषयत्वस्यवाग्राह्यासंबंधेति पूर्वोक्तपावद्याभिचारिणीत्यर्थः। तेनकेवला
न्यपिनितद्व्यक्तित्वादौसाध्यवदवृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपिनृत्तिः। तत्रतत्रव्यक्तित्वेस्वरूपंतच्चविलक्षणाविशेषणात्संबंधेनस्यस्मि
न्नपिर्वर्ततेइत्याशयेनाह। तत्रद्व्यक्तित्वइति। तत्रतत्रव्यक्तित्वंतत्रन्मात्रवृत्तिरसाधारणधर्मःरूपादिसमवायादिनैववर्ततेनविशे
षणात्तयेत्यतआह। तदन्यान्यत्वइति। तदन्यान्यत्वमपितत्रद्व्यक्तित्वमेवतदुक्तंनहिघटभिन्नमेदोघटत्वादतिरिच्यतेइतितथाच

८

तत्रद्व्यक्तिः २

ः ८३

भा.व.

१२

109

ॐ

स एव दोष इत्यत आह भत्कारकेति । तथा च एतस्मिन् गुणात्वादित्यादौ एतत् रूपत्व प्रकारक प्रमाविषयत्वं विशेषणता विशेषे
रेण साध्यबुद्धवृत्तितेन संबधेन तदभावस्य गुणात्वात् न बुद्धित्वाभावाच्चातिव्याप्तिरिति भावः । तसाध्यविरोधित्वं सामानाधिकरण्यत्वे
वदवृत्तित्वं एवं च सामान्याभावनिवेशोपि सम्यगित्याशयेनाह । तेनैवेति । तदवच्छिन्नेति साध्यबुद्धवृत्तित्वावच्छिन्नेत्यर्थः । केचि
र्ति । साध्यविरोधित्वासाध्याभावव्याप्यत्वं तच्च केवलान्वयिन्यप्रसिद्धं अत आह । साध्यासमानाधिकरणानीति ननु साध्यासमाना
धिकरणगङगादीनां हेतुसामानाधिकरण्याद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह । साध्यसमानाधिकरण्यभावेन । आर्देधनप्रभ
वद्भिः सामानाधिकरण्यव्यक्तेरभावस्य धर्मसामानाधिकरण्यभावव्यापकत्वात्तद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सामान्येति । हेतुता
वच्छेदकावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यभाववत्त्वेन व्यापकत्वश्चेत्तरं । तेनायोगोलकीयवद्भिः सामानाधिकरण्यस्यापि द्वि
त्यादिनाऽभावस्य धर्मसामानाधिकरण्यभावव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः । न वा इदं गुणकर्माण्यत्वविशिष्टसत्त्वात् । इत्यादावव्या
प्तिरिति । साध्यवति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवति । तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वावतजातेन विद्यादौ च नातिव्याप्तिः ।

राम
१०८

भवा
११०

११०

चकालिकसंबंधेन हेतो वातिव्याप्तिः अत्रास्वरसः साध्यावच्छेदकसंबंधेन साध्यावतिविशेषणात् विशेषणावृत्तित्वाभावव्यापकोहे
त्वावच्छेदकसंबंधेन हेतुमत्तितेनैव संबंधेन वृत्तित्वाभावइत्यक्तौ च नायदोषइति स्मर्तव्यं। ननु क्व विवक्षायां मूलोक्तदोषा स्वे
संगतिरित्याह। यथा कृतमिति। ननु साध्यासमानाधिकरणपदस्य साध्यवदवृत्तित्वमेव लक्षणाकर्तृविवक्षाविषयः अ
तएव केवलानपि निप्रसिद्धिर्निरधिकरणोदर्शिता। तथा च साध्या नधिकरणात्त्वस्य दृष्टा मसंगतमाह। यथा संभवमिति
। यावंतोऽर्थाः संभवन्ति तावज्ज्ञादृष्टास्य सांप्रदायिकत्वादि भावः। प्रतियोगिविरोधित्वं यदि प्रतियोग्यभावव्याप्यत्वे प्र
तियोग्यनधिकरणावृत्तित्वं वा व्याप्यवृत्तित्वं च यद्यनवच्छिन्नायावृत्तिस्तद्वत्त्वं साधिकरणीभूतयत्किंचित्त्व्यक्तिवृत्त्यंताभावा
प्रतियोगित्वंतदनातिव्याप्तिरित्याह। प्रतियोगिविरोधित्वमिति। तदधिकरणोति। प्रतियोग्यधिकरणोत्यर्थः। न सिद्धोदि
ति। अधिकरणात्तामंततत्वात्तास्तीति प्रतीतिनियामकानंतकल्पनगौरवादतिरिक्तोभावः कल्प्यतइत्येवाभावसिद्धो बीजंत आ
धिकरणाभेदेनाभावभेदाभ्युपगमेन संभवतीति भावः। ननु संयोगात्पंताभावोऽप्यप्रतियोग्यसमानाधिकरणोद्वेयप्रतियो

राम
११०

गि समानाधिकरणोऽव्याप्यवृत्तिर्वाप्यवृत्तिश्चेति व्यवहारतः प्रतियोगि सामानाधिकरण्या सामानाधिकरणं ~~व्याप्यवृत्तिश्चेति व्यवहारतः प्रतियोगि सामानाधिकरण्या सामानाधिकरणं~~
 व्याप्यवृत्तित्वा व्याप्यवृत्तित्वलक्षणविरुद्धमसंमर्गत्वे संयोगाभावभेदकं स्यात् अत आह। संयोगात्पेताभावस्येति। इव्य इति अव्या
 प्यवृत्तित्वं चेत्प्राप्यनुषज्यते ~~व्याप्यवृत्तिश्चेति व्यवहारतः प्रतियोगि सामानाधिकरण्या सामानाधिकरणं~~ अविरोधादिति संयोगाधिकरणादव्यवृत्तित्वसंयोगानधिकरणागुणावृत्तित्वयोराकाशाभा
 वादौ दर्शनादिति भावः। सामान्यतो न त्रयात्वेत्यतिरेक इत्यन्वयः। तथा च सुसमानाधिकरणा ~~व्याप्यवृत्तिश्चेति व्यवहारतः प्रतियोगि सामानाधिकरण्या सामानाधिकरणं~~ व्याप्यवृत्तित्वसंयोगानधिकरणं ~~व्याप्यवृत्तिश्चेति व्यवहारतः प्रतियोगि सामानाधिकरण्या सामानाधिकरणं~~
~~व्याप्यवृत्तिश्चेति व्यवहारतः प्रतियोगि सामानाधिकरण्या सामानाधिकरणं~~ सताभावप्रतियोगिनिस्समानाधिकरणात्पेताभावप्रतियोगित्वाभावः न वा प्र
 तियोग्यनधिकरणावृत्तौ प्रतियोग्यधिकरणात्वाभाव इत्यर्थः साध्यवतीति न तसाध्ये इति भावः। स वेति। तथा च साध्यवान्यस्येत्यस्य सा
 ध्यवान्यदधिकरण इत्यर्थः ननु यथा चेन्न स्पष्टं त्रयानपेदेश इत्यत्र चैव संबंधित्वं पुत्रोत्वेति ननु त्रवति तथा स संबंधिकपदत्वात्
 साध्यवान्यस्येत्यपि संबन्धित्वं साध्यवान् वेति तच्च व्याप्तिनिरूपकत्वं शङ्क इत्यत आह। साध्यसाधनयोरपीति। सामानाधिकरण्यमेव
 साध्यवान्यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थः संबन्ध इत्यन्वयः। साध्यसाधनयोर्धर्मणो न व्याप्तिरुच्यते अत आह। साध्यत्वेति। पतत भ्यामेवैत्येवका

भवा
१११

॥
प्रगल्भ

रेणासाधसाधनव्यवच्छेदस्तथाचयसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिर्न तसममिति वाच्यं तर्थाः न च धर्मसमानाधिकरणोत्पादि
यद्यपि वदित्वं विशिष्टं बद्धिरेव तत्राद्वित्यादिना धर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येकमेतन्तथापि यदुपावच्छिन्नं
तियोगितावच्छेदकं तदन्यरूपावच्छिन्नसमानाधिकरणमित्यर्थे तात्पर्यं । तत्राद्वित्यादिना प्रतियोगितावच्छेदकमपि वदित्वेन प्रति
योगितानवच्छेदकमिति मतांतरमगीकृते दमुक्तमित्यने । वदिसमानाधिकरणाविशेषाभावकृत् प्रतियोगितावच्छेदकतया धर्मत्वस्य
धर्मवान्वद्धेरित्यत्र नातिव्याप्तिरित्यव्याप्तिपरतया व्याचष्टे । एवेति । अत्येकं प्राप्तिस्विकरूपेणातत्र द्वेदत्वादिना प्रमेयत्वादेरिति सूत्र
मनुसंध्यायैव्यधिकरणमिति श्रुतिर्वीति इव्यत्वानाधिकरणाद्वन्नित्यस्य श्रुतिर्वीत्वेऽसत्त्वादिति भावः धर्मवान्वद्धेरित्यत्रायोगोल
कीयवद्भानाधिकरणावृत्तित्वं धर्मेव तत्रेदत्पत्वं हेतुसंज्ञासाधनाधिकरणोपेन संबन्धेन धर्मस्य वृत्तित्वेन तसंबन्धेन तदनधि
करणोसाधनावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तित्वेन चात्र तादृशवैयधिकरणपेन साधनसमानाधिकरणाधर्मस्यैव समवायेनाधिकरणो
संयोगेन संयोगेनाधिकरणो समवायेन वद्वेदज्ञावपि न क्षतिः । धर्मादेरपीति । समवायेन धर्मस्य साधनायां चाभिचारिणिवद्भा

प्र

प्र

सम
१११

१३ अथवा स ज्ञानातिशयसि सं गच्छते

२ क (को) स प न स मा ना धि कर ह्ये त्पः ॥

वतिव्याप्तिर्बोधा। संयोगेन साध्यतायां इव त्वानधिकरणोपगमादौ संयोगेन वृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः इव त्वादेरिति। तथा च इव
 पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः। तदनधिकरणोति साधनसमानाधिकरणघटत्वाघनधिकरणोत्पत्त्यर्थः। मात्रपदे दत्ते
 पतानुपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः। नहीति ॥ नीरूपपृथिव्यभावादिति भावः। धूमत्वादिकं त्वितितथा च व्याभिचारिणि
 नातिव्याप्तिः। ननुऽन्यनवृत्तिरूपमवच्छेदकत्वं मेयत्वादावपीति तं साधकाव्याप्तिरत आह तदवच्छेदकत्वमिति। तच्च न्यधर्मैति ६
 धर्मत्वं वृत्तिमत्त्वं तस्य योजनमाह। तेनेत्यादिना इव वा न्येयत्वादित्यत्र समवायेन इव त्वसाध्यतायां मेयत्वसमानाधिकरण
 गुणात्त्वानधिकरणमात्रसमवेतत्वशून्यगगमादि वृत्तित्वेपिन तत्त्वान्यानि यावन्ति वृत्तिमन्ति सत्तादीनि तदवृत्तित्वस्य इव त्वेव
 त्वात्रातिव्याप्तिरिति। तच्च धर्मत्वं साधेतावच्छेदकसंबन्धेन संबधित्वेन वाच्यं किं तनेन संबन्धेन वृत्तिमत्त्वमेव अन्यथा गतादे
 रपि संयोगेन संबधित उक्तदोषापरिहारात् एवम्भाव इव त्वान्यतरत्वेन समवायेन साध्यतायां मेयत्वादित्यादौ व्याभिचारिणि
 तादृशगुणात्त्वानधिकरणमात्रसमवेतत्वशून्यभावे वृत्तिमत्तादृशात्पतरत्वे सत्त्वादेव वच्छेदकत्वेन स्यात्। तथा च स

अतरत्वेन

वृत्तिमत्त्वस्य धर्मै
 के दोषाभावात्

संयोगेन द्वयत्वावच्छिन्नाधिकरणातायास्तद्विशेषगुणान्तराद्यर्थोक्त्या न प्रमाण्यते
त त्वानधिकरणमात्रवृत्तिर्द्वाद्वयत्वस्यावच्छेदकज्ञातिः तादृशधर्मो न अधिकरणमात्रवृत्तिस्त्वनवच्छिन्नकत्वमित्युक्तौ गुणान्नत्व
विशिष्टसत्त्वाभावात्तामितादिप्रादौ गुणान्नत्वविशिष्टसत्त्वाभावश्चिन्नस्पृगात्त्वानधिकरणमात्रवृत्तिर्मात्रवृत्तिप्रसंग इत्य सत्त्व
धिकरणतापर्यंतानुधावनं तादृशधर्मो न अधिकरणमात्रवृत्तिर्वृत्तिचत्तादृशधर्मो विकारो वृत्तिवृत्तिरांशस्य वैषम्येन न च स्वा
वच्छिन्नाधिकरणाता साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाच्या। अन्यथा धर्मवान्तद्धेरित्यादौ कालिक संबंधेन धर्मत्वावच्छिन्नाधिकरणा
ताया अयोगलक्षत्वाधिकरणावृत्तित्वेन धर्मत्वस्यानवच्छेदकत्वापातात्ता तथा च का लौघटवात्काल परिमार्गता ईश्वरज्ञा
नं घटवत्तत्त्वज्ञानत्वादित्यादौ कालिक संबंधेन विषयित्वा संबंधेन च साध्यतायां तादृशा वच्छेदका प्रसिद्धेरव्याप्तिरिति
येन वाच्यं येन संबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणाता तादृशी तेन संबंधेन स्वावच्छिन्न प्रकारकं भिन्नसाध्यता वच्छेदकसंबंधे
न साध्यता वच्छेदका वच्छिन्न प्रकारकज्ञानं तदवच्छिन्नसमानाधिकरणस्य विवक्षितत्वा विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्ठात्

भवा०
११३

११३
अग्नि
रश्मि
व्यत

हा कालान्यत्वविशिष्टघटत्वस्य ईश्वरज्ञानान्यत्वविशिष्टघटत्वस्य तत्रावच्छेदकत्वमित्यपि कश्चित् । तच्च न धर्मपर्याप्तद्वि
कृतं वाच्यं । सत्ताद्वयत्वोभयत्वं च न सत्तापरीक्षितं । अत आह । अणन्यत्वेति । व्यतिरेकित्वं अन्योन्माभावप्रतियोगितावच्छेदक
त्वं च नाकाशाभावे । ननु व्यतिरेकियावद्दमीरणमधिकरणप्रसिद्धातदनधिकरणमप्रसिद्धं । प्रातिस्निकरूपेणाधर्मस्य नुपादा
ते चावच्छेदकस्यैव तद्योपपादनमुचितं किं विशेषणो नेत्यत आह । वस्तुतस्त्येति । तादृशस्येति । तथा च यावत्पदं तन्नद्धमवैष्यधि
करणावच्छेदकं यत्तद्वेदकूटस्यावबोधनाय ननु धर्मसमानाधिकरणपर्वतत्वादिवैष्यधिकरणावच्छेदकमहानसीयवद्वित्वा
द्यभिन्नतयावद्वित्वादेर्न तादृशावच्छेदकभेदकूटवत्त्वं अत आह । यावत्तादृशेति । तादृशावच्छेदकत्वस्य महानसीयेत्यविशिष्टवद्वित्वे
पर्यायत्वे पि शुद्धवद्वित्वेतदभावः । प्रतीतिवत्तादमुपेत्य तद्विभावः । यद्यप्यवच्छेदकत्वस्यासत्प्रवृत्तित्वेतदवच्छिन्नभेदोपिशुद्ध
वद्वित्वे संभावति । एको न द्वाविति वत्तथापि तदनभुपगमेर्देनो तथा चेति । इच्छं च साधनसमानाधिकरणो धर्मो वद्विरेवेति ध्येया
मूलस्य नूनतापरिहर्तुं तदधिकरणवृत्तिरूपमपि वैष्यधिकरणं ह्यप्यति । एतेनेति । संबंधविशेषेणेति । एतन्नत्वं प्रागेव

रान
११३

निरूपितं आत्माश्रयेति। साध्यनिरूपितव्याप्तेः साध्यादिनिष्ठायाः प्रवेशात् आत्माश्रयादीति। धूमवान्वद्धेरित्यादौ धूमनिरूपि
तधूमनिष्ठव्याप्तेरपिलक्षतया धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्य धूमनिष्ठस्यापि प्रवेशादात्माश्रयः। धूमसामग्र्यादिनिष्ठस्य प्रवेश
त्वन्यास्याश्रयः। धूमसामग्र्यादिनिष्ठस्य धूमव्याप्तिनिरूपकत्वस्यापि धूमसामग्रीव्यापकत्वघटितोपाधिघटितत्वात्। तत्र
च धूमनिष्ठस्य धूमसामग्रीनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्यापि घटकत्वात् इति ननु यत्र उपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको तत्र उपा
धिलेक्षणासत्त्वात् अत्र नोपाधिकत्वलक्षणातिव्याप्तिरत आह। यत्रोती इदमेतत् तद्वत्त्ववद्व्यवत्वादित्यत्रैतकपिसंयोगोऽव्याप्य
वृत्तिरुपाधिः धूमवान्वद्धेरित्यादावाऽऽधेनादिर्नानाव्यक्तिरुपाधिः। अतस्तद्वति। व्यभिचारः। निरूपकाधिकरणात् तद्व्यक्तिभिन्न
त्वस्वेवारवंदस्य सर्वत्र संभवात् इति भावः तद्वदिति। तत्पदेनाव्याप्यवृत्तिर्वीनानाव्यक्तिकोपाधिः संगत्यते। तत्र तत्रैतक
पिसंयोगवन्मिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाव आऽधेनवद्विन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावश्चाखंडः। सर्ववृत्तिरे
कः उपाधिरित्यर्थः तद्वद्विन्नत्वाभावस्य तदभिन्नत्वात् तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वस्य च विशेष्यभेदेन मिन्नत्वात् गुरुतरानु

वा

वाप

भावः

११५

तत्र

नदभावत्व

तत्र

न्याभावविरहात्वात्प्रकृतोपयोगिइतिव्याप्तिरलक्षणाघटिकेत्यर्थः। मात्रपदेनान्योभावप्रतियोगित्वस्यवच्छेदः। तथा
चिदप्येव सत्रमाध्यवन्निष्ठोयोऽत्यंताभावः तदभावत्वरूपेण प्रतियोगित्वं तदभाववत्त्वे सति साधनवन्निष्ठोयोऽत्यंताभा
वस्तदभावत्वरूपेण प्रतियोगित्वं। यत्र स उपाधिरेतस्याभावो यत्र तत्रानौपाधिकत्वरूपा व्याप्तिरिति लक्षणो संभवेना
नौपाधिकत्वरूपा व्याप्तिरिति। लक्षणो उपाधिलक्षणो वैयर्थ्यमिति। धूमवान्वक्त्रे रित्यादौ धूमवति वत्तमानो यो आर्द्धधना
द्यन्योन्यातावत्स्या आर्द्धधनादावभावेन तत्र उपाधिलक्षणा संभवेना नौपाधिकत्वस्य व्याप्तिरलक्षणा स्याति व्याप्तिभावाद
न्योन्याभावप्रतियोगितावारणाय अतएव तदव्यर्थं। ननु धूमवान्वक्त्रे रित्यादौ तदा र्द्धधनस्याप्युपाधित्वात् तत्स्य च तत्तद्धू
मसंज्ञाधिकरणा ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वाद्नुपाधितापत्तिरतो ध्वंसादिवारणाय तत्तदसार्थकमत आह।
सर्वत्र नित्यमेति। तत्रापि व्यतिचाराधिकरणापोगोलकाद्यन्यत्वं स्य उपाधित्वसंभवा न्नौपाधिकत्वलक्षणा
तिव्याप्तिः उपाधिलक्षणा स्या प्रकृतत्वात् तदव्याप्तिदोष इति भावः नित्यस्यापि विशिष्टाभावप्रतियोगित्वाद्

राम

११५

~~सुप्रसिद्धमिति शब्दोऽयं~~ वृद्धेदकलानुसरणमावश्यकं तथा च नित्यस्यापि नित्यसाधार
 णा धर्मणा प्रकृतोपाधिता संभवति इत्याशयेनाह नित्यसाधारणं नित्यं तथा च तदा ईदं नायोगोलकभेदात्पुनरित्येन तदा ईदं नस्या
 पुपाधित्वमित्यर्थः । इतरथा भेदप्रतियोगिता साधारणा प्रतियोगिता मात्रस्य लक्ष्यत्वे भेदप्रतियोगितेति धूमवान्त्वङ्गेरित्यादा
 वयोगोलकान्यत्वादेरुपाधेर्धूमवन्निष्ठभेदप्रतियोगित्वादिति । तस्य अत्यन्ताभावपदस्य न च संबंधव्यभिचाराधिकरणात्पुनरसा
 ध्यवदन्यतरस्यवान्त्वतोपाधित्वं संभवत्येवेति तद्वाराणामफलमिति वाच्यं इदं ज्ञातव्यं तदप्रतिषेधित्वात् इत्यत्र व्यभिचाराधिक
 रणापरमाणुभेदपरमाणुत्वाभावस्य नानोपाधित्वं तस्य जन्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वात्परमाणुमि
 त्तं स्य जन्यत्वत इत्यतरस्यवानोपाधित्वं तादृशस्य परमाणुत्वसत्वेन साधनव्यापकत्वात् न च तादात्म्यसंबंधेना
 साधनाधिकरणोपरमाणुत्वादावसत्वात् साधनाव्यापकत्वमक्षतं संबंधं विवक्षायाः प्रकृतेऽकृतत्वात्संबंधविवक्ष
 णोत्वत्पेतपदानुपादानस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वाद्दृष्टव्यं तत्परमाणुऽवृत्तित्वादिनापिनोपाधित्वं संबंधसामान्ये

भावा-
१२६

११६

तपर माणुवृत्तित्वस्य जन्मवत्तद्व्यापकनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् स्वरूपसंबंधेन परमाणुवृत्तिरूपादेः परमा
णावपि सत्त्वेन साधनव्यापकत्वात् केचिन्न घटासावायत्ववानप्रमेयत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूपक। धिकरन्स्पघटा ता
वस्य यदन्यात्वं तदवच्छिन्नभेदस्पघटाभावात्मकतया घटावाच्यात्वं स्पघटाभावात् त्वसमानाधिकरणा घटा ताव प्रतियो
गितावच्छेदकत्वात् घटाभावान्यो ~~ताना~~ नोपाधिः। घटा ताव प्रकारकप्रमाविशेषात्वाभावत्वस्य च साध्यवच्छिन्नते ह प्रति
योगितावच्छेदकत्वेन तद्वत्तोरनुपाधितापत्त्या अतंताभावपदस्य संसर्गात् ताव परतया सार्थकत्वादित्याहुः। अन्योन्याभा
वप्रतियोगिन्यव्याप्तिरिति। प्रति ~~योगिता~~ न ~~ततो~~ ~~नैति~~ ~~प्रतीत्या~~ ~~१५०~~ रथातितीति। प्रतिबंधकत्वं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वे
रतदा आत्मा अय इत्यत आह। प्रतिबंधकत्वं चावेति। अवप्राप्तिप्रतियोगिता लक्षणप्रतियोगिज्ञानाभावज्ञानबोभिन्न
कालावच्छेदेनैकात्मनिवृत्तेरेककालावच्छेदेनैति एकशरीरावच्छेदेनैतत्पि बोध्यातेन कायव्यहृदशायां विभिन्न
शरीरावच्छेदेनैकात्मनि एककालावच्छेदेन वृत्तावपिन दोषः। अन्योन्याभावबुद्धिः। तैप्रतियोगितावच्छेद

राम
१२६

भा.
११७

११७

एतौ सत्त्वादुपाधेरप्रसिद्धिरित्यादिकमृत्या तसंबंधावच्छिन्नाया एवेति वक्षिमान्धूमादिपादोऽद्वयत्वेनातिप्रसंग
४। तत्र समवायावच्छिन्नधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्वयत्वत्वेऽभावादिति भावः। तद्वाच्यं उपाधित्वे
वाच्यं। तथा चेति। इत्थं विवक्षणेऽन्योन्याभावमादाय दोषासंस्पर्शादिति। सत्त्वस्वरसंयधिकरणसंबंधेति य
घापिसमानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्तुलेपि सर्वत्र अभाववतितैतसंबंधेन प्रतियोगिनो भ्रमे मानाभावइति
व्यधिकरणसंबंधानुसरणामफलं तथापि तैतसंबंधेन प्रतियोगिमन्नाज्ञानं यत्र तत्र तत्कालावच्छेदतदानीं यं व
ज्ञानाभावइत्युक्तौ नाप्रसिद्धिः। संबधतीति। तां तयोर्बुधावतंमिति अत्र सर्वत्र पंचम्येतं सचेत्पत्र हेतुत्वेनात्वेयं सा
भावज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वं इत्यत्र गौरवमाह स्वाभावसंबधित्वस्येति। संबधित्वस्य व्याप्तिघटितत्वेनान्योपा
धिकत्वलक्षणोऽनवच्छिन्नगौरवं चेत्पत्र स्वाभावज्ञानविषयत्वेति। उभयत्रैव प्रतियोगित्वनिष्ठत्वं संपादयितुं विशि
ष्टावसरणं ननु तदेवास्तु प्रतियोगित्वमतस्तदपि हनयति। स्वाभावेत्यादेरिति। तत्र पञ्चम्यर्थतया त्वोचित्वात् तत्र

व. त.

राम
११७

स्वत्वाउपाधे

नियोगितात्वोचित्वात्प्रकारांतरेणापि प्रतियोगितायाः प्रवेशं दर्शयति। अभावत्वेति। अभावत्वं। इत्यादिषट्कान्यो
न्याभाववत्त्वं प्रतिबंधकत्वं एककालावच्छेदेन एकवर्त्तमानत्वं प्रतियोगिकोभावः। तत्र प्रतियोगिता निर्वचनानुयोगः।
यस्याध्यस्यत्वं तदवच्छेदः। तथा विधेति। अभावत्वादिप्रकारेण त्वर्थः। विनेति। तत्राप्यभावत्वस्य प्रवेशात् तत्सर्वप्रतियोगित्वा
घटितस्य उवर्त्तनादिति भावः। यस्याध्यस्यत्वं तन्मूलकर्मधारयत्वमेव्याप्तिर्देवर्त्तित्वाभावोऽतः षष्ठीसमासाभिप्रायेणाह
यस्मानाधिकरणीति। यावसाधनाया एकं मत्वापकं यस्याध्यस्यत्वं यावसाध्यत्वापकं व्यापकं यस्य तत्त्वमित्यनौपाधिक
त्वद्वयं क्रमेण परिश्रमेति यस्मानाधिकरणात्वं ताभावेति धर्मवान्त्वेरित्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्या घटता
देर्धर्मसामानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। यावदिति एव तत्रैव धर्मसामानाधिकरणाभावप्रतियोगितानव
च्छेदकस्यापि इत्यत आह देवर्त्तिसामानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् तत्रापि यावदिति। नोक्तदोष इति। न
नोक्तदोषः एकसंबंधस्य तत्र तसंबंधपर्यवसानेनाननुगमात् अत्र च विशेषणता विशेषस्यापि निवेशस्तस्यैव विशेष्यप

भा०
११८

॥५

वेष्टोचित्पादाह । विशेषणत्वेति । प्रथमे संबंधविशेषाप्रवेशोदपरां चतियो गितावच्छेदकमात्रस्येवेति भावपदं कृत्वा श्यं कं ।
तथा च हैतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य सत्तरांतयात्वमिति धूमवात्वङ्गेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भा-
वः । धूमवात्वङ्गेरित्यादौ अयोगोलकभेदत्वादीनां यथा साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तथापि गोच-
दर्शितं न वेद्यं जातिर्मेयत्वादित्यत्र तादात्म्येन जातेः साध्यतायां व्यभिचारिमेयत्ववन्निष्प्रभेदप्रतियोगितावच्छेदकं ~~तथापि गोच-~~
~~दर्शितं न वेद्यं जातिर्मेयत्वादित्यत्र तादात्म्येन जातेः साध्यतायां व्यभिचारिमेयत्ववन्निष्प्रभेदप्रतियोगितावच्छेदकं~~ स्पजातित्वस्य केनापि संबंधे-
न साध्यवन्निष्प्रभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाच्च प्रथमे वं नित्यमः । समवायाद्यवच्छिन्नजात्यभावप्रतियोगितायां नि-
त्यत्वादेवैर्गार्थ्येन समवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति वाच्यं । विशेषिता संबंधेन जाते रभावस्य नित्यगुणादिविशेष्यकज्ञाने-
पि सत्वेन तत्र नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तदभावस्य च साध्यवत्पि सत्त्वादिति
साध्यसमानाधिकरणत्वात् साध्यपदं धूमादिरूपसाध्यपरमित्यपिकेचित् । द्वितीयलक्षणो संबंधविवक्षायाः फलमा-

राम
११८

हा एक संबंधेति सामान्यतस्तद्दशाभावप्रतियोगिता न वच्छेदकत्वे प्रसिद्धिरतः यत्किंचि संबंधावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिताया निवेशे संबंधैक्यविवक्षणे दोषप्रतिस्फुटयितुं एक संबंधावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिता निर्दिष्टा उक्तविवक्षणे लक्षणादयस्यैवातिप्रसंगाभावं दर्शयति। यच्चि चारिणीति। विशेषणतैति। विशेषणात्ता विशेषणमाविष्यत्वा यो धृतः संबंधविशेषाप्रवेशे लाघवात्कल्यांतरमाह वस्तुतईति। यदि तियत्पदं हेतुपरं यद्ग्रीवच्छिन्नेति साध्यात्ता वच्छेदकावच्छिन्नैत्यर्थः। अत्र धर्मवान्नेरेत्यादौ वद्वि मन्त्रिभेदप्रतियोगिता वच्छेदकस्यायोगोलकात्तात्वस्य धर्मवत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्विषयप्रयितया तज्ज्ञानभेदप्रतियोगिता वच्छेदकत्वात् प्रतियोगिता वच्छेदक संबंधाप्रवेशे य वच्छेदकता घटक संबंधैक्यविवक्षणाभावश्चकंतथा च कलाघवनचात्यं भावघटितं लक्षणे प्रतियोगिता वच्छेदक संबंधैक्यविवक्षणे अपि अवच्छेदकता घटक संबंधैक्यविवक्षणे विशेषणात्ता विशेषावच्छिन्नवद्वि मन्त्रिभावात् प्रतियोगिता वच्छेदकस्यायोगोलकात्तात्वस्य विषयि तया तज्ज्ञानाभावस्याद्दशविशेषणात्ता विशेषावच्छिन्नप्रतियोगिता वच्छेदकत्वादेव्याप्तिरस्यादिवाच्यं अभावीपवि

भा०
११९

११९

शेषात्रयाज्ञानाभावस्य अधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाकाभावेन केवलान्वयिण्यात् तत्प्रतियोगित्वायां लाघवात् भेद
त्वादेरेव विषयिण्याः वच्छेदकत्वेनायोगोलकभेदात् तस्य विशेषित्वस्यानवच्छेदकत्वाऽतिप्रसंगाभावेनावच्छेदकत्वायां संबंधे
कस्य तत्रावच्छेदकत्वात् तस्माद्वक्तव्यं इत्यादिपाठः काव्यनिकः अतएव प्राचीनपुस्तके नूतोलित एव विद्यते इति बहवः यावत् तस्य
साध्ये विशेषणताप्रमत्तद्वयमिचारीत्यत्र कर्मधारयप्रमत्तचनिराकर्तृमाहीयावतां तेषामिति। तथा च साध्ययावतामिचारीतेषां
मवमिचारित्वं बाधिरित्यर्थः दूषितमित्यवदेहं श्रयति। केवलान्वयिण्यामेति। ननु साध्यामिचारित्वस्य तत्त्वे केवलान्वयिन्य
बाधिरित्वदोष इति प्रकृतलक्षणमेव हस्तुमर्थात्। सा च प्रकृतेपीति। केवलान्वयिसाध्यस्य मवमिचारित्वस्यापसिद्धेरिति भा
वः। एतस्मिन्लक्षणे कार्त्तृस्य विशेषतः किंचिद्विशिष्टत्वेनावपादात्तात् कार्त्तृस्याधिकरणात् विकल्पपुरस्सरदोषदानपर
तया उन्नयनं योजयितुं मूलस्य नूतनतां च परिहृत्य माह। कार्त्तृमित्यादि। साध्याश्रयस्य सादृश्यं च मूलस्य नूतनयोरिहा
रायः सकलधर्मसंबंधस्य वैकावभावादिति ग्रंथदर्शनात् व्याप्तिः साध्यानिष्ठत्वं दर्शयितुं प्रथममेव विकल्पयति। आद्य इति।

राय
११९

तद्यप्येकः

निरूप
कृत

। स्वातंत्र्योपादोषमाह । व्याप्तेऽप्येति । ननु साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यानिरूपकत्वं यद्वर्मव्यापकं तद्वर्मवत्त्वं व्याप्तिवतो नोक्तदोष
इत्यत आह । एथि वीजि एथि वीत्वन्निष्ठा न्यो न्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिह तद्व्यापकत्वं । तत्र च विषयितपाज्ञाननिष्ठ
तया सर्वस्यैव तादृशज्ञानभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तरनवच्छेदका ~~या उच्यते~~ प्रसिद्धिरतः समग्रापितयावच्छे
दकत्वं तदभावरूपेतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यं । तस्या चासमवेतगगनादेरेव तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्
व एथि वीत्वसामानाधिकरण्याभावात्तातिव्याप्तिः स्यादतस्तत्संपत्तये गगणादिवारणाय । जातीति ॥ समवेतत्वं परं । इयत्वा
देरेकव्यक्तिकत्वेन कात्स्याभावादेवं विध्वहेतुकराणां । अतएव उक्तातिव्याप्तेरेव द्वितीयविकल्पस्य सूत्रोक्तानुवादं सार्थक्यमिति
। अर्थमिधानेति । एकं हेतुका व्याप्तेः पूर्वमुक्तत्वात् तत्परामर्शकत्वेऽसंगतिस्तत्परामर्शनीयं दर्शयति । एकव्यक्तिकसाध्यका
व्याप्तेरेवेति प्रययति । समव्याप्तेरपि चेति । तदेव दर्शयति । संख्यापरिमाणयोरित्यादिना संख्यापरिमाणयोरैकस्य साध्यत्वे अ
न्यस्य साधनत्वे इदं तदभावादित्यतश्च दृष्टार्थं विग्रहं च दर्शयति । सकलेति । ननु हेतुनिष्ठसामानाधिकरणप्रतियोगि

अकि

२२

माच
१२०

३

त्वं यद्दुर्मव्यापकं तद्दुर्मावृत्तिरसामानाधिकरणं। हेतौ व्याप्तिरतो नोक्तदोष इत्यत आह भावाच्चेति। साधकात्स्न्यं विवक्षितं य
द्वानित्येकवृत्तिसाधनारूपादिसाधकं तथा कृत्स्नरूपाधि ^{करणात्} करणात्स्य यथा श्रुतार्थस्यापि सिद्धात उपेक्षितं। तृती
यवत्तर्थायैव परिकारं दूषणं चाह। तृतीय इति। एकमात्रवृत्तिसाधकेऽपि साधनसामानाधिकरणानां बहूनां संभवाच्च तर्थात्
दोषस्यासंभवाच्च यथा संभवमिति। वद्व्यादादित्यादिदोषस्तु भयोरेवेति। अतिव्याप्तिश्चेति। साधनसामानाधिकरणधर्माणो
पतिस्त्रिकरूपेण सामानाधिकरणविवक्षणे वद्व्यादौ साधके सत्त्वादायवतियामिरिति। यथाश्रुते तत्तद्वद्वि साधकसत्त्वे
इति व्याप्तिरपि सिद्धिश्च वद्व्यादिसाधकसत्त्वेनाविति। अर्थपरिष्कारेति। साधना अप्यस्मात्कार्त्तविवक्षणे कृत्स्नसाधनाश्र
याश्रितत्वं साधके लभ्यते तथा च व्याप्तेर्हत्ववृत्तित्वमतस्तस्य हेतुनिष्ठत्वसंघट्टनं नैव परिकार एव साधनसामाना
धिकरणस्येत्यत्रापि परिष्कारः। स्वयं दूषणमाह। एकमात्रवृत्तीति। तथैवार्थपरिष्कारपूर्वमेव प्रत्येकनिरूपितसामानाधि
करणविलक्षणो मूलोक्तापसिद्धत्वात्तद्व्यादांतरमाह तादृशानामिति। साधनसामानाधिकरणानां न कुत्रापि इति

शान्तिविक्रम

राम
१२०

पर्वतीयवद्रौमहानसत्सामानाधिकरण्याभावादेवमन्यत्रापीतिभावः यदसौवच्छिन्नेति। साध्यज्ञावच्छेदकत्वच्छिन्नेत्यर्थः। ने
 नगुणान्यत्तविशिष्टसत्तावाञ्जातेरित्यादौजातिसामानाधिकरण्येति सत्तात्मकसाध्यसामानाधिकरण्यं व्यापकत्वेपिन
 दोषः ततोपीति तथा च विवक्ष्यमाणलक्षणपक्षयागौरवमेव प्रकृतलक्षणो दोष इति भावः। साध्यं विनेति। अत्र च विना
 शयार्थः। भाववाञ्चिनाभावः इत्यसमासश्च समीतत्वरूपः। ततो असमासः पूर्वोक्तायामिचारित्वस्य साध्यभाववद
 वृत्तित्वस्य साध्याभाववद्वृत्तिवत्त्वं स्वरूपात्रतेनैव नैव स्वरूपसत्तासाध्यकसमवायेन हेतोर्हेतुतावच्छेदकसमवाये च सा
 ध्याभाववद्वृत्तेरप्यसिद्ध्याऽव्याप्तिराह साध्यमित्यादि। अत्र तमाविनेति सप्रमाणं विनार्थश्चासप्रमाणावच्छेदकत्वमन्यून
 दृष्टित्वं प्रत्याप्यते तथा च विनाऽभावसाध्याभावव्यापकीभूताभावः। अविनेतस्य नानाप्रतस्तस्याभावः प्रत्येक्यते स एव च प्रतियोगि
 त्वमिति तादृशभावप्रतियोगित्वस्य लाभ इति कार्यकारणभावाद्यात्मकसंबंधस्य व्याप्तिरित्याभावादाह। सामानाधिकरण्य
 मिति। व्यभिचारिसंबंधस्य व्यभिचारिहेतुनिष्ठसामानाधिकरण्यस्यैव निश्चिदिति मूलस्यार्थसंगतः किंचिदूपावच्छिन्नसा

२. भावप्रकाशनिर्देशा

भावा
१२१

२२१

रहि

अपरतया व्याचष्टे किं चिद्व्यावृत्तिरेति। तदेवाह धूमादेरपीति व्यभिचारग्रहे सति च अ व्यभिचारग्रहे। नुमित्यनुत्पादो सिद्ध एवेत्य
तस्तद्व्यतिरेकोक्तः अनुभवे विप्रतिपन्नप्रत्योह। हेत्वन्तरइति। तत हेतुका नुमितो तदेव क व्यभिचारग्रहो हेतुस्त्रैवेति। इव
त्वरूपेणाश्रमे व्यभिचारग्रहे। पक्षमत्वावच्छिन्नधर्महेतुका नुमिते रूपादिति भावः। येन रूपेणाहेतोः पक्षधर्मताधीतेन रूपेणा
व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुवीच्यइत्यत आह। हेतुतावच्छेदकाग्रहेपीति॥ वद्वि समानाधिकरणा वानित्यादौ हेतुतावच्छेदकधर्म
त्वादेव ग्रहादित्यर्थः। नेनु समानाधिकरणा वानित्यादौ सामानाधिकरणा प्रकारकमेव पक्षधर्मता ज्ञानेन रूपेणा व्यभिचार
ज्ञानाप्रसिद्धातेन रूपेणा व्यभिचारज्ञानाभावकारणा वद्वि समानाधिकरणा वद्विमदत्यावृत्तिव्यादौ वद्विमदत्यावृत्तिव्यप्र
कारेणा व्यभिचारज्ञानाप्रसिद्धातेन रूपेणा सामानाधिकरणप्रकारकपक्षधर्मता ज्ञानमेव कारणा न व्यभिचारज्ञानेति। ग्रहा
भावइत्यत आह। विवदंते चेति। परामर्शे चेतस्फुटी भविष्यति नेनु सामानाधिकरणप्रज्ञानस्य कारणात्वादिमते इदं स्यादत आह
व्यभिचारज्ञानेति। उचितमिति व्यभिचारज्ञानाभावस्य कारणात्वात्वात्वेन श्रयाज्ञानाभावस्य हेतुत्वेन प्रवेशे कारणांतरक

नत

मनि

राम
२२१

४ व्यभिचारज्ञानस्य भ्रमत्वं
त्वावलीकृतम्।

त्यनेगोरवासामानाधिकरणज्ञानेविषयतयाव्यभिचारस्यावच्छेदकत्वमुचितमित्यर्थः। गोरवमिति। व्यभिचाराप्रकार-
कंसत्तदव्यभिचारप्रकारकतत्वेन हेतुत्वापेक्षया व्यभिचारप्रकारकज्ञानाभावस्य हेतुत्वे जाघवादितीभावः। तत्रैवेति
व्यभिचाराप्रकारकमव्यभिचारप्रकारकज्ञानमव्यभिचारनिश्चयः। तस्य भ्रमत्वं व्यभिचारव्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वं मया
+ व्यभिचाराभाववतिव्यभिचारप्रकारकत्वं मया प्रकाशितम्। व्यभिचारज्ञानस्य भ्रमत्वं व्यभिचाराभाववतिव्यभिचारप्रकारकत्वाभा-
वाप्रकारकव्यभिचाराभाववतिव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकज्ञाने। तथा च व्यभिचारवतिव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारक-
ज्ञानानास्कंदितव्यभिचारप्रकारकज्ञानमप्येव व्यभिचाराभाववतिव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानास्कंदितव्यभि-
चारप्रकारकत्वेति। गोरवावच्छेदवद्विज्ञानाभावहेतुत्वे सत्तागोरवादितिभावः। नवयत्रविषयविशेषे व्यभिचारज्ञाने भ्रमत्वं निश्च-
यो न जाते। तत्र जाघवात् व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वे स्यादिति वाच्यं। तस्याभ्युपगंतुरिष्टत्वात्। वक्ष्यमाणोक्तविधेति
। अन्योन्याभावागर्भेत्यर्थः। यदि च जाघवादेकविधव्यभिचारज्ञानाभावस्यैव तत्प्रकारणत्वं तदा न्यादृशव्यभिचारज्ञा-

५ त्वेति
६ व्यभिचार-
प्रकारक

कारक

४ व्यभिचाराभाववतिव्यभिचारप्रकारकत्वाभावाप्रकारक

भावा
१२२

न स्यानुमितौ व्याप्तिज्ञाने वा स्वातंत्र्येणापत्तिबंधकत्वं कल्प्यं तथा चातिगौरवं अन्यादृशव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाप्रतिबंध
कत्वं त्वमपि लघुतरमेकविधमेव व्यभिचारज्ञानं प्रतिबंधकमस्त्विति इत्यस्य स ^{क्रोडु} इत्यनेन सूचितं ननु व्यभिचारितहेतुम
त्वेपक्षस्य साध्यवत्त्वावश्यकत्वं तज्ज्ञानहेतुतायां वीजंतश्च सामानाधिकरण्याविशिष्टहेतुमत्वेपीति लाघवात् तज्ज्ञानमेव हे
तुगस्त इत्याशंक्य विराचये। सामानाधिकरण्यापेक्षापक्षे साध्यग्रहं विनेति पूर्वतो वद्विमात्रेवेति संशयोत्तरं वद्विमात्रेति त्ववि
शिष्टवृत्तमवात्यर्थत इति निश्चयस्या उत्पत्तेस्तद्वर्जिता वच्छेदकविशिष्टधर्मिणि तदाधिकरण्यावृत्तित्वविशिष्टवत्ता निरापि
प्रति तद्वर्जिता वच्छेदकविशिष्टधर्मिणि तद्वत्ता निराप्यस्य हेतुत्वं अनापत्त्या कल्प्यते इति भावः केवलान्वयि साध्य सामानाधि
करण्यास्य केवलान्वयित्वविशिष्टसाध्य सामानाधिकरण्यास्य वा ज्ञानहेतुवृत्तिरिति मतं ह्युच्यते। केवलान्वयित्वस्येति तदुह
॥ केवलान्वयित्वग्रहः ॥ केवलान्वयित्वं वा वृत्तिमत्त्वप्रवेशे गौरवाद न्योन्याभावघटिता व्यभिचारविषयकारणत्वं निर्वाहा
यान्योन्याभावघटितं केवलान्वयित्वमाह। अन्योन्याभावेति। कालिकतया वाच्यत्वादिमतो भेदस्य प्रतियोगिजाया वाच्य

तत्र

राम

१२२

भावा नरूपोलाभाय-यावदिति पूर्वोक्तं येन केनापि ति च। ननु दंडिमा नुदंडि संयोगादित्यत्र साध्यता वच्छेदकस्य तत्र दंडस्य तादृशाभाव
 १२३ प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दंडं चालनिव्यायेन तत्र दंडावच्छिन्नाभावस्य दंडिसंयोगाधिकरणसत्वात् न तदंडीनास्तीत्यादौ तत्रा
 दंडा विशिष्ट एव प्रतियोगिता वच्छेदको न तत्र शुद्धदंडः॥ तदंडीनास्तीत्यादौ तत्वेनोपलक्षितशुद्धदंड एव प्रतियोगिता वच्छेदकतया
 भासते न तत्र तत्र मपि तद्विशेषणतया यत्र तत्र शुद्धस्य विशेष्यस्यातिप्रसक्तत्वं तत्रैव तद्विशेषणतया तद्विशेषणा स्यावच्छेदकत्वं प्र
 १२३ माणौ न गृह्यते यथा पुराणान्यत्र विशिष्टसत्तावद्भेदे शुद्धसत्ताया अतिप्रसक्तत्वात् सामानाधिकरण्येन तद्विशेषणस्य पुराणान्यत्र
 स्य किंचिद्विधीतव्याप्यजातिमद्वा नष्टविद्या इत्यत्र समवायेन हेतुतायां साध्यतायां च तादृशघटत्वपटत्वादिजातौ पृथिव्या
 धिकरणतंत्रकपालनिर्घभावप्रतियोगिता वच्छेदकत्वादवाप्तिः तादृशजातिनां स्वरूपतएवावच्छेदकत्वात् **इत्ता** प्रतीकाराद
 तत्राह। दंड्यादाविति। दंडिसंयोगाधिकरणनिष्ठदंडाभावप्रतियोगिताया दंडत्वस्य साक्षात्संबन्धेन समवायात्मकेनैवावच्छेदक
 त्वादाह। परंपरासंबन्धमिति। तथा च दंडत्वस्य दंडिनिस्वाश्रयसंयोगरूपः परंपरासंबन्धः साध्यता वच्छेदकतानियामकः तेन सं

बंधेन यद्वच्छेदकं तत्त्वाभावो दंडवर्तन एवेति नाव्याप्तिः इत्थं च दंडत्वस्योक्तसंबंधेन दंडिनिष्कर्षरतया भावाद् दंडवानित्येवानुमि
 त्याकारः ~~दंडि~~ दंडिमानित्यनुमितिस्तत्त्वमिति त्वादिना देवस्तुले दंडत्वसामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वज्ञानस्य प्रमात्यात्
 दंडिसंयोगादिहेतुकस्तुलेन वच्छेदकत्वधर्मजन्यैवेति मंतव्यं यदि च विशेषदर्शनामपि दंडिसंयोगादिहेतुकस्तुले दंडिमानिका
 रिकं धनुमिति रत्नमेव सिद्धात् ताहेतुसामानाधिकरणाभावप्रतियोगिता वच्छेदकतानवच्छेदकं यदुपंतधिशिष्टावच्छिन्नसामानाधि
 करण्यदंडादिसाध्यकस्तुले व्याप्तिरिति विशेषेव साध्यसाधनभेदे न लक्षणं वाच्यं शब्दैकस्यानुपादेयत्वात् इति एतदर्थं वदन्ना
 दौतसंयोगादौ च साध्ये सर्वत्र साक्षात्परं परपावाऽनुगमकं वदित्वा दिकमेव साध्यता वच्छेदकमित्यादिना दीधितिरेषस्तु दंडे
 केचित्तयत्र व्यापकताज्ञाने दंडवृत्तिरुक्तसंबंधेन साक्षादेव कारी भूयभासते तत्रानुमितावपितथैव तस्य भानमिति दंड
 वानित्येवानुमित्याकारः यत्र तसाध्यं विशेषणता वच्छेदकी भूतस्य दंडत्वस्य व्यापकताज्ञाने भानं तत्रानुमितावपितथैवेति
 दंडत्वादेव व्यापकता वच्छेदकत्वेपि दंडिमानित्यनुमित्या कारो न विरुद्धते न च हीडितीति ज्ञाने दंडत्वस्य दंडित्यप्रकारत्वा

भवा

१२४

१२५

तत्कथं तेन संबंधेन तत्रानवच्छेदकत्वमानमिति वाच्यं दंडप्रमेय इति ज्ञाने दंडत्वविशिष्टं मेयत्वान्वयेव तदंडीति ज्ञाने दंडत्व
विशिष्टस्य दंडिनिष्कारत्वे दंडत्वस्यापि प्रकारत्वात् तयोः न परं भेदः तत्र दंडत्वं दंडविशेषात्तापत्रमेवादंशो प्रकाशता न
तस्यातंत्राणां ननु भित्ते दंडवानित्पाकार इत्याहुः यदपि विशिष्टे त्वस्य फलमाह इत्थं चेति अवत्रे संबंधात् तथा च गुणा
हे विशिष्टसत्ता संबंधाभावात् इत्यर्थः सामानाधिकरण्ये कीनां व्याप्तित्वे एकैव हि सा व्याप्तिरित्युत्तरं यथा विरोधमुपपादय
तिसामानाधिकरण्येति निरूपकता वच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रतियोगिनिष्प्र
कारीभूय भासमानमप्यधिकरणात्ता वच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यपानतिप्रसक्तस्य तथा चैकैव सा व्याप्तिरिति ग्रंथस्य एक
निरूपकता वच्छेदकैकाधिकरणात्ता वच्छेदका वच्छिन्नेति लक्षणाया र्थ इति भावः ननु सामान्यलक्षणा न स्पृगमे सहा न सी
यधर्मसामानाधिकरण्यपर्वतीयधर्मादाववत्रैः पर्वतीयधर्मनिष्ठवद्विसामानाधिकरण्यस्य पर्वतीयवक्षेरे सैनिका
र्षे ग्रहायोगात्कथं व्याप्तिर्विरता ह्येकैव हीत्यादिग्रंथोक्तवतारः तत्र च निरूपकता वच्छेदकादेरे को पित दाहो पस्या

रासादि

राम

१२४

निष्ठस्य बहिः

नुद्गारात् असंगतिः न तु स्वसामानाधिकरण्याधूमत्वस्य परंपरासंबंधे न महानसीधूमनिष्ठसामानाधिकरणस्य पूर्वती
 यधूमभाने साक्षात्संबंधे न व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वादत आह वस्तुत इति रासभेपीति न च तदुपविशिष्ट
 स्येत्यादिकवृत्तादेव रासभे न न सति रिति वाच्यं न तावता रासभो वद्विद्याप्य इति व्यवहाराभावोपपादनेपि धूमव्यापके वद्विद्या
 मानाधिकरणसंबंधे न वद्विद्यासमभवा निति ज्ञानस्यापि पक्षधर्मोऽप्येवाप्यप्रकारतया ततोऽनुमित्यापत्तेर्वोरपि त्वमशक्यत्वात्
 दिति धूमत्वादिमतीति अत्र धूमत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबंधे न वद्विद्यासामानाधिकरण्ये स्वरूपतः प्रकारत्वे धूमत्वविशिष्टता
 दशसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरितरथा तद्धूमीयता दशसामानाधिकरण्ये तत्प्रकारकमेव पक्षधर्मता ज्ञानमनुमितिहेतुः
 न वतीति सामानाधिकरण्यवतीत्यर्थः तच्च सामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वव्याप्तिस्तत्प्रकारकज्ञानधूमो वद्विद्यासमाना
 धिकरणा इति ज्ञानोत्तरकालीनं तत्रापि धूमत्वस्य स्वरूपत एव भानं न तद्धूमत्वत्वेनेति न गौरवं न वदेत्तु निष्ठसामानाधि
 करणमित्यनेनैव रासभादिवारणो हेतुता वच्छेदकवतीत्यस्याप्रवेशात् कथं विनिगमनाविरह इति वाच्यं वद्विद्यानम

प्रतिवेति

ले

भवा
१२५

हानसहान्नित्वविशिष्टादित्यादौ महानसहान्नित्वविशिष्टेन समस्यापि हेतुत्वात्तद्वारणा संभवादिति। अभिन्नैवेति। तथाच एकै
वेहीति यथैतदभिप्रायक एवेति भावः अयं कपि संयोगीति कपि संयोगीति पदस्य साध्यवाचकपदत्वमाविकर्तृमयमिति पदं
वाचकपदस्य निर्देशः एवमन्यत्रापि। तत् असमानाधिकरणं तद्वैक्यं संयोगी सामान्याभाव इत्यत आह। संयोगस्येति। त।
हि संयोगसामान्याभावस्य कथं नाप्येतत् इत्यत आह। तत्र चेति। विज्ञेयं अतीदियस्येति। तथाच न योग्यानुपलब्धिरिति भावः
ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित् संयोगोत्पत्तेरसंभवाभावप्रत्यक्षे तत्र मिति मते तथा स्यादन आह। परित इति। वृद्धो
इतरूपवत्तदसंयोगसामान्याभावाप्रत्यक्षेपि परितः प्रतियोग्युपलब्धिदोषादेवेत्याह। परित इति त्रु कश्चित्। यो यदीपेति। यो य
इर्मयाप्येवमौ वच्छिन्नप्रतियोगिता कयावदभाववान् स तदमौ वच्छिन्नाभाववन्ति तर्थाः। एकेति। अत्र यद्यपि यथाश्रुते संयोग
सामान्याभाववति गुणो संयोग्यावद्विशेषाभावानो व्याप्यवृत्तितयाऽवच्छेदकाभावेन साध्या व्यापकतया नोपाधित्वं। अ
नवच्छिन्नवृत्तिकयावद्विशेषाभाववत्वरूपे विवक्षितेपि कपि संयोग सामान्याभाववति मूलवच्छिन्ने वृद्धे अत्रावच्छिन्नतद्वृ

नञ्

राम
१२५

त्वमः

* त्वमिनावच्छेदकानवच्छिन्नपादद्वयोभावावत्त्वस्यैतत् नवच्छिन्नपादद्वयोभावावत्त्वस्यैतत् ३*

ज्ञेयकपिसंयोगाभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकसत्त्वादनवच्छिन्नवृत्तिकयावद्विशेषाभाववत्त्वस्यासंभवेन तथेव दोषः। मिथोऽनवच्छेदः।
 कानवच्छिन्नवृत्तिकयावद्विशेषाभाववत्त्वस्यैव विवक्षितेऽपि यत्राग्रे मूलेकपिसंयोगः मध्येकपिसंयोगसामान्याभावस्तत्रा
 ग्रीयकपिसंयोगाभावसंचमिथोऽनवच्छेदेकं मूलाग्रावच्छिन्नसत्त्वात् तथेव दोषः। तथापि एकावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिक
 तावच्छिन्नवृत्तित्वेभ्यामववयावद्विशेषाभावं स्वप्रथमः। तेन गुरोसंयोगसामान्याभावस्यावच्छेदकविरहेऽपि नापुसिद्धि
 । एतेन उक्तोपाधिनात्र भावत्वादित्येव हेतुर्वाच्यस्तत्राहाश्रयोक्तत्वादिति। निर्गुणावच्छिन्नत्वं आदिना निश्चियत्वापरिग्रहः।
 । अथ ह्येन संयोगसामान्याभाववानुनिर्गुणात्वाभावात् इति न प्रत्यनुमानं संयोगसामान्याभावाभावस्य संयोगरूपत
 न सिद्धसाधत्वात्। किंतु संयोगसामान्याभावावनवच्छिन्नवृत्तिः निर्गुणात्वव्याप्यत्वादित्यनुमानाद् नवच्छिन्नवृत्तिभावसिद्धिरिति ध्ये
 यं॥ ननु पदभावाधिकरणप्रतियोगिनो वृत्तौ यदनवच्छेदकं तत्तदभावावच्छेदकं गुराभावश्च न गुराभावधिकरण इत्यतः यथे
 ति॥ प्रतिदंडमिति मिन्नत्वे पीत्यनेना। न्वेतांति दययहितपूर्ववर्तिताया अवच्छेदकं न दंडत्वमिति प्रसंगात् किंतु अथ

स्य ५

राम
१२६

तेन रूपेणातेन संबंधेन साध्यतायामित्यर्थः। तेन संबंधेनाव्याप्यवृत्तेरपि संयोगस्य समवेतत्वेन साध्यतायां कालिकतया व्या-
प्यवृत्तेरपि घट इत्यत्रापि तत्त्वस्य समवायेन साध्यतायां न प्रतियोगिवधिकराण्यदमिति अव्याप्यवृत्तिसाध्यकप्रतियो-
गिव्यधिकराण्यदमिति तत्राद्ये वाच्यम्। कश्चित्तदेयसंयोगभाववान् गुणात्वादित्यादौ तस्य योजनाभावात् व्याप्यवृत्तिसा-
ध्यकेष्वपि तन्नदेयमित्यादि कर्तुं सर्वथैवेति तेनेत्यादि। एकत्र समवाये न परस्वरूपेणासाध्यता इदंच एकोक्त्यभिप्राये
एानिष्टलक्षणे व्याप्यवृत्तिसाध्यकप्रतियोगिव्यधिकराण्यापवेशात्। तत्र च पदान्यन्तविशिष्टसंयोगवान् इव्यत्वात्
घटपटसंयोगभूतलसंयोगो भयवान् परधटान्यतरत्वात् इत्यादावतिर्वाप्तिर्बोद्ध्या। विशिष्टस्य सार्वभौममतेऽतिरिक्तत्वा-
त् भूतत्वेति तदभावः भूतत्वात् त्वे मूर्तवच्छिन्नाभावसहज एव प्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षा। विनेव
मनोवृत्तिकेवलमूर्तत्वस्य भूतत्वेति तदभावः विशिष्टमूर्तत्वरूपप्रतियोगिनोऽन्यत्वादिति भावः। ननु भयत्वस्य विशिष्टत्वा-
दतिरिक्तत्वेऽपि उभयत्वावच्छिन्नाभावपतीतेर्विशिष्टभाव एव विषयइति तस्य विशिष्टमेव प्रतियोगीत्येत आह। न चेति॥

मवा.
१२१

तद्वच्छिन्नाभावः उभयत्वावच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावात् विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावात् अनतिरिक्त इति विपरीततया तस्या
नुपगमः उभयत्वस्येति प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यनेनान्वितं तदभावस्य तयोरभावस्य न च विरुद्धयोरुभयत्वावच्छिन्नाभावस्या
तिरिक्तस्य सिद्धावपि सामानाधिकरण्येन उभयत्वावच्छिन्नभावधीरेकविशिष्टाय राभावमेवात्वं तद्वति वाच्यं भूतत्वं न
मूर्तत्वयोर्विरुद्धत्वममदृश्या मप्युभयत्वावच्छिन्नाभावप्रत्ययेन तत्रापि विशिष्टाभावस्य विषयत्वादिति तत्र भूतत्वमू
र्तत्वाभयवानित्यादि व्याप्तिरेवेति तथा च लक्ष्यमेवेतदिति भावः तथा त्वेपि उभयत्वाधिकरणस्य मूर्तत्वस्य सत्वेऽपि
तत्र मनसि तथा च हेत्वधिकरणसामान्यसाध्यता बहेदकावच्छिन्नाधिकरणता सत्त्वस्य व्याप्ति सत्त्वं न तसाध्यता ब
हेदकाश्रयसत्त्वं इति भावः तनुध्वंसप्रागभावादीनां प्रतियोगिसामानाधिकरण्यदेनैव वारणो लक्ष्योऽत्यंतप
दं व्यर्थमत आह अतंतपदं बोधेति अतंतताभावत्वनिरूपकेति एक एवाभावः कस्यचिद्देशेऽपि भवति तत्रयस्यात्यंत
भावः स एव अतंतताभावत्वनिरूपकप्रतियोगीवदसामानाधिकरण्यस्याभावेत्यर्थः क्रमेण व्यावृत्तिमाह अ

चिरंतंताभावः कस्यचि

राम
१२१

न्यथेति। तद्भेदस्य तयोर्भावयोर्भेदस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति। सर्वस्यैवाभावस्य स्वात्मकभेदप्रतियोगियदमावांतरंतस्य
मानाधिकरणात्वादिति भावः। न च भावत्वरूपाभावस्येव प्रतियोग्यसमानाधिकरणसुलभमिति वाच्यं। तस्यापि स्वस
मानाधिकरणाभेदभिन्नत्वात् तद्भेदस्य च अधिकरणास्वरूपत्वेन भेदरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणात्वादभावमात्राधि
करणाकाभाववत्त्वं अभावमात्रप्रतियोगिकोपि विशिष्टाभावाद्योक्तौऽभावोऽधिकराभिन्नोत्पद्यते। अतएव घटध्वं न
सवानुघटादित्यादौ सर्वेषामेव हेतुसमानाधिकरणाभावात् नानुघटध्वंसात्प्यंताभावोक्तौ नानुघटध्वंसात्
कानुघटध्वंसात्प्यंताभावत्वेनिरूपकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्तादृशा
भावाप्रसिद्धाव्याप्तिरिति परस्मिन् अतप्यंताभावत्वेनिरूपकप्रतियोगिघटध्वंसमानाधिकरणात्वेपिताव्याप्तिर्घटध्वंसात्
ताभावस्य घटात्प्यंताभावोक्तौ स्वाधिकरणनात्मकत्वादिति भावः। यद्यपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छे
दकसंबंधेन वा प्रतियोग्यसमानाधिकरणसुलभमेव तथापि यथाश्रुतिमिप्रायेणोदंसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्र

भवा
१२८

५२८

१२८

तियोग्यसामानाधिकरण्याविवक्षणेऽज्ञावसाधकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्धिरेवेति हेतुसमानाधिकरणो
ति हेतुसमानाधिकरणं चासौ अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरणश्चेति सतथातस्य अभावसाध
काव्याप्तिघटत्वाभाववान् घटत्वादित्यादौ पदत्वसमानाधिकरण्यास्य गोत्वाभावस्य अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगि
यज्ञोत्वं तदसमानाधिकरणस्य घटत्वाभावमित्रत्वात् घटत्वाभावत्वं तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेवेत्यव्याप्तिः। संप्रदाय
स्य स्वरसंबन्धतत्पादशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतदधिकरणात्वे हेतुमतइत्यादिविवक्षाया आवश्यकत्वे अत्यन्तपदस्य
वेफल्यमेवेति गोध्वं सवत्वेनेति शची नमते गोध्वसस्यापि गवात्पन्ताभावविरोधित्वादिति भावः। यद्यपि देशिकसंबन्धे गोध्वं स
वत्पवगवात्पन्ताभावो नेष्यतेः कालस्यातकालिकसंबन्धेनेव गोध्वंसवत्वमितितद्वति गवात्पन्ताभावद्वौ न विरोधः। तथा
पि प्रतियोग्यसमवायिनो भूतलादेरिव कालस्यापि देशिकसंबन्धेन गोध्वंसवत्वमित्याशयः। अतएवाप्रयनाशज
न्यगुणनाशस्य भूतलादिदेशसमत्वेनैव वृत्तित्वं वक्ष्यति। इदं च कालिकदेशिकसाधारणसंबन्धतस्यैकस्याभावाद्देशि

राम

१२८

न/ जेव तान्तिप्रये

कसंबंधेनाभावस्यहेतुसमानाधिकरणात्वंविद्वद्विदितमित्यभिप्रेत्यत्रत्यथागो धंससं कालिकसंबंधेतगवात्पताभा
 वदृत्तावविरोधित्वात्प्रलयेपिगवात्पताभावस्यकालिकसंबंधेतसत्तेनातिव्याप्तेरनवकाशादिति। नचसाध्यतावच्छेद
 कसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यनित्यप्रतियोगिकस्यनित्यप्रतियोगिकस्यवात्पताभावस्यहेतुधिकरणवृत्तित्वाप्र
 सिद्धाकथमतिव्याप्तिरितिवाच्यं पूर्वदृष्टावृत्तित्वविशिष्टगोत्वादेरभावस्येवतादृशस्यप्रसिद्धेः संसर्गोति। अतंताभाव
 पदेनसंसर्गाभावमात्रोक्तावपीत्यर्थः। तथाचगोत्वावच्छिन्नधंसएवदेशिकप्रत्ययेवर्ततेनइतिनातिव्याप्तिरितिभावः॥ यदा
 स्पंदइति। गोत्वावच्छिन्नयावदोर्नाशानंतरंस्पंदशब्दादतोद्योगकपर्यंतानुधावनैअत्रचस्पंदनाशानंतरमेवद्यवुक
 नाशादितिभावः॥ अस्मच्चयमिचारिणमहाप्रलयेतत्रस्पंदभावात्किंतखंडप्रलयेतत्रद्व्यणुकत्वावच्छिन्नधंसाभावाद्
 तिव्याप्तिरितिभावः॥ अतस्तो॥ चरमापरमाणुकर्मणोचरमोत्रसंयोगनामधिकरणोमहाप्रलयाव्यवहितपूर्व
 दारोद्योगकत्वावच्छिन्नधंससत्तातनातिव्याप्तिर्भवइत्यतो॥ यदादृष्टमिति॥ अत्रस्यैवत्वस्यहेतुत्वेपिनक्ष

भवा
१२८

तिष्ठानवखंडप्रलये संप्रसूते मानाभावः। अस्मद्वर्षशतमित्यागमप्रसिद्धेरेवमानत्वात्तमहि। क्रियांविनातत्रज्ञ
गामुद्रुतादिघटितसर्वस्यसंभवइति। नित्यसत्त्वातिव्यक्तिमुक्तिरिति मतेयदादृष्टंतदा ज्ञतंज्ञानमित्यत्रया
भिरस्त्रवेत्यतोदुखंचेति। अत्रापिमहाप्रलयाववहितपाकदणोमहाप्रलयजनकादृष्टशालिनिदुःखत्वा
वच्छिन्नधंससत्त्वात्रातिव्याप्तिः। स्वसाक्षात्कानाशरस्यदुखस्यमहाप्रलयाववहितपाकदणोऽसंभवादत्त
आह। यदातस्यादृष्टमिति। अत्रचतत्पुरुषीयचरमज्ञानधंसस्यज्जनकादृष्टधंसस्यचपुगपदेवसंभवा
नूतत्पुरुषीयादृष्टसत्त्वकालेतत्पुरुषीयज्ञानत्वावच्छिन्नधंससत्त्वसंभावनायमिचारस्तत्त्वप्रलयेसपुण्या
देवेति। द्वाणुकत्वादिरिति। खंडप्रलयेकेषांचितद्वाणुकानां धंसस्य केषांचित्प्रागभावसत्त्वेन द्वाणुकत्वस्यत
स्वमियोगितातिरिक्तवृत्तित्वेन तत्पतियोगितातवच्छेदकत्वादित्यर्थः। ननु द्वाणुकत्वावच्छिन्नानधिकरणकालव
त्तित्वविशिष्टस्यैव द्वाणुकधंसस्यप्रतियोगितावच्छेदकं द्वाणुकत्वं अत्रच्छेदकत्वं चेहानूनवृत्तित्वेनैवेत्यत आह। नही १२८

ति। तयोधं स प्रागभावयोः मते पीति वस्तुतो धं स प्रागभावयोः रत्नं ताभावा विरोधित्वा दत्तं ताभावस्यैव सात्ता न्यावच्छिन्न
 प्रतियोगिता कत्वं प्रितिभावः संभव इति। अवच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तद्वित्वनियमस्यैतरेयमुपगमादिति भावः। ततश्च
 साक्षीति। प्रतियोगिव सादित्यर्थः। विरोधाभावादिति। न च साधकाभाव एव बाधकः। प्रत्येयगोर्नास्तीत्यादि प्रतीतिरेव सा
 धकत्वादिति। अतश्चायं स भागमवयोरप्येत्यंताभावः। विरोधित्वे अत्यंताभावस्य। कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
 कस्य विशेषाभावातिरिक्तः। तंताभावस्य देशिकसंबंधेन कालमावाद्यत्वात् प्रसंगादिति। तेन समवायादिसंबंधेन गवादेरभा
 वस्यैव देशिकतया गगणादौ दत्तमानं कालिकसंबंधेन गवादेरभावस्य च कालिकतया काले सत्त्वं संभवेपि न दोषः। ननु प्रतियो
 गिमतिकाले प्रतियोगितावच्छेदकीभूत कालिकसंबंधेन प्रतियोगिनो विरोधिनः। सत्त्वात् कथं भावसत्त्वमत आह। इयं स्ति
 ति। एकस्य प्रतियोगिमत्तः कालस्य दोषमेव प्रतियोग्यनधिकरणदेशः। तथात्वं अत्यंताभावत्वात् अपरस्य रत्नं सादिमतः स्वरू
 पावच्छिन्नस्य यदुपमधिकरणात् अवच्छेदकं तेनैव व्याप्तिपदमसंभवेपरमिति। वस्तुतो मम नाद्यभाव एव वक्ष्यमासास्ते उच्यते

भावः संसर्गः २

भता
१३०

वच्छिन्नं न तत्सुरूपसंबंधेन केनापि तथा चानवच्छिन्नवृत्तिकमिति भावः। प्रतियोग्यधिकरणकालवृत्तेरत्यंताभावस्य कथं प्र-
तियोगिवैयधिकरणमत आह। तच्छब्दे चेति। कालिकसंबंधेन प्रतियोगिभूते चेत्तु यथ। तथा च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्ति-
त्वरूपं तद्वैयधिकरणमदानमेवेति भावः। संसर्गभावविशेषः। सदातन संसर्गाद्व्यवहृतकनियमसंश्लेषेति। तादात्म्यातिरि-
क्तसंबंधेन यः प्रतियोगिना आरोपस्तज्जन्याधीस्तद्विषयोज्जावस्तत्त्वमित्यर्थः। तज्जन्यत्वं नियमांतरस्य। संसर्गाद्व्यवहृतक नि-
यमस्य अत्र संसर्गभावत्वेन चापि तद्वदन्त्यावृत्तित्वस्यैव निवेशादिति भावः। आहुरित्यस्वरसंयकाशयति वक्ष्यते चेत्त्या-
दिग्रंथेनानियमाद्यदिति। मिति। आरोपस्य हेतुतायां मानाभावादन्तोभावमिन्नाभावत्वं संसर्गभावत्वं तादात्म्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावत्वं चान्योन्याभावत्वमिति प्रयोजनविरण्वसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोग्यसंबंधित्वा-
भिधाने वक्षिमान्दृष्टादित्याद्यन्तोन्त्याभावमादाय दोषाभावात् प्रयोजनविरण्वसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन वच्छिन्नप्र-
तियोगिताविवक्षायां तादात्म्येन साध्यत्वे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकात्वं ताभावापसिद्धाः व्याप्तिरपी

इति २

६५

राम
१३०

त्यर्थः। वृत्तिनियामसंबंधेन प्रतियोगिर्वैयर्थ्यधिकरणं वाच्यं विषयता च न वृत्तिनियामिका इत्यतो नातिव्याप्तिरसंभवात् इत्यतो
 विशेषणानिति। मूर्तमात्रस्यैव दिगुपाधित्वे कालोपाधौ विवदिगुपाधौ समवायिना तत्रादधिकरणोद्देशिकसंबंधस्वीकारः। तत्रेह
 मनसि विशेषगुण इत्येतादौ ममानेति। अत्र व्यभिचाराधिकरणोदिक कालाच्चेव। अत्र च दिशिदेशिकसंबंधेन कालिकसंबंधेन
 चैव प्रतियोगिसत्त्वमिति न करणसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणमिति। अत्र च नैव व्युत्पादिकरणो घटादावतीततत्र द्वात्र
 भाव एव संबंधसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाः प्रसिद्धाः। दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्यते इति मते इदं सद्नुमानमेवेत्यत आह। जाति
 मानिति। एकार्थेति जातेः समवायिनि स्वरूपसंबंधे स्पष्टत्वात् समवायेऽपि जातेरेकार्थसमवायः जातिः सतीत्यादिवत्समवा
 यः सन्निति तत्त्ववत्। प्रतीतिरिति भावः। तादात्म्येन साध्यतायां संयोगादिना प्रतियोगिव्यधिकरणा सघटादेरभावस्य तादा
 त्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रसिद्ध्याऽन्योन्याभावमादायेव लक्षणागमनंतत्र च तादात्म्येन प्रतियोग्यधिकरणा प्रसिद्ध्याऽव्या
 प्तिरित आह। संबंधि चेति। एतदेव स्पष्टयति। भवतीति। एवं संबंधीत्वस्य निवेशे अन्योन्याभावेति। तथा च दृष्टांशीपायाद

भवा

१३१

१३१

त्यत्र तादस्येन साध्यतायां नाव्या भिरिति भावश्च ननु कपि संयोगी एतत्तादित्यादौ कपि संयोगा भावोपि गुणादौ कपि संयोगव
द्वित्वाभाववानित्यव्याप्तिनतः न द्विशिष्टस्येति। प्रतियोगिमद्वित्वाभावविशिष्टस्येत्यर्थः। हेत्वधिकरणोदये च तादृशप्रति
योगिसमानाधिकरणा विशिष्टाभावाधिकरणातानास्तीति भावः। तद्वृत्तिभिन्नत्वं प्रतियोगिमद्वित्वभिन्नत्वं अव्याप्यवृत्तीति। संयो
गिसत्त्वादित्यादौ संयोगाभावस्य संयोगवद्वित्वेन तद्विन्नत्वाभावात् तद्वृत्तित्वाभावात् हेत्वधिकरणागुणाद्यैव वच्छेदेन वर्तत
एवेति भावः। अत्रास्वरसमाह। अत्र चेत्पादिना। प्रतितेः कपि संयोगे ~~वैयर्थ्य~~ विकरणावच्छेदकावच्छिन्नत्वं च हेत्वधिकरणगाभावे
विकरणागुणानकपि संयोगसमानाधिकरणमिति तेः। अन्यथेव तदवच्छेदकत्वाभावादिविषयाकतये वैद्वेति मागीकारश्च तच्च
प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणावच्छेदकावच्छिन्नत्वं च हेत्वधिकरणोपनिमित्तमिति तेन कपि संयोगी एतत्तादित्यत्र कपि संयोगाभा
वस्य गुणो प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणावच्छेदकावच्छिन्नत्वेपि नाव्याप्तिः हेत्वधिकरणो प्रतियोग्यनधिकरणाद्वृत्तित्वावच्छेदका
वच्छिन्नो योज्यावः इत्यपेक्षया प्रतियोग्यनधिकरणीभूत हेत्वधिकरणा हृत्यभावेत्यत्र लाघवात् तथैवाह। प्रतियोग्यनधिकर

प्रती

राम

१३१

रणि भूतेति। प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादिष्वंनिश्चयनधिकरणमित्यत्रान्वितानि। तसामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामा-
 न्यस्यापेक्षितं चित्तवृद्धिन्नस्य यत्किंचिदवच्छिन्नसामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकादियावत्त्वं त्रयावन्नदवच्छिन्नाप्रसिद्धेरवनाशकितं
 । ततवत्प्रतरेति। प्रतियोगिव्यक्तीन्तरैतयः। इव संयोगसामान्याभावस्य स्वमते सत्त्वेन संयोगसामान्याभाववान् सत्त्वादिति स
 देतरेवैत्यतोऽव्यव्याभावानितिषथमेयोजयति। साध्याभाववत इति। तत्प्रतियोगिति। संयोगस्वरूपसाध्याभावस्य प्रतियो-
 गीपक्षसंयोगविशेषाभावः स्तद्वत्तादित्यर्थः। संयोगसामान्याभावेऽप्यसंयोगविशेषाभावेऽप्यसंयोगरूपाभावप्रतियो-
 गितादितिभावः। द्वितीयेयोजयति। नित्यत्वादिति। नित्यत्वादिविशिष्टद्वयत्वाभावात्मकोयः साध्याभावप्रतियोगीतस्या
 धिकरणात्वात् साध्याभावेऽव्यव्याभावस्येत्यल्यः। स्वाभावेति। स्वनित्यत्वविशिष्टद्वयत्वं तदभावाभावात्मकस्य नित्यत्वविशिष्ट
 द्वयत्वं स्पष्टद्वयत्वातिरिक्त्वाभावादित्यर्थः। तनुवात्र सर्वस्यैवाभावस्य स्वीयतन्नदधिकरणाद्वन्नित्यविशिष्टसाभावेन प्रतियो-
 गितासमं सामानाधिकरण्यात् एकाधिकरणात् तद्वन्निगुणादिरूपाभावस्यापि पूर्वज्ञाणावृत्तित्वविशिष्टसाभावेन प्रतियो-

मवा-
१३२

गिसामानाधिकरण्यात् प्रतियोगिभ्यश्चिकरणाभावात्प्रसिद्धाकथमतिव्याप्तिरिति चेत् अत्र केचिदतिव्याप्तिपदमसंभवेप
रमिति। वस्तुतोभागादयभावएववद्व्यमाणाखंडशः प्रसिद्धाप्रतियोग्यसामानाधिकरणाः नित्यत्वविशिष्टगगनाद्यभावस्यः
योऽनावस्तदभावो नित्यत्वमेव न गगनाभावः तस्यातिप्रसक्तत्वात् इति। न चैवं नित्यत्वविशिष्टद्वयत्वाभावस्याभावोपिनित्यत्व
मेव स्यादिति वाच्यं नित्यत्वस्य गुणादौ द्वयत्वस्या। नित्यत्वेऽतिप्रसक्तत्वेन नित्यत्वविशिष्टद्वयत्वस्यैव तदभावाभावात्मक
त्वादिति। कपीति। प्राचां मते संयोगसामान्याभावस्य द्वयत्वेऽत्र के द्विशेषानुसरणां। द्वयत्वाभाववानित्यादौ तद्वयत्वाभावत्व
रूपयत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणात्वं द्वयत्वसंभवतीति नातिव्याप्ति संभव इति भावः। गुणसामान्या
भावस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ संभवात् घटत्वादिकमुपेक्ष्या तत्तात्पर्यं ननु स प्रवायेन मेयसामान्याभावस्य द्वय
मात्रसंभवेताभावस्य प्रतियोगिनोऽतधिकरणात्त्वस्य घटादौ संभवात् घटत्वादिकं किमित्फयेति तौ मेयसामान्याभावाभाव
ः सतत्रैव द्वयमात्रसंभवेताभावस्याभावो द्वयत्वमेव लाघवादितिकपि संयोगाभावात् साध्याभावस्य तयो रप्रतियोगित्वा

रूपः १

तमः २

संयोगेन १

राम
१३२

दिति। गुणानामिति। गुणसामान्याभावत्वस्य तस्य त्रियोगितावच्छेदकत्वमाविस्कर्त्तृतीयपञ्चासारेण परिहरति। यादृशेति या
 दृश्याः त्रियोगितायाः अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणात्वं हेतुधिकरणास्य तादृश्याः त्रियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्येत्यर्थे
 ॥ कपिसंयोगाभाववा नात्मादित्पादौ नु गुणसामान्याभावत्व त्रियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणात्वं हेतुमतस्तद्दृशप्रति
 योगितानवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वे सत्त्वात्राव्याप्तिः। इदमव्याप्तिभावत्वात्मादित्पादौ तदव्याप्तिभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
 तावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणात्वं हेतुमतस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वद्वयत्वाभावत्वे सत्त्वात्राव्याप्तिः। तत्र तत्र मानत्व
 मिति। अभावस्य वृत्तौ तदसंबन्धमेतौ न निवेशनीयः। प्रयोजनाभावात् व्याप्यवृत्तिसाधके तत्र अभावस्य देशिकसंबन्ध एव निवे
 शनीयः। तेन जातिमानसत्त्वादित्पादौ जात्यभावस्य कालिकतया हेतुमतिवृत्तावपिन दिति ॥ देशिकसंबन्धश्च कश्चिदे
 शिकविशेषणता कश्चिच्च समवायादिरपि तेन इदमव्याप्तिभावो वन्मत्त्वादित्पादौ देशिकविशेषणतया इदमव्याप्तिरवृत्तौ नाति
 व्याप्तिः। वस्तुतस्तु। इदमनास्तीति वत् इदमव्याप्तिभावो नास्तीति संबन्धो शब्दत्वाकारप्रतीतिवत्त्वाद्वा कनामपि देशिकविशे

संबन्धः।

मत्तकाले
 शब्दत्वाकार
 प्रतीतिवत्त्वाद्वा
 कनामपि देशिकविशे

ते।

वाचि

समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावेसाध्ये

भवा
१३३

प्राप्तास्वीकार्याः अतएव द्रव्यत्वाभाववत्तातिवादित्वादीनां दित्वादौ जातिधिकरणो समवायसंबंधेन वृत्तेरपसिद्धादेशिक
विशेषणतया वृत्तेर्विवक्षणे द्रव्यत्वाभाववानमेयत्वादित्वादावतिव्याप्तिरिति ह्यप्राप्तमनवकाशं कालिकसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताके आकाशाभावाभावेसाध्ये आत्मत्वादिहेतौ कालिकसंबंधेन आत्मत्वाधिकरणो वृत्तेरपसिद्धादेशिक विशेष
णतया तद्वत्ताकाशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंसाध्यतावच्छेदके सत्त्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिसाध्यकेपितत्र प्रतियोगि
निवैयर्थ्यधिकरणं देयं मिति ग्राह्यसामानाधिकरण्ये साध्यस्यादृशः संबंधः प्रविष्टइत्यन्वयशतेन संबंधेन यो हेतुमानित्य
सफलमाह। धूमसमवायीत्पादिना साध्यस्य चेत्पादेः फलमाह। धूमसंयोगीत्पादिना प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यो
हेतुमानित्यग्यसंबंधिवृत्त्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाया प्रतियोगिते तत्र संबंधद्वयप्रवेशे गोरवादाह
। येद्वेति तादात्म्येन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणत्वात् प्रसिद्धेः। प्रतियोग्यसंबंधित्वमि
ति। संबंधभेदेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन एव। स्तुतेः प्रतियोग्यसंबंधित्वघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिर्वच

समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावेसाध्ये
तेनानेव प्रतियोगिता

प्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावेसाध्ये
तेनानेव प्रतियोगिता

राम
१३३

ने सा माताधिकरणादौ सर्वत्राधिकरणात्वांशो आदिना हेतुसमानाधिकरणोत्पत्त्यपरिग्रहः। धर्मिणो व्याप्य व्यापकं धर्म
वतो धूमवतो च द्भिमतः। एवमित्यादि। धर्मिणो धूमवतः। धर्मव्याप्यत्वं च द्भि व्याप्यत्वं। धर्मिणो वद्भिमतः धर्मव्यापकत्वं धूमव्या
पकत्वं चेत्पर्थः। अत एव तादात्म्येन व्याप्येन वस्त्रापनादेव न बुजलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वे। धर्मिणो वद्भिमतः ध
र्मव्यापकत्वं धूमव्यापकत्वं चेत्पि पृथिवीत्वाभावस्वरूपव्यापकाभावे न बुजलादीनां मत्वं ताभाव एव सिध्येन्नान्योन्याभाव इति त
दुपपादयति। यथा चेत्पादिना क्रमेण फलमाह। तेनेत्यादिना धूमावयवे तादृशसमवायेन तादृशधूमवत्त्वप्रहेपिनं वद्भ
तुमितिः। पर्वते च संयोगेन धूमवत्त्वप्रहेपिनसमवायेन वद्भुमिति रिति त्पर्थः। न चात्र स्वाध एव विरोधी तदनवतारे
पितया त्वस्यानुभाविकत्वादिति। अन्यपि निनियमं व्यवस्थाप्य तदृष्टांतेनैव्यतिरेकेणपि नियमं व्यवस्थापयति। तथेवेति
। एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढयति। कथमन्यथेति। कथमन्यथाति नियम उपपद्यत इत्यनेनान्वयः। नियमदर्शयति।
समवायेनेत्यादिना संयोगेनान्वयः। निर्वर्तते चेत्तत्र धूम इत्यनुषंगः। प्राचीनग्रंथसम्पत्तिं दर्शयति। इत्थमे

१२६: तिंशकपादु ति शशिशापा मरुदा: इति जने ले त्यर्थः। अन्यदप्यु पं भु मरु कृत एवे चेति।
 वत एवे च ता रा त्र्य ना प व्या प क ले म त ए वे त्यर्थः। गो त्वे १३५ ति दशा गो गु त र गो त्वे न म म क वे म नु

भाव
 १३४

१३५

मेव चेति। तादात्म्येन व्याप्तिव्यपस्थापनेनैवेत्यर्थः। गोत्वस्यैव गोत्वविशिष्टायां मित्फक्त्वं अत्र च स्वरूपतः उपस्थित एव गोत्वे
 तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेण विलक्षणविषयताशालि अनुमिति हेतुः अतथा तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक
 गोत्वावच्छिन्नसंबंधिसामानादिरित्येवं गीत्वा ग्रहस्य गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामसिंभवादसंगत्यापत्तेः न चाभावग्रहेधिकरण
 तावच्छेदकप्रकाराणाधिकरणपक्षितिः कारणमिति। स्वरूपत उपस्थिते गोत्वे कथं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावा
 ग्रहइति वाच्यं। अभावलौकिकप्रसन्नप्रत्येव तथा हेतुत्वस्याभ्युपगमात् अत्र च भावस्यालौकिकप्रत्यक्षत्वांगीकारा
 त्। वस्तुतो वस्तुमात्रा लक्षणाभिप्रायेणो देतादृशप्रतियोगिता सामान्ये स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायां
 नवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावइत्यत्र तादात्म्येन गोः साध्यात्वे गोसंबंधिसंबंधितया तथा हेतुत्वस्यासंभवादिति। स्वसं
 बंधिनिष्ठाभावे फक्त्वे गोत्वस्य स्वरूपे गोवप्रवेशः समवायेन गोत्वस्य साध्यायां स्तु संबंधिनिष्ठाभावे फक्त्वे गोत्व
 त्वस्यानिवेशात् गोत्वत्वानुपास्तुतिदशायां तादृशज्ञानासंभवइत्यत्र तात्पर्यं तादात्म्येन गोः सिध्यतीत्यत्र यथा एवं चे

साध्यात्वावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वोभया

ति शिष्ट

मिहिराचार्यसंज्ञासहितरत्न

राम
 १३४

संबंध ३

तिहेतुसंबंधीतमिधानेचेतर्थः। इत्यनियामकेति संयोगमात्रस्याधेयत्वापेन वच्छिन्नसंयोगमात्राएव इत्यनियामकस्येत्यर्थः
इह भूतले घटो नास्तीत्यादावाधेयत्वावच्छिन्नसंयोगएव प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधविधया विषयतयैवातु भवति यदियाधेयत्व
मविषयीकृत्य शुद्धसंयोगमात्रं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधविधया विषयीकृत्या भावप्रत्ययः प्रामाणिकस्तदा गगनादेष्ट
थिवीत्वादिव्यापकत्वमिति तात्पर्यार्थः। केचित्तु मात्रपदं स्वार्थकं तेन गगनगणपृथिवीत्वादित्यत्र जलादिनिष्ठं न इत्य
नियामकसंयोगे न वृत्तं ते योऽतदभावस्य पृथिव्याप्रतियोगिवाधिकरणास्पतादृशसंयोगावच्छिन्नायाप्रतियोगिता न दन
वच्छेदकत्वमादाय लक्षणासंगतिः अन्यथा गगनसंयोगमात्रस्येव तादृशस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधरूपत्वेनातुस्य
त्फक्ते गगनाभावस्येव प्रतियोगितायां तादृशसंयोगावच्छिन्नत्वसत्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणभावांतरप्रतियोगि
तायां तादृशसंयोगावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धालक्षणासंगतिस्मादिति व्याचकुः। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधरूपत्वड।
तितस्पप्रतियोगिता न वच्छेदकं तिसाध्यतावच्छेदक इत्यनियामकसंयोगावच्छिन्नाः प्रतियोगितायाः अप्रसिद्धिस्मादि

३५

३५

भवा
१३५

१३५

तृतीयः। द्वितीयविवक्षानुसारेणाह साध्या तावद्धेदकेति। इत्थंच वृत्त्यतियामकसंयोगस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि
नक्षति॥ तेन संबंधेन प्रतियोग्यसंबंधिनिघटयभावएव तथाविधः। प्रसिद्धरति। ननु न्यतिकाले न तस्य प्रलयकाले नित्य
स्पष्टयिदीमात्रस्येव गगनाभावत्वात् कथं तस्य स्पष्टयिदीत्वव्यापकत्वमत आह। तदभाववतोपीति। तत्संबंधित्वात् गगनसं
बंधित्वात् तथाच गगनाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरणा इति भावः। तथैव वृत्त्यनियामकसंयोगेनैव असंबंधित्वादित्यनेन सा
ध्यसमानाधिकरणस्य व्याप्तिघटकस्याभावः प्रदर्शितः। सामानाधिकरणज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वनयेत्योह। व्यापकत्वा
दिति। ननु वृत्तिनियामकसंयोगेन गगनादेः कथमव्यापकत्वं तेन संबंधेन गगनाभावस्य प्रतियोगिसंबंधिनोः प्रसिद्धाप्रति
योगिवैष्यधिकरणभावात्तादृशस्याभावांतरस्याप्रतियोगितया व्यापकत्वमेव तस्य स्यादत आह। व्यक्तीति॥ अथेवं
उक्तं प्रसिद्धा आकाशाभावस्यापि प्रतियोगिवैष्यधिकरणं निर्वाच्यमित्यर्थः॥ ॥ अष्टद्वयातिरिक्तेति। मिमांसात्मकसं
डकालवारणाय चरमद्वयपदं खंडकालेऽतीतव्यक्तभावस्य प्रतियोगिवैष्यधिकरणसंभवात्तद्वृत्तिधर्मव्यापकत्वं सघटमे

प्रतियोगिवैष्यधिकरणसंभवात् तत्तत्

क्रिया

राम
१३५

वस्यादतत्राह। स्तद्वारणा यसर्वाणि विशेषणानि। यद्यपि चतुर्द्व्यातिरिक्ते तेषु वक्तुमुचितं। तावदेव महाकालत्वाभिसंभवात्
इतरेषामाकाशादीनां कालत्वाभावादेव कारणतः तथापि तां विक्रमभाषामाश्रित्य तथाभिधानं। तथा च महाकालो घटवा
न एतत्परिमाणो दत्तादावप्यस्ति रित्यर्थः। ननु महाकालान्यत्वविशिष्टघटो भावमहाकाले प्रतियोगि व्यधिकरणोस्तीत्य
मत्र तत्राह। विशेषणताविशेषणोति। महाकालवृत्तिविशेषणताविशेषणोत्तर्यः महाकालविशेषणताया इदानीं घटइति प्रती
तिविषयत्वेऽकालीयविशेषणताविलक्षणत्वात् कथमन्यथा इदानीं सर्वमिति प्रतीत्यभावेऽपि कालः सर्वतानित्योपपन्निक
प्रतीतिबलात्कालस्य सर्वाधिकरणत्वमिति केचिदुद्दानीमिति धीविलक्षणाधीमहाकालेनाभ्युपेयते इदानीमित्यत्र महा
कालावाच्छिन्नानि तत्रियास्तत्रियावच्छिन्नो नामहाकाल अधिकरणत्वेन विषय इति महाकालेऽपि सैव विशेषणतामहा
कालेषु महाकालान्यत्वं संबंधघटानां तादृशविशेषणतया सत्वात् महाकालान्यत्वविशिष्टघटोऽपि महाकालवृत्तिरि
दानीमहाकालान्यत्वविशिष्टघटइति धीस्तत्वात् तत्रैव गुणान्यत्वविशिष्टसत्तापि गुणवृत्तिस्मादिति वाच्यं। गुणो गुणा

भवा
१३६

१३६

न्यत्वविशिष्टसत्त्वानिति धीतिरहादित्याहुः। व्याप्यवृत्तिसाधके प्रतियोगिवैष्णविकरणपदस्यानुपादानादाह। अव्याप्यवृत्ती
ति। कालिकसंबंधेन व्याप्यवृत्तिराकाशाभावो हिरेव कालिकतया प्रतियोग्यनधिकरणकालावच्छेदेन देशिके संबंधावच्छि
न्नघटाद्यभाववदेशिकतया प्रतियोग्यनधिकरणस्यादेशावच्छेदेनैव कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावसात्त्वात् न च काशाभाव
स्य देशिकतया नधिकरणमस्ति केवलान्वयित्वात् कालिकतया तदनधिकरणस्यात्मादेः सत्त्वैकिकाले तदवच्छेदेन तदभावा
त् आत्मनिर्दानीमाकाशाभाव इति प्रतीत्या आत्माद्यवच्छेदेन तत्काले आकाशाभावस्य विषयीकरणत्वं न च कालिकतया
आकाशाभावो भावस्य आत्मादिवृत्तेः कालिकतया काले सत्त्वात्तद्वारणाय प्रतियोगिवैष्णविकरणमावश्यकमिति वाच्यं। व्या
प्यवृत्तिसाधके देशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणत्वस्यैव निवेशेनावाप्त्यभावात् अन्यथा सत्त्वान्तातेरित्यादावपिका
लिकतया सत्त्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् प्रतियोगिवैष्णविकरणनिवेशनापत्तेः इति संज्ञेयः। तत्र विवक्षाद्वयस्यैव सं
भवं दर्शयति अवच्छेदके संबंधेनेत्यादिना। संप्रतियोगितात् संबंधावच्छिन्नत्वस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यासंभवादिना

सा

२०५

इति २

काले

संभव

राम

१३६

गोमेरासंबंधः। तेन संबंधेन कालिकत्वेऽसंबंधेन न चेति। वाच्यमित्यप्रमेरात्त्वयः। दशेति। तादृशसंबंधः प्रतियोगितावच्छेदकः
संबंधः साध्यातावच्छेदकसंबंधोक्तो। इदं त्वावृत्तीसत्वेनान्वितं। संबंधविवक्षायाः फलमाह। सत्त्वादीति। इदं ज्ञानवृत्तिसंयोगवद्वासत्त्वा
दित्यादावित्यर्थः। तत्र विषयतायादृत्तनियामकत्वादाकाशादौ ज्ञानाभावस्य वृत्तितो नियामकसंबंधेन प्रतियोगिवैष्यधिक
रणपक्षघटमेवेत्यतः संयोगसाध्यकावसरणोत्तरापि नित्यगुणो संयोगस्य केनापि संबंधेनासत्त्वान्नैव प्रतियोगिवैष्यधिकर
णस्य आहत आह। आदीति। आदिना गुराण्यत्यविशिष्टसत्तापरिग्रहः अतएवाह। कर्मादाविति। इच्छं च कर्ममात्रे स्पेव कालिकत
या संयोगवत्त्वात् तत्र इत्संयोगाभावस्य प्रतियोगिताविशिष्टस्यैवावृत्तित्वामिधानेऽस्मिन् प्रतियोगिवैष्यधिकरणया
संभवादतिवाप्तिरिति भावः। सत्त्वाधिकरणसामान्यसमवेतत्वाभावस्य संयोगः संभवादाह। यत्किंचिदिति। प्रतियोगिता
वच्छेदकविशिष्टस्य फलमाह। भूतत्वेति। द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य मनोवृत्तिप्रतियोगिकत्वेऽपि द्वित्वावच्छिन्ने मनोवृत्तित्वाभा
वात् प्रतियोगिवैष्यधिकरणपक्षेऽप्यर्थः। द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यासत्तवृत्तित्वे प्रतियोगिताविशिष्टस्यैवावृत्तित्वा

भवा० भिवाने उक्ताति व्याप्तिरासद्विच्छलांतरमाह। गुणेति। अत्र^{सतो} विशिष्टत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशेषपर्यायवृत्तिकेति भावः
 २३० विशिष्टतद्वयमनोगुणाद्यर्थथाक्रममेवेति। सामान्यपदफलमाह। संयोगसामान्यत्विति। तथाच संयोगिद्वयत्वा
 दित्पादौ संयोगव्यक्तिविशेषस्य व्यक्तिं चित्द्वयवृत्तित्वेषु त्रिकालावच्छिन्नसंयोगाभावोनप्रतियोगिव्यधिकरणाद
 तिना व्याप्तिरिति भावः २३१। विशिष्टमेति। तथाच गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावावृत्तातेरित्पादौ गुणावृत्तित्वस्य विशिष्टसत्ता
 यां शुद्धसत्तानितिरिक्ताया मभावात्तत्र विशिष्टभावो निरुक्तप्रतियोग्यसमानाधिकरणादित्या। प्रितिति भावः। ननु य
 किंचिद्व्यधिकरणावृत्तितानवच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकत्वे वक्तव्यमत आह। समवायेनेति। अतिव्याप्तिमेव घटयति
 । जातिमदिति। मेयत्वाधिकरणं जातिमज्जातिशून्ये च तत्र जातिमति समवायेन वृत्तिप्रसिद्धा प्रतियोगिव्यधिकरणा इति भा
 वः। ननु जातेर्याप्यवृत्तित्वात्तस्माद्यके प्रतियोगिवैष्यधिकरणमेव न देयमतः संयोगादिति। गुणकर्मान्यत्वेति। एकैको
 पादाने तत्रैव प्रतियोगिवैष्यधिकरणं प्रसिद्धं स्यादत आह। उभयान्यत्वमुपात्ते अद्वयत्वे गुणाद्यै समवायेन वृत्तेषां राम
 २३० स्वधरत्वाभावादेः प्रसिद्धावचिततत्प्रतियोगितान जातित्वेनावच्छिद्यते जातिशून्ये च सत्तावायेन वृत्तप्रसिद्धावृत्तित्वावच्छिन्नभावो न प्रतियोगिव्यधिक

प्रतिकेन संबन्धिते संबन्धिनिष्ठभावमाकाशाभावसाधारणं निर्वक्तित्वात् तावच्छेदकेत्यादिना प्रतिकेन तावच्छेदकसंबन्धेन

सिद्धत्वादाह। हेत्वमतीति। तादृशं च सामान्यादिकमिति भावः। साध्या तावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यं संबन्धित्यादिविवक्षाया
अगमनादेर्हेति मतपक्षे निष्कर्षदर्शनीयत्वात् तत्र समाधिरुक्तः कश्चित्तादृशसंबन्धेत्यादिपाठः। तत्र प्रतियोगितावच्छेदक
संबन्धसामान्ये साध्या तावच्छेदकसंबन्धसामान्येनेत्यर्थः। वक्षिमान्नुमादितादौ महानसीयवक्षि संयोगस्य वक्षित्वा वक्षिन्नप्रति
योगिता कत्वधूमाधिकरणयत्किंचित्पर्वतानुयोगिकत्वोभयाभावस्य सत्त्वादव्यतिर्वाणाय सामान्य इति। निरुक्तेति। यादृ
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः। घटादिसंयोगनिष्ठपर्वतानुयोगिकत्वव्यक्तिविशेषायोगोलकीयसंयोगनिष्ठ
वक्षिप्रतियोगिकत्वविशेषोभयाभावस्य संयोगसामान्ये सत्त्वान्तयेवाव्याप्तिरतः सामान्यो भवेति। अत्र च प्रतियोगित्वं
मनुयोगित्वं च संबन्धनिरूपितप्रतियोग्यनुयोगिनिष्ठ अधिकरणात् आदि व्याहृतेः स्वरूपसंबन्धविशेषः। संबन्धने देपितं न
भिन्नः। तेन धूमसंयोगे कालिकसंबन्धेना योगोलकवृत्तित्वसत्त्वेपि नायोगोलकाज्जोगित्वं किंतु धूमसंयोगीयकालिक
संबन्ध एवाप्योगोलकानुयोगिकत्वमिति नातिव्याप्तिः। एतेन हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वसामान्यं प्रवेशो धूमवान्वक्षेति ता

क २
इत्यत्र नुमे गित ९

भवा
१३८

त्पादावतिव्याप्तिः। धूमसंयोगस्य कालिकादिसंबन्धेनायोगोलकानुयोगिकत्वसत्त्वात् संयोगीयविलक्षणानुयोगिवैष्यवि
कत्वप्रवेशे च इवात्ववान् सत्त्वादिपादौ संयोगेन साध्यतायामतिव्याप्तिस्तत्र हेत्वधिकुरागीभूतगुणानुयोगित्वस्य संयोग
निष्ठस्याप्रसिद्धे इव भावस्य गुणोपतियोगिवैष्यधिकरण्याभावादित्यादौ संयोगेन साध्यतायामतिव्याप्तिस्तत्र हेत्वधिक
रागीभूतगुणानुयोगित्वस्य संयोगनिष्ठस्याप्रसिद्धे इव भावस्य गुणोपतियोगिवैष्यधिकरण्याभावादिति। दृष्टान्तमेलनके
। गुणानुयोगिकत्वस्य समवायारावेव प्रसिद्धेरिति। यत्किंचित्पदस्य प्रयोजनमाह। वक्रधिकरणायोगोलकेति। अन्यथा व
क्रधिकरणा सामान्यानुयोगिकत्वधूमप्रतियोगिकत्वोभयस्य धूमसंयोगे सत्त्वात् प्रतियोगिवैष्यधिकरणं न स्यादिति भाव
४ निरुक्तपदस्य फलमाह। चैत्रान्यत्वैति। चैत्रान्यत्वविशिष्टे दंडवान्सतदंडादित्यादौ चैत्रान्यत्वविशिष्टे तदंडाभावप्रति
योगि एतदंडस्तत्प्रतियोगिकत्वचैत्रानुयोगिकत्वोभयस्य चैत्रवृत्तिदंडसंयोगे सत्त्वात् प्रतियोगिवैष्यधिकरणं
न स्यात् निरुक्तपदादानेन चैत्रवृत्तिदंडसंयोगे चैत्रान्यत्वविशिष्टे तदंडप्रतियोगिकत्वाभावाद्भयाभावइति चैत्र

५ भाव

राम
१३८

२३

१०५

न्यात्वविशिष्टे दंडाभावः प्रतियोगिबधिकरणादिति भावः । एकस्या एव दंडवत्के ४ चेन्नान्यत्वविशिष्टत्वेन साध्यत्वं दंडप्रतियोगित्वेन हेतुत्वं चेत्येतत् सूचनाय एतदिति । अन्यथा चेन्न दंडवत्के ४ चेन्नान्यत्वविशिष्टत्वाभावे चेन्नान्यत्वविशिष्टदंडाभावप्रतियोगित्वाभावात् निरुक्तपदं विहाय केवलप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वोक्तावप्युभयाभावसत्वेन प्रतियोगिवैष्यधिकरणासंभवात् निरुक्तपदान्तरात् क्वापातात् समवायेन साध्यतायामपि निरुक्तपदवाच्यमिति माह । गुणोक्तिरप्यद्यपि समवायस्यैक्यात् गुणकर्मन्यात्वविशिष्टसत्ताप्रतियोगिकत्वोभयमपि समवायस्येवेति । निरुक्तपदे दत्तेऽपि न प्रतीकारधनचसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रतियोगिकसंबंध एव साध्यतावच्छेदकसंबंधोऽतएव धर्मसंयोगइत्यादिना तथेव दंशितेन याचसमवाये गुणानुयोगिकत्वसत्वेऽपि गुणकर्मन्यात्वविशिष्टसत्तासमवाये गुणानुयोगिकत्वाभावाद् दुर्भयभावइति वाच्यं । तथा सति निरुक्तपदवैष्यर्थापातात् । तथापि समवायनात्वाभिप्रायकोयं गुंथः ४ । अत्रोत्तरविवक्षायां समवायस्यैकत्वेऽपीत्यादिनाऽस्यां विवक्षायामस्वरसंवक्ष्यति । केचित्तु समवायस्य तत्र त्रिरूपितस्यैव संबंधत्वं नत

तत्रोत्तरविवक्षायामस्वरसंवक्ष्यति

वा

भवा
१३८

शुद्धस्यान्यथापि नीरूपी व्यवस्थान स्यात् तद्याच संबंध पदस्वरसात् यद्यद् पावच्छिन्नसमवायस्य संबंधत्वं तत्र दूपावच्छेदे
नैवोभावाभावः सामान्यपदोपपदानात्वाच्च सत्त्वाच सत्ताप्रतियोगिकसमवायस्यापि संबंधत्वात् तत्प्रतियोगिक
त्वावच्छेदेन केवलसत्ताप्रतियोगिकत्वगुणानुयोगिकत्वोभयसत्त्वात् विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकर
णप्रतिरतो निरुक्तेति । इच्छं च समवायस्य कत्वेपीति ग्रंथस्तु शुद्धस्य समवायस्यैव कस्मिंश्चिदधिकरणकस्याचि संबंध
त्वं न तत्र तत्रिरूपितस्येत्याशयेन योज्य इत्याहुः ॥ ७ ॥ स्वरूपसंबंधेनैव गगतादेष्टृत्वप्रवादस्तु समवायसंयोगसंबंधपर
इति भावः । निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणं । प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोतवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्य
धिकरणाभिन्नं प्रतियोगितासामान्यतादृशप्रतियोगितासामान्यैश्च समवायैश्चैरित्यादौ घटाभावप्रतियोगिताया मुभया
भावसत्त्वादतिव्याप्तिरत सामान्य इति । तद्विमान्मादित्यादौ समवायावच्छिन्नवच्छिन्नवद्भावसंयोगावच्छिन्नमहान
सीयवद्भावप्रतियोगितयोरेकैकाभावसत्त्वादुभयाभावापर्यं ता उभावने तेन संबंधेनेति न चैवं समवायेत गग

राम

१३८

नादेरपि व्यापकत्वं स्यात् समवायेन गगनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यं तथापि सामानाधिकरण्या
भावेनैव व्याप्तिरनन्तरातिव्याप्त्यभावात् गगणादिव्यावृत्तव्यापकत्वमिदं अत्र च यद्दर्मावच्छिन्नं स्यात् निर्वचनीयं तस्य साध्यता त्वे
वच्छेदकसंबन्धेन यत्किंचिदधिकरणावृत्तितावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदके विशेषणीयं तेन वद्भाकाशोभयत्वादिना
पितव्यापकतेति अत्र च यद्दर्मावच्छिन्नत्वमभावप्रतियोगितानिष्ठं विलक्षणं निवेशपञ्चनया विषयतया ज्ञानावच्छिन्न
स्य समवायेन साध्यतायां ज्ञानावच्छिन्नस्यैव इति तद्भावात् इत्यादौ हेतुसमानाधिकरणाघटाय भावप्रतियोगितायां ज्ञानावच्छिन्न
त्वसमवायसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयासत्त्वादव्याप्यपत्तेः तदपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धेन बोध्यं तेन वद्विमान्त्व
ज्ञवयत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां विषयितया वद्वित्वविशिष्टस्य ज्ञानादेर्योज्यावः तत्प्रतियोगितायां विषयि
तया वद्वित्वावच्छिन्नत्वस्यैव सिद्धावपि स्वरूपसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकता समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयसत्त्वेपि नाव्या
प्तिरिति विषयितयामेव त्वविशिष्टस्य ज्ञानादेरभावप्रतियोगितायां विषयितयामेव त्वावच्छिन्नत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूप

यद्दर्मावच्छिन्नं स्यात्
वच्छेदकसंबन्धेन
ज्ञानं

अवच्छेदकत्वमपि

भवा
१४०

पसंबंधेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेन तदवच्छिन्नस्याप्रसिद्ध्या व्याप्तिरत आह। मेयत्वौदेरपीति। गगनादेरवत्तित्वप
क्षेपि पूर्वकल्योनसम्पृक्त इति दर्शयति। अतएवेति। अवसंयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेपि इयं जातेरित्यादौ
नातिव्याप्तिरित्यन्वयः। विरहेपीति। तथाच पूर्वकल्योपित्वातिव्याप्तिर्भावतानेत्पर्थः॥ नचवद्विधूमोभयवान्धूमा
दित्यात्राव्याप्तिः। संयोगसामान्यद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहात्तद्विवाच्यं। निरुक्तप्रतियोगिकत्वेत्यनेन प्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टधीनियामकताविशेषस्य संसर्गनिष्ठस्य विवक्षितत्वाद्भयत्वावच्छिन्नविशिष्टधी
नियामकत्वं च एकधिकरणकोभयीयसंयोगद्वयेऽन्यथापर्वतोवद्विधूमोभयवानिति प्रतीत्यनापत्तेः। एवमेव चैत्र
नुयोगिकदंडप्रतियोगिकसंयोगेपि चैत्रान्तविशिष्टदंडप्रतियोगिकत्वाभावाद्भयाभावसंगच्छने। इत्थंच संयोग
स्यैतस्य अयोगोलकानुयोगिकसंयोगस्येत्यर्थः। महानसहृत्तिसंयोगद्वयेपि द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसत्त्वा
त्तद्विधेयं। विरहेपि च इत्यत्र चकारः प्रमादिक इति वाच्यं॥ वद्विधूमोभयवान्धूमादित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छि

विशेषः १६१

एकमेव

राम
१४०

चप्रतियोगिकत्वविरहेपिचनातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वैसेषादः इत्यन्ये। वस्तुतस्तु साध्यसाधनभेदेनलक्षणाभेदात् व
क्रिष्टमोभयवानुधूमादितादौ उभयत्वावच्छिन्नसाध्यके व्याप्तिनक्षणे निरुक्तपदस्थानेऽसंभवइत्यतः तत्रनिरुक्तपदेन
दयंतथाचव्यक्रिष्टमोभयवानुधूमादितादौ विनातिव्याप्तिरित्याह। वक्रिष्टमोभयवानुधूमादितादौ विरहेपिचेति। तथावासंभ
वसंपादकतयानिरुक्तपदाप्रत्येपइत्येतस्त्वचनायेति यथाश्रुतमेवसम्यगिति नियेयाननुप्रतियोगित्वेस्वरूपसंबंधविशेष
। तत्रचनियमयदित्संबंधप्रवेशदात्माश्रयइत्यत आह। प्रतियोगित्वादित्येति॥ आदिनाऽनुयोगित्वविरूपितं वदित्वानौप
रिग्रहः। संबंधत्वेनेति। प्रतियोगित्वत्वादिनासंबंधविवक्षाचा निविष्टइत्यर्थः। ननुसामानाधिकरण्यासंबंधिसंबंधित्वंतत्रच
संबंधत्वप्रवेशदात्माश्रयइत्यत आह। सामानाधिकरण्यापीति। ननुयत्रसंबंधसामान्येनेवव्याप्तिस्तत्रसंबंधत्वनिविष्ट
मतो दर्शितं चेति। प्रकारताविशेष्यतात्पविशेषणताविषयकधीविषयत्वादिरूपमित्यर्थः। अभावत्वं इत्यादिषट्का
न्योन्याभावत्वतथाभावाभावसाध्यकव्याभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह। अभावत्वं चेति। इदमिहनास्तीति प्रतितीनियमको

कंसंख्यानद्विजातिभेदः परंपरासंबंधेन तत्त्वमेव कंबुप्रीवादिमत्त्वं अतएव गौरवमपीति भावः। ननु पार्थिवत्वादिव्याप्य
 नानाघटत्वानां कंबुप्रीवादिमत्त्वं समनियतं अतस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं भवत्येवेति नातिव्याप्तिः अतश्चाद्यात्वात्वेति। इदम
 पियथाश्रुतं यद्यपि न गंधत्वसमनियतं अतीदियगंधेन दभावात् नवप्रात्यत्वं ग्रहायोग्यात्वयोग्यतावच्छेदकं च गंधत्वमेवे
 ति वाच्यं। तथा सति प्रमेयधूमत्वतत्त्वतापत्त्याप्यगुणनासानौचित्यात् तथापि घ्राणात्प्रत्यक्षनिगुणात् व्याप्यजातिमत्त्वं तद्वाच्यं
 तस्यैव गंधत्वघटितत्वं गंधत्वाविषयकसुरभित्वादिविषयकप्रतीत्याविषयीकरणासंभवात् वक्ष्यमाणरीत्याः वच्छेदकभेद
 सत्वादिति भावः। यद्वा घ्राणात्प्रत्यक्षनिगुणात्त्वद्वा घ्राणात्प्रत्यक्षनिगुणात् व्याप्यजातिमत्त्वं परंपरासंबंधेन गंधसमनियतत्वात् तेन रूपेणा
 साध्यातायामतिव्याप्तिः। यथाश्रुतं वेति। तथा विधाभावप्रतियोगितात्वेनानुगतीकृत्यप्रतियोगितामादाय वा आद्ये दोषमाह।
 प्रतियोगिताय इति। प्रतिमक्तिभिन्नत्वे हेतुमाह। स्वरूपसंबंधात् तत्काया इति। धूमत्वादेरिति। तथा चानेद्वेति धर्मरासाद्यतायोपमि
 चारिण्यतिव्याप्तिरिति भावः। द्वितीयमाशेषनिषेधति। न च तथा विधेति। हेतुसमानाधिकरणाप्रतियोगिव्यधिकरणोत्पत्त्यर्थः।
 अतथात्वेन प्रतिप्रोक्तानवच्छेदकत्वेन तत्तत्प्रतिप्रोक्तमादाया नतिरित्येति वाच्यं। ५

मवा प्रतियोगिवधिकरणाहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वस्याप्रसिद्धिः। तादृशप्रतियोगितासामान्यस्य केवला
 २४२ स्वयित्वात्स्वानूनवृत्तितादृशप्रतियोगितासामान्यकत्वोक्तौ चासंभवः। सर्वस्यैव साध्यतावच्छेदकस्य तादृशभावप्रतियोगिताकत्वा
 दत्तआह। यत्किंचिदेकेति एकपदं तत्र दभावानां प्रातिस्विकरूपेण ग्रहणाय यत्किंचित्पदं च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्र तत्र दे
 दकृत्वत्वस्य लाभायेति श्रेयं। तत्र दभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावलाभाप्यसामान्येति॥ नवप्रमेयवाक्येयत्वादित्यादौ स
 भवायेन साध्यतायां व्याभिचारिण्यपत्तिरिति॥ समवायावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितायाः केवलान्वयित्वेन तत्र न्या
 प्रसिद्ध्या प्रमेयत्वस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं। स्वनूनवृत्तितादृशप्रतियोगितासामान्यकत्वे तात्पर्योक्तं। त
 त् अनतिरिक्तवृत्तित्वं। अतएव यत्किंचिदेकाभावप्रवेशादेव अनवच्छेदकत्वापातात्। तादृशयत्किंचिदेकाभावप्रतियोगिता
 नवच्छेदकत्वापातात् तत्साधनसंगच्छनइति अतिरिक्तसामान्याभावसाधनैः। संगच्छतइत्यर्थः। अन्यथा वदिसमानाधिकर
 णाविशेषाभावकृदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेवातिप्रसंगवारणतसाधनमेव बर्थस्यातइत्याशयः। ननु तादृशप्रतियोगिता

राम
 २४२

त्पुना। नतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वं वाच्यं मत आह। तारोति। द्वित्वादित्यादिना यावत्परिग्रहः। एतेन तारोति तारोति भयत्वा
 वच्छिन्नप्रतियोगिता नूतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य वदित्वे सत्त्वेन विशेषितं अनतिरिक्तवृत्तित्वे अतएव वदित्वादावतिप्रसंगादेव
 । न निस्सारइति। धूमत्वादेरिव सर्वस्येव तादृशप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वेन व्याप्ति लक्षणा स्या संभवा पातादिति भावः। ननु
 तथापि प्रतियोगिता धूमिको भयाभावविवक्षाया प्रमेय धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धानातिव्याप्तिः। संभवतीत्यत आह। लघु
 रूपेति। तादृशेति। तादृशलघुरूप समनियतं यद्गुरु रूपं प्रमेयवद्वित्वादिति तवच्छेद्यत्वा प्रसिद्धे। तथा च तद्विवक्षायां मतिव्याप्ति
 विरहेऽपि प्रमेयवद्विमानुमादित्यादावव्याप्तिः इति भावः। प्रतियोगिता वच्छेदकेति। प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वं इत्युक्तौ हेतु
 समानाधिकरण्यात् तत्किंचिदेकाभावत्वादेरपि प्रवेशे गौरवं। अनेकवृत्त्येकप्रतियोगितांगीकारेऽपि द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
 या व्यासज्यवृत्तित्वानंगीकारे तारोति तारोति भयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि वदित्वसमानवृत्तिकत्वादनतिरिक्तवृत्ति
 वदित्वस्याप्यवच्छेदकत्वापत्तिरित्येव वच्छेदकपर्यन्तानुधावनं प्रतियोगिता वच्छेदकं च विशेषोपादेयं तेन तादृशप्रति।

पर्याप्तैरिति नयावत्वादेव द्वित्वसमानवृत्तिकत्वमिति भावः॥ यत्र स्वपर्याप्त्यवच्छेदकता व्यापकपर्याप्त्यवच्छेदकता
कत्वमर्थः॥ वदित्वपर्याप्त्यवच्छेदकतत्र द्व्यक्तित्वावच्छेदे नयावत्तस्यापर्याप्तैर्न तत्रैति प्रमेगइति तत्र तथा सत्यनतिरिक्तवृत्ति
त्वांशस्य वैयर्थ्यादिति॥ उभयत्वादेरपि वदित्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छेदेन समवायसत्त्वादाह॥ पर्याप्तिकमिति॥ वदित्वपर्याप्त्यवच्छेदका रक्षि
वद्वित्रपर्याप्तिकमहानसीयवद्वित्वादिकमपीति तदनुतिरिक्तवृत्तित्वमुक्तं॥ यावत्वादिकमित्यादिना ताराणां ताराणां भयत्परिग्रहः॥
न तथा॥ तवद्वित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिकं ननु पर्याप्तिः ४ समवाय एव सच प्रत्येकवद्भावापीत्यत आह॥ पर्याप्तिश्चेति॥ एकौघट्ट
ति॥ एकमावहे त्रिधर्मावच्छेदेन घटत्वस्य पर्याप्तिं दर्शयितुं॥ उमौघाविति॥ उभयवृत्तिधर्मावच्छेदेनैव द्वित्वस्य पर्याप्तिरिति दर्शयितुं प्रतीति साक्षि वृत्तिः
॥ ननु प्रत्येकवृत्तित्वस्यासत्त्ववृत्तित्वाभ्यामेव समानता तथा च वद्विधूमो भयवान्धूमादित्यादावव्याप्तिः॥ तदुभयत्वस्य समान स्व
पर्याप्तिकवद्विधूमाकाशवित्त्वानतिरिक्तवृत्तित्वादाह॥ वित्वादिकमपीति॥ ननु द्वौ नस्तइति प्रतियोगितावच्छेद
कतावच्छेदकतया पर्याप्तिरेव संबंधो भासते न समवायः॥ तथा सति प्रत्येकसत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि

मवा
१४४

सत्तादित्वावच्छिन्नाभावो न स्यात्तथा च पर्यायिकसंबंधे न उभयत्वाभाव इति प्रत्येकवद्वेदित्वस्य सत्त्वे नैवावच्छेदकत्वाभावे किमि
ति सुसमानवृत्तिकत्वमवच्छेदकविशेषणमिति चेत् तादृशसंबंधविशेषणानतिरिक्तवृत्तित्वनाभावेव तदुपासनमित्येको पर्यायि
संबंधे न द्वित्वस्याभावो न प्रत्येकस्मिन् उभयत्वा उभयवैव प्रत्येक रूपेण द्वित्वाभावसत्तादिमो न द्वाविति प्रतीत्या पत्रे न च तदुभ
यत्वावच्छेदे न द्वित्ववत्ताज्ञानं विरोधित्वेति वाच्यं तदुभयत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमादाय ह्यपि तादृशप्रतीत्या
यत्वेदुवारत्वात् तादृशप्रतीतिप्रत्ययिविरोधित्वकल्पने तदपेक्षया तद्वित्वाभावानभ्युपगम एव लाघवात् एको न द्वाविति प्रतीते
रेकत्वे द्वित्वाधारतावच्छेदकत्वाभावावगाहित्वे नैवोपपत्तेरित्यन्ये। परे तु तादृशसंबंधे न प्रतियोगितावच्छेदकाभाववद्वृत्तित्वमि
त्युक्तौ तादृशतादृशमयत्वमपि न प्रतियोगितावच्छेदकं स्यात् उभयत्वाभाववत् प्रत्येकद्वयपर्यायसत्तात् उभयत्वस्य तथा च त
साधारणप्राप्यप्रतियोगिव्यधिकरणात् तस्याभावविशेषणस्यावश्यकत्वेव द्वित्वादावतिव्याप्तिरतश्च समानवृत्तित्वविशेष
णान्न च प्रतियोगिव्यधिकरणात् प्रतियोग्यनधिकरणाद्वृत्तित्वद्वित्यानधिकरणां च प्रत्येकमपीति तदोषतादवच्छेदोपपत्तिराम

उभयवत्

देसता ३

राम
१४४

अवच्छिन्नसमवायस्यैव छेदकसंबंधत्वेन तत्र पर्याप्त्यंशविहाय समवायसंबंधेन यत्प्रतियोग्यधिकरणोत्पत्त्यस्यैव विवक्षणात्प
 द्वादीनस्त्रय इति प्रतीतेन वच्छेदकतानियामकपण्याप्रवच्छिन्नसमवायसंबंधोभासते। तथा च तेन संबंधेन तदभावविवक्षणात्प
 ३ त र्णात्तात्पर्यमयत्वादेरवच्छेदकसंपन्नये प्रतियोग्यधिकरणत्वविवक्षणापत्तेः अतः पर्याप्त्यं समनुपादाय समवायादिरूपमेव प्र
 तियोगितावच्छेदकतानियामकसंबंधमादाय तदनतिरिक्तवृत्तित्वनिर्वाच्यं तथा सति वद्वित्वादावतिव्याप्तिरतः स्वसमानवृ
 त्तिकत्वमिति पादुः। घटकं चेति। प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तत्वावच्छेदकत्वं सरूपसंबंधविशेष इत्यर्थः। एवं चेति स्वसमा
 ४ नवृत्तित्वविवक्षणा चेत्पर्ययः। अन्यथा वद्वित्वात् नवृत्तित्वात्तात्पर्यमयत्वावच्छिन्नत्वस्य च समसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
 ताया सत्त्वादसंभव एव स्यादिति भावः। उक्ताव्याप्तीति। लघुरूपसमनियतगुरुत्वावच्छिन्नसोध्यकाव्याप्तीत्यर्थः। नन्वेवमपि
 प्रमेयवास्तवत्वाद्वा न्वामेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः प्रमेयत्वस्यावच्छेदकस्याभावोपसिद्धासत्तायाः समवायेनाभाववतिसाध्य
 तावच्छेदकनियामकसमवायेन वृत्तेरपसिद्धासाध्यतावच्छेदके प्रमेयत्वे सत्ताया च तादृशावच्छेदकत्वस्य विरहात् अवच्छेद

भवा
२४५

२६

१५५

तद्वत् नवछेदकता

कानतिरिक्तवृत्तिपदेन स्वसमानाधिकरणात्पंताभावप्रतियोगितादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्यविवक्षणेपिधूमवान्वहेरित्या
दावतिव्याप्तिः। तत्रधूमत्वस्यस्वरूपतएवतदवच्छेदकत्वेनावच्छेदकतावच्छेदकस्याभावात्तस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वित्तद्व्यक्तित्वेयसामानाधिकरणात्पंताभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वमवच्छेदकत्वमित्यभिधानेपिदंडिमान्द्वयत्वा
दित्यादौद्वयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतदंडवृत्तितत्रद्व्यक्तित्वानांदंडसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वादवच्छेदकलक्षणास्पदंडादाव्याप्तिः। नवदंडित्वसामान्यलक्षणादीनदंडिमात्रविषयिकज्ञानमे
वदंड्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतथाचतत्रैजानीयद्व्यक्तित्वदंडसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमितिनांवा
प्तिरितिवाच्यंजात्यतिरिक्तपदार्थस्यकिंचिदमीवछिन्नसौवप्रकारत्वेनदंडिमिन्नाविषयेदंडिविशेषकज्ञानत्वेनावच्छेदकत्वे
वाच्येतदपेक्षयादंडत्वेनैवावच्छेदकत्वेलाघवात्अतआह। वस्तुतइति। तदवच्छिन्नाभाववदसंबद्धयद्विशिष्ट
सामान्यतत्त्वमित्येत्यर्थः। तत्पदंतादृशस्वरूपसंबंधरूपावच्छिदकपरंभवतिद्विद्विसमानाधिकरणात्तादृशाभावप्रतियो

५५५

२४५

गितायाः स्वरूपसंबंधरूपं यदवच्छेदकं धूमवत्त्वेन तदवच्छिन्नाभाववति प्रमेयधूमत्वविशिष्टसामान्यं मसंबद्धमेवेति प्रमेयधूमत्वमप्यवच्छेदकं अत्र तादृशधूमत्वाश्रयप्रतियोगिकधूमघटौ भयत्वावच्छिन्नाभाववति धूमत्वविशिष्टसंबंधत्वात् धूमत्वादावप्याश्रितः स तदवच्छिन्न इति । न च तत्र तादृशवच्छेदकापसिद्धौ न व्याप्तिरन्यत्रातिव्याप्तिरिवाच्यं । गगनत्वस्य वतस्थात्वात् ।
 गगनत्वविशिष्टस्य कुत्राप्यधिकरणसंबंधत्वेन तदवच्छिन्नाभाववत्त्वं धत्वात् धूमत्वावच्छिन्नाभावस्याप्युत्पत्तिकालघवच्छेदे न धूमवतिसत्त्वात् गगनत्वरूपतादृशवच्छेदकमादाय धूमत्वादिकमप्यनवच्छेदकं स्यादतः प्रतियोगिव्यधिकरणात्वेनाभावो विशेषः । तदर्थं शुसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकं स्यादतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यैकस्य चित्सा सामान्यस्य वेत्यादिविकल्पात्तदोषानवकाशः । न वा समवायेन धूमनधिकरणपर्वतादौ धूमत्वविशिष्टस्य संबंधत्वेऽपि न धूमत्वस्यावच्छेदकत्वश्रुतिः संबंधसामान्येन घटरूपसमानाधिकरणात्त्वं ताभावप्रतियोगितावच्छेदकपटत्वाद्यवच्छिन्नस्यानधिकरणगगनादौ घटत्वत्वविशिष्टादरसंबंधत्वात् अ

२ प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेति वदते

नवा यं घटवान् घटरूपादित्यादौ नाव्याप्तिर्नवा इयं गुणादित्यत्र पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्वयत्वाभावस्य तादृशस्य प्रतियोगितावच्छेदकी
 १४६ भूतपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वयत्वरूपप्रतियोगिव्यधिकरणस्याधिकरणगुणादौ द्वयत्व
 त्वविशिष्टसामान्यस्यासंबंधत्वेपि सतिरिति। तदवच्छिन्नाभावोपि साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्यइत्यादिक्रमेण प्रतियोग्य
 समानाधिकरणात्तेन कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकी भूतगगनत्वावच्छिन्नाभावस्य पुति
 यो गिव्यधिकरणत्वाप्रसिद्धानगगनत्वस्य परिभाषिकावच्छेदकस्य सतिः। तादृशभाववदसंबंधत्वं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन
 तादृशभाववदसंबंधत्वसामान्याभावे तेन गगनत्वादिविशिष्टसामान्यस्यापि गगनत्वावच्छिन्नाभाववतिनादात्म्येन ह्यन्यनि
 यामकसंबंधादिना संबंधात् परिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धौ न व्याप्तिरज्ञातासंभवः। न वा तादृशभावप्रतियोगितावच्छेद
 व कमहानसीयवद्वित्वावच्छिन्नाभावतिजलादौ च द्वित्वविशिष्टसामान्यस्यासंबंधत्वेपि वद्विमानुधुमादित्यादावव्याप्ति
 :। तादात्म्येन साध्यतायां तेन संबंधेन ह्यत्रैव प्रसिद्धेऽसंबंधत्वेति स्वविशिष्टेति कारणस्य गुणान्यत्वे विशिष्टसत्तावान्ता

चित्वा ३

राम
१४६

तेरित्यत्र विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभाववति पुरो विशिष्टसत्तात्वाश्रयी भूतसत्तायाः संबंधत्वेपि विशिष्टसत्तात्वस्य नावच्छेदक
 त्वदतिः। स्वविशिष्टत्वचसाध्यतावच्छेदकता घटक संबंधेन कालोदंडि माध्वसमानवाकालपरिमाणादित्यादौ धृति तानिया
 सकसंयोगेन कालिक संबंधेन वाध्वसत्वीय विशेषणावासाध्यतावच्छेदकतायां तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेः गगनत्वादेस्तेन सं
 बंधेनावृत्तेः। नापि प्रतियोगितावच्छेदकी भूतसंबंधेन केवुश्रीवादिम दान्त्रप्रमेयत्वात् क्षिप्रत्रके बुश्रीवादिमत्वस्य गुरुतया नव
 छेदकत्वेन घटत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता घटकी भूतसमवायेन केवुश्रीवादिमत्वस्य वृत्तेरप्रसिद्धेरनवच्छेदकत्वा
 पातात् तद्विमाध्वमादित्यादौ विषयितया वद्वित्ववत्तनाभावप्रतियोगितावच्छेदकी भूतवद्वित्वविशिष्टज्ञानादेः तदव
 छिन्नाभाववत्संयुक्तत्वात् वद्वित्वादेरवच्छेदकत्वापाताच्च। नापि संबंधसामान्येन घटत्वावच्छिन्नाभावतिगगनत्वावच्छिन्ना
 भावतिच कालिक संबंधेन घटत्वा गगनत्वादिविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकी भूतसंयोगेन संबंधत्वात् तादृशावच्छे
 दकाप्रसिद्धासंभवात् नापि साध्यतावच्छेदकता घटक प्रतियोगितावच्छेदकता घटकान्यतरसंबंधेन कालिक संबंधे

६ स्वमहानसीयवद्वे रसं न सत्ताः सामान्येति - पर्वती पादिवर्द्धित्वे विशेष सामान्यस्य महानसीयवत्ताया भाववति संबंधताया व्याप्तिः । ननु एतन्मन्त्रविशिष्टं ~~न~~

भेदाभावात्स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्य लक्षणोपवेशेन तत्रातिव्याप्तिसंभवइत्याभिप्रेत्या दृशलघुरूपाद्यदित
 कंबुपीवादिभेदादिकं मुक्तवानवच्छेदकलक्षणापूर्वपक्षोपक्रमेदाधितकारः विवेचयिष्यते चेदमधिकी अत्र मुख्यविशेषांशे
 साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभिन्ने साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन यत्प्रकारकं
 ज्ञानंतदवच्छिन्नसामानाधिकरणव्याप्तिरिति बोध्यं अतएव एतद्विमानुएतद्वत्तलत्वादित्यादौ नान्तरेवमपि यसाध्यतावच्छे
 दकं साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदप्रकारकज्ञानस्यैव विषयः तत्रातिव्याप्तिरिति चेत्तत्र यत्प्रकारकं तावच्छिन्न
 कारणतापारिभाषिकावच्छेदकप्रकारकत्वावच्छिन्नकारणताभिन्नातद्वच्छिन्नसामानाधिकरणस्यैव विवक्षितत्वात् । महा
 नसीयवद्वित्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकृता दृशाभाववतिवद्वित्वविशिष्टसत्तावान्तातेरित्यत्रातिव्याप्तिः । विशिष्टस्यानतिरेके
 णाविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभाववतिविशिष्टसत्ताया अपिसंबंधत्वम् । न च तदवच्छिन्नाभाववदाधेयतानवच्छेदकत्वं तदर्थः ।
 प्रमेयवद्विमाधूमादित्यत्राव्याप्तेः । तादृशमहानसीयवद्वित्याद्यवच्छिन्नाभाववतिपर्वतादौ प्रमेयवद्वित्वविशिष्टस्य सं

अत्रेदं चित्तमिति

व्याप्तिः

ज्ञान

मवा-
२४८

१५९८

बंधत्वेपि प्रमेयवृद्धित्वस्य गुरुतया आधेयतानवच्छेदकत्वात् प्रमेयवृद्धिमात्रवर्तइति प्रतीतिबलात् गुरुणोप्याधेयताव
च्छेदकत्वस्वीकारेऽपि सत्तावानुमेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः तत्र सत्तात्वावच्छिन्नाभाववतिज्ञात्पादो समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत
या सत्तात्वस्य पारिभाषिकवच्छेदकत्वाभावादित्यरुचेराह। स्वविशिष्टेति। संपारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतं तद्विशिष्टत्वं
च पूर्वनिरुक्तसंबंधेन बोध्यां तन्न पूर्वोक्तदोषः तत्पदं तादृशस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकपरंतथा च हेतुसमानाधिकरणा
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं पद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्पारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः। वि
शिष्टसत्तात्वाश्रयसत्तासंबंधिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं त्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्यानवच्छेदकत्वापत्तिश्च न। स्ववि
शिष्टेति। प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव संबंधांतरेण स्वविष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तादृशावच्छेदका
प्रसिद्धाव्याप्तिरज्ञातासंभवइत्यतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्ववाच्यं। संयोगेन साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छे
दकमात्रस्यैव स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादवच्छेदकाप्रसिद्धाव्याप्तिः। अतः प्रतियोगिग्यधिकर

राम
२४८

गात्वमभावेदेयोसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणात्वंतदर्थः। तेनवद्विमावधूमा
दितादौवद्विसमानाधिकरणाघटाद्यभावस्यापिकालिकादिसंबंधेनप्रतियोगिसमानाधिकरणात्वात्। तादृशाभावप्रति
योगितावच्छेदकीभूतघटत्वादेर्वद्वित्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठोयसंबंधसामान्येनप्रतियोगिव्यधिकरणोऽज्ञावस्तत्प्रतियो
गितानवच्छेदकत्वेपिनासंभवः। नवशब्दानागनरत्वादित्यादौशब्दसमानाधिकरणास्यघटत्वाद्यभावस्यकेनापिसंबंधेनप्र
तियोगिसमानाधिकरणात्वाभावात्घटत्वादौशब्दत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकस्येवसत्त्वात् शब्दत्वा
देनोवच्छेदकमितिनासंभवइतिवाच्यं। घटत्वादेरपिस्वाश्रयसंयोगादिसंबंधेनगगनादिवृत्तित्वात् एवंसमवायेनगगना
द्यभावस्यापिशब्दसमानाधिकरणास्यतादात्म्येनसंप्रतियोगिसमानाधिकरणास्यतादात्म्येनस्वाप्रतियोगिसमानाधिक
रणात्वात्। प्रतियोगिव्यधिकरणात्तादृशाभावांतरप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् गगनदेस्तमादायापिशब्दत्वस्यावच्छेद
कत्वंबाध्यं। तादात्म्यादिसंबंधेनसाध्यतायामव्याप्त्यादिवारणायप्रतियोग्यसंबंधित्वस्येवतदर्थतयावाच्यत्वात् नचैव

भवा
१४८

प्रतिपक्षे

सर्वस्यैव धर्मस्य यत्किंचित् संबंधेन सर्वत्र सत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्यैव वा प्रसिद्धिः। विशिष्टप्रतीतिविषयस्यैव संबंधत्वात् सर्वस्य च सर्वत्र विशिष्टप्रतीतो मानाभावादेताश्च संभवस्यानपायाच्चेति। सत्तात्त्विकविशिष्टसंबंधिनिष्ठो यः प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगिता न वच्छेदकं विशिष्टसत्तात्विकमपीति सत्तात्वात्ज्ञाने रित्यत्राव्याप्तिरतः प्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नेति। प्रतियोगिता न वच्छेदके तत्रावच्छेदकत्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता वच्छेदकता घटकसंबंधेन बोध्यते न विषयता संबंधेन घटत्वादिविशिष्टस्य ज्ञानादेः संयोगेन भावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणास्पद्यत्वा दिविशिष्टसंबंधिनिष्ठस्य प्रतियोगिताया विषयिता संबंधेन अवच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादेर्न तादृशा वच्छेदकत्वा प्रसिद्धिर्विषयि तया वृत्तमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता वच्छेदकस्य वदित्वादेर्वाङ्मित्रविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः समवा येनात्वे वच्छेदकत्वात् वदित्वादेर्न तादृशा वच्छेदकत्वात्तिवानिन्वे वदेत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिव्यधिकरणात्त्वस्य प्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणात्त्वविवक्षां व्यर्थं ज्ञाती समानाधिकरणाभावप्रतियोगिता वच्छेद

राम
१४८

कं यदि शिष्टसंबंधिनिष्ठादशाभावपतद्व्यत्वत्तदवच्छिन्नाभाववतिविशिष्टसत्तात्वविशिष्टस्यासंबंधत्वात्-इव्यत्वत्वस्य वि-
 शिष्टसत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च-लक्षणादप्येपितादृशद्व्यत्वाभावमादायेव विशिष्टसत्तात्व-
 स्पप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन गुराण्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादावतिव्याप्तिविरहादिति॥ अत्र ब्रूमः॥ प्रतियोगितावच्छेदक-
 वच्छिन्नानुपादानेहियत्प्रतियोगिताविशिष्टस्यानधिकरणहेत्वधिकरणतत्प्रतियोगितावच्छेदकं यदि शिष्टसंबंधिनिष्ठाद-
 शाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्विन्नयसाध्यतावच्छेदकमित्यर्थः॥ तथा च व्याप्तिः॥ वद्विमावधूमादित्यादौ महानसीयव-
 द्भिनिष्ठापावद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितातद्विशिष्टमहानसीयवद्वैरनधिकरणं सर्वतारितत्प्रतियोगितावच्छेदकवद्वित्वस्य॥
 वद्वित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन वद्वित्वादेरपि परिभाषिकावच्छेदकत्वात्-प्रतियोगिभेदेप्ये-
 काभावप्रतियोगितायाः अमेदेतगुराकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यातिव्याप्तिः॥ विशिष्टसत्ताभावस्य द्व्यत्वाभावस-
 मनियततया एकत्वेन द्व्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताया अपिसत्तानिष्ठतया गुरादेः प्रतियोगिताविशिष्टोधिकरणत्वेन द्व्य-

इत्यादिभिरपि

नच। पूरा अर्माय लविषि वसत

वर

गोमति

राम
१५०

एतद्भूतलविशिष्टसत्ताकान् जातेः आकां न्यत्वविशिष्टद्रव्यान् द्रव्यत्वादिग्राहैः सप्तकपेन शंभो गेन त्रिसाध्यतया प्राप्तव्यानिः ॥३॥

वचनः
संवेद्यमानः
न च

गितावच्छेदकीभूतगगनत्वस्यागगनत्वविशिष्टसंबंधप्रसिद्धापरिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात्तच्चसंबंधसामा-
न्यनस्वविशिष्टसंबंधित्वंवाच्यं। तथाचतादात्म्येनक्षयान्तियामकसंयोगेनगगनत्वविशिष्टसंबंधीप्रसिद्धावेतिवा-
च्यं। तादृशसंबंधिनिकालिकसंबंधेनगगनाभावस्यसत्त्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनगगनत्वस्यावच्छेदकत्वाभावा-
त्। नचतत्रिष्टाभावोपिसंबंधसामान्येनैगगनसंबंधिनिचनतेनसंबंधेनगगनाभावइतिवाच्यं। धूमसमानाधिकरणा-
त्तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्वयत्वत्वादेर्वद्वित्वविशिष्टसंबंधिनिसंबंधसामान्येनयोश्चाकाशाभावस्तत्प्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वात्तद्वद्वित्वादेरप्यवच्छेदकत्वापातात्। नापितादात्म्येनसंबंधित्वंप्रतियोगित्वंचवाच्यविशिष्ट-
सत्तात्त्वस्यसत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकतयासत्तात्त्वानुजातेरित्यत्रसत्तात्त्वस्यावच्छेदकत्वा-
पातात्। यन्नहेतुसमानाधिकरणात्तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकोयसंबंधस्तन्नसंबंधेनस्वविशिष्टसंबंधित्वेन
प्रतियोगित्वंवाच्यं। भवतिहिकालपरिमारासमानाधिकरणो गगनभेदः ४ कालिकसंबंधेनप्रतियोगित्वधिकर-

५०१०१०१०१०१०

मवा
२५१

राः तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूततादात्म्यसंबंधेनयतगगनत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठोयोभेदस्तत्प्रतियोगितानव
च्छेदकगगनत्वमिति। नचविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यापिगुणकर्मनिष्ठतयातत्प्रतियोगिताव
च्छेदकतादात्म्येनसंबंधेनसत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिवर्तते। योभेदस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकंविशिष्टतत्त्वमिति
यस्यसत्तात्वमिति सत्तावान्जातेरित्यत्राप्रतिरितिवाच्यंविशिष्टसत्तात्वस्यगुणसत्ताजातिसमानाधिकरणातादृशभेद
प्रतियोगितायाः सत्तात्वेनैवावच्छेदात्तत्रवद्विमान्धूमादित्यादौसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिबधिकरणा
धूमसमानाधिकरणासमवाससंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकंरूपत्वंवृत्त्यत्रिकालेअवयविनिर्
यसामान्याभावस्यसत्त्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायसंबंधेनवद्वित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठोयममे
षायावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽनावतत्प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यस्मिन्। नचस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभा
वेप्रतियोगिबधिकरणात्साध्यतावच्छेदकसंबंधेनववक्तव्यं। नतत्प्रतियोगितावच्छेदसंबंधेनतथाचवद्वित्व

राप
२५१

विशिष्टसंबन्धित्वेनोपारूपाभावःसंयोगेनस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाएवेतितत्प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्व
मितिवाच्यमितिवाच्यं।इदंजलद्वाराएकवत्जलद्वाराएकसंयोगात्।इत्थंसंयोगेनसाध्यतायांजलद्वाराएकसं
योगसमजाधिकरणात्तदशाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वंतत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायेनजलद्व
ाराएकत्वविशिष्टसंबन्धित्वेनजलपरमाणौसमवायावच्छिन्नाप्रतियोगिताकःसंयोगेनप्रतियोगिव्यधिकरणोपयोग्य
यद्यभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमित्युच्यते।जलपरमाणोरूपसामान्याभावस्याभावादिति।अत्रब्रूमः।यत्र
वच्छेदकेतदवच्छिन्नाभाववत्संबन्धत्वंप्रसिद्धं।तत्रतदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यंकरूप
पारिभाषिकावच्छेदकत्वंनिर्वाच्यं।यथाकालोद्यद्वाकालपरिमारादित्यादौगगनत्वमेवतत्रतदवच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभाववदसंबद्धत्वजातिमान्येयत्वादित्यादौ।~~संज्ञा~~तत्रस्वविशिष्टसंबन्धित्वेनोपारूपादिरूपमवच्छेदकत्वाच्च
मिति व्यवस्थितविकल्पाजुसारणायप्रथमः।तेनकालोद्यद्वाकालपरिमारादित्यादौगगनत्वविशिष्टसंबन्धि

॥ इति तत्त्वार्थसंग्रहः ॥
२ नारायण

भवा
२५३

नोऽप्रसिद्धत्वेपितद्वद्धिन्नाभाववदित्वाहिरूपस्यैवप्रसिद्धत्वात्रलक्षणसंभवइतिकेचित्। साध्यतावच्छेदकसंबंधसा
मान्येयद्विशिष्टप्रतियोगिकत्वयद्वद्धिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वापरिभाषिकावच्छेदकः कालोद्य
दवान्कालपरिमाणादित्यत्रतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकंगगनत्वंकालिकसंबंधसामान्येचगगनत्वविशिष्टप्र
तियोगिकत्वतद्वद्धिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वागगनत्वस्यपरिभाषिकावच्छेदकत्वसतिः। गगनाभा
वस्यप्रतियोगिव्यधिकरणात्त्वचश्वेत्तरीत्यानिर्वाच्यो। स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वेचविशिष्टोपादेयो। तेनप्रमेयधर्मत्ववि
शिष्टप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्यगुरुतयाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपिनसतिः। इच्छं चतादृशोभयाभावकृत्वावल
क्षणाघटकस्तेनविशिष्टमहानसीयवद्धिप्रतियोगिकत्वमहानसीयवद्धित्वावद्धिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभा
वस्यसंयोगसामान्येसत्त्वेपिनवद्धित्वस्यावच्छेदकत्वमिति इदंत्ववधेयं हेतुसमानाधिकरणाभावस्यप्रतियोगि
व्यधिकरणाभावस्यप्रतियोगिव्यधिकरणात्वनिरुक्तौप्रतियोगितावच्छेदकावद्धिन्नप्रतियोगिकत्वमपहाययद्वम

वदित्वा

राम
१५२

विशिष्टप्रतियोगिकत्वमात्रमुपादेयं तथाच साध्यावच्छेदकसंबंधसामान्येयद्वर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्ववच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचित्तत्पक्षवियोगिकत्वोभयाभावकृत्वत्वं तद्वर्ममित्रेयसाध्यतावच्छेदकं त
दवच्छिन्नसामानाधिकरण्यापेक्षानिरूपितावतैव प्रमेयधूमवानुवद्वैरित्यादावतिव्याप्तेः कालोद्यतवानकालपरिमाराणा
दित्यादौ चाप्यामेव रणं तादृशोभयाभावघटितं लक्षणं नादरणीयं धूमसंयोगसामान्ये प्रमेयधूमत्वविशिष्टतत्त्व
तियोगिकत्ववद्भूतधिकरणावयवगोलकानुयोगिकत्वोभयाभावकृत्वसत्वेनातिव्याप्तेरभावात्कृत्वपदद्वानात्रसंयोगसा
मान्येवद्वित्वविशिष्टमहानसीयवद्विप्रतियोगिकत्वधूमाधिकरणीभूतपर्वतानुयोगिकत्वोभयाभावत्वेपिवद्वित्ववि
शिष्टपर्वतीयवद्विप्रतियोगिकत्वपर्वतानुयोगिकत्वोभयवत्वात्पर्वतीयवद्विसंयोगस्य तादृशोभयाभावसत्वात्तत्र
तादृशोभयाभावकृत्वमिति नवद्विमात्रधूमादित्यत्राप्यतिरिक्तिकेचित्। तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसं
बंधेन यत्स्य विशिष्टसंबंधितं त्रिष्टोयस्तदन्तरसंबंधेन प्रतियोगिकव्यधिकरणोऽनावस्तित्वप्रतियोगितानवच्छेद

भवा
१५३

१५३

कतत्कत्वमित्यर्थः। गगनत्वविशिष्टतादृशसंबंधिनिगगनेवर्तमानोयः कालिकसंबंधेन तादात्म्यसमकर्मसंज्ञे
हमुक्तकर्मोत्पत्तिसमाप्तसंबंधिनिगगनाभावः सतादात्म्येन प्रतियोगिसमानाधिकरणावेति न तमादायगगन
नत्वस्यावच्छेदकत्वमितिः सत्तावान्नातेरित्यन्यतरसंबंधेन तादात्म्येन समवायेनैव गुराकर्मोत्पत्तिसमाप्तायाः असं
बंधिनिगुणसत्तात्वविशिष्टेसंबंधिनिवर्ततेयोऽभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव गुराकर्मोत्पत्तिसत्तात्वमिति ना
याप्रित्याहुः। तदपिन साधीयः। आकाशशब्दसमानाधिकरणावद्विमतशब्दादित्यवृत्त्यनियामकसंयोगेन सा
ध्यातायामप्याप्तेः। भवति हि सशब्दसमानाधिकरणातादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकसत्कत्वमित्युक्तं गगनत्वं
तज्ज्ञेतादृशसंबंधेन शब्दसमानाधिकरणावद्वित्वविशिष्टसंबंधिनिगगनेवर्तते च वर्तते यस्मादृशसंबंधेन प्रति
योगिव्यधिकरणोभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमिति वदोसाध्यतावच्छेदकीभूतवृत्त्यनियामकसंबंधेन ता
दृशगगनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात्। अतएव। यमसंबंधेन स्वविशिष्टसंबंधियस्य तेन तेन सं

येन

गगनेतादात्म्येन गगन
स्य च संबन्धेन २

एम
१५३

बंधेन प्रतियोगित्वधिकरणोपपत्तत्रिष्टोयो ज्ञापस्तत्प्रतियोगिता न वच्छेदक तत्कत्वमित्यर्थः । न च इदं सर्ववत् प्रमेय
 त्वादि निसमवायादिना साध्यायां व्याभिचारिणिसर्वतत्त्वपरिभाषिकावस्थाप्रतियोगित्वधिकरणाभावस्याप्रसिद्धे
 रिति वाच्यं । विषयता संबंधेन निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वस्वविशिष्टसंबंधानुयाच्छेदकत्वं न स्यात् विषयतया
 कालिकेन वा सर्वतत्त्वविशिष्टसंबंधिनिविषयतया कालिकेन सर्वतत्त्वविशिष्टसंबंधिनिविषयतया कालिकेन वा प्रतियोगि
 त्वधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यं । विषयता संबंधेन निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वस्वविशिष्टसंबंधानुयाच्छेदक
 त्वामयाभावस्यासत्त्वाडकरीत्या इत्यत्र नान्यत्वविशिष्टयभावे एव प्रतियोगिवैयधिकरणस्य प्रसिद्धिसंभवा
 त् । साध्यातावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वं प्रतियोगित्वं च वाच्यमित्यत्राग्रेत न लक्षणभिप्रायेणातो न तद्विरोध इत्याहु
 १ । न वा स्त । वाकोराववर्हितविकल्पार्थः । तेन यत्र तादृशप्रतियोगिता वच्छेदके साध्यातावच्छेदकसंबंधेन स्वविशिष्टसं
 बंधी अप्रसिद्धस्तत्र तादृशे चिन्नाभाववदसंबंधस्य विशिष्टसामान्यकत्वमनोपादेयो यत्र यदवच्छिन्नाभाववतिसा

स्थ २

म. वा. १५४

ख्याता वच्छेदक संबंधेन स्वविशिष्ट संबंधी अप्रसिद्धस्तत्र तदवच्छिन्नाभाववत् संबंधस्य संक्षिप्तं । तत्र स्वविशिष्ट
संबंधिनिष्ठाभावोत्पादिकमेवोपादेयं तेन कालो घटवान्कालपरिमाणो गगनत्वविशिष्ट संबंधिनोऽप्रसिद्धातद
वच्छिन्नाभाववद्विधादिकमेवोपादेयं । सत्तावान्मेयत्वादित्यादौ तसत्तात्वावच्छिन्नाभाववतिसामान्यादौ समवायेन संबंधत्वस्या
प्रसिद्धास्वविशिष्ट संबंधीत्पादिरूपमेवोपादेयमिति रक्ततत्त्वित्तिं इत्पादिनृणाद्वयत्वं तौ मेव व्यवच्छिन्नवैकल्यिकमेव कल्प
ः अतएवमिति त्वैककल्पता सूचनाय शेषे तदनतिरिक्तवृत्तित्वमित्यक्तौ एवं बहुषणाभाससमावा ~~नाभासा~~ नाभासाः नाद
राणीया इति प्राक् । प्रतियोगिता वच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यत्र सूचिं प्रकाशयति । अत एवेति । तदवच्छिन्नाभाववद्विधादि
विवक्षणादेवेत्यर्थः । त्ववृत्तिकत्वेपीत्यपिरभ्युपगमे तेन द्वित्वादिवद्विशिष्टमस्यापि विशेष्यविशेषणसंबंधेषु पर्या
प्तत्वं स्वीकारेनायं दोष इति सूचितं । अत्रेदं चिंत्यं । हेतुसमानाधिकरणीभावप्रतियोगिता वच्छेदकं यदि विशिष्ट संबंधिनिष्ठा
भावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्विन्नं यथा व्याप्ता वच्छेदकमित्यक्तौ विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमतेव द्विमाश्रमादित्यादावव्याप्ति

राम १५४

वदित्वेनेतिवाच्यः

महानसीयवदित्वस्यपारिभाषिकावच्छेदकत्वेनवदित्वेनदेदाभावात्तानचावच्छेदकत्वंवास्यपृथितिइतितद्वच्छिन्नमेववदित्वे
वत्तेतएवेतिवाच्यं।स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वंवदित्वेनप्रतियोगित्वेनप्रकृतलक्षणोऽप्रवेशात्किंतुपारिभाषिकावच्छेदकभिन्नत्वेन
तस्मात्तदघटितयसाध्यतावच्छेदकमिति वक्तव्यं।तदघटितत्वंचतरविषयकत्वंवाच्यंनेनमहानसीयत्वविशिष्टत्वेनवदित्वावि
षयकप्रतीत्यावदित्वस्यविषयीकरणाप्रतीतिविषयत्वंभवतिचवदित्वंमहानसीयवदित्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वाद्दशपारि
भाषिकावच्छेदकतायेनरूपेणातेनरूपेणातदविषयकप्रतियोगित्वंवाच्यंतेनमहानसीयत्वविशिष्टत्वेनवदित्वविषयकप्रतीत्यावदि
त्वस्यविषयीकरणान्नवदित्वस्यतदघटितत्वज्ञातिइयदिचएकमात्रप्रतिनवीजातीयमंकुरद्वयंतपरस्परविषयकप्रतीतिविषय
इति एतदंकुरस्यतादात्म्येनसाध्यतायांतदंकुरत्वस्यपारिभाषिकावच्छेदकत्वे एतदंकुरत्वेतदघटितंविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपेण
स्तीतिसंभाव्यते।तदाप्रकारतासंबंधेनयद्दुर्मवच्छिन्नकार्यतातोभिन्नायद्दुर्मवच्छिन्नकार्यताभवतीतिवाच्यं।भवतिहिएतदंकुरत्वप्र
कारकत्वावच्छिन्नायाकार्यतातदंकुरत्वप्रकारत्वावच्छिन्नकार्यताभिन्नविशेषविशेषज्ञानसाविशेषज्ञानतावच्छेदकप्रकारक

त्वंत।

भया
२५५

निश्चयस्य वाकाराणां तायां प्रमेयधर्मत्वादेरपि कार्यता वच्छेदकत्वं प्रसिद्धमिति मतं ननु प्रतिपोगिताधर्मिको भयाभावविवक्षायां
द्वितीयनवविधमवच्छिन्नत्वोक्तौ सत्तावान्तातेरित्यत्र सत्तात्वा नूनवृत्तिगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वा वच्छिद्यत्वं स्पष्टमवयवसंबंधवच्छिन्न
त्वस्य च जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्तादयो प्रिरत आह। एवमिति। स्वविशिष्टेति॥ सत्तासाध्यता वच्छेदकत्वेनाभि
मतं इच्छतादृशप्रतियोगितासामान्ये यदि विशिष्टसंबंधे निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदका वच्छेद्यत्वं यत्संबंधा वच्छिन्नत्वोभयाभाव
स्तेन धर्मरातेन संबंधेन व्यापकत्वमिति बोध्यं। गुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वा अयसंबंधे निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं सत्तात्वा
दिकमेव जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये तदवच्छेद्यत्वस्याभावादतिव्याप्रिरतः स्वविशिष्टेति। स्वविशिष्टत्वे सा
ध्यता वच्छेदकता घटकसंबंधेन तेन धर्मवान्द्वैरित्यत्र कालिकेन घटादेरपि धर्मत्वविशिष्टत्वात् धर्मत्वविशिष्टस्य संयोगेन यत्सं
बंधितनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं इत्यत्वादि तदवच्छेद्यत्वाभावस्य वद्विषयनिष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्तेपि नातिव्याप्तिः।
धर्मवान्द्वैरित्यादौ अनिवारिण्यसंबंधित्वं साध्यता वच्छेदकसंबंधेन वाच्यं नवकालिकसंबंधेन धर्मत्वविशिष्टसंबंधे

५३ गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान्तातेरित्यादौ

भया
२५५

भया
२५५

अथ च

निधुंसादौवर्तते यो भावः संयोगवच्छिन्नस्तत्प्रतियोगिता न वच्छेदकप्रसिद्धा कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं। घटाभावत्वा
देरेव तथात्वात् घटाभावस्य संयोगवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितायां लाघवाद्भावत्वेनैवावच्छेदात्। न चैवम
पितदवच्छेद्यत्वात्प्रसिद्धा कथमतिव्याप्तिः घटाभावस्य भेदप्रतियोगितायां घटाभावत्वावच्छिन्नस्य प्रसिद्धि संभवा
त्। अतएव वह्निमान्ध्रमादित्यादावव्याप्तिर्न भवति। तादृशघटाभावत्वावच्छेद्यत्वाभावेनैव नक्षत्राणामन्वयात्।
प्रतियोगिव्यधिकरणपादमप्येतदर्थमेवाभावेदेयं। अन्यथा संयोगवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यै
व धर्मत्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तदनवच्छेदकं घटाभावत्वादिकमेव वह्निस
मानाधिकरणभावप्रतियोगितायां तदवच्छेद्यत्वाभावस्य सत्याद्भ्रमवानुवन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः। अतियो
गितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणत्वेनैव दर्शयः। तेनाप्यंघरो घटरूपादित्यत्र समवा
येन घटत्वस्य साध्यतायां घटत्वविशिष्टसंबन्धिनिघटे समवायावच्छिन्नज्ञानाभावस्य विषयतया प्रतियोगिसमाना
धिकरणत्वात्संबन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणेऽतीततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावएव तत्प्रतियोगिताव
च्छेदकज्ञानत्वावच्छेद्यत्वसमवावच्छिन्नत्वोभयस्य घटरूपवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्येन वह्निमान्ध्र

मादित्याहो संयोगेन साध्यतायां वदित्वविति यो गिता वां सत्वेन वदित्वा न दृश्यते न हि शिष्टं निष्ठे घटाभावः कालिकसं
 बंधेन प्रतियोगि समानाधिकरण एवेति प्रतियोगि अधिकरणता दृश्याभावः प्रतियोगिता न वद्वेदकं घटत्वं न दद्वेद
 द्यत्वसंयोगावच्छिन्नत्वोभयस्य धर्मवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां च सत्वेन सत्तावान्जाते रित्यत्र बसतात्वविशि
 ष्टसंबंधिनिष्ठप्रतियोगि अधिकरणभावप्रतियोगिता न वद्वेदकं विशिष्टसत्तात्वं न दद्वेद द्यत्वसमवायावच्छिन्न
 त्वोभयस्य जातिसमानाधिकरणभावप्रतियोगितायां सत्वे पि च ना संभवोऽपि व्यापिर्वद्वेद त्वनियामकसंबंधस्य
 भावप्रतियोगिता वद्वेदकत्वे सर्वस्यैव धर्मस्य वद्वेदित्वादि विशिष्टसंबंधिनिष्ठप्रतियोगि अधिकरणभावप्रति
 योगिता वद्वेदकत्वात् न दन वद्वेदकत्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धा संभवः मेयत्वं त्वादेरपि पर्वताहो विषयिता संबंधा
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिता वद्वेदकत्वात् यद्विचरुद्वेदत्वाद्यभाववद्वि मदन्यतरत्वं वद्वि मन्निष्ठता
 दृश्याभावप्रतियोगिता न वद्वेदकं वद्वि मति संयोगेन समवायेन न दन्यतराभावसत्वे पित प्रतियोगिताया जाय
 वेन वद्वि मत्वेनैवा वद्वेदत्वात् विषयितादिरूपमधिकरणसंबंधावच्छिन्नतदभावप्रतियोगितायाऽपि वद्वि म
 त्वद्वेदत्वाभावत्वादि नैवा वद्वेदत्वात् धर्मिति विभाव्यते न दसंभवविरहै पि धर्मवान् च दे रित्याहावति व्याप्तिरु
 तद्वेदत्वे च भेदप्रतियोगितायां प्रसि

नवछेदकतेन तद्वच्छेद्यत्वसंयोगवच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विच्छिन्नत्वोभयाभावप्रतियोगिता १

करीत्याह दत्वाद्यभावधूमवदन्यतरस्यैव धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता सामान्ये सत्त्वाहतः प्रतियोगित्वमपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यं। इत्थंच धूमत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठादृशभावीयसंयोगवच्छिन्नप्रतियोगिताया अनवच्छेदकधूमत्वायोगोलकावृत्तित्वादितदवच्छेद्यत्वस्य तादृशप्रतियोगितायां सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरिति ननु तथाप्यव्याप्तिः कालोजगदाधारकालपरिमाणात् इच्छिरज्ञानं सर्ववत्तन्मिषसविषयकत्वादित्यत्र कालिकविषयितासंबंधाभ्यां साध्यतायां तेन संबधेन जगदाधारत्वमवतिविशिष्टसंबंधिनिमहाकाले इच्छिरज्ञानादौ च तेन संबधेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्याप्रसिद्धेः। नच महाकालान्यविशिष्टघटाभावस्य इच्छिरज्ञानान्यत्वविशिष्टघटाभावस्य तथात्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं। तथापि महाकालमात्रहतिविशेषणताविशेषेण इच्छिरज्ञानमात्रहतिविशेषणताविशेषेण च साध्यतामव्याप्तेरपरीहारात्। तेन संबधेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणस्याप्यत्राप्रसिद्धेरिति चेन्न। स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायां यद्धमविच्छिन्नत्वयत्संबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावः तेन तु समानाधिकरण्येनैव भावप्रतियोगिता सामान्ये तद्धमविच्छिन्नत्वयत्संबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वं ता

भवति हि सर्वत्र विशिष्टसंबंधिमहाकालनिष्ठसमवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकघराभावादिप्रतियोगितायां सर्वत्रा
 वच्छेद्यत्वकालिकसंबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावकालपरिमाणसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितायामपितदुभ
 याभाव इति नाप्याप्तिः॥ धर्मत्वविशिष्टसंबंधे निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितायां धर्मत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगावच्छिन्न
 त्वोभयाभावसत्त्वेऽपि बहिःसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितायांतदुभयसत्त्वांतद्धर्मत्वान्वहेरित्या
 दवतिव्याप्तिरिति कृतं पल्लुवितेन॥ ननु प्रमेयधर्मत्वान्वहेरित्यादौ प्रमेयधर्मत्वे गुरुधर्मस्वविशिष्टे
 त्यादिपार्थिवभाषिकावच्छेदकलक्षणमप्याप्तं॥ स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकैस्तत्र
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिभेदस्यातिप्रसंज्ञकतया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षणीयत्वे प्रमेयधर्मत्वविष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
 स्पधर्मत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वलघुरूपसमनियतस्य गुरुतयानिव
 छेदकत्वात् एव प्रमेयवर्तिमान् धर्मादित्यत्र प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावलक्षणमप्याप्तं॥ प्रमेय

वहित्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतर्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशप्र-
 तियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाप्रसिद्धेरत आह ॥ तादृशेति ॥ तथाच प्रमेयवहित्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावीया-
 यायाप्रतियोगितातत्तदवच्छेदकभेदकत्वेदेवतादृशनवच्छेदकंप्रसिद्धमिति ताव्याप्तिः ॥ एवं पारिभाषिक-
 कावच्छेदकलक्षणमपि प्रमेयधर्मत्वाद्दोषेयमिति ॥ न च तादृशवच्छेदकमेव विशिष्यवस्तुमुचितमिति
 वाच्यं ॥ एकप्रतियोगितायाः अपि नानावच्छेदकानां विशिष्योपादाने गोदवाभात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोपा-
 दाने चलाघवादिति प्रतियोगित्वमिति ॥ प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावविवक्षायां स्वविशिष्टसंबन्धिनि-
 ष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनैव वाच्यं न तु पूर्वत्र तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियो-
 गित्वधिकरणत्वेनैव संबन्धभेदे साहाय्यदोषाभावात् व्यावृत्तिस्तु तद्व्याख्यानावसर एव प्रपञ्चितेति ॥
 नेह प्रस्तूयते ॥ एवमुक्तं रापि संबन्धित्वं स्वविशिष्टसंबन्धित्वं प्रतियोगित्वस्य चरमोक्तत्वेपि प्रतियोगित्वस्य
 व्यवहितलक्षण एव विशेषणदानात्तस्य प्रथममिदं शः संबन्धित्वस्य लक्षणद्वयेपि विशेषणदानात्तस्य चरम-

साध्यतावच्छेदक
 संबन्धेन संबन्धि-
 त्वप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वमिति

भा०

१५८

१५८

निर्देशः॥ अभावे प्रतियोगि वैयर्थ्यधिकरणं च वस्तु तत्त्वित्वात् अर्थ एव देयमित्यभिप्रायेण तत्र सर्वपक्षसमा
धानयोरप्यवतारणीयत्वेन च तस्य चरमनिर्देशः॥ ननु कालो घटवान् कालपरिमाणद्वित्यत्र कालिकसंबन्धेन
घटत्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणभावीयकालिकसंबन्धावच्छिन्नाप्रतियोगितावच्छेदकाप्र
सिध्दात्तदनवच्छेदकावच्छेद्यत्वमप्रसिद्धमतः॥ आह॥ कालिकेति॥ अजित्येति॥ अतीततत्तदुत्पत्तिताव
च्छिन्नानधिकरणस्य विशिष्टसंबन्धिवर्तमानक्रियात्मकखंडकालोपाधिरेव तन्निष्पत्तादृशभावप्रति
योगितावच्छेदकं तत्तदुत्पत्तितावच्छिन्नमिति नाप्रसिद्धिः॥ कालोजगदाधारः कालपरिमाणद्वित्यत्र तु सर्वो
क्तदिशान्तराण्यसंग्रहीयकमिति॥ अभावश्चेति॥ अत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्मिन्कस्यचि
तत्त्वामान्यस्वकाप्रतियोगितावच्छेदकयत्किंचिदवच्छिन्नस्थानधिकरणं वाच्यं॥ अद्यैधमवान्वहेरित्य
त्रातिआप्तिः॥ धूमवतोपवर्तादेर्यत्किंचिद्व्यस्यत्यनधिकरणत्वेन तद्वृत्तिधूमाभावस्य प्रतियोगिव्य
धिकरणत्वात्तादृशप्रतियोगिव्यधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटाभावत्वावच्छेद्यत्वघ

१५८

दितोभयाभावसत्तादृशप्रतियोगितायां सत्तात्तद्वितीये इवत्वाभाववानुगुणत्वादित्यावद्याप्रिः। गुण
 त्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां गुणत्वाभावत्वावच्छिन्नायां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्याधि
 करणइवत्वाभावसंबन्धिनिष्ठाभावगगनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकगुणत्वाभावत्वावच्छेद्यत्वताह
 शसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयसत्तात्तगुणत्वाभावाभाववतोपि गुणस्मृतिपुत्वादिविशिष्टगुणत्वाभावात्म
 कप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणत्वात् नित्यादिविशिष्टगुणत्वात् नित्यत्वस्य विशि
 ष्टगुणत्वाभावाभावात्मकस्य गुणत्वानतिरेकात् तत्तीये धूमवाच्यहेतुप्रातिव्याप्रिः। धूमत्वविशिष्ट
 संबन्धिनो धूमाभाववत्पर्वतादेरपि धूमाभाववत्पर्वतभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशिष्यत्वाभावात् न
 तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपयत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वा
 तत्तादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यथाभावत्वादिमेव तदवच्छेद्यत्वसंयोगावच्छिन्नत्वोभयाभा
 वस्य बहिःसमानाधिकरणत्वात् तादृशभावप्रतियोगितायां सत्तात्त किंतु तादृशसंबन्धेन यादृशप्र

किंचि

गुणत्वाभावाभावात्मकस्य गुणत्वस्य

भा. ३३

१५८

१५९

ति योगिता वहेदका वछिन्नानधिकरणत्वं स्वविशिष्टसंबंधिनता दृशप्रतियोगितानवहेदकत्वं वाच्यं तेन न
तिव्याप्यादिदोषः एतस्य व्यावृत्त्यास्तु दृशव्याख्यानावसरावानुसंधेया मोलं मूलोपात्तं इदमीयं अवहे
दकलक्षणप्रविष्टं ननु मौलप्रतियोगिवै व्यधिकरणानुपादाने इह संयोगीद्वयत्वादित्यादावव्याप्तिरत आ
ह संयोगत्वेति संयोगत्वस्याद्वयत्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगिता वहेदकत्वेऽपि तदवछिन्नाभावव
त्ति संयोगत्वविशिष्टस्य संबंधत्वात्संयोगत्वस्य न परिभाषिका वहेदकत्वं तादृशवहेदकत्वं गगनत्वादि
कमेवेति तद्विन्नत्वस्य संयोगत्वे सत्त्वात्ताव्याप्तिरित्युच्यते इदमीये प्रतियोगिवै व्यधिकरणानुपा
दानेऽपि संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिरित्युच्यते गुण इति संयोगत्वावछिन्नाभाववत्ति संयोगत्व
विशिष्टस्य संबंधत्वेऽपि गुणदिनिष्ठाभावप्रतियोगिता वहेदकीभूतद्वयत्वत्वावछिन्नाभाववत्तसंब
द्धत्वात्संयोगत्वस्य परिभाषिका वहेदकत्वेन तद्विन्नत्वाभावात्ताव्याप्तिरित्युच्यते सकलद्वयत्ववृत्ति
त्वघटितं द्वयत्वत्वं नावहेदकमतोऽस्मादिति इत्यान्या समवेतत्वावछिन्नेत्युच्यते संयोगप्रतियोगि

३१

१५८

नहति
स

काभावमाहाय्यतिमात्रिंवारयति। इत्यन्तरेत्यपि कश्चित्। अबधेदकजज्ञणेन तद्वं प्रवेशयितुमाह। धूमवान् कश्चिद्
हेरिति प्रशान्तिमात्रिंवारणयप्रतिघोतिवैय्यधिकरणपदेहेतुप्रलेप्यमात्रिंवारणयतद्देयमितिभावः तदेवद
रपिति धूमवान्वहेरित्यत्र बहिःसमानाधिकरणभावीयसंयोगसंबंधो वच्छिन्नप्रतियोगितावधेदकं यद्यदुत्पत्तिका
लावधेदेन ततदवच्छिन्नाभाववति धूमत्वविशिष्टसत्वात्। धूमत्वस्य पारिभाषिकावधेदकत्वमनुपपन्नमिति ता
दृशावधेदकगगनत्वादिकमेवेति तद्विन्नत्वस्य धूमत्वे सत्त्वादिति व्याप्तिरित्यर्थः। येनेत्यादि। यदि यत्किंचित्
संयोगेनोत्पत्तिकाले पिवते ततदा योगेन कावृत्तिरित्यन्तावच्छिन्नाभाववदयोगेन कावृत्तिरित्यस्यात्। न धूम
वत्त्वेन तत्र धूमत्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वाद्धूमत्वस्य पारिभाषिकावधेदकत्वं स्यादिति भावः। अथ योगेन का
वृत्तिरित्यन्तेत्यत्र धूमत्वपदसंयोगसंबंधेनायोगेन कावृत्तिरित्यस्यावधेदकस्य संयोगावच्छिन्नायाश्च प्रति
योगिताया लाभायात् तदवच्छिन्नाभाववदित्यादिप्रथमविवक्षायां प्रतियोगिताधर्मिको न पोतावविवक्षा
यांचातिव्याप्तिः। प्रथमे गगनत्वरूपतादृशावधेदकस्य प्रसिद्धत्वात् तद्देदस्य धूमत्वे सत्त्वात् तृतीये धूमत्व
विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितानवधेदकं यदाभावत्वं संयोगावच्छिन्नप्रतियोगि

भा०

१६०

१६०

तायात्ताद्यवेनाभावत्वेनैव वा वच्छेदात् । तद्वच्छेद्यत्वस्य नैव प्रति योगितायां प्रसिद्धस्य संयोगावच्छेदस्य उभयाभावस्य
हेतुसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितासामान्ये सत्त्वादिति व्याप्तिः । मध्यमविवक्षायां तु नातिव्याप्तिर्गो
नत्वविशिष्टसंबन्धप्रसिध्या गगनत्वस्य पारिभाषिका वच्छेद्यत्वासंभवात् किंतु संयोगे साध्यतायां व्याप्तिः । दृक्
स्मादृशपारिभाषिका प्रसिद्धेरिति । न च प्रथमविवक्षायां कथमतिव्याप्तिः । हेतुसमानाधिकरणस्य योगे न
कथं दृशभावस्य प्रतियोगिता वच्छेदकं यदयोगे तत्कथं दत्तं तद्वच्छिन्नाभाववत्स्य योगे न के धर्मत्वविशिष्टस्य
संबन्धत्वेन धर्मत्वस्य पारिभाषिका पारिभाषिका वच्छेदकत्वादिति वाच्यं । प्रतियोगिवैध्यधिकरणानुपा
दानेनादात्म्येन साध्यतायां धर्ममात्रस्यैव तद्वच्छिन्नाभावत्वं संबन्धविशिष्टसामान्यकत्वेन तादृशावच्छे
दकाप्रसिद्धा व्याप्तिर्भवेत् । प्रतियोगितायां साध्यता वच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य विवक्षणीयत्वात् संयो
गावच्छिन्नप्रतियोगितायां लाघवेन नैव त्वस्यैवावच्छेदकत्वेनायोगे तत्कथं दत्तस्य प्रतियोगितानवच्छेदक
त्वेनातिव्याप्तेः सत्त्वादिति । वस्तुतस्तु - प्रयोगे तत्कथं दत्तस्य कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको भावः

१६०

कावेऽयोगोलकावच्छेदेन वर्तत इत्यविवाहं जस्य प्रात्रस्यैव कालोपाधित्वात् प्रवर्तते इति तादृशभाववदेव तत्र
 च धूमवत्त्वविशिष्टस्य संबद्धत्वात्साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाविवक्षणेऽप्यतिव्याप्तिरुक्त
 हेवेति । तथा चातिव्याप्तिवारणाय इदमीयप्रतियोगित्वेऽप्यधिकरणोपादानेऽपि संयोगेऽतत्वादित्यादावप्यति
 एतदुक्तसमानाधिकरणसंताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकाधिकरणभाववतिगुणेक
 पिसंयोगत्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वेतावच्छेदकलक्षणक्रांतत्वात् । एवं चातिव्याप्तिवारणाय मौलमपि प्रतियोगि
 त्वेऽप्यधिकरणमुपादेयमिति भावः । प्रतियोगित्वेऽपि । हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगिताव
 छेदकलक्षणनिविष्टाभावप्रतियोगित्वेऽपि । तथा च हेतुसमाधिकरणभावीयसंबंधावच्छि
 न्नप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकं
 यद्यत्तत्पारिभाषिकावच्छेदकमिति । एवमन्यलक्षणेऽपि योग्यधूमवान् च हेतुसमाधिक
 करणभावीयस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमयोगोलकमदत्तं तदवच्छिन्नप्रतियोगिता

॥

तदवच्छिन्न ५

काभाववत्पयोगो लके धर्मत्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वाभावद्येदकत्वज्ञतिः। यत्तत्त्वयोरनुगमाद्विशिष्यत
 तत्संबंधानां निवेशे विशेषणता विशेष स्पृनिवेशादेव सर्वसामर्मजस्ये संबंधांतरप्रवेशे व्यर्थेति शये
 नाह विशेषणता विशेषेति जातिमान्भावत्वादित्यत्र भावत्वसमानाधिकरणभावीयविशेषणतावि
 शेषावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं जातिमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वं तदवच्छिन्नाभाववतिसमवाये
 न संबद्धत्वस्याप्रसिध्या जातित्वस्य परिभाषिकावच्छेदकत्वज्ञतिः॥ अतो मध्यमप्रकारकमवलंब्य प्रति
 योगि वैष्यधिकरणानुपादानेपि व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिनिराकरणप्रकारं दर्शयति। यत्रेत्यादिना
 घटत्ववान् घटतद्विन्नान्यतरत्वादित्यत्र घटविन्नात्मकस्याभावीयविशेषणता न स वसंतमते च
 ते सानविषयतानि सत्त्वमव्यभिचारिणिरूपकाधिकरणस्यत्वादेः साध्यवन्निष्पद्यत्वात्मकस्या
 भावीयविशेषणतानसर्वसंसर्गमतेप्यतो ज्ञानविषयतानिरूपितविशेषणता विशेष मवलंब्यातिव्याप्तिर
 राणां नाह। तद्वत्त्वप्रकारकेति। नाघवमभिप्रेत्याह। साध्यवत्वेति। य इमं विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावी

यविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिता न बध्नेदकं हेतुसामानाधिकरणभावीयविशेषणताविशेषावच्छि
न्नप्रतियोगितावच्छेदकं तदस्य धर्मवत्त्वापकमित्येवमध्यमप्रकारपर्यवसितायेकालौघटवान्कालपरि
माणदित्वादावव्याप्तिः। तादृशपारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वादीनां प्रागुक्तपुण्या
तादृशत्वासंभवात्। एवं समवायेन गगनादेरपि धूमव्यापकतापत्तिः समवायेन गगनात्त्वविशिष्टसंबन्धप्र
सिद्ध्या गगनत्वादेरपि तादृशपारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावादतः प्रतियोगिताधर्मिको भयाभावजन्यमेव त
त्तु यंप्रकारं। साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वांशपरित्यागेन परिक्रुते तच्चावेति। विशेषणताविशेषस्य लक्ष
णघटकत्वे इत्यर्थः। यद्दुर्मेति यद्दुर्मः साध्यतावच्छेदकरूपधर्मः तत्संबन्धावच्छिन्नेति विशेषणताविशेषावच्छिन्ने
त्यर्थः। धूमवान्त्वे हेरितादौ हृत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायां धूमत्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकप्रमाविशेषमत्वात्तावच्छेद्यत्वाभावादित्यव्याप्तिरतः सामान्य इति
इत्थंबधूमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायां तदवच्छेद्यत्वाभावस्यासत्त्वादेव नातिव्याप्तिः॥

३०

१६२

वधेका

१६२

काजोघटवान्कल्पपरिमाणद्विधाहौतुकालान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावप्रतियोगितादशीप्रसिद्धेतिमाया
 त्तिरिति। अत्रयद्यपिसाधनसमानाधिकरणभावप्रतियोगितासामान्येयद्धर्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियो
 गितावच्छेदकत्वरूपतएवसर्वसामंजस्येनान्नरूपगर्भतायांजोश्रवणतयापिमुत्तेनज्जुपादानात्तद्वृत्तमेवत्य
 क्षणमुक्तं। यथासन्निवेशेचनवैम्यर्थ्यपरेतु। ननुव्यागर्भतायांअभिचारिण्यतिव्याप्तिः। वक्तृसमानाधिक
 रणधर्मवत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायांतादृशप्रमाविषयत्वात्मकप्रतियोगिरूपायां
 धर्मवत्विशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभातंयन्महानसद्वृत्तित्वविशिष्टतादृशप्रमाविषय
 त्वत्वंतदवच्छेद्यत्वस्यसत्वात्तस्मान्नसद्वृत्तित्वविशिष्टतादृशप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितारूपस्यमहा
 नसद्वृत्तित्वविशिष्टस्यापितादृशप्रमाविषयत्वस्यतादृशप्रमाविषयत्वानतिरेकात्तादृशप्रतियोगितान
 वच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावाभिधानेतुनायंशेषः। तादृशप्रमाविषयत्वत्वरूपतादृशप्रतियोगितानवच्छेदका
 वच्छिन्नत्वेनतदभावासंभवादिति। नचैवंवक्तृमान्धमादित्यादावव्याप्तिः। वक्तृत्वविशिष्टसंबन्धिनि

१६२

आभावप्रतियोगिता न व छेदकं यद् द्वित्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वं धर्मसमानाधिकरणसहानुसृति
 त्वविशिष्टता दृशप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायां विशिष्टता दृशप्रमाविषयत्वरूपायां तदव
 छेद्यत्वसत्वेन तदभावासंभवादिति वाच्यं। विशेष्येता दृशप्रमाविषयत्वे तदव छेद्यत्वसंभवेऽपि विशेष
 षणे तदभावेन विशिष्टे तदव छेद्यत्वाभावादित्याहुः। यत्र सहेतुविशेष इति। प्रमेयं वद्विमान्ध्र
 मादित्यादावित्यर्थः। तत्रैवेति। वद्विमान्ध्रमादित्यादौ तु प्रति यो गिता व छेदकसंबन्धेन प्रतियो
 गिव्यधिकरणस्य हेतुसमानाधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायां यद् द्वमविच्छिन्नत्वसंबन्ध
 त्वावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्येतावदेव सम्यग्मिति भावः। तेन कालो घटवान्कालपरिमाणा
 दित्यादौ साध्यतो व छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणभावा प्रसिध्दाना व्याप्तिः। यत्रासहेतुवि
 शेष इति पादः। प्रमादिक-असहेतौ व्याप्तेरभावेन तत्र त्वं ह्यस्य प्रसक्तत्वादिति। वदंती स्वरसंज्ञा
 ही जंतुः क्व व्याप्पवृत्तिसाधकप्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटितत्वज्ञापयेत्तयानिरुक्तं न ह्यस्य

वलघुतयोचितमिति। गौरवे सति घादृशवच्छेदकत्वविरहस्तादृशवच्छेदकत्वस्य संसर्गति या विभा
 ने गौरवज्ञानं विरोधि प्रवृत्ते च गौरवज्ञाने सत्प्रपिकं बुग्रीवादिमान्तास्तीति। कंबुग्रीवादिमत्वस्य
 अवच्छेदकत्वेने विप्रत्ययसत्ता द्वौ रवज्ञानेनैतादृशवच्छेदकत्वग्रहविरोधीत्यभिप्रायेण। गौ
 रवेति। अस्याः कंबुग्रीवादिमान्तास्तीति प्रतीतेः। तथा विधेति। कंबुग्रीवादिमद्यत्किंचिद्वाकि
 सत्त्वे इत्यर्थः। अतएवेति। यतएव कंबुग्रीवादिमान्तास्तीति प्रतीतेर्यत्किंचित्कंबुग्रीवादिम
 त्प्रतियोगिकाभावमात्रं न विषयः किंतु कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावएव प्र
 तएवेत्यर्थः॥ अन्वयाएकघटवति। अपि यत्किंचित्कंबुग्रीवादिमत्वमन्तेरभावसत्वात्
 त्रापि प्रमाणं स्यादिति भावः॥ ननु गुरुतयनिवच्छेदकस्य कंबुग्रीवादिमत्वस्यावच्छेदकत्वा
 वगाहना देवसशब्देन प्रमाणमतः प्राह॥ प्रमाणं चेति। तथा सति घटसामान्यशून्येपि

क

प्रमाणमवहारो न स्यादिति भावः। न चेद्देवं। यदि गुरोर्धर्मस्य नृप्रतियोगिता वच्छेदकत्वं। गुणादीति।
इहं इत्थं गुणात् गुणकमन्युत्वं सत्वात् इत्थत्वाद्देत्यत्र त्रयाणामेवामाश्रयत्वं स्यादित्यर्थः। लाघवेनेति।
गुणादिसमानधिकरणत्वं ताभावप्रतियोगिता वच्छेदकत्वत्वस्य इत्थत्वं ताभावप्रतियोगि-
ता वच्छेदकत्वत्वलघुरूपसमन्विधत्वात् न वच्छेदकत्वादिति भावः। एवता दात्मेन इत्थस्यापि न य-
था इत्थसंबन्धिनिष्ठेत्याद्यपेक्षाया इत्थत्वात्तीत्यादेर्लघुत्वादिति। ननु तत्तदवच्छेदकमक्ती-
प्रातिस्विकरूपेणोपादाहर्ण्यता वदभावकटा एव वक्तव्य इत्यत आह। तत्तदिति। ननु तादृश-
वच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावो न वाच्यः। किंतु स्वावच्छिन्नाभाववदसंबन्धहेतुमन्निष्ठाभावप्र-
तियोगिता वच्छेदकत्वसामान्यकोपो धर्मसिद्धमविच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसाध्या

वछेदकं तदवच्छिन्नसामाधिकरणमात्रिः। इयं गुणद्विधा द्वयनिष्ठाभावप्रतियोगिता वछे
 दकत्वावच्छिन्नाभाववदसंबंधमेव गुणवच्छिन्नाभावप्रतियोगिता वछेदकत्वसामान्यमिति।
 इयं निष्ठाभावप्रतियोगिता वछेदकत्वमेव तादृशं तदवच्छिन्नाभावस्य च द्वयत्वमेव
 त्वान्नगुरोरेव वछेदकत्वस्वीकार इत्यत आह। उपदर्शितेति। इयं वृत्त्यंताभावप्रतियोगि
 ता वछेदकत्वमेव प्रकृतेः स्वपदार्थः। तस्य न दुर्ज्ञेयत्वमतः। स्वत्वादीति। आदिना हे
 तुसमानाधिकरणभावप्रतियोगिता वछेदकत्वव्यक्तीनां प्रतिसिद्धिरूपेण शान्तत्वाभा
 न्येतादृशभाववदसंबंधस्य तादृशमशक्यत्वादित्यादेः परिग्रहः। यद्यपि धर्मत्वावछेदेन
 वक्षि मदन्या वृत्तित्वमिव गुणसमानाधिकरणभावप्रतियोगिता वछेदकत्वत्वावच्छि

त्रे इव दृश्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभाववदसंबंधत्वं सुग्रहमेव तथापीदृशज्ञा
नसामग्न्यभावदशयामपि निरुक्तयथाश्रुतमात्रे ज्ञानादनुमिते रानुभविकत्वात्ता यंप्रकारः संभवतीति
भावः॥ अतएव प्राणग्राह्यगुणत्वादेर्गुरोरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मत एवेत्यर्थः॥ केचित्तु
पूर्वेक्तरीत्यां व्याप्तेर्न दुहेयत्वमित्यस्वरसादत एवेति॥ अत्र हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं सधर्मः पारिभाषिकावच्छेदक
इत्येवरीत्या व्यभिचारस्य दुहेयत्वं तत्तत्प्रतियोगितावच्छिन्नां विशिष्टज्ञानासंभवेन तादृशव्य
भिचारज्ञानासंभवादिति व्याचक्रुः॥ अवच्छेदकत्वं तत्तत्संपूर्णं॥ ॥ व्याप्तिरक्षणा नंतरं सा
मान्याभावः पृथगेवेति ग्रंथस्यावतारार्थमाह॥ ननु एवेति॥ प्रत्येकमिति॥ महानसे पर्वती पर्व
हेरभावः॥ पर्वते महानसीयकहेरभावः इत्येवं चालनीत्यायेनेत्यर्थः॥ तत्र महानसाद्यवच्छेदकत्वेन

भा०

१६५

१६५

संस्तुत तत्प्रति योगिता तथा च तेषामभावात् नानां महानसाद्यवच्छेदेन यत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं त
तद्वद्विद्वत्त्वावच्छिन्नवैयर्थ्यधिकरणं तन्निरूपकं त्वर्थः ॥ तथा च यादृशप्रतियोगिताया यत्किं
चिदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्दशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न सूर्यघटिक
मिति भावः ॥ एवं वदित्वस्यापि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे तद्वद्विद्वत्त्वात् महानसावृत्तितात्
न तथात्वं ॥ तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणं तथा च यादृशप्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यत्र यत्किंचित्पदाप्रत्ययेन प्रति
योगितावच्छेदकसामान्यमेव धर्तव्यमिति भावः ॥ एवं सति वदित्वा नूयमादित्यादौ संयोगेन
साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिनाधिकरणस्याभावस्याप्रसिद्ध्या तत्कल्पविह
यप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेतुधिकरणहृत्प्रभावप्रतियोगि

१६५

तायां यद्भवति विच्छिन्नत्वसंबंधावच्छिन्नत्वोभयाभाव इति विवक्षा एव सा प्रयुज्या सत्याह। तथा
सतीति। जलरुदेरुदावृत्तिर्नास्तीति बुद्धौ सर्वेषामेव रुदावृत्तीनामभावो विषयधर्मोऽपि च रुदावृत्ति
रितितत्तद्भूमाभावस्यापि रुदावृत्तित्वे प्रतियोगितावच्छेदकतदवच्छिन्नं च वदितुं तस्य योगोलकेव
तत्ति एवेति तत्तद्भूमाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणभा
वात्। अभावांतरमादाय धर्मवान्वहेरित्याह वतिव्याप्तिरित्यर्थः। न च प्रतियोगितावच्छे
दकसंबंधेन प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणस्याऽसिद्धाकथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं। न च मात्रस्य
कालोपाधित्वानंगीकारे कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटादेरभावस्यैव तथात्वात्।
एवं विषयितासंबंधेन घटादेरभावोऽपि महानसादौ प्रतियोगिव्यधिकरणः। कालिकसंबंधे
न विषयिताहितावापदार्थमात्रस्यैव महानसादावभावेन केनापि रूपेण प्रतियोगितावच्छेदका

वधिनाधिकरणत्वस्य हेतुधिकरणेऽसंभवात् । तद्गीत्या चेदमनुगतं रूपं तदभावप्रतियोगिता
 नवच्छेदकमित्यंगीकृत्य वह्निमान्धस्यादित्यादौ बह्वित्वाद्यवच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धाप्रतियोगि
 ताधर्मिकोभयाभावविवक्षाणमुपेक्ष्य हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणभावप्रति
 योगितानवच्छेदकत्वघटितनशरणमंगीकरोषितदाधूमवान्वहेरित्यावन्तिव्याप्तिरित्याह । उपे
 क्षादिना । केचित्तु पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टस्य यत्किंचित्तक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य वा तद्रूपाभावस्याभाव
 एव साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणोभावप्रतियोगिकस्यापि प्रतियोग्याद्युतिरि
 त्तस्य विशिष्टाभावस्याभ्युपगमादिति । तदमत्पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टत्वरूपाभावभावस्यापि
 विशेषणतया तद्रूपवद्वृत्तित्वावधिभाभावनया विशेषणतया तद्रूपवद्वृत्तित्वरूपप्रतियोगि
 तावच्छेदकावधिर्नैनसमसंयोगेन सामानाधिकरण्यात् । अन्वयापूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टत

रूपस्याभावएवप्रति योग्यसमानाधिकरणत्वेनकुतो नोच्यते। अथ पूर्वज्ञ एव तत्त्वविशिष्टरूपस्या
 भावोवाच्य इति त्वावच्छिन्नाभावतया वाच्य इति त्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण
 स्तदाप्रवृत्तेऽपितुल्यः। अनेतु। आकाशाभावएवप्रतियोग्यसमानाधिकरणः। नचतस्यापि हृदा वृत्तित्वात्
 हभावोपितया। यस्य हृदा वृत्तेरभावाभावेन हृदावृत्तिर्नास्तीति प्रतेभाभावस्तदभावस्यैव हृदावृत्तित्वं प्र
 तियोगितावच्छेदकं कल्प्यते। आकाशाभावस्य च केवलान्वयित्वात् हृदावृत्तिरेकेण प्रतीत्यभावादिद्वेनति
 स्यप्रतियोगितावच्छेदकमिति। तदपितुल्यं। लौकिकप्रत्यक्षस्यैवविषयाधीनतयाऽतीन्द्रियसंक्षम
 द्यलोकस्यैवावस्थाभावेन तादृशप्रतीत्यभावादिद्वेः। नतस्य हृदावृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति।
 तस्यैवप्रतियोगित्वधिकरणत्वेऽतिव्याप्तसंभवात्। अभावात्तरेति। अनुगत रूपस्य तदभावप्रति
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽत्यर्थः। तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकेऽनुगत रूपावच्छिन्नसाध्यकेऽनुगत रूप
 त्वं तत्तद्रूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकं न वेति न विप्रतिपत्तिः॥ अभावाधिकरणकातिरिक्ताभावा

तासां ताधिगं एव तत्समस्तं त्वेव नाना मादपसि क्षिप्तं यन्मवैकादशेन निवेद्येनाधितः यत्तौ तत् ॥ अथ विवेकः ॥ श्रीगो ॥

भा

१६९

॥७

विन्न रूपवद्विनिर्दिष्ट

नभ्युपगमे सामान्याभावाभ्युपगं प्रापित तद्रूपाभावस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्योकारा किंतु
वायोरूपं नास्तीति प्रतीतिरभावद्वयविषयलीनवाः ॥ अतस्तत्ताभाववृत्तिरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वं रूपकाभावच्छेदेन रूपवद्वृत्तिर्न वेत्यादिकावाः ॥ अत्र घटोत्पत्तिद्वितीयहाले स्रजवायुसंयोगप्रागभा
वरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्वात् विधौ सिद्धसाधनमतः ॥ पक्षे ह्यसंतं तत्तद्रूपाभाववृत्तित्वात्
विधौ सिद्धसाधनमतः साधेभिर्ज्ञातं ॥ रूपसामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपवद्वृत्तित्वाद्वाधर
त्यतो रूपकालावच्छेदेनेति ॥ अत्र प्रतियोगिविशेषणं ॥ रूपवत्त्वप्रकारकप्रमादिशिष्यत्वाभाववृ
त्तितया इव्यत्वाभाववृत्तितया च सिद्धसाधनमतो ह्यसंतं ॥ रूपकालावच्छेदेन तद्वृत्तित्वविशिष्ट
इव्यत्वाभावस्य रूपसामान्याभावसमन्वितस्य सिद्धावपि रूपसिद्धिरेव समन्विता नामभावातामे
क्यादिति हिक् ॥ संशयान्यथापि प्रतिप्रमाणमिति प्रमाणत्वेन माचक्षे ॥ तथाच मूले पृथग्विशे
षाभावो विन्नः अन्यथा ॥ विशेषाभावमेव भावे संशयो न स्यात् ॥ प्रकारता विशेषसंबंधे कसं

१६७

शयाभाववाच्येदित्यन्यानुपपत्तिरित्यसंशयस्योक्तं तथाच सामान्यावहितप्रतियोगिताको
 भावः चावद्विशेषाभावप्रतिपादकश्चावद्विशेषाभावनिश्चयविशिष्टसंशयवत्त्वाच्च इत्यनुमा
 नेतात्पर्यं। अत्र च यं वाच्यं रूपं न वेति शब्देनापिलप्यमानः। सत्यं वाच्यं। उल्लेखवादिति। स
 त्वन्तपदेन विशेषणत्वप्रतिपादनादित्यर्थः। रूपविशेषकत्वेवापुष्टित्वतदभावेको
 टिवाच्योतयासतिप्रकृतानुप्रकाशमर्यादातयासतीति। प्रकृतेति। रूपभावनिश्चयप्रतिब
 ध्यसंशयस्यैव उक्तं त्वात्मानं रूपमात्रं साधकत्वेन प्रकृतोपयोगादिति भावः। रूपवान्ने
 त्मकोरूपवदयोऽत्र भावस्यैव कोटित्वं लभ्यते न तु भावैरुपाभावस्येत्यतस्तदभाववा
 न्वेत्तत्त्वं। नामेदं। नमस्तोक्तसंशयकोटिभेदः। शब्दसंदर्भमेव संज्ञायत्यनेनोक्तं शब्दसं
 दर्भमेव व्यवस्थापयति। विरुद्धयोश्चित्तादित्यादिना। कोटिविशेषकत्वे संशयत्वमप्यनुपप

भावे

य

भा.
५६८

१६४

नैकधर्मिकविरुद्धो भयप्रकारकज्ञानस्यैव संशयत्वादित्यतो न्यथा संशयत्वनिर्वचनं तदु
भयप्रकारताविरुद्धो भयप्रकारताविपत्ता। आवश्यकी तथा चेति। रूपं वा यौ रूपाभावो वा र
न्माकारकं संशय इत्यर्थः असौ संशयः। मतान्तरमाहुः। वायुवृत्तित्वेत्यादिना। ननु तथा सति प्र
कृतानुपयोग इत्यतः प्रकृतोपयोगं साधयति। अपि कुर्यादिति। तत्र द्वावप्येव दत्ततरं त
न्निश्चयस्येत्यर्थः तथा च रूपाभावनिश्चये तादृशसंशयोऽनुपपन्न इति रूपसामान्याभावात्
त्वे विशेषाभावनिश्चयदशायां वा यौ तादृशसंशयोऽनुपपन्न एवेति प्रवृत्तिप्रकृतोप
योगित्वमिति भावः। अन्यथा तादृशनिश्चयस्याविरोधित्वे अत्र कुर्यादित्येवादिना प्रति
बंधकाभ्रतज्ञानान्तरसंपादकत्वेनापि अन्यव्यतिरेकपौरुषेयासिद्धत्वात्स्वातंत्र्येण
प्रतिबंधकत्वकल्पने जौ रवमित्यरुचिं भावयति। अपर इति। यावदिति। यावद्रूपा

१६८

भावनिर्णय एव तादृशसंशयविरोधात्तदभावसंशयोक्तानुपपन्न इति भावः । इत्यस्येति वाक्यस्य
 तथा निर्णय इति । वस्तुगत्या यावन्तो रूपाभावास्तत्रायावन्ति रूपाणि च तदभावानां च निर्णयः
 प्रकृतेव तत्रैति भावः । तस्य प्रतिपत्तिरपि यावत्त्वा निर्णयस्याभावयावत्त्वा निर्णयस्य संशयोत्पत्ताव
 त्किंचित्करत्वात्तदभावनिश्चय इति । तथा च वस्तुगत्या यावन्तो रूपाभावास्तत्रायावन्ति रूपाणि च तदभावानां च निर्णयः
 शास्त्रभावनविरहसहकृतप्रतिबंधकरस्यार्थः । नन्वतिरिक्त रूपस्यापि सिद्धेः कथं तत्संभाव
 नेत्यत आह । संभावनावेति । ननु रूपत्वसोमानाधिकरणेन पार्थिवदित्रितयभिन्नत्वाभा
 वनिर्णयसत्त्वात्कथं तादृशसंभावनेत्यत आह । निवर्तते चेति । रूपत्वसोमानाधिकरणे
 न तादृशभिन्नत्वसंशयो रूपत्वावच्छेदेन तदभावनिश्चयादेव निवर्तते इति भावः । ननु प्रामा
 णिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह । विनापीति । तथा । च यमिचारेण तेषां प्रतिबंधकत्व

१६५

मिति भावः॥ अन्यथा॥ अर्धवत्तानमात्रस्य प्रतिबंधकत्वे तवापि सामान्याभावाभ्युपगमस्तस्य
 अप्रतिप्रसंगः। प्रमेयत्वादिना सामान्याभावनिश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्वात् प्रसंगगतं सचरुत्वात्
 सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चयः॥ ननु विशेषाभावानामेव चरुत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताकत्वे मिलितघटद्वये रूपं नामातिप्रतिष्ठापतिरतेरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाश्रयत्वेना
 तिरिक्तोऽभावमिदमेवेत्यत आह। अभावस्य चेति। अत्र यद्यप्यभावस्यापि तेन रूपेण ~~सामान्या~~
 पत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे विशेषाभावात्। अभावस्येति सामान्यतएवोक्तं। ननु विशेषण
 भूतस्य यावद्विशेषाभावाधिकरणस्य निष्प्रतियोगिकत्वात्। विशिष्टस्य न तथात्वं संभवता
 तिभावाभावं करवितृत्वमपि एतदेव भावेव विशिष्टभावापत्तौ सप्रतियोगिकत्वमत आह
 साविशेषः। तद्वद्वेदेन वेति। ननु यावद्विशेषाभावप्रतियोगितासौ वदेत्सामान्यावच्छिन्ना

यतः ५ भावे विशेषण २

१६५

तदा तादृशप्रतियोगिता कत्वविशिष्टस्याः भावस्य विशेषांतरवत्यपि संभवात् यावद्विशेषाभावाधिक-
रणवृत्तित्वस्य तत्र नावच्छेदकत्वं तथा च तत्रापि सामान्याभावधीप्रसंगस्य तच्चाह संभवति चेति ।
तथा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वसंभावस्य यावद्विशेषाभावाधिकरणवच्छेदेनैवेति भावः । इ-
दं च प्रोक्तं गुणोत्पत्त्याः सत्त्वेऽपि गुणन्यत्वविशिष्टसत्तायाः असत्त्ववत्तत्प्रतियोगिका भावस्य वि-
शेषांतरवतिसंभवेऽपि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वविशिष्टस्या भावस्य असंभवादिति । प्रतियोगि-
तायास्तत्र प्रतियोगित्वरूपायाः भेदस्याभावभेदकत्वेऽप्रतियोगिभेदपक्षोक्तदोषापत्तिरतोऽवच्छेद-
कभेदमाशंक्य निषेधति न चेति । भेदो वैलक्षण्यः तेन नाल्लघटत्वस्य घटत्वानतिरिक्तत्वेऽपि न दूषति ।
न त्वेऽभावभेदनिर्णयकत्वे । एकघटेति । निर्यामकाभावेऽनियमस्यानुपपत्तेरिति भावः अप्रवच्छेदक-
त्वेति । अत्र प्रतियोगिता वच्छेदकता वच्छेदकसंबंधः प्रतियोगिता वच्छेदकसंबंधः प्रतियोगिविशे-

वलं च अवच्छेदकपदार्थः ॥ अर्धोपादानात्मसमवायेन रूपत्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावात्कारि
 कतया रूपत्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावोऽपि न रतिः ॥ तदुक्तं न्योऽप्यभावतदुक्तत्वं नाभावायोः प्रति
 योऽपि विशेषणरूपवच्छेदकमेवाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धमेवादेव मेदरत्याह ॥ क्वचित्
 दात्म्येति ॥ सर्वेति ॥ धंसं सर्वकालान्ततदुत्वादेः जागभावेऽपरकालान्ततदुत्वादेः तथात्वात्
 तियोगितावच्छेदकत्वात् ॥ अन्यतरत्वादिना तदुभयसाधारणमेव मवच्छेदकत्वं न दुर्वचसतया
 ॥ सर्वेति ॥ तदुत्त्वस्यैव धंसं जागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि अनुयोगिताविशेषरूप
 पदसूत्रजागभावत्वविषयकत्वादेव विलक्षणप्रतित्यूपपत्तौ सर्वकालान्तत्वादेः प्रतियोगि
 तावच्छेदकत्वात्कल्याणादिति भावः ॥ ननु धंसस्य प्रतियोगिपक्षधिकरणसर्वकालावृत्तित्वं
 जागभावस्य च प्रतियोगिपक्षधिकरणपरकालवृत्तित्वं नियमतः प्रतीयते ॥ तिसंबन्धविधया सर्वपि

र कात्ता योरप्य वछे द क्त्वं क्त्यनेरत्यत आह किं चेति किं चेति प्रश्ने। तस्य अभाव भेदस्य। तत्र त्वरूप
दस्य। तत्र त्वरूपानतिरेकादिति भावः। तद्याप्यत्वमिति। यत्र प्रति योजिता वछे द क्तो भेदस्तत्र
तदवच्छिन्नाभावयोर्भेदरत्येवं गीत्यर्थः वैयर्थ्यधिकरणमिति। अत्र वछे द क्तत्वरूप भेदस्य अत्र
छेदकनिष्ठतया अभावस्वरूप भेदस्य वा भावनिष्ठतया वैयर्थ्यधिकरणमित्यर्थः। अत एव वैयर्थ्य
करणमिदं। इष्टं तदमाह। अत्र भेदेपाति। व्याप्य अभाव भेदस्य सत्त्वेपि व्यापकस्य प्रतियोगिता
वछेदक भेदस्य सत्त्वमविरुद्धं तथा च रूपत्वत उपत्वयोर्भेदेपि ताभावा भेदसिद्धिरिति भावः वैयर्थ्य
करणमिदं परिहृत्य इष्टयति। न चेत्तादिना तथा च रूपत्वा वछे न प्रतियोगिता नो भवस्तत्र
उपत्वा वा छिन्न प्रतियोगिता काभावादतिरिक्तत्वं उपत्वोतिरिक्तधर्मा वछिन्न प्रतियोगिता नृत्वा
तपराभाववदित्यनुमानमिति। भावः। अत्राप्रयोजकत्वमाह। मानाभावादिति। अत एव

उभे एते
तौ गते
गमते

धर्म

वृत्ति

तीसमं तत्तत्र च परस्परानवच्छेदकावच्छेदेन तत्तत्प्रत्यक्षं संज्ञो बाधक इति भावः। समाना समा
नाधिकरणे इति। इदं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतीतिरिति ज्ञातुं प्रतियोगिताव
च्छेदकसंबंधां गच्छादरेण। अन्यथा समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्य व्यतिरेकितया के
वलान्न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेन सममेव स्यात्तु पक्षे इति। आकाशाभाव एवेति। य
द्यपि आकाशाभावस्यापि व्यधिकरणसंबंधत्वात् समानाधिकरणसंबंधे इत्यनेन गतार्थता
नयाप्यतिरिक्ताभावकृत्यनमिमांशे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमस्तदाह ता
काशाभावस्यैव व्यधिकरणधर्मसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य ते बाधकाभावादित्या
शयेनेदमिति। तत्रैव शेषेति। मूलाद्यवच्छिन्नरक्षादिवृत्तित्वं किंचिदनवच्छिन्नं वगुणादिवृत्तित्वं क
चिसंयोगधर्मावत्वस्यावच्छेदकं एव तत्प्रतीतिरिति ज्ञातुं घटादिवृत्तित्वं किंचिदनवच्छिन्नं च बाधा
दिवृत्तित्वं रूपाद्यभावत्वस्यावच्छेदकं एवं किंचिदनवच्छिन्नं घटादिवृत्तित्वं समवायेन गोलाद्य

५०

११२

भावस्य स्याद्वहेदं कं का लिङ्गतया गोत्वा भावत्वस्य तद्विर्नपशा वह्निन कौ लं काल वृत्तित्व प्रवहे
 दं स मवायेनाकाद्य भावस्य तु न किंचिद्वहेदं कं व्याप्य वृत्तित्वादिति। विशिष्टस्य तत्वे र्वोक्तिरे
 वोऽतस्तद्वहेदेनेति। घट पठेति अ व्याप्य वृत्तित्वं गोत्वादाति व्याप्य वृत्तित्वं वा भिजेत्यतः घटा
 भावपटाभावादिभेदः। तत्र त्वभावः तत्रेदभावस्वरूपः। न तत्रेति अधिकरण वृत्तित्वस्याभावा
 नात्मकत्वेन तदनंतरा भूतत्वात्। अभावस्वरूपस्य सा वृत्तिरत्वेन तदनवहेदकत्वाच्चेति। समानमिति।
 रूपत्वा वह्निन प्रतियोगिता कृत्वस्यपि तत्रेदूपा भावस्वरूपत्वात्। तत्रापि या वह्निरोपाभावा
 अधिकरण वृत्तित्वादेश नवहेदकत्वादिति। अभावस्य वृत्तित्वेति। तथा च घटवति पृष्ठस्ये घट पठे
 भयवदिति बुद्धेरिव यत्किंचिदूपा भाववति रूपवति रूपनास्तीति बुद्धेरप्यभाव इति भावः। उप
 तएवेत्यक्तमर्थविरणोति। अ व्यासज्य वत्तेरिति। तो ह प्रापति यो गिता। तिदिनैव वेत्तत्र

११२

त्वाह। अतिज्ञेति। व्यासज्यवृत्तिरे दोषांतरमाह। त्रिवेति। युगपदिति। मिलित्वा यदपरेया वद पा
 भावानां युगपदिदं पसन्निर्गमसंभवा दिति भावः। ननु निरधिकरण भावलोकि कप्रतिाति
 नस्त्येवातरं दियसंबधविशेषणतायाएव तथा हेतुत्वान्न तादृशधीरता आह। अपिचेति। प्र
 तरेण गुणत्वादिना। ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मलोकि कप्रत्यक्षे एव यावदाश्रयसन्निर्गमपेक्षा सा ४
 तदभावदशायां गुणत्वादिना तद्धोकि कप्रत्यक्षे न भवत्येवेत्यत आह। संबधविधयेति।
 यावदाश्रयसन्निर्गमसंबधविधया व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य लोकि कप्रत्यक्षे भवतीत्यभि
 यः। एवं चेति। व्यासज्यवृत्तितावच्छेदकप्रकारक व्यासज्यवृत्तिधर्मलोकि कप्रत्यक्षे एव या
 वदाश्रयसन्निर्गमस्य हेतुत्वात्। रूपं नास्तीति बुद्धेरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य संब
 धविधयेवमानादेकैकाभावसन्निर्गमपेक्षायाः स्यादियं च। ननु यावदाश्रयसंनिर्गम

भा

११३

१७३

संबंध विधया तदानीं न भवत्येव अतएव दंड पुरुषसन्नि कर्षदशा यो मे व दंडाति संयोग संबंधा
 शी लो कि क प्रत्ययः तथा च व्यासज्य वृत्तिता व छेदक प्रकृष्टत्वं न कार्यता व छेदकत्वे निवेश
 मत आह (यादु शरति) तत्र ता दृश ज्ञाने ते वां याव दा श्रयणं तदे दस्य याव दा श्रयाणं परं मे दस्य य
 छपित मे द ज्ञाने तत्र त ज्ञान स्या व श्य क्त्वा त त ज्ञाने स्वार्तं ज्ये ए हेतु त्वे ना भा व हि सा वि पा द व दा श्र
 यणं तदे दस्य याव दा श्रयाणं परं मे दस्य य छपित मे द ज्ञाने तत्र त ज्ञान स्या व श्य क्त्वा त त ज्ञाने स्व
 तं ज्ये ए हेतु त्वे ना भा व तथा पि पा र दा श्रय लो कि क प्रत्य हा मि जा ये लो दं त दु प ना त भा ने स त्य पि त
 लो कि क प्रत्य ह प्रति बंध क दोषा धि स त्वे का व दा श्रय स नि क र्षे तदे द ज्ञाना धि स त्वे पि व्या स ज्य वृत्ति
 ध र्मा ग्रा हा दिति त वि शो ष्य क्ता मा मि जा ये लो द मि त्य पि क श्रि त त द ज्ञाने त लो कि क प्रत्य र्मा
 भा वे तद मे द ज्ञाने भवे त द ग्रा हा त व्या स ज्य वृत्ति ध र्मा ग्रा हा ता व क्षि रे क पु त्का न्च य मू ष्या त्वा
 श्र य मे दे ति एक सि ने व वृ ह्ते मे द भ मे लो द्वि त्व भ म द श्ना धि त्य र्था ए ता व ता ज क्ते कि मा

तदेदज्ञाना

११३

७

यातमित्यत आह। न चात्रेति। अत्र वाचादौ विशेषत इति। अभावत्वादिना ग्रहस्य परस्परभेदज्ञानात् पक्षे
 नित्वेनाविंचित्करत्वात्। तत्र दूपाभावात्वादिना ग्रहस्य प्रकृतोपयोगिनः तत्र दूपात्वाद्यज्ञाने संभवा
 त। तद्यात्र वाचादौ रूपं नास्तीति तौ किरणप्रतीतिर्न स्यादिति भावः। न तु यावदश्रयभेदज्ञानादा न
 व्यासः न्यवृत्तिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति नैकरूपेण हेतुना द्वित्वत्रित्वसंयोगादिना धारणस्य व्यासः
 वृत्तित्वत्वेन स्यानु गतान्तिप्रसक्तस्यावकाशश्च यभेदज्ञानत्वस्य चाभावात्। किंतु द्वित्वप्रत्यक्षेन त्रि
 त्वप्रत्यक्षे वा तत्र दाश्रयभेदज्ञानत्वादिना हेतुत्वं प्रकृते वाश्रयभेदज्ञानाभावेऽपि रूपं नास्तीति प्रतीति
 मत्वात्। तथा हेतुत्वमेव न कल्पते इत्यत आह। दिगिति। दिगर्थस्तत्त्वं नास्तीति विषयता एव स्ये
 वाभावस्य कल्पनेन त्वनेकस्य एवं प्रतिबंधकाभावस्य कारणताया मय्यभावकृत्कारणत्वापेक्ष
 या एकत्वेव मलित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्कारणहेतुत्वेनाप्येवं रूपवतिरूपान्नानु
 त्यक्ता वरूपं प्रतिरूपाभावस्य कारणत्वं वाच्यं। न च रूपाभावकृत्त्वेन गौरवात्। अस्मिन्

तेतुक्त्वाभावत्वेनेतिदिक्। तस्यासंख्यवृत्तित्वस्य। तादृशप्रतियोगिताकत्वे व्यासंख्यवृत्तित्व
 स्य। इदं व्यासंख्यवृत्तित्वं तत्प्रतियोगिताकत्वेनेतिदिक्। तस्मिन्नेतिदिक्। ननु मं मतादृशप्र
 तियोगिताकत्वं तस्यासंख्यवृत्तित्वं च इदं कल्प्यं भवतामपि सामान्या वृत्तिरप्रतियोगिताकत्वं
 अतिरिक्ताभावश्चेति इयं कल्प्यतां यं मत्तु यतत्कल्प्यतां मयेत्यत्राधरमित्यत आह। कल्प्य
 नायेति। पुनरुक्त्यादिति। अतस्तत्ताभावेषु तदुभयकल्प्यनायमित्येव गौरवं र्वं ज्ञेति भावः। ननु प्र
 तियोगिताकत्वस्य व्यासंख्यवृत्तित्वं तत्प्रतियोगिताकत्वं स्वरूपमतो नाधिकं कल्प्यं तथा च भव
 तौ तादृशप्रतियोगिताकत्वमभावश्चेत्तन्मयकल्प्यनमिति गौरवं मत आह। विनिगमनेति। त्वया
 व्यासंख्यवृत्तित्वस्यातिरिक्तस्याकल्प्यनेमयापि प्रतियोगिताऽतिरिक्तान् कल्प्यनायातथाभक्तं
 यतं तेषां भावेषु एकप्रतियोगिता तत्र कल्प्यताम्या वृत्तिरत्वं कल्प्यं यथा भवतां तथास्माकं म
 पिकृतानामनंतप्रतियोगितानां सामान्या वृत्तिरत्वं अतिरिक्ताभावश्चेत्तन्मयत्रतुल्यत्वेपि वि

त्रिगमनाविरहादतिरिक्ताभावसिद्धिरिति भावः॥ ननु धर्मिकल्पनातो धर्मिकल्पनाया लघुत्वात्
 त्रिगोतिना कत्वस्य धर्मत्वमेव तत्कल्पने विनिगमकमनः॥ धर्मैति॥ यत्र धर्मिकल्पने धर्म
 धर्मिणोरुभयोरपि कल्पत्वं धर्मिकल्पने वैकल्येव कल्पनं तत्रैतन्मया वाच्यता रो न तु धर्मत्वेनैव
 लाधवमिति तदर्थरिति भावः॥ लघायसीति॥ भवतां कल्पना यत्र यं प्रपनु इयं अनंताधिकर
 णवृत्तित्वस्य विशेषाभावे बुद्ध्यादित्यर्थः॥ एवं सतीति॥ घटाभावः॥ सावदेकः कल्प्यते स्यान्तं
 धिकरणवृत्तित्वं च कल्प्यं तदपेक्षया कल्पनामेवाधिकरणनीतया प्रतीतिनिरासकत्वं लघि
 त्वाभावेन सिद्धेदित्यर्थः॥ वस्तुतो रूपं स्तानिधौ निर्यामं कृतया॥ तिरिक्ताभावे सिद्धे तस्यानंता
 धिकरण एव संबंधः कल्पनायति फलमुखमिदं गौरवं न दोषायेति भावः॥ नानाव्यक्ती
 तिरूपवान् दृष्टिबीत्वादित्यादावित्यर्थः॥ साध्यस्यैकत्वे विशिष्टाभावाद्यनंताकारेणाव्या

(शिक्षाप्रज्ञा)

कत्वैवतिष्ठति

नु=अवच्छेदकायदितलक्षणेप्रतियोगितावच्छेदकारवृत्तिनवैय्यधिकरणंनवाच्यं। किंतुप्र
तियोगिवैय्यधिकरणंनवाच्यविशिष्टसत्ताभावस्यप्रतियोगिसमाप्ताधिकरणतयाप्रतियोग्य
समाप्ताधिकरणपदेनैवतद्व्यपरागतमत्राह। अन्यथेति। अतिप्रसंगादिति। तथाचतद्व्यपरागत्य
प्रतियोगितावच्छेदकारवृत्तिनवैय्यधिकरणमवश्यंवाच्यमिति भावः। अन्यथाविशिष्टाभावस्य
स्यविशेष्यप्रतियोगिननुविशेष्यतत्रविशिष्टसत्तायाःसाध्यत्वेसहेतुत्वमेवतादृशसंबंधस्यसा
ध्यत्वेचव्यभिचारित्वमत आह। व्युत्पादयिष्यतेवेति। दंडाणुरूपोनास्तीतिप्रतीतौदंडविशिष्टपुरु
षस्यैवप्रतियोगित्वावगाहनान्नतुतादृशसंयोगस्येति भावः। ननुविशिष्टमतिरिक्तमेवेतिमतेनोक्तं
वरत्यत आह। द्वित्वादिति। तत्रहेतुमतिप्रतियोगितानव्याप्त्यरतिरिति भावः। तथार्थसंभवइति धि
यं। प्रागभ्यमतमशङ्क्यनिषेधेति। अन्यथेति। येनरूपणेति। तथाचतादृशप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकंय

ननु

मा.

११६

१७६

साध्यतावहेदं न दवच्छिन्नसामानाधिकरणं व्याप्तिरिति भावः। अयं फलत्वेन तादृशप्रतियोगि-
 त्वाभावः। तदभावावहेदकत्वं प्रतियोगित्वाभावावहेदकत्वं सर्वत्रैवेति रूपत्वस्यानतिरिक्तवृत्ति-
 त्वरूपावहेदकत्वस्योदणाय। ननु क्वापि रूपत्वसामानाधिकरण्येन तादृशप्रतियोगित्वाभाव-
 सत्त्वव्यवहेदाय। तथाच रूपत्वावहेदेन तादृशप्रतियोगित्वप्रत्ययस्य विशेषिनः सत्त्वेन दवच्छेदेन प्रतियो-
 गित्वावच्छिन्नाभावविषयककरणसंभवात्। रूपत्वादिना न दृष्टिर्वा निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्य-
 यस्य तत्तामोद्रेकितस्य दृष्टिर्वा निष्ठाभावप्रतियोगित्वावहेदकत्वस्याभावैरूपत्वे विषयइति भावः।
 ननु रूपत्वाद्यवहेदेन तादृशप्रतियोगित्वाद्यभावताने रूपत्वे स्वरूपसंबन्धरूपेतादृशप्रतियोगित्वा-
 वहेदत्वे तानमेव विशेषिननुभनतिरिक्तवृत्तिरूपत्वावहेदकत्वे ज्ञानमतेनोक्तप्रतीतिर्वाधिकृत्य
 तज्ज्ञाह। अतयेति। तेन रूपण प्रतियोगित्वाभावविषयककरणेनोदति। तथाच गुणघनवहेदक-
 प्रमेयत्वाद्यवहेदेन गुणघभावेपि सिद्धेदित्यर्थः। अत्रेष्टपत्रोदोषमाह। प्रमेयधूमत्वेनेति। तथाच

११६

पञ्चविंशतिस्तंभेति वा भावमिति योगान्नवधेः ७

अमेयधूमवान् वक्रैरित्यजोतिरित्यति भावः अथेति तथा च सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छे-
दकः तादृशप्रतियोगिताभाववच्छेदको यो धर्मस्तदभावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्याप्तिरिति भावः अदमवच्छेदक-
त्वमनतिरिक्तवृत्तित्वनियतं अनूनवृत्तित्वनियतं वा आद्ये असमानाधिकरण्येति असमानाधिकरण्यो-
क्तो यस्य यो जेतुं न कियवक्तव्यं तद्वृत्तित्वेत्यर्थः अथाववक्तव्यत्वातिरिक्तवृत्तित्वसामानाधिकरण्यप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वात् वक्तव्यमनुधुमादित्यादावव्याप्तिरिति भावः द्वितीये कंबुश्रवेति कंबुश्रीवादिपत्वस्य अमेयधूम-
त्वादेरिवानवच्छेदकत्वादित्यर्थः अतएव कंबुश्रीनादिपत्वादिता यदादेरसाध्यतापातादेव तथा च तादृ-
शप्रतियोगिताभाववच्छेदकं यस्याध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्युक्तौ अमेयधूमवान् वक्रैरि-
त्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः एवं प्रतिप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यतिरिक्तत्वं कुर्यात् तत्र साध्यसंज्ञायेति तथा
च सर्वलक्षणव्यधिकरणवक्तव्यमयोरपि व्याप्तिरित्युक्तं प्रकृते तु सामानाधिकरण्यतत्रवक्तव्यमयोरेव व्याप्तिरि-
क्तव्यतद्वृत्तिर्भेदः प्रतियोगितेति प्रतियोगितावच्छेदकान्यो न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तन्माभावयो रित्य-
र्थः अन्यनिष्ठसाध्यग्रन्थमदधः कश्चिदित्यनेन सूचितः सामान्यविरोधेति सामान्यसाध्यज्ञातीयसामानाधि-

राव

पञ्चविंशतिस्तंभेति वा भावमिति योगान्नवधेः ७

भा.

१११

करणासाधनजातीयत्वं। विशेषः साध्यासाधनसामानाधिकरण्यं। अथिक्कादिति। अथो न्याभावाप्रतियोगि
यत्साध्याधिकरणंतद्वितिसाध्यासामानाधिकरणमित्यर्थः। एकस्य साध्याधिकरणं साध्याधिक्यात्। यद्वत्कत्व
मित्यत्र तु अथो न्याभावाप्रतियोगित्यसाध्याधिकरणंतद्वित्वमित्यर्थतदप्रवेशाध्यायवमिति भावः। नाना
यत्नाति। नानाधिकरणं नानाव्यक्तिसाध्यवस्यतेत्यर्थः। साध्यस्य एकव्यक्तिवृत्तित्वे एको न दाविति प्रतीतेर न्यो
न्याभावाविषयत्वेनाध्यानेरसंभवः। साध्यस्यैकव्यक्तित्वे च यत्साध्यवत्वं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगित्वान्न
वच्छेदकमित्युक्तेः पितित्वात् साध्यादित्यतः साध्यतद्वतो नानात्वमुपदर्शितं। तत्र साध्यवत्त्वस्येति। तत्र इति मत्वस्य
तादृशान्योन्याभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वादित्यर्थः। ननु वकिमादधमादित्वा दो वक्तित्वस्य साध्यतावच्छेदक
त्वेन यदुपावच्छिन्नवत्त्वमनवच्छेदकमित्ति तत्र स एतमर्थं नैपिव क्लिप्तं योगादौ साध्ये व क्लिप्तं योगत्वस्य व क्लिप्तं
तं मूर्ति केत्वेन नानात्वात्कथं तत्र स एतमर्थं नैपिव क्लिप्तं योगादौ साध्ये व क्लिप्तं योगत्वस्य व क्लिप्तं
अंत्योपशं परास्वाश्रयप्रतियोगिकत्वादिरूपमात्रं क्लिप्तं मनुगमकमित्यर्थः। नन्वेवमपि व क्लिप्तं योगादौ
साध्ये व क्लिप्तं नैपुमिति स्यान्न तु व क्लिप्तं योगादौ नित्यात्वात् स एतमर्थं नैपिव क्लिप्तं योगत्वस्य व क्लिप्तं

१११

[illegible]

भा

११८

त

१७४

तिभावार्थः तथा च तत्ताभावविषयकप्रतीत्यावृत्त्याभावविषयकप्रमाणादृशं चामित्याद्यो वाननुत्तरं
 साधयति चेद्वद्वगदिना। अमेदनिश्चयसत्त्वे मेदज्ञानस्यासंभवादिति भावः। शिवातिष्ठि। वाविनष्टपुरु
 क्षोत्तनष्टति बाधकसत्त्वान्नत्रविशिष्टनारीनविषय इति भावः। बाधकवत्तादिति अमेदप्रत्य
 यित्वानरूपबाधकतादित्यर्थः। नन्वेवं गुणदावरिसंयोगिभेदेन सिध्येदत आह। यत्र चेति। ना
 तिप्रसंगः। कपिसंयोगी सत्तादिति शेषः। मेदवत्। मेदस्येव तदभावस्य। मेदभावस्य। संयोगस्य।
 तदभावत्वोपपत्तयेन अतियोगितावहेदकस्येति अभिप्रायश्च त्वित्वोपपत्तये संयोगात्मन रतिनदुपपत्तेः।
 मेदप्रतीतिदशायां अमेदप्रतीत्युपपत्तेः। अतः ताभावप्रतियोगिदृष्टानेन मेदप्रतियोगितावहेदकस्य त
 दभावत्वे व्यवस्थापयति चेन्मिमांसायां यथाहात्यादिना तनुत्तत्वात्तत्प्रतिबंधकग्रहविषयस्यैव तदभावत्वे
 प्रतियोगिभाष्यस्यापि अतः ताभावाभावापत्तिरत आह। अभाव व्यवहार इति। ननु कथं वा दभावत्वप्रतीते
 रमात्वा नुरोधा अमेदप्रतीतिरित्येव संयोगिभेदाभाव इत्यत आह। अधिकोपीति। अत्र व्याप्य च त्वित्वा

११८

दिनि। अत्रेव सः कपि योगाभिन्न इत्यादि प्रतीत्या अत्रावहेदेनैव कपि संयोगादि प्रेदाभावग्रहादिति भावः। अतः
 एव कपि संयोगि प्रेदाभावस्याभावाच्च त्वित्वादेवान्न तद्यानवाधकं संयोगात्प्रवृत्तत्वे संप्रवादिति। अथि नो
 असिद्धिरिति पक्षात्तानस्वरूपस्यासंभवमुक्त्वा विषयस्याप्यसिद्धिमाह। असिद्धिरिति सूत्रेण न कपि संयोगवत्प्र
 दशति प्रत्ययस्य संयोगविषयत्वे। संप्रवादिकमुक्त्वा प्रतिबंधकान्यविषयत्वेपि दोषमाह। नापीत्यादिना तानमिति तथै
 व्यनुमज्यते। एवमत्रेपि तत्त्वत्वस्यावत्तरत्त्वत्वस्य तद्वैदस्य कपि संयोगि प्रेदवमेदस्य असिद्धिमुक्त्वा असंभवदश
 यति तद्वैति। तद्वैतिमात्रपर्यवसापितया तद्वैतिमत्तकतया तदेव दृष्टान्तेन उच्यते। न हति। अभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वा
 नुरोधेनातिरिक्तत्वस्वीकारेत्वाह। अन्यथेति। अतएव बह्यमाणयुक्तेरेवापरास्तमित्यत्रे ततः नान्यः। सामान्यतर
 ति। अतः ताभावत्वप्रतियोगितावहेदकावहेत्तत्वादिता। अन्यथाभावत्वप्रतियोगितावहेदकत्वादिना वैत
 यः। विरोधः परस्परसामानाधिकरण्यं। सविरोधः। अन्यथा नुपपत्तिर्दशयति। न हति। नियमतरति। प्रत्यक्षेण स
 योगे पस्थितौ संयोगवत्त्वेन प्रतियोगिनोपस्थितिं भवेत्स्मरणमकतदुपस्थितौ तदसंभवादिति भावः। अ
 त्वाप्युपस्थितिः तत्राजिन्संयोगि प्रेदे विषय इत्याह। प्रतियोगिनीराविनि। तदनुत्पत्तौ वा। संयोगिनोऽनुत्पत्तौ वा।

दि.सि.

भा.

११५

१७९

योगनिप्रतीतेः संयोगात्प्राभाविषयत्वेन प्रतिपत्तिरिति कोटौ विशेषणमुद्रया संयोगस्योद्भवोत्प्रेवेति
भावः। उपभावेमात्रेति। मात्रपदेन विशिष्टपदेन विषयिण्यवच्छेदः। प्रतिपत्तिरिति न कथं विशेषणमुद्रया उद्भवत्वं
त्यत्र दृष्टं तः शिखीविनष्टरतिवदिति भूतिप्रयोः अन्योऽप्यभावाप्रतिपत्तिरिति वच्छेदप्रयोः विशेषो न संकोच्यतामि
ति पूर्वोक्तान्वयः। अन्योऽप्येति धरा न्योनाभावस्य परत्वसमानाधिकरणतया रस्यर्थः। ननु संयोगिभेदस्य गुणादौ न
संयोगसामानाधिकरणपदशब्देन विशिष्टो व विशेषः कल्प्यतामत्र आह। अत्र तेति। तथा विधकल्पनायां संयो
गिभेदस्य संयोगसामानाधिकरणकल्पनायाः। ननु न संयोगनिप्रतीतेः संयोगाभाविषयत्वेनैवोपपन्नानेतादृ
शकल्पनाबाधिकेत्यतः किंचेति। तत्राधातुधंसप्रतिपत्तिरिति तत्राधातुविशेषणधंसविषयतेति तत्र धंसत्वप्रका
रकप्रतीतेः सविशेषणोत्पत्तिरित्याद्येन विशेषणधंसावगतिरिति संभवति भावः। विशिष्टमिदं प्रतिपत्तिरिति। अत्र तु भेदत्वप्रका
रकप्रतीतेः कथं प्रत्यक्षाभावाप्रकारकत्वेनोपपत्तिरिति भावः। दंडादिनाशपागभावकाले विनाशदंडादिप्रतीतेः
धंसादिविषयत्वसंबन्धनाय संसर्गभावोति। नच स्विति। अतएव कारकत्वस्यानुपपत्त्या येन विषयाक
रणी। ननु अस्मायस्य तत्प्रकारकत्वांशो भान्तत्वापत्तेः। रं दंडजतविति प्रतीतेः। अतएव प्रकारकत्वस्यानुपपत्त्या

११५

५३

येन विषयीकरणदिति भावः। न संकीर्णति प्रतीते संयोगभेदविषयत्वे नोपपत्तिमाशङ्क्यति चेत्तिष्ठति।
न सप्तपत्नीतौ सामग्रीवशात्संसर्गभावविषयतापि प्रसज्येत्यतः प्रतिनियतविषयकशब्दमप्युपलब्धं भवमाह। यु-
ज्यते चेति। ननु पक्षे तादृशायामयं न श्यामरतिम्वल्लोकेन भवत्येव किंतु रक्षणीयं न श्यामरतिमत्र चेदानी-
यस्यामस्तत्त्वावहितं भेद एव विषयस्य तौ दृशयितुं वा निति। अत्र चेदानीं तदुक्तं तौऽप्रविधानदेद-
विषयत्वेनोपपत्त्यभावादिति भावः। अत्र लोके प्रतीकतदनुपपत्तेः संसर्गभावप्रतीत्यनुपपत्तेः भेदे व-
यतिरेकेण उच्यते। अत्र चिति। ननु यो निमित्तमाविनापि संसर्गभावबोधकत्वे भ्रूयते न-
घट इति। घटे संसर्गभावसत्त्वादिति भावः। तच्च पुरुषेन दंडरत्नादौ न जपदन्तपुरुषनिष्ठदंडसंसर्गभा-
वबोधे पुरुषोपस्थापकपदोत्तरसंज्ञमापदत्तानैकमरति तदभावात्तादृशमादौ न दंडसंसर्गभावधा-
रिति भावः। ननु भवतु रत्नरविशेषणत्वेनानुपस्थितदंडसंसर्गभावबोधे तच्छाहेतुत्वे रत्नरविशेषणत्वे-
नोपस्थितस्य दंडस्य नानुपस्थितपुरुषादनुकीर्णसंसर्गभावबोधे न पुरुषोपस्थापकपदसमानविभक्तिरपदा य-

भा० हि० सि०

१८०

विशेषणतया दंडस्य पदजन्योपस्थितिः कार्यता। अतएव पुरुषो न दंड इत्यादौ न पदजन्यपुरुषनिष्ठसंसर्ग
भावबोधः। भवति तु पुरुषो न दंड इत्यादावित्यस्ये राह। अत्र चेति। पर्वतो वृक्षो मान्ध्रमादिना दौ इतरविशेषण
नोपस्थितस्य वक्त्रेऽपि एकवाक्यताभावनो धेप्रतु बर्धविशेषणत्वे न हेतुवर्धविशेषणत्वेन जन्वयादनात्रेति वि
शेषणत्वे स्मेति च। विशेषणमात्रपरमिति। तथा च प्रतु नोन स्मार्थेताम्यर्थमिति भावः। तथा च ति। हं हि पदस्य
दंडपरताया दंडो पददंडो पदयोर्मविशेषण इति इतरविशेषणत्वेनानुपस्थितस्यपिन ज। अनुयो गितिसप्तमां
विना तथा नो धे जै नोन दंडीत्यत्रापि न चास्यादिति। तथा स्यादिति तथा च तन्न वक्तव्यमन श्रुते क दोषा प्रातर
निभावः। नै नोन दंडी घटो न स्यात् इत्यादौ दंडपदशक्यमप्यसि मभि व्याहृत न ज एव ता दश बोधसामर्थ्यक
मितितत्पदघटितमेवोक्तं हतं नान्न एतै नै नोन दंड इत्यादौ संसर्गभावप्रतीत्यापादनेन। अभाववधात्कारिक
त्वेति। तथा च यत्राभावमात्रं न जर्धस्ति त्रैवानुयो गितिसप्तमपेक्ष्या। अर्थस्याभाववत्तादात्म्येनानुयो गित्यन्वये
तु न तदपेक्षेत्याहायः। एवं चेति। सर्वत्रैव संसर्गभावबोधे सप्तमपेक्ष्या यमित्यर्थः। इत्येति वैय्याकरणमते

त्रैवैत्रो न दंड इत्युप

नर

१८०

निपुणतरमिति। ननु यतिरेकेण यत्र येन संबंधेन भावान्वये। नु को जिनिस सप्रवेक्ष्यते यथा भूतत्वे यदस्यादौ
 तत्रैव तत्संबंधावच्छिन्नपतितियोगिताका भावान्वये सप्रवेक्ष्यते। यथा भूतत्वेन यदस्यादौ। ननु पचति इ
 सादौ नु विनापि सप्रमां कृते राश्वयत्वं संबंधेना न्वयात् तत्रापि सनाप स्यतरति ननु वादेपतियोग्य भावान्वये न
 धौ नु ययोगज्ञेमावित्यनेन दर्शनीयत्वादिति भावः। नरपामस्यादौ सिद्धं ततो माह। नजरत्मादिव दंतीत्यने
 न। तद्वर्गवच्छिन्नवैधर्म्यं तद्वर्गवच्छेदकी भूतस्य एव हेदेन तद्वदवृत्त्यादि। अकृतेन राश्वयत्वं यदस्यादौ
 नज्योचति धिर्नृं वरपामस्यादौ वरपामत्वस्य विशिष्टत्वे तात्पर्यं। तथाचायमिदानीं नरपामत्वस्य राश्वयत्वं
 मत्वविशिष्टवृत्तिभिन्नवानयमिदानीमित्यर्थः। रक्तचक्षुःशयं च यदस्यामत्वविशिष्टत्वमिति नवाधः।
 वैधर्म्यं रक्तत्वादीत्यत्र सबादमाह। यदाहुरिति संबंधत्वस्य नियमयदित्वादाह। निरूपितं तत्त्वमिति सयोग
 त्वादित्येव तत्र वैशतिभावः। न ह्येतैति। तद्धिं गतत्वाध्याकानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकं अनुमितिसामान्य
 नु जभावत्वादिना हेतुमित्वेति भावः। चतुर्णामेव लक्षणानामाक्षेपादिवचनं न यदतरति तदुपपादयति। उर

को
 संवाह

जेदभाषावैतलकादि
 ती. भा. को.

भा

१८१

१८१

कारि

तैनेति नकावात्ताभावगर्भत्वेनमयोभावागर्भत्वेनद्वयोरेक्याद्विवचनमिति भावः स्वसमानाधिकरणे
 ति। द्वित्वसमानाधिकरणघटत्वपटत्वादीत्यर्थः एकैकाभावपतीति न इति यदोनस्तिपतीति न इत्यर्थः को घट
 पटौ। ननु द्वौ नस्ति इत्यत्र द्वित्वस्याधिकस्य भावादेव वैलक्षण्यमत आह। शब्दादिनेति। अत्यहो एतादृशानिश्च
 यकात्वे एकैकाभावात्प्राप्यसंनिवृत्तादिमत्वेन निश्चयान्नशक्योऽसिद्धेति शब्दादिनेत्युक्तं घट
 पटौ नस्ति इति शब्दबोधे घटत्वद्वयप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् न वगहनत्वात् शक्यो ननु पपन्न इत्युक्तो विषयानु
 गममिति। अत्रिद्वयघटप्रतियोगिक्यभावत्ववृत्तिरपटप्रतियोगिक्यभावत्वविषय इति अत्रानुगमपरमर्थः।
 द्वित्वाधिकरणेति। अभावे द्वित्वाशेषप्रतियोगिकत्वं द्वित्वाशेषे च घटत्वपटत्वेनादृशपतीतो प्रकारः
 सार्थः घटपटौ नस्ति इति शब्दबोधे प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् वगर्हित्वस्यानुभविष्यत्वादाह द्वित्वसमाना
 धिकरणेति। अत्र घटपटौ भयं नादृशेति। द्वित्वाधिकरणयत्किंचित् घटपटश्चेत्यत्किंचित् घटपटौ भयव
 तियटपटौ नस्ति इत्यत्रार्थः। द्वितीये प्रादुर्भावे द्वित्वसमानाधिकरणतद्वत्त्वपटत्वाद्यद्विन्नप्रति
 त्स

१८१

१८१

१८१

योगिताकाभावस्य तत्र सत्त्वादिति। वितायेदुष्पणंतरमाह। द्वित्वैसा मानाधिकरणेति। अतएव ह्यमा एष
 ब्रह्मादेव। अन्यतरंति। अपिना अन्यतरत्वं यदक्यदक्यत्वं तादेव नुस्तेव। यत्नति प्रसक्तधर्मेण उपस्थिते
 व छेदकत्वाग्रहेण बोध्यतितत्तत्त्वापकतावच्छेदकरूपवच्छिन्नप्रतियोगिताको। भावरत्वाद्येवमिचारा
 दिति। परंपरेति द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणाय यदपटसंयोगादिसंबंधेनेत्यर्थात्तादृशद्वित्वेति। यदपटोभयवृत्ति
 द्वित्वेत्यर्थः। प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टतयेव द्वित्वाधिकरणमैरुद्धेव। अस्तामन आह। द्वित्वा
 देरिति। प्रत्यक्षेककाजिह्वटपटवृत्तित्वेति। त्वोपस्थितिः संभवतात्पर्यतः। शब्देनापत्तिः। अतएव च विशिष्टा परस्मा
 नुपस्थितावपि शब्दादिनां न चाप्रत्ययादेव दोषां नृमाह। विरुद्धयोरपत्तिः। रद्वचविरुद्धतानि यामुक्तसंबंधेन
 वैशिष्ट्यस्याप्रसिद्धिसूचनाय। तत्र जलत्वविशिष्टस्य दधिवात्स्याप्रसिद्धेऽप्यर्थः। तच्च त्वेति। द्वित्वादेः कृत्वा
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि साध्येति। साध्ये साधनवन्निष्ठायां ताभावाप्रतियोगित्वस्य साध्यवतिसाधनव
 त्रिष्टान्मोक्षाभावप्रतियोगित्वस्य ज्ञानकायादित्यर्थः। तनुद्गदाभावप्रतियोगितायाद्रूपादिनिष्ठाया एव द्वित्वम

त्वं परमसिद्धिं बंधेन घटत्वं च तदुपनिता वहेदकत्वेना वहेदकं घनिता वहेदकत्वं चान्यत्र वृत्तित्वेना तेन एकयत्नत्वं
विपटमादाय द्वित्वं वत्तयत्नत्वे विघटीनस्त इति प्रतीतेर्नानुपपत्तिरित्येव मन्यन्नापि यथानुभवमूलं ननु प्र ३
यस्य प्रति योजित्वे प्रियत्वे कस्य प्रति योजित्वात्कथं समाधानं प्रत आह उभयत्र मेवेति ननु अवहेदका यदितल्लक्षणे
तदोषतादवस्थामत आह अश्रयमाणेति अश्रयमाणे अवहेदकां शोयं बल्लक्षणे तत्रेत्यर्थः तथा च साध
नेति अत्र प्रति योजित योरेकसंबंधावच्छिन्नत्वं विशेषणता विशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यं तेन धर्मवानुवद्रेदि
त्या दोषकिसमानाधिकरणभावप्रतियोगिता वहेदका योजितकमेदत्वादेर्विषयित्वादि संबंधांतरावच्छिन्न
धर्मवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता वहेदकत्वेन ह्येति न च विषयितया योजितकमेदत्ववच्छिन्नस्याभावाय विशेष
मणतयोयोः भावस्तस्य धर्मसमानाधिकरणत्वादेकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य प्रति योजितयोर्विशेषणोपनिमित्त
इति वाच्यं तादृशान्नस्याभावाय विशेषणतारूपव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नभावे योजितकमेदत्वस्य गुरु
तया तद्वत्कलधुयत्किंचित्पदार्थस्यैव विषयितया प्रति योजिता वहेदकत्वात् गुरुधर्मस्यापि अवहेदकत्वे प्र
तियोजिता वहेदका तायेनेन संबंधेन विवक्ष्यतायेति धेयं यवमावच्छिन्नैति यत्साधना वहेदकावच्छि

भा
१८२
१०३

माधितो
६०

नेत्यर्थः। तेन गुणकर्मत्वविशिष्टसत्तावानुजातेरित्यादौ जातिसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदक-
स्यद्वयत्वत्वादेः सत्तासमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न सति यथाश्रुतेः तु पप्रतिदर्शयति
एतेनेति। यावत्त्वमवच्छेदकेतदवच्छिन्ने भावे वा विशेषणतत्त्वमेणदूषणमाह। सर्वत्रेत्यादि। अवच्छिन्न-
स्येति। अत्र सिद्धिरित्यग्रिमं एव चिन्ता। अतिरिक्तमनुरूपमिति। वदिसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नानां यावत्तात्त्विकप्रतियोगिकयावत्तावच्छिन्नाभावो धर्माधिकरणोपात्यतिव्याप्तायावत्ताद्यनवच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं विशेषणतया चाप्रसिद्धिः। यावत्ताद्यनवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावत्तामभावस्याप्रसिद्धे-
त्यर्थः। आदिना तादृशयावच्छिन्नप्रतियोगिगुणोभयत्वादपि परिग्रहः। तथाऽप्रसिद्धिः। एवं च धिवात्यादित-
दौ तादृशानां घटत्वपटत्वाद्यभावानां एकाधिकरणप्रसिद्धेऽपि त्यर्थः। एतदूपवाचनस्य तादृशत्वादावभावस्य
भावमिन्नत्वविवक्षणे वक्ष्यमाणदिशा प्रसिद्धिसंभवाद्भूतं चाप्यशरतिव्यावृत्तां तादृशभावानां प्रत्येक-
निरूपितसामानाधिकरणविवक्षणे। प्रसिद्धिर्नास्तीति भूतमाह। रूपादिति। आपाति। घटरूपेतादृशयाव-
त्तमध्यनिविशिष्टस्य घटत्वाभावस्य पररूपे च पटत्वाभावस्य सामानाधिकरण्यमिति भावः। वदिसमानाधिक-

१८२

परिच्छेदः

दोतत्रद्वयप्रत्ययसिद्धिस्तौ प्रतीकारसंभवात्तत्रोक्तं ननु साधनसमानाधिकरणभावप्रतियोगि-
 जिनोपायंतो यद्वर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणभावप्रतियोगिनो यद्वैवाच्यतां कृतमवच्छेदकगर्भस्य **विशेषः**
 तथा धर्मवान्वक्तैरित्यादौ तादृशा ईधनान्मात्रनीत्यायेन धर्मवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽप्येगोलकभेदस्य
 धर्मवत्त्वभावाभावादत आह सर्वत्रेति। एकव्यक्तिकस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणयोगे लक्षणाध्या-
 त्वादौ धर्ममन्तरेति तदधिकरणवृत्तित्वपूर्वस्य एव वृत्तित्वादीत्यर्थः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे त्वाह। आदितिः शु-
 दिनादित्वादीनां मूलान्तरात्तु सारं एषिह। साधनेत्यादि। रत्नं च मूलैतत्प्रतियोगिकृत्यंताभावसमानाधिकरण-
 मित्यत्र तत्प्रतियोगिकृत्यंताभावसमानाधिकरणं यस्य साध्यस्येति बहुव्रीहिर्बोधः। रूपवान् दृष्टिवा-
 दित्यत्र यावत्तादृशाभावेऽप्युक्तत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तित्वेति नाव्याप्तिरिति भावः। तेनेत्यादि।
 रक्षिमान् धर्मान् दृष्टिवागंधवत्तादित्यत्रोत्पत्तिकालेरूपसामान्याभावस्य हेत्वधिकरणोत्पत्त्यप्रतियोगि-
 जिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न संभवतीति तत्रोक्तं समवेत्तसं

मान्याभावस्याभावसत्तैव। रूपवदन्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याभावरूपवत्याजसमवेतंजात्या
दिकमादायाव्याप्तिमिधानेतुप्रयोगोऽवपितितत्रोक्तं। भावभिन्नत्वविवक्षणेपिरूपधंसप्रगभावयोः
रूपसामान्याभावाभावात्मकतयासएवदोषरत्यतोऽप्येति। नचतद्यास्मिन्नेहसमानाधिकरणभावप्रति
योगितावच्छेदकंजलान्यत्वविशिष्टसत्तायांभावतेजोन्यत्वविशिष्टसत्तायांभावान्यतरत्वावच्छिन्ना
भावंस्पतेजोन्यत्वविशिष्टतायांभावस्यजलत्वसामानाधिकरणभावादव्याप्तिरितिवाच्यं। जल
तेजोन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्तायाएवतादृशान्यतरत्वावच्छिन्नसामान्याभावतयाजलतेजोन्यतरान्यत्व
विशिष्टसत्ताभावस्यैवतदवच्छिन्नाभावत्वंतत्स्यजलत्वसामानाधिकरणसत्वेनाव्याप्तेरनवका
शात्। तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याभावरूपत्वेपितदवच्छिन्नाभावस्यैकस्मिन्नेवोक्तविशिष्टभा
वेकाययितुमुचितत्वात्। अत्रवप्यमात्यंभावोभावभिन्नत्वविवक्षणेपिनेहसमानाधिकरणत्वं
ताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपधंसत्वंतत्तद्रूपधंसत्वंवातदवच्छिन्नप्रतियोगिताभावस्यतद्रूपधंसत्वं

स्पष्टिवाक्यदेर्नलत्वसामानाधिकरणभावात्तथैवाव्यतिरिक्तो द्वितीयाभावेभावभित्त्वावृत्तत्वे
 प्रथमात्मताभावेततोपादेयं। अतस्मान्नाधिकरणप्रदात्मताभावामकनेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रदात्त
 ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकप्रदात्मकजलत्वात्मताभावात्प्रदात्म्यध्वनिविद्युत्प्रजलत्वात्
 मानाधिकरणतयातथैवदोषरत्यतःसाधनसमानाधिकरणत्वंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितावच्छे
 दकत्वकाभावात्परंप्रथमात्मतत्पदानवन्वित्यज्ञानवाचित्येकावत्वादित्यत्रसाधनसमानाधिकरणस
 प्रकार्यवच्छिन्नप्रदात्मताभावप्रतियोगितावच्छेदकंयद्वत्त्वंविप्रयितयातदवच्छिन्नस्पर्शनादेःसमवायेन
 भावस्यनित्यज्ञानसमानाधिकरणत्वादव्यतिरिक्तिवाच्यं। प्रतियोगितावच्छेदकत्वयेरप्येकसंबंधावच्छि
 न्त्वस्यविवक्षणीयत्वात्। तथाचसाधनसमानाधिकरणयत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायापेन
 संबधेनयदवच्छेदकंतेनसंबधेनतदवच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताकायावतोऽत्यंताभावा
 यद्वर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणस्तद्वर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणमित्यर्थः। अत्रितुस्तुभावश्चात्रभावमि
 न्नरतिभावेनप्रतियोगिताभिन्नोव्यावृत्तरत्यर्थः। तथाचसाधनसमानाधिकरणभावीयभाववृत्तिर

तितिकर्षः ॥ ७७ ॥

भा. धि. सि.

१८५

१८५

योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकायावन्तोऽभावा इति वाच्यं उक्ता न्यतरत्वावच्छिन्नाभावो भाव
श्चेन्न हित्यति यो गि को ता घ ना दे क ए वा भा व स च ज ल त्व स मा ना धि क र ण ए वे ति मा व्य णि ।
अ भा व श्चे मा व च त्रि प्र ति यो गि ता व छे द का व छि न्न प्र ति यो गि ता क त्वे नै व त द भा वो वा रि त इ त्या कृ
न नु भ भा व प्र ति यो गि को भा व च त्रि प्र ति यो गि को वा भा वा धि क र ण को भा व आ च रं प ते धि क र ण त्म
क ए व त या च य ट धं स त्वा दि ता दा व ति व्या सि त त्र प ट धं स य ट धं स त्वं ना स्ती ति प्र ती ति वि च य म्
य ट धं स त्वा भा वा त्म क प ट धं स म् य ट धं स त्वा स मा ना धि क र ण म्प्रा त्प ता भा व त्वा भा वा दे व बा ध र ण त्म
प टा त्म ता भा व स म् य ट धं स त्वा भा वा त्म क म् य ट धं स त्व स मा ना धि क र ण त्वा त्म न ना भा व च त्रै र्ध ट धं
स त्वा भा व स्या धि क र ण त्म क त्वे पि भा व च त्रै र्ध ट धं स त्वा भा व स्या ति रि क्त त्वा त्म च य ट धं स त्वा स मा ना
धि क र ण त्वा त्म ति वा सि रि ति वा च्यं य ट धं स त्वा भा व त्वे नै क स प टा त्म ता भा वे ना वि ता द श प ती त्म प प ती
त त्रा पि त स्या न ति रि क्त त्वा त्म ए व य ट धं स भू त ता न्य त र द त्ति त्वा व छि न्न भा वो पि अ भा व च त्रि प्र ति यो गि
क त या भा वा धि क र ण त या वा धि क र ण त्म क ए वे ति मा दा वा पि ना ति वा सि वा र ण म न आ ह य ट धं

१८५

५८

सदति। प्रमाविषयत्वाय विशेष एता विशेषेण भावविवक्षेणो घटधंसत्वाभावमादाय नातिव्याप्तिवारण
 मत आह तत्प्रकारेति भावाभाववृत्तिरित्युक्तं स एतं घटधंसभिन्नो धंसत्वादावभावमात्रवृत्तिरपि
 घटधंसभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावो निरिक्तः त्वीकार्य एतदत्वरत्ने नैव रदीताति केचित्तु ज्ञा
 यत्वविशिष्टसत्तायं ताभावादिना रवोक्तोक्तस्योकाराय स्वसमानाधिकरणत्वं ताभावप्रतियोगिता
 वछेदकाव छिन्नप्रतियोगिता काभावत्वं व्यापकसाध्यतावछेदकाव छिन्नसाध्यसमानाधिकरणवृत्तित्व
 कत्वं संपुदितलक्षणार्थः ननु घटधंसो धंसत्वादित्यत्र धंसत्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगिता क
 छेदकं घटधंसत्वत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिता काभावत्वं च परंपरासंबंधेन घटत्वमनुगतं धंसत्वसमाना
 धिकरणघटधंसत्वाभावमरूपताभावादिनिष्ठा एव घटधंसत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावत्वमपि
 अभावाधिकरणकाभाववृत्तितया नाधिकाभाववृत्तितस्य च घटधंसत्वसमानाधिकरणपराभाववृत्ति
 त्वान्निरुक्तं रूपपत्रे रतिप्रसंग इत्यत आह घटधंससदतिव्यावृत्तः तनुष्ठं अभावे भावभिन्नत्ववि

ल

भा

१८६

१८६

२४

शेषणवैषम्यार्थात्। तत्पुष्पस्यैधर्मव्यभिचारिद्वयत्ववक्रिमत्त्वादिव्यभिचारित्वस्यैव सादावभावादसं
 गतिरतो बहुव्रीहिमावष्टे। स्वमित्यादिना यावत्त्वस्य चरमव्यभिचारिविशेषणत्वे एकव्यक्तिसाध्यत्वे
 वक्रिमान्धर्मद्वयदोषकाक्ष्याध्याधिकरणप्रसिध्याऽव्याप्तिरतिव्याप्तिश्चेतिसत्त्वघटत्वोभयवान्नसत्त्वा
 दित्यादौ भूतस्तेषां यावतामिति। एवं च स्वव्यभिचारिपदेन यावत्त्वस्य कर्मधारयानंतरं च घटीतत्पुरुषश्च
 तिभावः। यत्तदस्य साधनपरत्वेति व्याप्तिरतो व्यावष्टेसाध्यत्वेति। तु सप्तमीकस्येति। तथा च तादृशाभा
 वेऽस्मान्नाधिकरणमिति विग्रहः। तेन केवलान्वयिनितादृशाभावाभावस्याकाशादेस्मान्नाधिकरण
 प्रसिद्धावपिन सतिः। द्वितीयात्यंताभावस्य। द्वितीयात्यंताभावपदस्य विशेषणं विशेषणपदं। तेनार्थस्य
 तु सप्तमीकत्वाभावात्तामेदान्वयानुपपत्तिः। अयमात्यंताभावविशेषणत्वे यावदत्यंताभावपतिको
 तिनोऽप्रसिध्याऽसंभवस्यादिति। यावत्त्वस्य व्यापकत्वादस्य दुर्बलत्वादाह। तथा चेति धर्मवान्वक्तिरित्यादे
 रव्यत्वाद्यभावे वक्ष्यादिसामानाधिकरण्यसामानाभावसत्त्वादतो व्यापकत्वर्यंतं तत्रैव रासमादिनिष्ठसा
 मानाधिकरण्यव्यक्तेरभावस्य निरर्तभावत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामान्येति। न च द्रव्यगुणद्वयत्र

१८६

साध्यव्यापकतावच्छेदकं व्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वेन दवच्छिन्नप्रतियोगिताकेन तारूपाभावेन
 एव सा मा नाधिकरणत्वाद्यासिद्धिर्वाच्यता दशाभावत्वत्वव्यापकहेत्वधिकरणधेयतावच्छेदकत्वा
 भाव्यविवक्षितत्वात्वावच्छेदकत्वाभावेप्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणस्य नुपादेयत्वेन व्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभा
 वत्वेन व्यवृत्तिसत्तारूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया न व्यन्यत्वव्यापकतावच्छेदकमिति ध्येयं भवत्स
 ध्यव्यापकता भावीयविशेषणताविशेषणग्राह्यासंबंधभेदेन व्यापकत्वस्य निवेशितादृशभावत्वस्य
 विनाशत्वात्संगत्यापत्तेः न तु प्रमविषयत्वायस्वरूपसंबंधेन तस्यासिद्धिरेव तान्त्रयिनितादृशभावात्
 सिद्धिस्तदिति भावः तथाविधः केवलान्वयिनिताध्यव्यापकतावच्छेदकभूताशौकोभावत्वावच्छिन्नप्रति
 योगिताकाशाकाशाभावस्य भेदे भावात्संभवात्संप्रदायविदिति तादृशीति साध्यव्यापकतावच्छेदक
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकायावन्तौ भावाप्रत्येकतत्वेन त्वेयदधिकरणताया व्यापकतत्वेन त्वेयार्थवत्त्वावच्छि
 न्नन्यत्वविवक्षणे भूमाचक्रेरित्यादावती व्याप्तिः अत्राभावपदिततादृशयावदभावश्च न्यत्वस्य

स्व

भा

१८७

२२३

वहेरधिकरणताया व्यापकत्वादिति भावः। यद्यासन्निवेशे वैषम्याभावादनतीति। तादृशां तादृशा
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। अत्र दसिद्धेरिति तद्यार्थसंभवः। अप्रतियोग्येव। साध्यवन्निष्ठाभा
वाप्रतियोग्येव। रंधनवत्त्वादानां तु तादृशा भावप्रतियोगित्वात् न निरासः। इत्थं चातादृशा भावाप्रतियोगि
सिद्धायेव तदधिकरणताया धर्माधिकरणताया व्यापकत्वात् न संभवः। धर्मवान् न हेरितादौ तु अयोग्ये तदमेदस्या
पितादृशभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणताया श्ववस्याधिकरणताया व्यापकत्वाभावात् नातिव्याप्तिरिति भा
वः। रूपान्तरेण द्वित्वतत्तदधिकरणवन्नित्वविशिष्टत्वादिना। तद्यच्च तादृशा भावाप्रतियोग्यप्रसिद्धात् न सं
संभव इति भावः। अत्र ब्रूये पित्रे वत्तान्त्वत्तिया काशगदिरेव तादृशो भाव इति ध्येयं। अत्र तादृशाप्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वावच्छेदकत्वावच्छेदकतत्त्वमित्यतएव सामंतस्ये भावद्वयोपादानमनसि प्रयोजनमकमित्य
स्वरसः। केनि दादुरित्यनेन सूचितं। तत्संज्ञक्यस्य पौनरुक्त्यपरिहारायाह। अवच्छिन्नमित्यादिना। इत्थं च ता
माताधिकरणत्वावच्छेदकत्वादेव्या सित्वेव। संयोगसमवायमेवेनाह। धर्मत्वरव्यत्वत्वादेरिति

१८७

२२३

मिमत र्ववृत्तित्वस्यारण्यस्य दंडा दाव भाव नित्यतर र्ववृत्तित्वावच्छेदकं दंडत्वमेव कारणतेति भावः॥
 ननु दंडातस्य लेपि जात्या अय दोषात्कथंचन वच्छेदकत्वमपत्तत्वं तस्मात्तथापि नित्यसामानाधिकर
 ण्यवच्छेदकत्वे परिहृतं मत्ववच्छेदं शुद्धमवच्छेदकमिति भावः सामानाधिकरण्येति संबधित्वरूपेत्य
 र्थः॥ अधिकरणतयोः प्रवेशोदादात्म्येन व्याप्त्यसंग्रहस्ततो न न कत्वा दति। आदिना प्रतिपक्षित्वादिपरि
 ग्रहः। तथाच संबधिसंबधित्वनिवेशेन त्वधिकरणत्वमपत्तिभावः॥ अत्र वेति गुणवत्त्वाण कर्मान्यत्वे सत्त्वा
 दित्यादाविति भावः॥ विशिष्टसत्त्वात्वावच्छिन्नं यदुक्तं सामानाधिकरण्यं तदधिकरणं यत्तत्तस्याः कर्मादा
 वपिनत्तादिति भावः साध्येति तथाच गुणसामानाधिकरण्यविशिष्टसत्ताधिकरणत्वं न कर्मादाविति भावः॥
 प्रागसंभवानिः पर्वतो वक्षिमा न वेति संशयदशायं वैक्षिमा सामानाधिकरण्यविशिष्ट इव्यत्वन्यवत इत्यनिरा
 यत्तत्पत्तौ चित्वा वर्जितस्य वक्षिमा सामानाधिकरण्यविशिष्टं कर्मात्तत्त्वं न कर्मात्तत्त्वं व्यत्वनानवेति संशयस्यैव सं
 भवात्। तद्वर्जितं तद्वर्जितं सामानाधिकरण्यविशिष्टं धर्मं तिरस्य प्रत्यक्ष निरूपयेत्तद्वर्जितं तद्वर्जितं तद्वर्जितं

भा

१८८

मग्ननिश्चयस्य तद्वर्माभावग्रहाभावस्यैव वर्माभावग्रहाहकर्ममग्नभावस्य बाहेतुत्वमनन्यगतिरुतवाक्य
त्यनीयमित्याशयः अपमितिः अपमा लोको धर्मो वेत्ति संदेहदशयां वदिसामानाधिकरण्यवच्छेदकधर्म
त्ववधानपर्वतरयनिर्णयदिति भावः हृदयमिति च वच्छेदकत्वं न स्वस्वरूपसंबंधविशेषो ग्रेह्यत्वात् किं तु
स्वविशिष्टाधिकरणवृत्तात्पादिरूपं तच्च स्वत्वस्यैकजाभावात् विशिष्टधर्मत्वादेरनिर्णयदुर्यहमिति
भावः आद्यदोषमाह मेयत्वादिति द्वितीयेत्याह धर्मत्वादाविति तदभावेति साध्यसामानाधिकरण्य
भाववदवृत्तित्वमित्यर्थः कर्मादिति सत्तायां कर्मणि गुरुसामानाधिकरण्यं न स्तिति प्रतीतिरुक्त्यादित्यर्थः
न तद्यात्की न तदभाववदवृत्तित्वं विशिष्टसत्तात्वे गुरुकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तात्वे तस्यापि तादृशगुरुसामानाधिकरण्यभाववत्सत्तायां वृत्तेरिति भावः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमतेपि ह्यवगमाह अत्रि
धर्मव्यवावृत्तेन धर्मोपिवदिसामानाधिकरण्यभावसत्तात्वं तौ धर्मत्वेपि भव्यातिरिक्तिः अ
तिरिक्तेति साध्यसामानाधिकरण्यभाववत्तः अतिरिक्तत्वावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभावे बोध्यः

१८८

२२

॥ तेन धर्मवाचने रित्यादौ कस्यचिदतिरिक्तस्य जलत्वं देवत्वं अधिकरणवृत्तित्वाभावेऽपि न ह्यति
सामर्थ्यमस्य तेन ज्ञाया अपि गुणसामानाधिकरण्याभावे सर्वज्ञत्वाऽप्यतिरिक्तवृत्तित्वा
तः गुणवत्त्वं इत्यत्रादित्यादावव्याप्तिः ॥ तेर्विशिष्टैक रूपत्वाभावे व्याप्तिप्रकाररूप ह्यधर्मताज्ञानात्मकस्य
विशिष्टपदमर्शस्याप्यनुपपत्तिरित्यत आह साध्यासमानाधिकरणेति साध्यासमानाधिकरणेन
वर्तते स्वरविशिष्टाधिकरणवृत्तिवत्सामान्यस्य तत्त्वं च अवच्छेदकत्वेनाभिमतं धर्मत्वादि साध्यसम
मानाधिकरणमिनेऽदत्त्वादौ धर्मत्वविशिष्टाधिकरणवृत्तिसामान्यस्यावृत्तित्वात् धर्मत्वस्यावच्छे
दकत्वमुपपन्नं धर्मवान् च रित्यादौ धर्मसामानाधिकरणे योजोत्तरकत्वादौ वक्तव्यविशिष्टाधिकर
णवृत्तित्वसामान्यस्य सत्त्वान्नातिप्रसंगः ॥ तत्रापि इत्यत्रादिनिष्ठस्य वृत्तित्वविशेषस्यायोजोत्त
रकत्वादाववृत्तेर्वक्तव्यादावतिप्रसंगरत्यत आह ननु संबोजेन वक्तव्यसमानाधिकरणेन

भा

१८५

दादौ धर्माधिकरणवृत्तित्वस्य संयोगरूपस्य कालिकाधिसंबंधेन सत्त्वात्तद्वृत्तित्वानां तत्संबंधे
 न सत्त्वमवादिना वृत्तित्ववाच्यं तथा च संयोगेन वृत्तित्वस्य सामानाधिकरण्ये जात्यादौ समवेतत्वस्याप्र
 सिद्धा धर्मवद्वृत्तित्वस्य तादृशजात्यवृत्तित्वाभावादसंभव इत्यत आह। स्वविशिष्टेति। स्वं अवच्छेदक
 त्वेनापि मतं धर्मत्वादि। धर्मवान्च केचित्त्वादौ च वृत्तित्वादावतिव्याप्तिवारणाय यावदिति गुणवत्स्य
 त्वादित्यादावतिव्याप्तिरित्यस्य तिसृणां त्वेति। स्वविशिष्टे सत्यफलमाह। कर्मान्यत्वेति। एवं च तत्त्वावच्छेदक
 त्वमिर्वचने। मेयत्वादेरपि तादृशवाच्यं मेयादिना दौ मेयत्वस्य वाच्यत्वसामानाधिकरण्यभावरतिगणनादौ स
 त्वेपि वाच्यत्वसामानाधिकरण्यस्य गणनादेः सर्वस्य मेयत्वविशिष्टमेयाधिकरणवृत्तित्वादेवावच्छेदकत्वमु
 पपन्नमिति। अर्थः। मेयत्वमंतरूपयति। यत्त्विति। वृत्तिप्रमेयत्वमित्यत्र प्रमेयत्वस्य वेद्यत्वादिति मतमेव निष्क
 ष्यदर्शितं। मेयत्वादिनेति। तेन मेयादिति प्रयोगोपपत्तिः। अतिप्रसंगात्। इयत्वादिनापि धर्मादिनिष्ठत्वा
 दिव्यातिग्रहप्रसंगात्। संबधसामान्येन यद्व्याधिकरणं तदवच्छेदकमावाक्यमगदौ हेतुतावच्छेदकसंबधेन हे

मर

१८५

मन्त्रोपनिषद्भाष्ये १२ व १ धि २ एते भावनायै वाच्यते हेतु धि २ एते भावनायै वाच्यते धि २ एते भावनायै वाच्यते धि २ एते भावनायै वाच्यते

येन ३

त्वधिकरणवृत्तित्वाभावे सत्वात् समवायेन रक्ते साध्ये धर्मादावतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसंबंधे
नेति। इच्छां सत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवृत्तिकाले संबधसामान्येनावृत्तौ आकाशादौ हेत्व
धिकरणवृत्तित्वाभावे सत्वादतिव्याप्तिरित्यतौ येनेति। वक्रिमाधर्मादित्यत्र वक्रसमानाधिकरणे धर्मा
वक्रवक्रपादौ समवायेन धर्माधिकरणवृत्तित्वादव्याप्तेराहेतुतावच्छेदकसंबंधेनेति। वस्तुतस्त। यत्
तत्त्वयोरनुगमादावशक्यत्वाच्च विशेषणताविशेषणौ वावृत्तित्वबोध्यं। एवं च साध्यतावच्छेदकसंब
धेन साध्यवृत्तिविशेषणताविशेषणयदवृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणे पितेन संबधे
नावृत्तौत्येवं वक्तव्यमिति। कारणयत्वेति। वस्तुतस्त। तत्र व्याप्तिस्त्वादवारणे पिनस्तेति। प्रयोज्यसाधिके
नेव निग्रहरतिभावः। तादृशेति निरुक्तावच्छेदकरूपेत्यर्थः। तेन इच्छां विशिष्टसत्वादित्यत्र सामानाधिकरण
सत्तात्वयदितत्वेपि विशिष्टसत्तात्वस्य न ह्यति। नाल्धर्मत्वे धर्मत्वमेव तादृशधर्मो घटवदतिनातिप्रस
जः। स्वस्यापि स्वघटितत्वादनरेति धर्ममिति। धर्मत्वस्य धर्मशब्दभावत्वासमानाधिकरणत्वाविशिष्टाभा

२ अतिप्रसक्तं न पानति प्रसक्तं कथं नैव प्रसक्तं प्रसक्तं नैव प्रसक्तं

भा.

१८०

१९०

वस्तुत्रादि अक्षत इति भावः ननु तद्वदितत्वं च नदविषयकप्रतीत्यविषयत्वं तदभावस्तद्वदितत्वं तथा
च ननु दयगर्भतायां संदर्भविरोध इत्यत्र आह नदविषयकत्विति इत्थं च त्वाविषयकप्रतीत्यविषयस्त्वसमाना
धिकरणतादृशधर्माविषयकप्रतीतिविषयत्वं पर्यवसितोर्थः तेन धर्मत्वस्य नीलधर्मत्वभिन्नत्वाभावेऽपि
न ह्येति मिश्रमतमाह स्वरूपसंबंधविशेष एवेति अन्यथा नतिप्रसक्तत्वावच्छेदकपदार्थत्वे ननु गु
णवत्त्वत्वादित्यत्र सत्तात्वस्य गुणसामानाधिकरण्यनतिरिक्तवृत्तिवत्त्वाल्लघुत्वाच्च स्वरूपसंबंधरूपाव
च्छेदकत्वस्य दत्त आह विरुद्धयोरिति विरुद्धयोरपि जेत्वा स्वत्वयोरधिकरणोपमेयत्वादेर्द्वौ नावच्छेदक
पदार्थे नैव तत्र तं भावाभावयोरिति एकस्य एकधर्मावच्छिन्नस्य तेन धर्मवान्क्लेरित्यादौ वक्तव्यं नात्रेऽपि न ह्ये
ति तत्र विरुद्धाभावाभावाधिकरणे एकस्य एकसंबंधेन वृत्तौ अवच्छेदकावश्यकत्वे जाचां संमतिमाह
अतएवेति उपाधीति साध्यसामानाधिकरण्ये उपाधिरवच्छेदकसाध्याभावसामानाधिकरण्ये चोपा
ध्याभावो वच्छेदक इत्यर्थः ननु सत्तात्वस्य गुणसामानाधिकरण्यमात्रावच्छेदकत्वेऽप्युक्तविरोधपरिहारो
भावत्येव तत्रातिव्याप्तिरिति वेत्यत आह सत्तात्वत्विति विनिगमनाविरहादुपयावच्छेदकत्वविरो

१८०

३४

धात्रैकस्यावच्छेदकत्वमिति भावः। विरुद्धयोरित्यस्य फलमाह। अव्याप्यवृत्तेरित्यादिना संयोगतदभावयोरेका
वच्छेदेन विरोधो वर्तते एव परंतु प्रकृते तादृशविरोधो न विवक्षितः। एकधर्मिणिवृत्तित्वं योर्विरुद्धतयोक्ताह
प्रविरोध एव विवक्षित इति दर्शयित्वा संबंधभेदेन विरोधं दर्शयति। संयोगेन वक्तुं इति। अविरुद्धत्वादि
नित्यावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्या
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य बाधिकरणे एकेन संबंधेन वृत्ति
विरुद्धेत्यर्थः। तेन कपिसंयोगासत्त्वादित्यादावप्यवच्छेदकभेदापेक्षेति इष्टं। एकेन संबंधेनैकस्य फल
माह। व किमतीति। तद्वत्त्वत्वधर्मत्वेति। कपिसंयोगेन दृष्टत्वात् किं मान्द्रमादित्यादाविति शेषः। नम
मानाधिकरणवच्छेदकत्वविरोधः। न विनिगमना विरहेण। यथावच्छेदकत्वविरोधेनैकस्याप्यवच्छेद
कत्वेन सामानाधिकरणवच्छेदकत्वाभावात् संभव इत्यर्थः। न च नुमिति विरोधिव्यभिचारज्ञानावि
रोधितयान्नैतच्छ्रित्तानं चतुर्मिति हेतुपित्यत आह। व्यभिचारेति। तद्वर्मविशिष्टस्येति। साध्यतदभा

भा.
१८१

वयो निवतदुभयसामानाधिकरण्योरप्येकावच्छेदेन स्व रूपतो विशेषस्योक्तत्वादिति भावः ननु शाखा वि
शिष्टे वृक्षे के पितृयोगाभावात् ग्रहे पिशाखावच्छेदेन वृक्षे के पितृयोगवत्तात्तानवत् वक्षित्वविशिष्टे धर्मा
नधिकरणवृत्तित्वग्रहे पिचक्रिणावच्छेदेन धर्माधिकरणवृत्तिग्रहो नानुपपन्नः हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन
साध्या नधिकरणवृत्तित्वं नव्यमिचार इत्यत आह जलवेति परंपरयेति एतादृशव्यभिचारो नायक
नयेत्यर्थः एतादृशव्यभिचारानुनयनदशायां व्यभिचारान्तरधीकाले पिचक्रानुमितिरेतन्मते इष्टे वेति भा
वः व्यर्थविशेषणस्थले व्याप्यत्वा सिद्धिदर्शयति नालेति तुल्यं युक्तं न्यायाह एव वेति स्व रूपसंब
धविशेषस्यावच्छेदकत्वात्कत्व इत्यर्थः तस्मै च विना तत्कमनियतां न चैवं गुरु रूपेण प्रकृतव्याप्तिग्रह
णसंभवात्तदवच्छिन्नहेतुकानुमितिर्न स्मरानालधर्मादित्यादिप्रयोजनप्रयोजकानिगृह्यतः स्यात् प्रका
शान्तरव्याप्यमिधानेनायं दोष इत्यत आह तेन चेत्यादिप्रकारान्तरेति अत्यन्ता न्योमाभावादिगर्भ इत्यर्थः
तन्मतेपि नालधर्मत्वाद्यवच्छेदेन तस्यास्य ग्रहस्य नालधर्म इति प्रयोजनं निर्ग्रहस्य चाविशिष्टत्वादिति

१८१

भावः केचिर्नृतेनवेति तेनतत्समनियतरुधर्मस्यावच्छेदकत्वाभावेन। अपिभिन्नक्रमे। प्रकारांतरव्याप्ति
 वादिनांतत्रतत्रानुयोगेविप्रकृतव्याप्तिवादिनिमानः। गुरुरूपस्यस्वरूपसंबंधविशेषरूपावच्छे
 दकत्वात्स्वाकारादिति। एतज्जात्यानेवतेनचेत्यस्यहेतुत्वंसंगतमितिवाच्यं। शरीरजैरवकृतमनव
 छेदकत्वंव्युत्पाद्यत्वात्किंवाहुल्यरतमनवछेदकत्वंव्युत्पादयति। एवमिति। इत्यादीत्यादिना। कर्मरूपत्वादि
 जातिपरिग्रहः। सत्तावारणायसत्यंतं। कर्मत्वादिवारणायद्रव्यसमवेतो नचात्ररूपसमवेतत्वादीनांतावतं। त
 विनिगमनाविरहेणहेतुप्रवेशेजैरवातरूपत्वादि कमेवावच्छेदकमुचितमितिवाच्यं। विनिगमनाविर
 हेणहेतुरूपसमवेतत्वस्यासमवेतत्वादीनामवच्छेदकत्वेतद्वृत्तत्वेनरूपादीनांचतुर्विधातेरप्यवच्छेदक
 त्वेतत्संग्राहकगुणत्वस्यैवहेतुत्वप्रवेशेनगुणसमवेतस्यैवहेतुत्वप्रवेशौचित्यात्। अतएवाकारादस्य
 रूपतावच्छेदकतावच्छेदकंराष्ट्रात्त्वमेवनतुक्त्वादीत्युक्तं। गुणदायितौ। यद्वावाक्योऽनास्थायांसर्वसाधार
 णगुणत्वमेवसंम्यक्तत्वमवच्छेदकत्वं। एतन्मतरप्रयति। विरुद्धधर्मद्वयेति। तादृशव्याप्तौमानाभावादिति

अद्वैत

आत्मेवाहुल्येऽपि शरीरजैः

गुणत्वमेव साधारणं
 तद्वत्तत्त्वमेव साधारणं
 तद्वत्तत्त्वमेव साधारणं

भा.

१८२

विशि

अः सा वि

भावाः कथंचित्ति। व्यासव छेदकेन रूपेणैव हेतुप्रयोगस्य न्यायत्वात् रूपत्वात् स्मृत्यदेव्या सनव छेदकत्वात्
उच्यते रूपदित्यादिप्रयोगे निग्रहः स्यादिति भावः। स्वार्थानुमानाभिप्रायेणाह। तथापरा मशादिति। उच्यते गुण
कर्मन्यत्वमत्वादित्यादिमग्रहाय यद्वमं विशिष्टेति। हेत्वधिकरणताया अव छेदकत्वमव्याख्याये
त्वं गंधमस्य वृक्षसंबन्धित्वे धर्मत्वमव छेदकत्वमिति। दियं यविरोधं प्रथमत एव निरस्यति। अं यत्स्वित्या
दिना विरुद्धादिकालेति। अग्रावच्छिन्नकपिसंयोगे साध्ये मूलावच्छिन्नसंयोगविशेषस्य विरुद्धादिगवच्छि
न्नवृत्तिकस्य तद्वशादौ साध्ये तद्वृत्तस्य विरुद्धकालावच्छिन्नवृत्तिकस्याधिकरणताया साधाधिक
रणत्वाव छेदकत्वसंभवादित्यर्थः। अविरुद्धादिकालवृत्तिकयोपि असर्वमाह। नूनेति। वृक्षिभान्धूमा
दित्यादौ तादृशधर्मस्य वक्ष्येत्तयान्न न देशकालस्याधिकरणताया वक्ष्यधिकरणत्वाव छेदकत्वसं
भवादित्यर्थः। तुल्यवृत्तीति। तदुपवा नंतरसादित्यादौ परस्पराधिकरणतायाः परस्पराधिकरणताव
छेदकत्वेऽन्योन्याश्रयान्नैकमपि अव छेदकमिति भावः। उत्पत्तिज्ञाविषयतादृशा नोन्याश्रयेपि

अथ यो प्रसिद्ध

१८२

अहु विता नेना स्वरसः सन्नि तदी जेतु धमसोतादि ग्रंथस्य यथा आतापी संगतिः ॥ ६

वस्तु व्यवस्था विरह रति ध्येयं साध्याधिकरणता श्रूयादृत्तित्वरूपे नतिरिक्कृत्तित्वे केवलान्वयिन्या व्याप्ति
रतः स्वानूनेति स्व-अवच्छेदकत्वेनापि मतं धर्मसाध्याधिकरणत्वादि। अन्यनृत्तित्वं व्यापकत्वात् तत्पक्षमा
ध्याधिकरणतापरी हेत्वधिकरणतानिष्ठावच्छेदकत्वलाभाय बहुत्रीत्यनुसरणं। तथा च यदमविशिष्टहेत्व
धिकरणत्वात्मकस्वानून नृत्तिसाध्याधिकरणता केत्फलिभंगाय यदमविशिष्टहेत्वधिकरणता व्यापि
का साध्याधिकरणता सम्यग्मो व्याप्तिरिति कलितोर्थः। अत्र च अधिकरणता वय प्रवेशो गौरवं प्रकाशाय
ति। अत्र चेति। व्याप्तेर्विशिष्टे कार्यरूपतासं पादनाय व्यापकेति। अग्ररति। लाघवादन्योन्याभावगम
व्याप्तिरित्यादाविपर्ययः। ननु पाथे साधनादृत्तितया कथं तन्निष्ठासाध्यसामानाधिकरणवच्छेदकत्व
मत-आह। विशेषणतामिति ननु अवच्छेदके विशेषणतामापन्नस्यापि तस्य नावच्छेदकत्वं किं नु वक्तु
वा इध न प्रभववृत्तित्वमवच्छेदकं तच्च सामानाधिकरणसंबंधे नर्ह धनप्रभवत्वविशिष्टवृत्तित्वं तत्राह
धनप्रभववृत्तेन विशेषणत्वं सामानाधिकरणं यदृक्ततया संबधत्वं मेवेत्यत आह उपपत्त्यनुपवेशेनेति। त

अतए
वचनं
मात्रं

भा. ग. स.
१५२
१ वशेष
तथा पाठ
तः

१५३

याचोपाध्यनुप्रविष्टधर्मेणावच्छिद्यत इत्यर्थः। तदनुप्रविष्टत्वं च तदविषयप्रतीत्यविषयत्वं। अनुप्रवेशे
वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह वक्तुमिति। प्रथमे बंधतया इतरयोस्तु विशेषणतया अनुप्रवेशः। भाष्ये धनत्वस्योपा
धिघटकतया निवेशोपविशेष्यतया निवेशाभावं दर्शयितुं तस्यैव युक्तिः। न वेति वाक्योऽनास्थायां। रासभत्वा
दावाऽर्थे धनप्रभववत्किमस्मान्नाधिकरणस्य सामानाधिकरण्यसंबंधेन विशेषणत्वे वैयर्थ्याभावात्। अत्र
देतदिति उपपाध्यनुप्रवेशस्य उभयथापितत्वादिति भावः। सोपाधीतु उपाधिनेति मूलमुपाधिनेति निय
ममुत्वेन साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकं प्रापकमिति यथाश्रुतं ग्रंथतात्पर्यमिरस्यति। अत्र चेत्यादिना। व्यभि
चारिण्येन नियमेन साध्यसामानाधिकरण्येनावच्छिद्यते तदवश्यं उपपाध्यनुप्रविष्टमुपाधिरिति वानियमं
प्रयति। शीतत्वेनेति। इदं स्तोत्रवत्स्यशादित्यत्र स्तोत्रसामानाधिकरण्यवच्छेदकं शीतत्वं नोपाध्यनुप्र
विष्टमिति व्यभिचारः। न नूपाधिनेति तृतीयायां विशेषणत्वं तथा च तद्वत्सामानाधिकरण्यसंबंधे
नावच्छेदके विशेषणतया येनावच्छिद्यते तदवश्यं मुपाधिरिति नियमान्न शीतत्वे व्यभिचारः। तस्या

१५२

वच्छेदकविशेषणत्वेनानवच्छेदकत्वादत आह। शीतान्यत्वेनेति उदनिस्तिहं स्यशदित्यत्र शीतान्यस्य
शत्वमवच्छेदकत्वसामानाधिकरणसंबंधेन शीतान्यत्वविशिष्टं स्यशत्वं तत्र शीतान्यत्वं तादृशमवच्छे
दकमपि त्रौपाधिरिति व्यभिचार इति भावः। उक्तधर्मयोरेतुपाधित्वे यथाक्रमसाध्या सामानाधिकरण्यादि।
केवलं न शीतत्वेन विशेषणं न शीतान्यत्वेनावच्छिद्यतरत्यग्रेतनेनान्वयः। ननु तृतीयाचलादुपाधिना
विशेषणतामापन्नैवैवावच्छिद्यतरतिलब्धतया चोपाधेरवच्छेदकत्वं अवच्छेदकविशेषणतयैवेति पर्यव
सितं मतं ह्ययति। शीतान्यस्य शत्वेनेति च कश्चिदस्त्वर्थे स्त एव ननु कस्यचिद्विशेषणतया शीतान्यस्य श
त्वस्य वद्विषयत्वस्य शजलान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यापन्नतयोपाधित्वं। यत्र यत्रोपाधित्वं तत्रावच्छे
दकानुप्रविष्टत्वमिति नियमे व्यभिचारो माचनं शीतान्यस्य शत्वेति तद्वत्। स्वते वच्छेदकत्वे पि शीतान्यस्य
शत्वविशिष्टस्य त्वे सत्रादिसाधारणस्यावच्छेदकत्वे शीतान्यस्य शत्वस्यानुप्रविष्टत्वे व्यभिचारो भव
ति। यद्यपि प्रथमनियमस्यैव प्रकृतोपयोगित्वं द्वितीयादिनियमानां तु साधनत्वावच्छेदकस्यावच्छेदक

५१
१५४
१५५

त्वेपि संभवात् प्राशंकनीयत्वं तथापि प्रथम नियममात्रसंपादकतया एवकारे आहिते तद्वत्त्वस्याप्यवतो
नियमासंभवंति तावन्त एव सांप्रदायिकी शक्तिमन्मध्यस्थित इति ॥ इत्युक्त्वा विविदि शेषाणां विविदिष्यमा
धनेति साधनता वहेदकातिरिक्तमवहेदकमावशेकमित्यर्थः ॥ तद्विशेषः ॥ साधनता वहेदकातिरिक्त
साध्यसंबंधिता वहेदकविशेषः ॥ अन्यथा सोपाधौ साध्यसंबंधिता वहेदकस्यासत्त्वे तद्विशेषोपाधि
त्वाभिधानमसंगतं स्यादिति भवत्कपटं भवेति भावः ॥ ननु पाधे साधनवृत्तिरप्यकथं तन्निष्साध्य
संबंधिता वहेदकत्वमित्यत आह ॥ सामानाधिकरण्येनेति ॥ तथा च सामानाधिकरण्यसंबंधेनोपाधि
रपि साधनवृत्तिरिति नानुपपत्तिरिति भावः ॥ अनतिप्रसक्तत्वरूपा वहेदकत्वोक्तौ प्रत्यक्षमुद्रतरूपा
दित्यत्र महत्वादेरुपाधित्वं न स्यादित्यत आह ॥ तत्त्वं चेति ॥ अवहेदकत्वं चेत्यर्थः ॥ अनूनवृत्तित्वं नून
वृत्तिभिन्नत्वं तच्च तत्समानाधिकरणभावप्रतियोगित्वे सति तत्समानाधिकरणत्वं ॥ तत्र च विशेषद
लस्यानतिप्रयोजनकत्वादाह ॥ व्यापकत्वमितीति ॥ प्रथमपि स्वसत्त्वादित्यत्र घटत्वादावतिव्याप्तिरिति

१५४
हेतुनिष्ठसाध्यसंबंधिताव्यापकत्वेनोपाधौ प्रयोजनमा
५ अंजनसत्त्वमिति साधनताव्यापकत्वमित्यत्र ॥
साधनत्वे
२६

आह तत्राधिकरणेति। यदधिकरणं तर्भावेन साधने साध्यसामानाधिकरणं तदधिकरणं तर्भावे लोपा
धेरपात्येवंक्रमेणेत्यर्थः॥ सत्रायां इव त्वसामानाधिकरणं यदेपितत्र न यद्वत्सामानाधिकरणमिति
नातिव्याप्तिः॥ पर्यवसितार्थमाह। तेनेति। साध्यविशिष्टं यत्साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनतद्वत्त्वापके
त्यर्थः॥ अधिकरणतादृश्यवशे गौरवादाह। निरुक्तेति। साध्यविशिष्टेत्यर्थः। साध्यवैशिष्ट्यं च साध्यताव
च्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टत्वं। तेन गुणकर्मन्यत्त्वविशिष्टसत्तावानूजातेरित्यत्र गुणकर्मन्यत्वेना
व्याप्तिः॥ इत्यं च तादृशव्यापकताविवक्षणे च। साधनतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य प्रलमाहानवेति। निमित्तं
स्य प्रादित्यत्र शीतस्य शान्त्यत्त्वस्य साधनव्यापकतया सर्वमत एवानुपाधित्वरूपान्यत्त्वस्य तु साधनव्यापक
त्वेऽपि इव त्वभावविशिष्टसत्तावतिम्यशादौ सत्वेन विरोधाभेजकतया एतन्मत एवानुपाधित्वमिति
उभयमुपात्तं। यदा यथा श्रुते विरोध एतत्वं रहितुं इदं। विरोध एतत्वं हि व्यावर्तकत्वं। तत्राश्रयतया।

सामान्यतत्त्वचिन्ता

भा
१५५
१५५

सामानाधिकरण्येन वा। आद्ये शीतस्पर्शान्यत्वेति। शीतस्पर्शान्यत्वस्याश्रयतया स्पर्शोत्तरा
वर्तकत्वात्। अतएव मिश्रव्याख्यानमपि दृष्टितं। शीतस्पर्शान्यत्वविशिष्टस्पर्शत्वरूपे विशिष्टसंब
धितावच्छेदके विशेषासाधनं तावच्छेदकं शीतस्पर्शान्यत्वस्योपाधित्वप्र
संगतः। द्वितीये रूपान्यत्वेति। रूपान्यत्वविशिष्टसंज्ञिते रूपद्वयस्य विशिष्टाधिकरणवृत्तित्व
सामान्यस्यावृत्तित्वात् धर्मत्वसावच्छेदकत्वमुपपन्नं। धर्मवान्वदेति न्यायैर्धर्मसामानाधिकरण्ये
योग्ये लक्षणादौ वृत्तित्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यस्य सत्त्वान्तातिप्रसंगः। तत्रापि उच्य
त्वादिनिष्पन्नवृत्तित्वविशेषस्यायोग्ये लक्षणादाववृत्तेर्वृत्तित्वादावतिप्रसंगस्त्यतः सामान्येति
ननु संयोगे वृत्तिसमसमधिकरणेन दोषमाधिकरणावृत्तित्वस्य संयोगरूपस्य कालिकादि
संबंधेन सत्त्वान्तवृत्तित्वानांतत्त्वसंबंधेन समवायादिनावृत्तित्वेवाश्रयतया संयोगेन वृत्तिस
मानाधिकरणेन न्यायैर्धर्मसमवेतस्योत्पत्तिप्रसिद्धाधर्मवद्वृत्तित्वस्याप्युपपत्तिरिति भावादसंभव

१५५

रचित आहस्वविशिष्टेतिस्वअवहेदत्वेनामिमतं प्रमत्तादिधर्मवान्वहेदित्यदौ च वक्रिणा सवति
 व्याप्तिवारणाय यावदिति गुणवत्त्वत्वादित्यादावतिव्याप्तिनिरस्यतिसमात्वेति त्वविशिष्टे सत्यं फल
 म्हासकमन्वित्वेति एवं वक्तुं अवहेदत्वं निर्वचने मेयत्वादेरप्यतिप्रदं वाचं मेयादित्यादौ मेयत्वस्य
 सामानाधिकरण्यभावरतिगगनादौ सत्त्वेपि वाच्यत्वात् सामानाधिकरण्यगगनादेः सत्
 त्वमेयत्वविशिष्टमेयाधिकरणवृत्तित्वादेनावहेदत्वं मुपपन्नमिति अर्थः मेयत्वमंतं ह्यव
 त्ति यत्वेति वृत्तिप्रमेयत्वमित्यत्र प्रमेयत्वस्य वैयर्थ्यादिति मत्वमेव निष्कर्षदर्शितं मेयत्वादिनेति
 तेन मेयादिति प्रयोजोपपत्तिः अतिप्रसंगत इत्यत्रादिना पिधूमादिनिष्ठवस्त्वादित्यादिप्रत्य
 संगतरासंबधसामान्येन च कृतं धिक् ताया रूपवृत्तित्वविशिष्टसत्तातो व्यावृत्तत्वादित्यपि प्राय
 मंतं उक्तं शक्याय यावत्तविशेषणत्वस्यापि सत्त्वादाहातवेति शीतस्य सान्त्वित्वस्यापि आश्रयतया
 साध्याभावरविशिष्टसाधनव्यावर्तकस्य सत्त्वान्नत्रातिव्याप्तिवारणाय सामानाधिकरण्येनेति

भा
१५६

१५६

तेन संबंधेन तच्छावर्तकं हितेन संबंधेन तदवृत्तेव भवतीति साध्याभावविशिष्टसाधनसामानाधिक-
रण्यं लब्धं तथा च तावन्मात्रेणैव सामंजस्ये व्यावर्तकत्वं व्यर्थमव्याप्तिरुन्नेत्याशयेनाह साध्याभा-
वविशिष्टेति साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यवि-
शिष्टनिरुक्तसाधनसामानाधिकरण्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मविशेषणमिति वर्तुलार्थः॥
तेन जातिमान्नेयत्वादित्यादौ साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तिजत्वाद्दौर्गन्ध्याधिताघटकसंबंधेन दृ-
ष्टित्वापसिद्धासत्तादावुपाधौ नाव्याप्तिः। तादृशप्रतियोगित्वं च उपाधिघटकसंबंधावच्छिन्नं ग्राह्यं
तेन धूमवान्वहेरित्यादौ संयोगेन धूमविशिष्टवह्निव्यापकस्य वहेः साधनवत्सर्वविपक्षनिवृत्तसं-
वायसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेपि नातिव्याप्तिः। यथा श्रुतत्वाजिबीजमाह। एवं वेति। सत्ता-
या अमेदेपीति। इत्यत्राभावविशिष्टसत्तातोऽव्यविशिष्टसत्ताया अमेदेन व्यावर्तकत्वासंभवा-
दिति भावः। साधनतावच्छेदकविशिष्टार्थकस्य निरुक्तपदस्य व्यावृत्तिमाह। न वेति नन्वेतावतैव सा-

१५६

मंतस्येसाधनतावच्छेदकमिनेत्यस्यैवैव्यर्थमत आह। इत्थं चेति। तत्र साधनतावच्छेदकमिन्नत्वं पति
कूलमप्याह। इदं दधीतिसाध्यं च नोपाधिरिति मतेप्याह। जन्यं वेति सामानाधिकरण्यसंबंधे न जन्यत्व।
विशिष्टं दधियत्र तत्रावश्यं दधित्वं जन्यत्वाभावाविशिष्टं दधियत्र दधिमतिदधारं भक्तपरिमाणौ त
त्रावश्यं दधित्वाभावरुतिरुमेणविरोधमंजकेदधित्वादौ साधनतावच्छेदकमिन्नत्वाभावादव्याप्तिरि
त्यर्थः। साधनतावच्छेदकमिनेनेत्यस्य सार्थकं कर्तुं शक्येति। सर्वकल्पे विशोषणमिच्छन एव सहेतुनि
रासः॥ अत्र ब्रूयते तु सर्वदलेन सहेतु निरासः॥ सर्वकल्पे तु तदुल्लस्य सहेतुसाधारणतया व्याख्या
नात्। अनवच्छेदात्तदलेनैव तद्वारणमिति दर्शयति। प्रकृतैति। सहेतौ तस्मादधनतावच्छेदकावच्छिन्नैव
साध्यसंबंधितेति तन्निरासः। तस्य साधनतावच्छेदकस्य इव गुणकर्मन्यत्वे सति सत्त्वादिन्यत्र गु
णकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य इव व्याख्याभावाविशिष्टसत्तावृत्तित्वेनानवच्छेदकतया तत्र गुणक
र्मन्यत्वादौ उपाधिलक्षणमिति व्याप्तिरत आह तद्विशिष्टेति। प्रकृतसाधनतावच्छेदकविशिष्टसा
धनस्यैवैव्यर्थः। विशिष्टस्मानतिरिक्तत्वात्स एव दोष इत्यतः साध्याभाववतरति। अत्र च विशिष्टनिरु

पिताधिकरणात्तानगुणदाविति न दोषः। इदं चात्रावधेयं यथासंयोगस्य शब्दपुरुषप्रतियोगिकस्य भू-
 तत्वादौ सत्त्वेऽपि पुरुषे दंडाभावदशायां न दंडुविशिष्टपुरुषप्रतियोगिकत्वं तथा मुद्रसत्ताप्रतियोगि-
 कसमवायस्य गुणदौ सत्त्वेऽपि न गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्ताप्रतियोगिकत्वं तेन गुणदौ समवायेन न
 विशिष्टसत्तावत्त्वमिति। यत्तु गुणकर्मन्यत्वस्य परंपरयाभावे गुणकर्मन्यत्वसत्तावत्त्वसंबंधस्तेन गुणक-
 र्मन्यत्वविशिष्टसत्तायाश्च समवायसत्त्वेऽपि गुणदौ न तादृशधीरिति। तत्रुचं। गुणकर्मन्यत्वविशि-
 ष्टसत्तावानिति ज्ञातीतौ गुणकर्मन्यत्वस्य विशेष्ये परंपरासंबंधेन अप्रकारत्वात्। अतएव गुणकर्म-
 न्यत्वविशिष्टसत्तायाः समवायेन साध्यत्वं तत्र तत्रोक्तं समवायेन तदभावस्य प्रतिपादनं च संगतं तेन
 तस्यासर्वदुर्घटस्यादिति। एतेन। तादृशानवच्छेदकत्वमिर्वचनेन। ननु मेयत्वरूपेण मेयानवच्छेद्यत्वं चा-
 र्थधनवक्त्रिणावच्छिन्नसंबंधितायां प्रसिद्धमनञ्जलिगुणवदिति। अत्र गुणकर्मन्यत्वविशिष्टत्वं हेतु- १५७
 तावच्छेदकं समवायेन न हेतुता बोध्या ज्ञातित्वयटकनित्यत्वादेरित्यपलक्षणात्तद्वटकस्य सर्वस्येव नि-
 प्रयोजनकत्वात्। परंतु यद्विद्विद्विशेष्यानि दर्शयतादृशविशिष्टत्वस्य सत्यंतसमभिवाहारेण प्रतिपा-

दनासंभव इति। यद्यपि गुणकर्मन्यत्वविशिष्टजातित्वावहेयत्वापसिद्धाकथं तत्रातिव्याप्तिस्तथापि प्रकृत
 साध्यसंबंधितावहेदकत्वं साधनतावहेदकत्वं वा। अतएव साध्यविशिष्टस्यैवादिना तथैव दर्शयिष्यति।
 पागुक्तानुपपत्तेराह अप्रवहेदकत्वं चेति। प्रकृतसाधनस्य वरद्वयप्रवेशे गौरवान् नृपेक्ष्य निष्कर्षार्थमाह
 तथा चेति। साध्यविशिष्टस्येति साधनतावहेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टस्यैवार्थः। तेन गुणकर्मन्यत्ववि
 शिष्टसत्तावाभावेदित्यत्र गुणकर्मन्यत्वस्य तु साध्यविशिष्टसाधना व्यापकत्वे पिताव्याप्तिः। अत
 एव साध्यसंबंधितानवहेदकत्वमित्यत्रापि साध्यतावहेदकावच्छिन्नसाध्यसंबंधितानवहेदकत्वं वा
 न्य। अन्यथा जातित्वस्य सत्तासंबंधितावहेदकत्वेन तत्रैवाव्याप्तिः। इदं द्रव्यजन्यत्वे सति सत्त्वं दोष्य शक्ति
 दाव्याप्तिवारणाय साधनतावहेदकावच्छिन्नेति। न प्रदर्शितेति निमित्तस्य शक्तिरित्यादाविति भावः। शतमद
 स्य गुणिपरत्वममवारणाय स्य शक्तिरित्येव पक्षः। अतं मिश्रव्याख्यातं तत्र विशेषणत्वं न सम्भवती
 तितदपि ह्ययितुं शक्तेति। शतस्य शक्तिरित्येव संबंधितावहेदकत्वं शतस्य शक्तिरित्येव संबंधितावहेदकत्वं

उपाधेः साधनतावहे
 तत्वेनाह

शक्तिरित्येव संबंधितावहेदकत्वं

दित्या

मते ॥ १ ॥ एवं न प्रविष्टि ॥ १ ॥ २ ॥ ले नैव सत्ते ॥ १ ॥ २ ॥ एव सर्व दत्ते साधनं वंशितानवधे दत्तावधि न विप्रोषण नैव यथायथा नो ॥ १ ॥ २ ॥ एते विप्रोषणं विहायेन व्यापकत्वमात्रं विधेयं न संशयः ॥ १ ॥ २ ॥

१५८
कासे भ

नानि व्याप्तिरनुदादि ति भावः ॥ अदिना इव सत्त्वादित्यादौ रूपान्यत्वपदिग्रहः इव सत्त्वादित्यादौ साध
न्यगुणदौ सत्ताया सत्त्वेन गुणकर्मन्यत्वादेतथावर्तकत्वा समवादाह ॥ यत्सामानाधिकरण्येति ॥ गुण
कर्मन्यत्वविशिष्टसत्तायामपि साधन्यगुणादिवृत्तिवाभावादाह ॥ साध्याभावविशिष्टेति इव्यंगुण
न्यत्वे सत्तिसत्त्वादित्यत्र कर्मन्यत्वे व्याप्तिवारणाय प्रकृतेति ॥ साधनतावच्छेदकावहितेनैव र्थः इव्यंगुण
दित्यादौ कर्मन्यत्वस्यासाध्याभावविशिष्टसत्तावत्त्वमवर्तकत्वादतिव्याप्तिरतसामान्यादिति इव्यंगु
जन्यत्वे सत्तिसत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वे व्याप्तिवारणाय द्वितीयदले प्रकृतेति ॥ र्थः साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामा
न्यमेदव्याप्यतावच्छेदकयस्याध्याविशिष्टप्रकृतसाधनतावच्छेदकं तत्त्वमिति तर्कः ॥ ननु साध्याभावविशि
ष्टप्रकृतसाधनाधिकरणत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकं सत्तयस्याध्याविशिष्टसाधनव्या
पकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थः ॥ तथा सति सर्वकल्याणमेदस्यादिति ॥ सार्वभौमप्रतमवलंब्याह केचित्ति ॥ १५८

विप्रोषणपक्षमात्रं
स्वीकृतं

व्यापक २

१५८

ति। सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वच्छेदकत्वे विवक्षितमात्रे सामानाधिकरण्यस्य प्रार्थनां दर्शयितुमा
 विशेषणं सामानाधिकरण्यमिति उपाधे हेतुवृत्तित्वेन कथं तन्निष्ठसंबंधिता वच्छेदकत्वमत आह तत्र
 चेति। सामानाधिकरण्यसंबंधेन विशिष्टबुद्धौ सामानाधिकरण्यतत्त्वप्रत्यासत्तित्वमत आह। अखंडेदकी भू
 तेति। धर्मवान्वक्तृरित्यादौ आर्द्धधनजनवक्रित्वमेव स्वरूपसंबंधरूपा वच्छेदकलाघवाननुता दशावक्रि
 त्वं सामानाधिकरण्यमौ रवा दित्यतो वच्छेदकं निर्वर्त्ति। अखंडेदकत्वेति। प्रत्यक्षरूपा दित्यत्र महत्त्वस्य तत्सं
 लक्ष्यं प्रत्यक्षत्वाभावे विशिष्टरूपवति रक्षुमादौ महत्त्वस्य सत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वं लक्षणं भावाद्भूतेति। प्र
 त्यक्षमो ग्यत्वं च ताध्यते न प्रत्यक्षा विषयस्यापि उद्भूतरूपवतो महत्त्वसत्त्वे प्रिन हतिः। अत्र प्रत्यक्षत्वसा
 मानाधिकरण्यगुणत्वादौ तत्र न महत्त्वसामानाधिकरण्यमहत्त्वसामानाधिकरण्यगगनत्वादौ तत्र न प्रत्यक्षत्व
 सामानाधिकरण्यं तथापीत्यादौ हेतुता वच्छेदकावच्छिन्नहेतुर्वाच्य इति धावृत्तिदर्शयितुं उदाहरणं तत्
 आह। महानिति। वक्ष्यमाणत्वं लक्षणं कां त्यर्थं हेतावनित्येति तत्र न महत्त्वविशिष्टद्रव्यत्ववति गगनादौ

भा.
१५५
१५५

अनित्यसमवेतस्योत्पत्तेरपि न क्षतिः। अत्र महत्त्वसामानाधिकरणं गगनत्वादौ तत्र नानित्यसमवे
 तत्वसामानाधिकरणं अनित्यसमवेतत्वसामानाधिकरणं गुणत्वादौ तत्र न महत्त्वसामानाधिकरणमि
 ति। तथापीत्यादिहेतुपदव्ययहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपरं। तेन महत्त्वं नित्यरूपत्वदित्यत्र शुद्धरूपत्वे गगनाव
 छेदेन महत्त्वसामानाधिकरणवत्तदवच्छेदेनानित्यसमवेतत्वसामानाधिकरणं विरहेऽपि नाप्र
 संशयः। न बाधकमन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्तायां कर्मावच्छेदेन रूपत्वसामानाधिकरणभावव
 त्यां तदवच्छेदेन गुणान्यत्वसामानाधिकरणसत्त्वेऽपि गुणान्यत्वे। व्याप्तिरिति। अत्र चोभयत्रानतिरि
 क्तवृत्तित्वावच्छेदके एव हेतुनिष्ठत्वं निवेशेन तत्पूज्यवृत्तित्वावच्छेदकेऽपि वैयर्थ्यमिति ध्येयं। इयं सत्त्वा
 दित्यत्र कर्मान्यत्वेऽधिकारत्वाद्यौ चातिप्रसंगानिरस्य तिसत्त्वं निष्ठेत्यादिना। तत्रिष्ठेति। सत्ता निष्ठेत्यर्थः।
 सत्त्वं निष्ठं रूपत्वसामानाधिकरणस्यातिरिक्तवृत्तित्वार्थः। एवमुत्तरत्रापि। तदभावेऽप्यसामानाधि
 करणभावात्। जलादाविति। तदवच्छेदकं। रूपत्वसामानाधिकरणवच्छेदकं। जलादवच्छेदेन सत्ता

५४

१५५

नर

३३

यं इव त्वसामानाधिकरणस्य सत्त्वात् । एषिवी त्वसामानाधिकरणस्य नाम सत्त्वादित्यर्थः साध्यव्यापका
 नां । वक्ष्यादिव्यापकानां इव त्वादीनां सहेतोः धर्मादौ । धर्मनिष्ठ इव त्वादिसामानाधिकरणस्य सा
 धनता वहेदकमिन्नत्वा एव दोषरत्यतस्तदनवहेद्येति । इदं वसाध्यसमानाधिकरणविशेषणं । तेन
 नातिप्रसंगः । अत्र केन प्रागुक्तरीत्या सामानाधिकरणस्य ताव्याप्यत्वं नित्यमित्यस्वरसः । ननु घटः प्रत्यक्षी
 मूर्तत्वादित्यादौ व्यभिचारो नायकतया बुद्धतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वं सर्वसंमतमेव तस्य च निरुक्ता वहेदक
 त्वाभावात्स एव तत्र विशेषणमुपाधिरिति नियमः कथमिति शङ्कते । न चित्ति यत्किंचित् सोपाधौ सर्वलोपाधिना सा
 ध्यसंबंधो वहिद्यत्त इति नियमो ह्येव यथाशब्दान् कालाकाशान्यतरत्वादित्यादौ अतः सर्वंति भवन्ति सोपा
 धौ संमनियतस्योपाधे निरुक्ता वहेदकत्वसंभवादाह सर्वेणेति । तदसंभवात् । प्रत्यक्षत्वाभावाविशिष्टमूर्तत्ववति
 परमाणुबुद्धतरूपवत्त्वस्य संवेतनिरुक्ता वहेदकत्वा संभवात् । शुद्धसाध्यव्यापके साध्यनस्य तद्व्याप्यता वहेदकत्वा
 संभवोऽत आर्धनादिकमुपेक्षयथाश्रुतवत्समागलहणतिव्याप्तिदं शयितुं साधनावहितनासाध्यव्यापक

अत्रोदकत्वमिति
 विशेषणत्वमुक्तं

सध २

अत्रिभूतव्याप्यतावहेदकत्वसंभव इति

भा.

२००

मिनेपानामपुत्रादिपु

मेवोदाहृतवान् तथात्वं संभवं निरुक्तसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वसंभवः। तत्र उपाधौ तादृशान्वयमवादिमतेति
 कृत्तसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वनियमवादिमतेरदंलक्षणाविति तत्राचलस्यतावच्छेदकमिवलक्षणावपि न
 धाचत्तमेवेतिलक्षतावच्छेदकेन तदसंग्रहो न दोषयेति यथाश्रुतलक्षणेन उद्भूतरूपवत्त्वादेरवारणदाहमा
 धताव्यापकेति। उद्भूतरूपवत्त्वादेरपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तादृशसाधनव्यापकत्वादाह। तादृशसाधनासामा
 नाधिकरणपर्यवसितमिति। तथाच तादृशसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकैकत्वमित्यर्थः। तेन
 जातिमान्भावत्वादित्यादौ साध्याभावविशिष्टसाधनाधिकरणे जात्यादौ समवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्धासत्तादा
 त्रुपाधौ नाव्याप्तिः। पदव्यावृत्तिरूर्वाकाग्राद्याउपदर्शितेति। प्रत्यक्षोद्भूतत्वादित्यत्र उपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वा
 देरुपाधित्वव्युदास इत्यर्थः। प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्वरूपयोग्यः। तेन घटत्वेन सत्यं ताभावः साध्यव्यापकत्वेन साध्य
 तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनातेन गुणकर्मान्यत्वे सत्तिसत्तां जातेरित्यादौ द्रव्यत्वेनाव्याप्तिः। ननु व्यभि
 चारे न यनरूपस्योपाधिफलस्योद्भूतरूपवत्त्वादावपि सत्त्वेन तदवारणमेव किमर्थमिति शंकायां भूतं यो

माप

मदुपाधितावच्छेदकं

५००

१३ लघुपद्यवर्णन

भा.

२०९

२०१

यद्यपि कारो जयन उपपादयति तद्विनिर्देशे साध्यव्यापकव्यतिरेकः तर्हि तदेव व्यापकत्वोक्तिर्विनिर्देशः मतम् साध्यतया
 दने नोपाधेर्हेतोः साध्यसंबंधितावच्छेदकसंक्रामकत्वमिति भावः साध्यव्यापकस्यैवेति एवकारेण विषमव्यापक
 निरासः विषमव्यापकस्य निष्साध्यव्यापकभावेन तत्संक्रामकत्वायोगादिति भावः साध्यनूनवृत्तौ साध्यव्या
 पके साध्यव्याप्ये वाच्यतयेति उपाधिपदस्येति मध्यस्थितमनुषज्यते समव्याप्तस्यैवल्लसत्वेन विषमव्यापक
 साधारणत्वात् साध्यलक्षणत्वं घटतइत्यत आह इष्यौ पक्षिकमिति साधनवताति साधनवत्त्वेन ज्ञाते धा
 त्साधनवत्त्वे सति साध्यसंबंधाभावात् प्रकाशतरे उपाध्यभावातिरिक्तव्यभिचारानुमानप्रकाशतरे परंतथा वि
 धोक्तिरिति न तुल्यसंगेतयैव निवेशादिति भावः तत्र उपाधिव्यवहारः विषमव्यापके पितृद्विषयनिमित्तसत्त्वात्
 हा यौगिकमिति योगानादरमिति मया च विषमव्यापकेषु उपाधिपदमुत्पत्त्येवेति भावः अप्रयोजकत्वादावपि व्य
 भिचारोक्तप्रकृतिरूपेण उपाधिसत्त्वेनैवाप्युपादानं घटतइत्यतो व्यावच्छेद उपाधिपदेति अप्रयोजकत्वादाव
 पि उपाधिपदाप्रयोगेनेष्टपक्षिरिति भावः ननु योगानादरे पितृव्यभिचारोक्तप्रकृतिमेव कृतिविषयतावच्छे
 दकमस्त्वत आह योमेति साधवादिति साध्यव्यभिचारानुमापककोटिप्रविष्टत्वापेक्षया साध्यव्यापकत्व

२०९

स्यात्तदुत्पादिति भावः साध्यव्यापकतामात्र इति त्वनिष्ठव्याप्ति संक्रामकतयेव साधना व्यापकत्वत्वात्मात्र इति
 व्याप्तिग्रहोपाये कथनाये प्रथमं प्राभाकरमतोपन्यासं संग्रह्यमाह व्याप्तिरिति प्रत्येकपदस्वरत्वादि कस्य इयमाह
 दर्शनानामिति प्रत्येकं दर्शनं नंतरनैरपेक्षेण प्रतिस्विकरूपेण तद्वन्नित्वादिना हेतुत्वं प्रलोपधायकत्वं ननु भूयो
 दर्शनस्य हेतुत्वेत्वं नो येन वेत्यादितज्जनितसंस्कारहेतुत्वत्वं नमप्रवृत्तमनस्तत्संगमं धितुं विकल्पयति मित्
 नमपाति किन्तु न एकद्वयवस्था यित्वं स्वरूपनस्वरूपाणां व्यापारतत्तद्व्यापारणं तृतीयं व्यापारतो मित्
 नं वक्रिसहचरितो धर्म इत्याकारकसहचारदर्शनजन्यसंस्कारस्य धर्मव्यापकवक्रिसमानाधिकरणो धर्म इत्या
 कारकव्याप्तिज्ञानं समानविशेष्यकं भवत्येवातो मूलसंगमयति व्यापकेत्यादिना प्रथममेव तादृशसंस्कारमि
 लनात्पूर्वमेशमिन्नविषयकत्वात् साध्यविशेष्यकव्यापकत्वप्रकारकमपेक्ष्य धर्मविशेष्यकसाध्यसहचारप्र
 कारकसंस्कारस्य भिन्नविशेष्यकत्वात् ननु शुक्तिविशेष्यकरजत्वप्रकारकभ्रमेरजतविशेष्यकरजतत्व

प्रकारकसंस्कारस्य भिन्नविशेषकत्वात् तस्यापि हेतुत्वं दृष्टमेवेत्यत आह। प्रसक्तित्वेन ननु ज्ञानं द्रव्यमेव भ
 मद्रूपं नुपपन्नं भेदाग्रहकालानस्य शुक्तिरजतगोचरसमूहानुबलनस्य धर्मधर्मिभावानवगतिनोपि
 तन्मते भ्रमत्वादाह। नत्विति। तथा च वैशिखावगतिव्यवच्छेदे नियमेन ननु ज्ञानं द्रव्येपीति भावः। रजत
 भ्रमस्य शुक्तौ रजतवैशिखावगतिव्यवच्छेदे विभिन्नविशेषकत्वं स्यादतस्तन्निष्कृतमिति प्रतयं। अग्रेतथेत्यस्य
 अन्यत्रापि सत्त्वान्नतथेति पाठं संगृह्य व्याचष्टे। नतथेति। भूयो दर्शनत्वाभावे साध्ये बाध इत्यतो व्याचष्टे। नव्या
 सिग्राहकमिति। व्यभिचारदर्शनस्य हेतुत्वे तेनैव तर्कान्यथा सिद्ध इत्यतो व्याचष्टे। व्यापारतयेति। व्यापारे
 तु च व्यापारिलो नान्यथा सिद्धिरित्यर्थः। तर्कस्य हेतुत्वे भूयो दर्शनस्योपयोगित्वं दर्शयति। व्यभिचारे
 त्यादिना। व्यास्यंतरेति। यद्यपि तस्मिन् साधनत्वनिरूपितत्वनपानत्वनिष्ठव्याप्तेर्विधिसमव्याप्तिग्राहकत्वे मा
 नाभावात्। तथापि तद्व्याप्तिज्ञानमेव सर्वत्र तर्कसूत्रमिति भावस्तथैवेयं शब्देति भावः। अकारणककार्योत्प
 त्तिशंका निरासद्वाराव विधिसमव्याप्तिग्राहकतर्कस्योपयोगित्वमित्यप्याहुः। वेचितुं। यथा जातमात्रस्य तादृ

शब्दास्ति न तर्कविना तथा वक्षिष्ये मव्याप्तिग्राहकतर्कमूल व्याप्तिज्ञानमपि तर्कविना भविष्यतीति प्रतिबं दि
विधया मूलं योजयंति। तनुजातमात्रस्य तादृश व्याप्तिज्ञानं तु विना नुभवमिति त्रयास्तदनुभवः प्रत्यक्षा
त्मक एव वाच्यः। शाब्दबोधादेः पदार्थस्मृत्यादि र्गत्वात्। एवं च तत्रैव तर्कस्य व्यभिचार इति भावः। सः तादृश
व्याप्त्यनुभवः। पर्यनुयोगेति। तर्कापेक्षया मनवस्था तदनपेक्षायां व्यभिचार इति भावः। अनादित्वेनेति। अ
नाद्यैव स्यात्वाजां कुर्वन्नदोषायेति अर्थः। परत इति। यत्र तर्कव्याप्त्यनुभवो मूलमित्यादि न तु ग्रंथकारेणैव
तत्कल्पस्याश्रयणीयत्वादिति भावः। अत्रांतरज्ञातभावे हेतोरदर्शनात् तत्पर इति। मानाभावादिति। तर्कजन्यता
वच्छेदकतयैव तादृशजातिः स्यादत आह। तर्कस्येति। न तु सामान्यतयेत्यस्य व्यावृत्तिदर्शयितुमाह। यदि चेति। पु
रोवर्तिनिष्ठुक्तित्वग्रहप्रतिबंधकदोषसत्त्वकाले शुक्तित्वस्मृतिमतोपि शुक्तित्वसामान्यत्वस्य ग्राह्यताभा
वादाह। अगृहीतपुरोवृत्तीति। तद्वत् सामान्यग्रहः। मूले कारकतात्कीयत्वशंका व्यभिचारशंका साध्या

भा. ज्ञानको

२३

२०३

पक्षत्वज्ञाने भूयो दर्शनस्योपयोगं दर्शयति। साध्या व्यापकत्वमित्यादिना। तादृशेति स्वानधिकरणस्य
■ धिवरणा व्युत्पन्नरेत्यर्थः। मूलेश्वरमनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिर्धातुविरहितं। इदानीमुपाधितानाभाव
सिद्धेति रितिशङ्कते। अयेत्यादि। बहिर्दिष्टव्यापारदशायां बहिर्दिष्टसहकारिणोपितद्यापारसत्त्वदशायां
नः सहकारित्वसंभवात्तद्यापारविनेति मूलमनुपपन्नमनोमात्रपदमंतर्भावव्यावष्टे। तदाहितेत्यादिना।
भूयो दर्शनग्राह्यत्वं पथाश्रितः परिशेषः। सच सत्त्वदर्शनग्राह्यत्ववादिनतेष्विभूयो दर्शनविषयत्वरूपत
द्वाह्यत्वसंभवादसिद्धिः भूयो दर्शनत्वेन भूयो दर्शनजन्यग्रहविषयत्वं तु तदग्राह्यत्वं प्रतियोग्यप्रसिद्धादिना
दुर्बलमतः परिशेषमाह साध्यसाधनेति। यद्यपि साधने उपाध्यभावसाधनमेव तत्रावतत्वात्कातिरिक्ता
प्रपेक्षेयेवरक्तुं मुञ्चितं तथाप्यनौपाधिकसंबंधरूपा व्याप्तिः पक्षः। अतएव नित्यपाधिकसंबंधरूपव्याप्ति
त्वेन वेति वक्ष्यति। तद्वहेच साधनग्राहकातिरिक्तस्य साधनसंबंधग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिरत

२३

सद्योक्तं साध्यसाधनसंबंधग्रहत्वव्यापकविषयितावहितजन्यतानिरूपितजनकतानाश्रयत्वं तदतिरिक्तत्वं तद-
 पेक्षग्रहविषयत्वं च ग्रहनिष्ठजन्यतायाविषयतया धनरहेदकत्वे सति ग्रहविषयत्वं तेनोपाध्यभाववादिमते
 ग्राहकस्यापि स ग्राहकत्वं न रूपसाध्यसाधनसंबंधग्रहजनकत्वेपिन सतिः एवं च योज्यामिति प्राञ्जमिकसाध्यसा-
 धनसंबंधग्रहविषयसाध्यसाधनसंबंधग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वात्साध्यादिवदिति। ननु स ह दर्श-
 नग्राह्यत्वव्यवस्थापने व्याप्तिरक्षणमप्रकृतमन-आह उपाध्यभावेति उपाधिस्मरण इत्यादिना तदवतारहेतु-
 त्वादित्यं तेन सूचनाय विवक्षितार्थदर्शयितुं व्याकृतार्थमाक्षिपति। न चैवमित्यदिना। एवं उपाधियोगानुपल-
 ष्ठैरनुमितिहेतुत्वे। असन्निकृष्टादित्यादिना आतं प्रियादिपरिग्रहः। कारणप्रदर्शनमिति तया च उपाधिस्मरण-
 इत्यादिकं कारणप्रदर्शनमुखेन कायभूतोपाध्यभावत्वप्रकारकतानोपलक्ष्यकमिति भावः। न चतिरिक्ताभाव-
 वादिमते उपाध्यभावत्वमपि धर्मत्वादिरूपमेव तया च तत्प्रकारकतानस्य हेतुत्वेप्यतिप्रसंगस्तदवस्थ एवेत्य-
 त-आह उपाध्यभावत्वं चेति। अन्यदेतदिति उपाधिर्न स्तीत्याकारकं विलक्षणप्रकारताशालित्वानं हेतुरतो नोक्तं

भा.
२४

५ म १ म ३

य इति भावः। न चैव ता कारकानां भूयो दर्शनापेक्षा स्येवेत्यत आह। एवं चेति। व्याप्तिस्वरूपतानेऽप्यधिकोपेक्षाने
ति भावः। नैषाधिकमते व्याप्तिस्वरूपस्य चाव्यभिचारित्वमदिततया तद्रूपेण भूयो दर्शनापेक्षाणादिति। आद्येति।
अधिकरणस्वरूपनियतत्वादित्यर्थः। नुपाधिस्मरणं दिक् विनेति संबंधग्रह इत्यत्रावेति। आदिना नुपाध्यभाव
त्वप्रकारकज्ञानजनकयावत्कारणपरिग्रहः। तदग्रहमात्रं नुपाध्यग्रहमात्रं मूलैकसाधारणधर्मदर्शनादिरूपसं
शयैसामग्रीसंघटनायेतदुक्तमिति बोध्यं प्रथमदर्शने नुपाध्यभावत्वेन निश्चयो दुर्घट इत्यतः स्वरयति। सत्त्व
विशति। इतिदसंसर्गग्रहादित्यत्र मस्वरसाध्यावष्टे। न चात्रापीति। व्याप्तिभ्रमाविषयसम एव यद्यपि स मेव
वक्तुमुचितं तथापि यत्र भ्रमस्तत्र सुतरां अन्यत्रापि भ्रमेऽप्यप्यदनायेत सर्वत्रैव तदपवादयितुमर्हमिति भावः। इ
त्यं च क्वचिदसमेयया दोषमहात्म्याद्यवहारो भवति तया सर्वत्रासमेस्यादिति मूलार्थः। अवगतत्वस्य विव
क्षितत्वेऽस्मिन्निवृत्तमहानसत्त्वित्वेनाभावाग्रहदशायां सन्निवृत्तमहानसत्त्वाभावस्यावगतत्वेन महानस
योऽत्यंताभावो वगतस्तत्प्रतियोगित्वसामान्याभावस्य सुग्रहत्वादस्मिन्निति स्वरणमनुचितं अतश्चर मोक्षमप्य

२०५

५

साधनायै नमः
नमो व्यासदेवे नमः
नमो रामाय नमः

वगत इति पदं प्रथमतो व्याख्यातव्यं अत्र गत इति स्वरूपेति ॥ ३१ ॥ वैवर्तज्ञानस्यानुमित्यजनकत्वादिति भावः । तथा
च महानससामान्यमादाय तादृशभावो गृहीतुमशक्यः । महानसांत रास निर्वर्णादिना योग्यानुपलंभाभावात्
हा महानस इत्यस्येति तच्चैतन्महानसवृत्त्यंत्यताभावप्रतियोगित्वसामान्याभाव एतन्महानसस निर्वर्णकालुप
वसुग्रह इति भावः । नन्वेतन्महानसमनिहायंत्वाभावत्वे प्रतियोगित्वस्य पिशादादिवृत्तेरतं प्रियस्यापि सत्त्वात् कथं त
त्सामान्याभावो योग्य इत्यतस्तद्योग्यतामुपपादयति महतीत्यादिना । योग्योऽहं तत्तत्प्रतियोग्यवस्तुतादृशप्रतियो
गित्वसामान्यत्वेनोपलंभापादनसंभवादिति भावः ॥ एतद्महानसाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व
स्यैव किंवा दोषुग्रहत्वादाहानधर्मसामान्येति साधनाव्यापकव्याप्यत्वाभावरिति । तद्व्याप्यत्वं तद्वदव्याप्यत्वेन
तिवृत्तिमत्त्वं इत्यं च साध्यतावच्छेदके तादृशसाधनाव्यापकव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावात् । तेन रक्षितान् धर्ममादि
त्यादौ साधनाव्यापकमहानसत्त्वं तत्त्वव्याप्यत्वाभावकृतस्य प्रत्येकवक्रावपि सत्त्वेऽपि न क्षतिः । महानसाय
वैकित्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वेनैव किंत्वेतदनवच्छेदकत्वं चावच्छेदकत्वं ह्यणोक्तस्योपपादनीयं । नन्वोपपदयितव्यं

भा.सू.
२.५

द्विविधोपाधेः प्रथमोपाध्याभावश्रुतिमनौपाधिकत्वं दर्शयित्वा द्वितीयोपाध्याभावश्रुतिं दर्शयितुं आहोर्हि
 तु निष्पत्त्यर्थं नार। एवमिति साध्यसंबंधे साध्यसामानाधिकरण्ये। एवं च व्याप्तेरनौपाधिकसंबंधरूप
 तापिसंगठन इति भावः साधनतावच्छेदकानिधित्वावच्छेद्यत्वं साधनतावच्छेदकानवच्छेद्यत्वं सत्यवच्छेद्य
 त्वं। तेन बद्धिमाध्यादित्वा दोधमनिर्दृष्टमानाधिकरणस्य धर्मत्वातिरिक्ततत्तद्धर्मवत्त्वावच्छेद्यत्वेऽपि
 व्यंरूपादित्वा दोरूपनिष्ठसामानाधिकरणस्य रूपत्वातिरिक्तगुणत्वावच्छेद्यत्वेऽपि वने कृति। एतच्च तदुप
 रूपाधारणं स्वरूपसंबंधरूपमवच्छेदकत्वं स एव श्रुतिमित्यभिप्रेत्य एतदुपाध्याधननिष्ठसाध्यसं
 बंधे साधना व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्याप्यत्वाभावोवाच्य इति ध्येयमित्यनुश
 यान इत्याशयेनाहेत्यन्वयः। सामानाधिकरण्यमात्रस्यानौपाधिकत्वाविशेषितसामानाधिकरणस्य। तथा
 भावं स कदर्शनगम्यत्वं। सामानाधिकरण्यमते विशेषणताधियो विशिष्टज्ञाने हेतुत्वात् प्रयति। तत्सामग्रा
 त्मादि। एतत्प्रथममुपाधियुक्तोपाध्याधनत्वं। उपाधिसामान्येति साधना व्यापकस्य योऽप्यपि सत्त्वात्तद्व्याप

अन्यथा कृत्ये एसाधन
 सामकाः प्रथमस
 ने व्यदिना हेतुत्वे

२५

त्वाभावसाध्येन योगपर्ययः न च योगेति । तथा च साधना व्यापकमहत्त्वेन रूपवद्व्याप्यत्वाभावाः । एवं च यदि
 धगुणादिव्याप्यत्वाभावः । एवं इति शिवात् तस्य त्वस्य मिति भावः उपर्यध्याभावत्वप्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे
 न द्रव्यतात्यर्थार्थे न लोकोक्तदोषस्यानुक्ति संभवादाह यथाश्रुतमिति प्रत्यक्षेति र्ग्यात्मकप्रत्यक्षे । तथा त्वमि
 धानां प्रत्यक्षाग्राह्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्वे । असाधारणेति । कालादानां निवेशोपयोजनाभावादिति कोटि
 स्मृतिविशिष्टविशेषादर्शनादिरूपाणामंततसाधनानां प्रत्येकं सत्त्वेपि निर्णयोत्पादादाह । मेलकेति । इत्येव विशेषा
 दर्शनकोटिस्मृतिविशिष्टधर्मज्ञानत्वादिना प्रतिबंधकत्वे । वैशिष्ट्यवैककालावच्छेदने कात्पचत्तित्वमिति भावः
 ननु व्यभिचारसंशयस्य तस्मात्समग्रावार्थव्यभिचारग्रहत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकतत्सत्त्वेप्यव्यभिचारसंशयोत्पादना
 त्नापि निश्चयात्मकतद्ग्रहत्वं नीलेतरघटत्ववन्नित्यत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादाह । विवेचितमिति ।
 तथा च निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमभ्युपेत्यैव मुक्तमिति भावः । उपदिष्टादिति । संशयरूपानुमिति व्य
 वस्थापनावसर इत्यर्थः । ग्राह्यप्रसिद्धाग्राह्यस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धा । ननु साध्याभाववद्वृत्ति

प्राप्तिगहपाय पूर्व
पदशक्ति

भा. सह.
१.६

साधनमित्याकारकग्रहाभावे हेतुर्वाच्यः तादृशग्रहस्याभावे साध्यप्रतियोगिकत्वात् रोपेण सुघट एवेत्यत
आह। एवं उच्यते। सर्वत्र साधने तथा भ्रमे साध्यभाववद्वतीत्याकारकभ्रमे। अत एवेत्यस्यार्थविदणोति।
सकलसाध्यतावच्छेदक इत्यादिना। तादृशवच्छेदकत्वेति। साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेत्यर्थः।
तादृशवच्छेदकत्वग्रहस्य विषयतया भावे उक्ते साधनसामानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वं
वक्तुं च प्रमेयमिति ज्ञानसत्त्वेऽपि व्याप्तिग्रहो न स्यात् विषयतया तदभावस्य वक्तुं भावात्। संयोगस्य महानस
यवक्तुं संयोगत्वादिनेव विषयतया अपि विशेषरूपेण प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वं नेष्यत इत्यनुशयादाह। तद्वि
षयत्वाभावेति। तादृशवच्छेदकत्वग्रहस्य तादृशवच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेषत्वाभावे तस्यार्थतत्पु
षायत्वादिप्रवेशोऽनंतकार्यकारणभावप्रसंगाद्दृष्ट्यमाणात्वरसाच्चाह। वक्तुं तदिति। यथा यो गच्छति। यत्रै
विधं व्यभिचारज्ञानंतत एतदभाव एव यत्रानैकविधं व्यभिचारज्ञानंतत एव तदभाव एव हेतुरित्यर्थः। पुरुषनि

तादृशवच्छेदकत्वप्रसंगाद्
व्यभिचारिणोऽप्येवमिति

प्रतिज्ञायाः प्रसंगाद्
विशेषमनंतोपि विज्ञा
विशेषमनंतोपि विज्ञा
तस्यापि विज्ञानं

१.६ पुरुषनि

एति। साप्रानाधिकरणप्रत्यासत्ताहेतुताग्रहतिभावः। अतएव नानाविधव्यभिचारग्रहभावकूटस्य हेतुत्वादे
 व। एवं च विशिष्टकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वे च। सर्वकल्पे अस्वस्वमाह प्रसिद्धाया इत्यादिना। प्रसिद्धायाः।
 तादृशानवच्छेदकत्वग्रहे जननीये प्रतियोगिज्ञानमुद्रायाः वरं प्रसिद्धायाः। प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिना सा
 ध्ये साधनवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धिसंग्रहः। ननु घटत्वादौ तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य प्रति
 योगिग्रहत्वेनापेक्षितस्य वदित्वा दौ तदभावग्रहे प्रतिबंधकत्वात् तद्विषयभावस्य हेतुत्वे किं मानमत आह। स
 मानेति। घटत्वादौ प्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहे तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य समानविषयतया प्रतिबंधकत्वकल्प
 नादिति भावः। तथा कल्पनं साध्यतावच्छेदके तत्पुरुषाय तादृशावच्छेदकत्वग्रहविषयत्वाभावस्य हेतुत्वकल्पनात्
 तत्प्रकारकादीति। तत्प्रकारोऽवच्छेदकत्वबुद्धिप्रकाशः। अदिताधर्मितावच्छेदकपरिग्रहः। तथा कल्पनं विशेषेण
 र्यवस्येदित्यन्वयः। धर्मजनकतावच्छेदकतेजोवृत्तिजातित्वादिनावदित्वे तादृशावच्छेदकत्वग्रहे वदित्वत्वरूपे
 गतदभावग्रहात् वदित्वत्वेन यत्तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्तद्विषयत्वाभावस्य हेतुतायां विशेषविश्रान्तत्वेन न
 तत्तया न कल्पनम्॥२॥

भा ३७
 सार्वकचित्त्वमिति भावः॥ व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचारग्रहाभावस्य सामानाधिकरण्यं शोच विशेषणज्ञानमूल्या
 सहचारग्रहस्य हेतुत्वं दर्शयितुं व्याप्तिस्वरूपं दर्शयति व्याप्तिश्चेति। केचिदित्यस्वरवाजंताहं व्याप्तिग्रहे व्यभिचारग्र
 हस्य ग्राह्याभावात् न वगहित्वेनाविरोधात्तदभावहेतुत्वोपदर्शनविरोध इति। विरुद्ध इति। न च विरुद्धादिसाधारणस्य
 सहचारज्ञातादेरेकस्याभावाद् द्विधर्मयोः सहचारज्ञानस्य तच्चापकत्वग्रहहेतुत्वे युक्तिर्नैवेति वाच्यं। वद्वि विरुद्धे
 वद्वि सहचारभ्रमस्य वद्वि व्याप्यत्वभ्रमं प्रति धर्मविरुद्धे वधर्म सहचारभ्रमस्य धर्मव्यापकत्वभ्रमं प्रति च हेतुत्व
 दर्शनात् वद्वि धर्मयोश्चि व्याप्य व्यापकभावग्रहे तथा कृत्यनमिति भावः। सामान्यतएवेति। भ्रमप्रमासाधारण
 व्यापकत्वस्य सत्त्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञादृशसहचारज्ञानत्वेन हेतुत्वं यद्विशेषयोरिति न्यायादित्यर्थः। असिद्धत्वादि
 ति। विरुद्धे सहचारभ्रमेण व्यापकत्वभ्रमस्यासिद्धत्वादिर्नित्यर्थः। असिद्धिर्विदूषणेति। विरुद्धे पीत्वादिना ग्राहक
 सामग्रीक्रमयोगपद्येति। ग्राहकसामग्रीक्रमधीनो ग्राहणस्य क्रमः तद्योगपद्याधीनं च यौगपद्यमित्यर्थः। ननु मि
 थ इति। अन्यथा क्वचिद्यापकत्वभ्रमोत्तरमपि सामानाधिकरण्यग्रहदर्शनात् सामानाधिकरण्यग्रहेपि व्यापक

त्वग्रतेहेतुरिति किं न स्यादिति भावः। व्यापकत्वं प्रोक्तं। विक्रयत्वं दास्यं भवं व्युत्पादयन् नानुमानिकं व्यभिचारश्चिद्यो
विरोधित्वं व्यक्त्वा पथितुमिदं पुनरिति। अरहितेति। अरहितो विप्रकृष्टो वा यो यासमादिदेशात्तिन्निष्ठेत्यर्थः। व्यक्
धानं मध्यवर्तिमित्यादिसंबन्धः। विप्रकृष्टो विहरवर्ति त्वंतत्रेद्विपत्तिरिति कथं विहरत्वदोषादेवाग्रहदिति भावः। प्र
तियोगिसत्त्वविरोधित्वं प्रतियोगिसत्त्वापत्तिप्रतियोगिकत्वं चादिना प्रतियोगितव्याप्येतरसकलतदुपलंभकसम
वधानरूपयोग्यतापरिग्रहः। कथं विविरोधेति। धर्मवृत्तिधर्माभावस्येव धर्मत्वे धर्मवृत्तिष्ठाभावप्रतियोगिता
वहेदकत्वे स्यादिविरोधित्वेन शंका नाभ्युदत्तदिति भावः। वत्सगत्या विरोधस्युरणस्य विरोधदर्शनतया व्यभि
चारशंका प्रतिबंधकत्वे तत्राप्युपनयवशादेव न दभावोभासितुमर्हति इति कथं विदित्यतः। अतएव तदशब्दे
दकत्वाभावग्रहस्य तदंशोऽलौकिकत्वादेवा निर्गयात्मनीति। निर्गयात्मनि दोषविशेषा जन्मोपनीतमाने
संशयादिमाधारणस्य विपरीतज्ञानमात्रस्य संशयनिश्चयसाधारणे वा दोषविशेषा जन्मोपनीतमाने निश्च
यात्मनो विपरीतज्ञानमात्रस्य विरोधित्वादित्यन्यथः। संशयानंतरमपि संशयोत्पादाद्वाह। निर्गयात्मनीति।

३०
३०८

आनुमानिकजनदभावनिर्णयेपिदोषविशेषेणपिनादिनालौकिकसन्निकर्षेणवानतज्ञानदर्शनादाह। दोष
विशेषजन्येत्यादिउपनीतमानशब्देनलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वंलब्धं तथाचदोषविशेषजन्यलौकिकसन्निकर्ष
जन्यतादृशज्ञानत्वंप्रतिबध्यतावच्छेदकंतेनसामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानस्यापिसंग्रहः। तत्राप्येविशेषदर्शनमुक्ते
जकंतेनसंशयेसतिविशेषदर्शनात्तादृशनिर्णयोनामुपपन्नः। नचैवंविशेषदर्शनेसतिबाधनिश्चयेऽप्यनुमि
तिरस्यादितिवाच्यं। बाधनिश्चयेसंशयोनुत्पद्येनबाधनिश्चयत्वेनापिदृश्यप्रतिबंधकत्वात्। अतएवदि
तीयप्रतिबंधकतायाश्चप्रत्यक्षत्वेप्रथमप्रतिबंधकतायांमानाभावइत्यनुश्रुत्यात्साधारणवेत्याद्युक्त
मधिकं वशाद्दोषसाधर्मज्योपकाशितमस्माभिः। मात्रपदंचरुत्तायकं। तेनानुमानिकादिविपर्ययतज्ञ
नस्यापिसंग्रहः। वस्तुभाववदृष्टित्वरूपव्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षव्यवस्थापयति। तत्रदूमादावितिधर्मत्वा
वच्छिन्नेवस्तुभाववदृष्टित्वसत्वेपिनियमतोद्धर्मांतरासन्निकर्षेनैवोपलंभापादनासंभवात्तत्रतदभावव
मसंभवेतदतिभावः। यथावद्विस्तमानाधिकरणतदासंभेकालांतरदेशांतरवृत्तित्वसंभावनावशादभा

३०८

202

२५

नेधनोप

ग्रहणे
को

कर्मताप्यादिपातने
तत्समग्राहकनिर्वाह

तर्कचन्द्रिकाया
तेषां च ज्ञेयं भवेत्

तेधित्वेतुश्चाद्यदिततत्सामग्रीतया बोध्या। प्रत्युत्पत्तौ पयोगे^{ले} दृश्यति। अनुसंधेयश्चेति तर्कप्रयोगेनुरितिरि
कः प्रतिपाद्यस्य कार्यकारणभावग्रहणं प्रति संधायैव तर्कप्रयोगादिति भावः। तदधीनत्वादिति। धर्मो यदि
वक्रियविभवाभिस्यात्सामानाधिकरणप्रत्यासत्तावकिजन्योनस्यात्। एतादृशतर्कत्वापकृतयेति शेषः। अ
वशमाभ्युपेयस्य सामानाधिकरणप्रत्यासत्ता कार्यकारणभावग्रहणस्यैव व्याप्तिग्रहत्वे दर्शयति। सामानाधि
करणेनेति। एतेन व्याप्तिग्रहकारणीभूतस्य सहकारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानभावस्य सत्त्वमाहर्शितं तथैव
सामानाधिकरण्येनेव। अतः विषयाद्वर्तमानस्यैव कार्यकारणभावग्रहणस्यैव व्याप्तिपरिच्छेदकत्वात्। व्या
प्तिविषयकत्वात्। तत्तु कार्यकारणभावग्रहणस्य सामग्रीवत्त्वात्। अत्र विषयकत्वेऽपि तस्य व्याप्तिग्रहणानुपयोगि
तया तदुपपादकतर्कस्य प्रसृतानुपयोगित्वमेव वाच्यं। धर्मत्वावच्छेदेन वक्रिजन्यत्वेकाद्यवमित्याकारक
साधवज्ञानस्य तदवच्छेदेन वक्रिजन्यत्वग्राहकसामग्रीसहकृतस्यैव सामान्यव्यभिचारशंकायामुत्पन्नकृत
यातर्कनिवृत्तारेतादृशसामग्रीरहादुक्तेकाद्यवज्ञानस्यानुत्पत्तेरुक्तत्वे सामान्यव्यभिचारशंकायामुत्पन्नकृतया
वि

भा. तर्क

२१.

३०

वशं भावाद्याप्रतिबंधापत्त्यातादृशोत्रेजकसंपादकत्वमेव सामान्यव्यभिचारशंकायाप्रतिबंध-
वैवर्तकस्योपयोग संभवान्नचकारणताप्रत्यक्षकालिकवापिज्ञानएव सामान्यव्यभिचारशंकायाप्रतिबंध-
धकत्वेतादृशलाघवज्ञानस्योत्रेजकतयादेशिकव्याप्तौनतदुत्रेजकत्वमिति वाच्यं। सामानाधिकरण्यात्तदधर्म-
त्वावहेदेनवक्तिजन्यत्वग्रहस्य तादृशदेशिकव्याप्तिमविषयाल्लभ्यसंभवेनतत्रापितस्योत्रेजकत्वक-
ल्पनादिति। पक्षेवस्तसमवहितान्न्यत्वं विशेषणं दातुं प्रणालीमाह। विपर्ययेति। तत्कोटिति। यत्सा-
ध्यानायंतदेवतकोटिपदेनोक्तं। यत्तर्कस्यापादकव्यतिरेकवत्ताज्ञानं पक्षे तत्कोटिविषयतां विनाऽनु-
पपन्नं स एव तत्कोटिविपर्ययेतत्कोटिमात्रपर्यवसायात्तस्यैव तदभावकोटिकशंकाप्रतिबंधकत्वमि-
त्यर्थः। नोऽप्यवधारणे। अन्यथापाक्षिकतत्कोटिविषयवैतान्मात्रेणैव शंका निवर्तकत्वेन वक्तिव-
न्यजन्यात्यंतरोतस्यादिति पाठः। तद्वन्तदसमवहितं न च नान्तरीयकवक्तिवैव्यभिचारः वस्तुवस-
मवधानकालीनवक्तिस्समवधानंतरयावत्कारणकत्वरूपजन्यत्वाभावस्यैवापाद्यत्वात्। त-

३० भा. तर्क

धर्मको

२१.

अथर्वमित्र
रसमुद्रार्थः

२२
स्य च तत्रादिसत्त्वात्। वक्रिपदस्य वक्रिसमवहितपरत्वेन वक्रन्यस्य वा वक्रप्रदितसामग्रीपरत्वेन तु यथाश्रुतमे
वसम्यक्यत्वेन व्यभिचारभावेऽपि तद्वक्तृभासतां सुखे वेति। तदसत्त्वं विपर्ययेतत्कोटिमात्रपर्यवसाने नैवाभा
सताया उक्तत्वात् न व्यभिचारेण पीति। वक्रितत्वं न्यायतरजन्मो न स्मादिति पादस्तवक्रित्वरूपेण तज्जन्यत्वको
टिपाद्विक्रपाप्तेरप्यभावाच्च। तथात्वापत्तेः। वक्रिजन्यत्वाभावशंकाप्रतिबंधकत्वापत्तेः। तथापर्यवक्षित
ते कोटिमात्रपर्यवक्षिता। विशेषतो व्याप्ता तत्कोटिमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्ता सामान्यतो व्या
प्ता तत्कोटितदितरकोटिसाधारणधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्ता पक्षधर्मताबलादितरकोटिबाधवत्ता
न संपन्नयोऽतथोपस्थितिः। वस्तुसमवहितजन्यत्वविशिष्टपक्षोऽतीत्यर्थः। निरुद्धं कल्प्यं तद्वत्कुस
त्रकल्पेऽस्वरसंप्रकाशयति। वस्तुतइत्यादिना। वक्रजन्यमप्यति। यद्यपि वक्रिसमवहितजन्यत्वस्य वक्रिज
न्यत्वात्मकत्वेऽपि न वक्रिजन्यत्वाभावशंकाप्रतिबंधकत्वेन वा वक्रिजन्यत्वप्रकारकसिद्धौ तत्सह
कारित्वं तद्रूपेण तदभावस्यानापादकत्वात्। तथापि वक्रिसमवहितजन्यत्वस्य वक्रिजन्यत्वरूपत्वेन त्रिषु
तद्वत्तत्वेन संपन्नमेव
७५४

तत्त्वे वा तादृशव्यावर्तकधर्मदर्शनविधयापि प्रकृततर्कस्यैव किञ्चन न्यत्वाभावशंकाप्रतिबंधकत्वं संभवति
 तिनत्यतिषिद्धमिति ननु पक्षविशेषणभूतवक्ष्यसमवहितजन्यत्वविशिष्टवक्षिसमवहितजन्यत्वं वक्षिजन्य
 त्वव्याप्यस्यादतस्तदपि प्रतिषेधति। वक्ष्यसमवहितजन्यमिति पर्यवसितं तत्त्वरूपं। वक्षिसमवहितजन्यत्वं
 वक्षिसमवहितजन्यत्वपदं मूलस्य वक्षिसमवहितजन्यपदं वा वक्षिजन्यपदं ननु तर्कस्याहार्यशंकाप्रति
 बंधएव फलं भ्रूयारसिकशंकाभातिर्ककारणभूतव्याप्यवत्तज्ज्ञानेनैव निरास्य भवति हि अनिष्टोपदर्श
 नेनेहा विवेदानकारणभावेनाहार्यशंकाया अनुत्पादः। तद्वर्मावच्छिन्नानिष्टोपदर्शनं तद्वर्मावच्छि
 न्नज्ञानेनाविरोधिनवरूपान्तरेणापि। नीलघटत्वावच्छिन्ने अनिष्टोपदर्शनेपि घटत्वावच्छिन्नज्ञानेनावि
 अनिष्टज्ञे। तदिह वक्ष्यसमवहितजन्यत्वविशिष्टवक्षिजन्यत्वाभावे अनिष्टोपदर्शने तज्ज्ञानेनाविच्छि
 द्यतां वक्षिजन्यत्वाभावज्ञानेनावनुक्त इत्यभिप्रेत्य वक्षिजन्यत्वाभावमेव केवलमापादकीकृत्याह। तथा
 चेति। अनुयोजि विशेषणत्वेन भ्रूयारस्यैव संभवादाह। प्रतिगोमिति। तथाच वक्ष्यसमवहितजन्यत्ववि

शिष्टं यत्तज्जन्मत्वं यत्तु धर्मादौ प्रसिद्धं तदभावात् सर्वत्रास्तीति न व्यभिचार इति भावः। यथाश्रुतस्य व्यावृत्तिं दर्शयति।
अजन्म इति। विवक्षितस्य तात्पर्यं दर्शयति जन्मेवेति। नांतरीयकेति। धर्मजननाघटकसंबन्धेन स्वाधिकारो स्वा
व्यवहितपूर्वक्षणवहेदेन प्रत्याप्तः त्वाजनको वक्रियं तत्र स्मिन्धर्मरूपादावित्यर्थः। एतेन वक्रियं न्यत्वाभा
वरूपापादकस्य वक्रमप्रवृत्तिना जन्मत्वं चापाधकोटिप्रतियोगि विशेषणस्य सत्त्वमादृशिति। यथाश्रुतज
न्मत्वेन नांतरीयकवक्रिके व्यभिचारस्याकारणत्वात् तदर्थं त्विति। वक्ष्यमप्रवधानेति वक्ष्यमप्रवधानका
लीनानि वक्रितस्य मप्रवधानेतराणि यावत्तिकारणानि तज्जन्मो न स्यादित्यर्थः। ननु नांतरीयकवक्रिके
स्यापि वक्ष्यमप्रवधानकालीनानि यावत्तिकारणानि स्वजागभावादीनि तज्जन्मत्वं सत्त्वाद्यभिचार इत्य
त आह। तथाविधया वत्कारणकत्वमिति। तथाच वक्ष्यमप्रवधानकालीनानि वक्रितस्य मप्रवधानेतरधर्मा
दिघटितानि यावत्तिकारणकत्वमिति। तथाच वक्ष्यमप्रवधानेनियस्ये विग्रहात् स्वीययावत्कारणेतादृशति

भा
२१२

वक्ष्ये समवधानकालीनत्वस्य विधेयत्वभावात् नान्तरीयकवक्रिकस्य तादृश्यावत्कारणमध्यनिवि
ष्टचरमकारणो वक्ष्ये समवधानकालीनत्वस्य अभावाच्च व्यभिचारः अत्र च वक्ष्ये समवधानकाली
नयावत्कारणकत्वं वक्ष्ये समवहितजयत्वविशिष्टमप्रसिद्धमन्तस्नद्वारणाय वृत्तं रीतं कारणविशेषणं
वक्रांतरयावत्कारणमध्यनिविष्टस्य तत्समवधानस्य तत्समवधानेतरयावत्कारणमध्यनिविष्टस्य
चक्रेर्वक्ष्ये समवधानकालीनत्वाभावादप्रसिद्धिरित्युभयोपादानं धर्मरूपादौ व्यभिचारवारणाय च
वक्ष्ये समवधानकालीनेति नान्तरीयकवक्रिकस्य तु धर्मरूपादेस्तादृश्यावत्कारणमध्यनिविष्टस्य
धर्मादेर्वक्ष्ये समवधानकालीनत्वाभावादेव न व्यभिचारः तादृशधर्मरूपजागमावोदेर्वक्ष्ये समवधा
नकालीनत्वात्तत्र व्यभिचार इत्यतो यावदिति अत्र न तद्वैतिह्यं मंत्रति कारणताघटकप्रत्यासत्तिरे
व वक्रिसमवधानं तत्तावच्छिन्नजागमाव एव वक्ष्ये समवधानपदस्यार्थः स च तद्वैतिह्यं यावत्ता
जमावोवातधर्मवच्छिन्नप्रतिक्रियाजागमावोवेत्यन्यदेतत् तत्तेन पक्षीकृतधर्मस्य देशान्तरीय

तेजा मकारः

२१२

न वृत्तिलेन वृत्तिनि
वेशेन

अतस्तत्तावन्निवेदोरेण तरेपर्वतादौ धूमरंभकसंयोगादिरूपसमवधानस्योपपत्ताभावस्तत्कालीनत्वं धूमररूपकारणतामस्तौ तत्रमित्रादितिके। ३

क

मरु

वक्रिसमवधानकालीनयावत्कारणतया नापसिद्धिः। न वा तद्वक्रिसमवधानधुंसकालीनयावत्कारणकेतुमादौ व्यभिचारः। तद्वक्रितसमवधानेतरधूमररूपकारणयावन्मध्यपतितस्य तत्र दूमादेस्तादृशा जागभावकालीनत्वाभावेनान्तरीयके व्यभिचाराभावात्। अतएव यत्रैधनेतद्वक्रिसंयोगे तन्निदितीयस्य एवान्तरीयको घटादिसंयोगस्तत्र तज्जननद्विक्रियाद्वसंयोगनाशादेव वक्रिसमवधानजागभावधुंससमानकालीनत्वेऽपि न व्यभिचारः। तत्र पूर्वसंयोगनाशस्य तादृशा जागभावसमानकालीनत्वाभावात्। तत्कल्पितद्वक्रिसंयोगानेतरौ तत्त्वमानेतदुपावयवसंयोगादिरूपवक्रिसमवधानजागभावसमानकालीनत्वात्। वक्रिसमवधानत्वावच्छिन्नजागभावपर्यंतो नुधावनं। न च तद्वक्रिसमवधानप्राक्कालीनवत्संतरसंयोगे तन्निदितीयस्य एवानेतरं घटादिसंयोगे तद्वक्रिसमवधानत्वावच्छिन्नजागभावकालीनयावत्कारणके व्यभिचार इति वाच्यं। तद्वत्समवहितान्यत्त्वस्य सत्यं

धुंसजागभावसाधारण
कासात्तेषां ततोयेका
कां प्रथमम्

भा

२१२

१३

नार्थकत्वात्। वस्तुतस्तस्यो गद्वितीयस्य लोत्यनयरादि संयोगो दौवतस्यासत्त्वात्। तद्वत्समप्रवृत्तिर्जा
 न्यत्वे च तद्वत्समवधानकालावच्छिन्नजन्यत्वं। तेन यत्रैधने तद्वत्संयोगोत्यत्रिकालेनांतरायको य
 दादिसंयोगस्तत्रापि न व्यभिचारः। तस्य तादृशसमवधानागभावकालीनयावत्कारणवृत्तेरितद्वत्
 समवधानकालावच्छिन्नेनैव जन्यत्वात्। कारणं चात्र प्रलोपधायकमेव धर्तव्यं तेन तद्वत्समवधाना
 नेतरोत्यनैधनव्यक्तैस्तद्वत्समप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यादा तादृशसमवधानागभावसमानकालीनत्वाभावे वि
 न सति। न च तद्वत्समवधानकालानोत्यतिकर्तुं नैधनव्यक्तैरपि तद्वत्समप्रवृत्तिप्रलोपधायकत्वं
 संभवान्न तस्य तादृशसमवधानागभावकालीनत्वाभावात्तद्वत्समप्रवृत्तिर्जन्यत्वविशिष्टनि
 रूक्तजन्यत्वस्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं। अर्द्धेन जनवक्त्रेव धर्मप्रतिहेतुत्वेन तत्समप्रवृत्तिर्जन्यधर्मप्र
 त्येव तत्रार्द्धेनानाहेतुत्वेन तद्वत्समवधानकालोत्यनार्द्धेन व्यक्तैस्तद्वत्समप्रवृत्तिर्जन्यधर्मप्रतिभजन
 कत्वात्। न च यत्र चरमोत्यनार्द्धेन जनवक्त्रेव धर्मप्रतिहेतुत्वेन तद्वत्समवधानकालोत्यनार्द्धेन व्यक्तैस्तद्वत्समप्रवृत्तिर्जन्यधर्मप्रतिभजन
 कत्वात्। न च यत्र चरमोत्यनार्द्धेन जनवक्त्रेव धर्मप्रतिहेतुत्वेन तद्वत्समवधानकालोत्यनार्द्धेन व्यक्तैस्तद्वत्समप्रवृत्तिर्जन्यधर्मप्रतिभजन

२१२

९४

१२

तद्दोषतादवस्था मिति वाच्यं। यत्र एकेनैव वक्रिना धर्मो जनितस्तदा दशस्थले एव उक्तं कर्तव्यं तत्रा दशव
क्रियजन्य धर्मस्थले च वरमोत्पन्नता दशवक्रिमेव तद्वक्रित्वेनोपादायता दशान कर्तव्यता रस्य निष्पत्त्य हत्वा
च। न च तथापि वक्रितत्त्वमवधानेन रयावत्कारणमध्य निविष्टस्य दूमावयवतत्संयोगादेस्तद्वत्त्वमवधानका
लीनत्वाभावादवसिद्धिरिति वाच्यं। दंडस्य घटजनकतायां च तत्संयोगात्त्रिमिक पालिका कपालद्वयसंयोगप
र्यंतानां व्यापारत्ववत्तद्वत्त्वेन पितृदूमाजनकतायां तदूमावयवतत्संयोगपर्यंतानां व्यापारतया तद्वक्रिसम
वधानत्वेन वक्रिसमधानेन रेत्यनेनैव वक्राणां न चैवमपि तदूमावयवरूपा दौव्य भिचारः। तदूमावयवस्य
तद्वक्रिसमवधानत्वेन तदितरयावत्कारणानां वक्ष्यसमवधानकालीनत्वादिति वाच्यं। तदूमावयवरूपा
दिजनकस्य तदवयवरूपस्य वक्ष्यसमवधानकालीनत्वाभावात्। न चैवमपि तद्वक्रिजन्य धर्ममध्य एवै
कत्वे व्यभिचारः। धर्ममध्य एवैकस्य स्थूल धर्मजनने व्यापारतदितरयावत्कारणस्य जागभावपरमा एवैक
त्वादेस्तद्वत्त्वमवधानकालीनत्वादिति वाच्यं। यत्र वक्ष्यंतरजन्य धर्मसरेणादिसंयोगजननकारा

व०

भा०

३१४

२५

तद्विनास्थूलधर्ममुत्पादितत्तादृशधर्मस्यैव पक्षत्वात्। तथा च तदवयवत्रसरे एवाद्ये ब्रह्मनां तद्वत्सम
महिताजन्यत्वाभावात्। तादृशस्थूलधर्मस्य च जन्मकृतयोऽप्यसन्निधेन तद्विना दृशस्थूलधर्मज
नकसमवधानेन तदवयवत्करणमध्यनिविष्टस्य तादृशस्थूलधर्मस्य वक्ष्यसमवधानकालीनत्वाभावे
न तादृशस्थूलधर्मैकत्वादौ व्यभिचाराप्रसंगत्वात् न हि तद्विध्यणुकादिमुत्पाद्यैव स्थूलधर्ममुत्पाद्यत
इति नियमे प्रमाणमस्ति। न न यत्र तादृशधर्मत्रसरेणुभिस्तद्विधिसमवधानरवैव स्युः संयुक्तैस्तादृशस्थ
लधर्मभ्रंभसंयोगोजनितस्तत्तद्वितीयसंयोगोत्पत्त्यस्यैव व्यभिचारः तत्र तादृशसंयोगस्यैव विधिसमवधा
नत्वेन तदितरवयवत्करणनां अपेक्षा बुद्ध्यात्मकसंबंधितावहेदवप्रकारकज्ञानयधितानां वक्ष्यसमवधा
नकालीनत्वादिति वाच्यं। तादृशत्रसरेणुक्रियया यदा धर्मभ्रंभसंयोगस्तदा स्युः संयोगंतरस्याप्युत्पाद
संभवेन यावन्मध्यनिविष्टस्य वक्ष्यसमवधानकालीनत्वाभावादिति। वस्तुतस्तत्तद्वैतसिद्धिनेयः प्रायसि
कसंयोगस्तद्वत्समवहितसाम्यजन्यत्वस्य सत्यंतार्थत्वात् न जागृत्तैषु व्यभिचारः। तसंयोगजनिते तदा

नर

३१४

१५

इंधनक्रियानाशोत्संयोगस्य वक्रिसमवधानं यातदिनरयावत्कारणानां तत्क्रियातदाश्रयेंधनादिवत्क्रा
नां निरुक्ततद्वत्समवधानकालीनत्वाद्यभिचारपरमवशिष्यते सोपि संयोगि विरोधितस्यैव संयोगस्य हे
तुतायासां प्रदायिकत्वेन वक्रिसंयोगस्य हेतुत्वे वक्रैरपि क्रियानाशो हेतुत्वात् वक्रिजन्यत्वाभावस्यासौ त्वेनैव
निरसनीय इति भावः ॥ कारणं च कालोपाधिदिगुपाधिभिन्नं ग्राह्यं तेन वक्रिसमवधानानंतरोत्पन्नयदादेर
पि कालोपाधिविधया पृष्ठाकृतधर्मकारणस्य वक्रिसमवधानकालीनत्वाभावेऽपि सिद्धिः । नरवक्रैरपि वक्रि
समवधानप्रागभावकालीनतया वक्रितसमवधाने तरेत्यत्र वक्रिपदं व्यर्थमिति वाच्यं । यत्र देशांतरादानीतव
क्रिसिद्धौ इंधनसंयोगे सति तदा इंधनजवस्तुत्पत्तिः अनंतरं वधू मोत्यतिरिति क्रमः तत्र देशांतरादानी
तवक्रिसादायैव न्वयव्यतिरेकग्रहणतत्साधारणस्यैव तद्वक्रित्वस्यैव वक्रिसमवधानकालीनेत्यत्र वक्रव्यत
या तादृशधर्मकारणीभूतवक्रैस्तादृशधर्मप्रयोजकवस्तुसमवधानकालीनत्वाभावेन अत्र सिद्धिवा
रणार्थत्वात् । यदि च तादृशधर्मकारणीभूतवक्रिव्यक्तिरेव तद्वक्रित्वेनोपादीयते तदा वक्रितसमवधाने

पादसूत्र ३

नाप्र

भा.

२१५

उपलब्धेति

त्यत्र वक्रिपदं नोपादेयमिति न वा नानां पंचाः यत्प्रतियोगितव्यायेन रयावतदुपलंभरूपयोगानुपलं
 भौतुपलंभतावहेदकेयावत्विशेषणवदत्रापिकारणवहेदकेयावत्विशेषणं तथा च वक्रित्वतत्सम
 वधानत्वेतरवक्ष्यसमवधानकालीनत्वनिर्वाहकारणतावहेदककोनस्यादिति पर्यवसितोऽर्थः ॥ यत्रावयवस्य
 च भ्रमं प्रतिनिरूपयित्वेन कारणत्वं धर्मोत्पादकत्वं धर्मसमवायित्वविशिष्टस्याभावात् न च कारणता
 वहेदकावलीकृतमेव कार्योत्पादप्रयोजकं एवमपि विदुः स क्वचित्त्रेत्यत्र नियामकस्याभावात् किंतु स्य
 र्शविशेषवत्पृथिवीत्वेन पृथिवीत्वेन वा स्य र्शविशेषादित्यदध्यादौ स विशेषादिवत्सहकारी एवं असम
 वायिसंयोगस्यापि रव्यां भ्रमतावहेदकजात्यैव हेतुत्वं न तु विशेषणरूपेण पिमानाभावात् तथा च पृथि
 त्वाक्रांतस्य रव्यां भ्रमतावहेदकजात्यवच्छिन्नसंयोगस्य च वक्ष्यसमवधानकालीनत्वाप्रसिद्धिः ॥ कारण
 तावहेदकं जानेकव्यक्तिरिति ग्रह्यं तेन तत्संयोगस्य तदवयवस्यावातव्यक्तित्वेन हेतुत्वेपि न सति ॥ तन्न सा
 धीयः ॥ पृथिवीत्वाक्रांते परमाण्वादौ तादृशजात्याक्रांते वसंयोगादौ सामान्यतो वक्ष्यसमवधानका

धर्मोऽयमसमवायि
 कोऽलक्षितमिति

भाववत्संयोगादि

वहेदकित्वेन
 च वहेदकित्वेन

२१५

लीनत्वस्यानिर्णयात् देशांतराद्यवक्रिसमवधानशंकायाः सर्वदेवसंभवात् प्रकृतस्यैव दिशः सर्वत्र वक्रि र दस्यत
वक्रि परत्वेन वक्रित्वतस्तसमवधानत्वेतरत्पस्य वैयर्थ्यात् वक्रित्वादेरपि तदस्य समवधानकालीन वृत्ति
त्वात् तद्वक्रित्वादेश्यानेक वृत्तित्वाभावादेव निरासात् नान्तरीयवक्रवक्रिने व्यभिचाराच्च तत्र हि दृष्टिर्वा
त्वेन धर्मत्वेन वा तादृश धर्मरूपविशेषप्रतिसमवायिकारणता अतसमवायिकारणतानु अवयववृत्ति
नीलरूपत्वेन तादृशरूपत्वेन वा स्वसमवायिसमवेतत्वं तु प्रत्यासत्तिः तथा च दृष्टिर्वात्त्वधर्मत्वतादृशरू
पविशेषत्वादीनां तदस्य समवधानकालीन वृत्तित्वेन व्यभिचारस्य वज्जलेपत्वात् तदस्य स्थानेक वृत्ति त
त्वाभावादेव निरासादित्यलमभिज्ञेयं यत्र नान्तरीयवृत्ति वक्रि जन्यत्वाभावे आपादयेदतिशेषः आपा
दककोटादेवेति यथा श्रुतमूलानुरोधादिति शेषः तेनाप्यकोटिप्रतियोगिविशेषणतया व्यभिचारसंवा
रणसंभवेऽपि न हतिः यथा श्रुतेन व्यभिचाराः वारणदाहसवेति वस्तु यदितानन्यत्वं धर्मेऽपि नास्ति तादृ
शधर्मादिजन्यत्वादतः सामग्रीति नान्तरीयवक्रवक्रिकस्य सामग्रीच न वक्रियदितेति न तत्र व्यभिचार इति भा

तत्तादात्म्यं विरोध एव त्वेन परस्परानिश्चये ॥

कः। जाह्नवमेव हि जन्यत्वनिश्चयात् जाह्नव इति दक्षिणेः। वस्तु धृतिताम्रग्रजं न्यत्वस्य निश्चयेनोक्तरीत्या विशिष्ट
भावबुद्धेर्विशेषाभावमात्रावलंबित्वमिति भावः। त्वोक्तं ननु सारितया मूलं वाच्ये। अत्र चेति। अत्र व
स्तुत इत्यादिना विवक्षितं तर्कैः। एतादृशीति। वस्तु समवहितं जन्यत्वस्योभयत्रैव कोटित्वात् वस्तु समवहि
ता जन्यत्वरूपविशेषणभावादिति भावः। तृतीया पुनरिति। तथा च तत्त्वानुपनीतहेतोरभावस्यैव
कार्यसामान्यकार्याव्यवहितसर्ववर्तिनस्तन्नियतत्वादेरभावस्य वाशंकारहेतुक एवेत्यनेन विवक्षिते त
र्थः। जाह्नवकादात्यादिना जाह्नवपरिग्रहः। वक्षिभिन्नादेव उत्पन्नस्यापि नांतरीयकवक्षिन्नस्य वस्तु सम
वहितजन्यत्वाभावादवक्षिपदस्य वक्षिभिन्नपरत्वे विशेषणभावेन नैतादृशीपर्यवसानं अत आह व
क्षिन्नत्वादिति॥ भावव्युत्पत्त्या उपार्दनपदार्थस्य हत्वादेः शंकाप्रतिबंधकत्वाभावादत आह वस्तुतः। उ
पादायतेनेनेति व्युत्पत्त्येत्यर्थः। तदीयेति तत्तद्वत्त्वादिपरं कार्यधर्मादितथा च वस्तुतः विषयकं यद्

शंका दूरे। च धर्मत्वात्
अतः त्वेन तादात्म्यं निश्चयम्

मादिप्रयोजकताज्ञानंतरमित्यर्थः। यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुमिति मूलानुशेनाहतादृशेति। तादृशो
वक्ष्यते तत्र कृमादेयो नियमता न्वयव्यतिरेक बोधस्तत्परमित्यर्थः। अत्रेतेन मपीत्यपि नाशकृतनमपिल
यथाश्रुतेनेपरिमाह। कृत्वादेरिति। आदिना स्वक्रियापरिग्रहः। कारणताग्रहोत्तर इति। कारणताग्रहो
त्तरं कृत्वा च शंकापतिबंधेतर्काकारणताग्रहस्य न्योन्याश्रयस्यार्थः। वक्ष्यते संप्रवृत्ताजन्यत्वस्य निरुक्तं
जन्यत्वस्य वधमविशेष एव निर्णयादुपमत्वावच्छिन्ने तदनिर्णयेन तर्कप्रवृत्त्यसंभवात् कथं तदवच्छिन्ने
कारणताग्रहस्याशंकते। यद्यपीत्यादिना। ननु विशेषेतादृशतर्कप्रवृत्तकसामग्रीतः सामान्यतः कार
णताग्रहो भविष्यतीत्यत आह। त एव कारणति। तत्र वक्ति विशेषे। त एव जन्यत्वग्रहकतर्कप्रवृत्ताव
पि वक्तृत्वावच्छिन्नेतादृशजन्यत्वस्यैव ग्रहासंभवादिति भावः। तथा त्वं विशेषणं तादृशान्वयव्यतिरेका
नुविधायित्वं। तद्विशेषिशंकायां कार्यत्वकारणत्वाभावशंकायांतर्केणापेक्षायां जायमाने विशेषाणां
कार्यकारणग्रहणसामान्यतएव तं परिच्छिन्नतीत्यन्वयः। तत्र सहकारिणं दर्शयति सामान्यव्यभिचारा

निर्णयेति अनेन इत्यत्रादिनिर्णयः। अनुगत इति। आवधत्तनामन्वयव्यतिरेकाद्यनुविधानं निश्चितं ता
 न्वात्मानं गतेत्यर्थः। तेन तत्र धत्तित्वादीनां निर्णयः। अगुर्विति। सामान्यधर्मपितृया अगुर्वित्यर्थः। तेन ताव
 द्धत्तन्यतमत्वनिर्णयः। विशेषेति। अगुहातान्वयव्यतिरेकव्यक्तिव्यावृत्तेत्यर्थः। तेन गृहातान्वयव्यतिरेकमप्यवृ
 त्तित्येवजात्यादिकमगुरुपस्थितं दानदवच्छेदेनैव हेतुताग्रहेमधूमत्वाद्यवच्छेदेनेति सूचितं। रूपांतरेत्यत्रो
 त्रपदस्य सार्थं लाघवप्रतिषेधानादीति। धर्मत्ववक्तित्वयोजन्यत्वजनकत्वावच्छेदेनैव लाघवमित्याकार
 कलाघवज्ञानेत्यर्थः। तेन यदि तादृशलाघवानवतारतदा तत्र धत्तित्वावच्छेदेनैव हेतुताग्रह इति सूचितं। अ
 दिता अप्रसाधारणकारणताग्राहकत्वरपरिग्रहा सामान्यतः वक्ति धर्मत्वाद्यवच्छेदेन। तं कार्यकारणभावं
 परिष्ठितं विविधया करोति। अन्वयव्यतिरेकाविति विशेषाणामित्यनुवृत्तं। तथैव उक्तं सहकारिवशात् स
 मान्यताकारणताग्राहकत्वेनैव प्रामाणिकौ प्रमाणसिद्धौ ननु वक्ति विना विधर्मो भविष्यतीति व्यभिचार
 संदेहदशायां कायं धर्मत्वावच्छेदेन वक्ति जन्यत्वग्रह इत्यतः अपाह। फलवत्त्वेनेति। लाघवज्ञानादीत्या
 दिना तर्कप्रतिपाद्या तादृशकार्यकारणभावग्राहकसामान्या परिग्रहा एवं च तर्कप्रतिपादनादृशसामान्या वि

शिष्टलाघवज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानतादृशव्याप्तिज्ञानेतिबन्धकं। अतएवयत्रतर्कोवाताह
शाकारणताग्रहकसामग्रीवानास्तिनदोक्तलाघवज्ञानेपिसामान्यव्यभिचारशंकातस्मादृशव्याप्तिप्राप्ति
सोध्यः। अतएवनतर्कस्यवैफल्यतादृशोत्रैजकत्वसंपादनतयाव्याप्तिग्राहकत्वादितिभावः। व्यभिचारनिर्ण
येउक्तलाघवाधनुसंधानेपिआसेरग्रहादह। शंकायइति। नवेवंव्यभिचारज्ञानत्वेनकथमेकाविरोधि
तेतिचेतसामान्यव्यभिचारनिर्णयघटिततादृशसामग्रीविशिष्टलाघवज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञान
त्वेनैवसंशयनिश्चयसाधारणेनविरोधित्वात्तव्यभिचारनिर्णयकालेवव्यभिचारनिर्णयरूपविरोधरण
भावेनतादृशविशिष्टलाघवज्ञानाभावेनप्रतिबंधकतावहेदकरूपसंभवादिति। येतुधर्मत्वावहितमेव
पक्षीकृत्यउक्ततर्कवितारंविर्णयंतितन्मतमाहपरत्वेति। वक्ष्यजन्यत्वेनापादकेनाप्येतेत्यत्रतत्पदे
नधर्मत्वावहेदेनवक्ष्यसमवहितजन्यत्वस्यपरामर्शार्थमेवविशेष्यकृत्यनिर्दिशति। जन्यत्वविशिष्टस्ये
ति। यथाश्रुतेत्यनेननेष्टांविद्विद्वितस्यवक्ष्यघटितसामग्र्यजन्यत्वरूपस्यनिरसः। तच्चधर्मत्वावहितमेव

भा

२१८

१४

समवृत्तिताजन्यत्वं व मनसैव सुग्रहमित्यभिमेणान्वयः। उक्तन्यायेन कृताशानरासभादिपदार्थसार्थस्यैव
 कृत्यायेन। संबंधांतरेण वक्रियुक्तकारणकलापयोजनत्वग्रहेणिकेनचित्संबंधेन वक्रिव्यतिरेकजन्यत्व
 शंकासंभवतीत्यतस्तद्भावावक्रियुक्तेति। तेन संबंधेन वक्रियुक्तेनैत्यर्थः। नद्यतिरेकेति। वक्रिव्यतिरेकेत्यर्थः
 एतावता अवक्रेरेवमविष्यतीति शंका च हेतुः। अहवोत्यस्य तदतिशंका च निराकृता। अविद्विं विना विम
 विष्यतीति शंका वदधाम वति वक्रेरन्यथा सिद्धसन्निधि कत्व शंकाया विक्लयेन जनकत्व शंकाया र आद्यां
 निरस्यति। वक्रिविरहेषात्पादिना। निरतिशयस्यासहकार्यं तदस्यैव। तादृशसमूहस्य। अर्द्धे धनादिसमूहस्य
 तथा विधातु वक्रिरेव तादृशसमूहस्य। तदेव वा योगादित्यन्यथा। द्वितीयं निरस्यति। तादृशस्यैवैवादिना। ता
 दृशस्यैव। अर्द्धे धनादिसमूहस्यैव। तथा विधजनकत्वसंभावनाया धर्मजनकत्वसंभावनायाः। अपनयादित्य
 अभिमेणान्वयः। कारणंतरव्यतिरेकेण धर्मानुत्पत्तिमत्प्रवृत्तिसत्त्वेव प्रचारात् वक्रिविरहस्य तत्प्रयोजकत्वं न
 घटत इत्यत आह। तथा विधसमूहसत्त्वरिति। लाघवादिनि। प्रयोजकंतरकृत्यने कारणंतरव्यतिरेकेण

२१८

भा. २११

२१५

किञ्च नो न स्यात् वक्ष्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तद्विधायित्वान्न स्यात् शंका प्रतिबंधकत्वे मूलस्वरसमाहृतदिदमुक्तमिति यज्जातीयैकचिदन्वयव्यतिरेकानुविधानं तद्वच्छिन्नेन जन्यत्वमिति व्याप्तिः यदवच्छेदेन यदन्वयाद्यनुविधानं तदवच्छिन्नेन जन्यत्वमिति व्याप्तिस्तत्कमूलं तथा च धर्मत्वं यदि वक्रिज न्यतावच्छेदकं न स्यात् वक्ष्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वे त्रिवक्ष्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वावच्छेदकं न स्यात् इत्यर्थवैमानेष्वथ मे दोषमाह यादृच्छिन्नस्येति तज्जातीयपक्षिं विद्युल्लिनिष्ठस्येत्यर्थः व्यभिचारित्वात् एचिवात्वात् कान्तयत्किंचिद्यत्कावन्वयाद्यनुविधायित्वस्य सत्त्वे एचिवात्वादेस्तज्जन्यतावच्छेदकत्वाभावेन व्यभिचारानुद्दितीये न च यांशस्य वैयर्थ्यात् नियतव्यतिरेकमात्रोपादानेन च वक्ष्यसमवहितान्यत्व एव पर्यवसानात् तदुक्तं पक्ष्यामेदं दृष्ट्याह नियतस्येति तस्येति तच्चिन्त्यमिति चिन्ताजन्यतुवक्ष्यसमवहितान्यत्वस्य धर्मत्वावच्छेदेन निर्णये धर्मो यदि वक्रिज व्यभिचारस्य स्यात् वक्ष्यसमवहितान्यत्वस्य सति ज्ञानो न स्यादिति तर्कं तैव व्यभिचारशंका निराकरणेका

२१५

र्थकारणभावग्राहकतर्कस्यैववेद्यार्थः। किंचजन्यत्वस्ययथाकृतेः। र्थेनांतरायकवक्तिकेव्यभिचारः। वस्तुतम
 वधानकालीनेत्यादिविवक्षितार्थेववक्तिपदस्यतत्रद्विपरतयातद्वदितस्यधर्मत्वरहितेनैर्निर्णयान्नोक्तत
 र्कप्रवृत्तिरिति। व्याप्तिग्रहणेति। धर्मोयदिवक्तियभिचारीस्यात्सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यावक्तिजन्योनस्या
 दिति। व्याप्तिग्राहकतर्कवतारायेत्यर्थः। व्यधिकरणस्यजन्यत्वपर्यवधिनायाशंकासामानाधिकरण्यप्रत्या
 सत्त्यावक्तिजन्यत्वाभावशंकान्निरासार्थमित्यर्थः। यथाश्रुतमूलमनुसंध्याणद्वयसत्यंतंनिसिद्ध्याह
 तयावयदीति। अत्रापिनिष्कर्षेऽप्यप्रकोटिप्रतियोगिविशेषणमेवसत्यंतंबोध्यं। स्वव्यधिकरणवक्ति
 जन्येवक्तिरूपादौव्यभिचारवारण्यसत्यंतं। धर्मस्यापि सामानाधिकरण्यतिरिक्तप्रत्यासत्त्यात्वावयवजन्यत्वा
 त्रतत्रवक्तिपदं। घटादौव्यभिचारवारण्यपचापद्यकौटौवहीति। तर्कमूलभूतव्याप्तावश्येनोक्तत्वंनिरस्यति। अ
 प्रत्यासन्नस्येति। पक्षेसत्यंतस्यप्रमितावेवउक्तन्यायेनविशेष्याभावसिद्धिरिति। तद्वद्वर्जन्यत्वे
 ति। प्रत्यासत्त्यंतरेति। संयुक्तसंयोगादिप्रत्यावक्तिमत्त्वेऽप्यर्थः। तद्वद्वर्जन्यत्वग्रहस्यप्रत्यक्षतःसंभवेति

भा.

२२०

धर्मत्वावच्छेदेन तदसंभवात् तदवच्छेदेन तन्निर्णयार्थमिदं उक्तं इति ध्येयं। धर्ममानुष्यादादिनेत्यादिना लाघवादि
परिग्रहः इदमेव चेति। वक्रो भंग्यास्त्वल्पशब्देना धर्ममानुष्यत्वं निमित्तवक्रिणं बंधाभावस्येत्यादिव क्षमा एव ग्रंथपर्या
लोचनेन कार्यकारणभावग्रहोत्तरं तर्कप्रवृत्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वादिति भावः। परि कुर्वताति। तत्र वक्रिजन्यत्वा
देः प्रवेशे शोभेत् कातू अत्र तु तदभावप्रवेशेन लाघवमिति भावः। तत्रापि तद्वैवर्त्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वा
त्तत्र ग्रहस्य प्रत्यक्षतः संभवेऽपि धर्मत्वावच्छेदेन तदसंभवात्। तदर्थमाह तादृशदेशानुत्पत्तिकत्वे प्रतिवक्रिणं
बंधाभावस्येति। वक्रोः कारणत्वग्रहोत्तरं तत्संबंधाभावस्यैव तत्प्रयोजकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः। तादृशसंबंधाभा
वस्यैव। सामानाधिकरण्यघटकसंयोगात्प्रकृतत्वं संबंधाभावस्यैव। तथा त्वं प्रयोजकत्वं। तच्चिन्त्यमिति चिं
ताबीजं तु धर्मत्वावच्छेदेन प्रथमत एव तथा ग्रहे धर्मो यदि वक्रिभ्यः निवारिभ्यः सामानाधिकरण्यतिरिक्त
प्रत्यासत्त्वावस्थान्मत्वे सति वक्रिजमो न स्यात् तद्वत्तदधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति जन्मो न स्यादिति तर्कः। तै
व व्याप्तिग्रहसंभवात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्वावक्रिजन्यत्वं ग्रहस्य वक्राधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वं ग्रहस्य च
त्वं बंधाभावप्रपञ्चोक्तवत्तद्वत्तद्वत्तत्संबंधांतरस्यानुपपत्तत्वात् शोभेत्। संयोगात्प्रकृतं

सामानाधिकरण्यप्रमाण
तद्वत्तत्त्वम्

२२०

२२

वैष्णव्यां च यमेधमविशेषस्य सत्त्वे सा मान्यव्यभिचारिणीयादि रूपसहकारिण्यवयवसिंधानादिवशानुधम
 त्वावच्छेदेन तादृशजन्यत्वग्रहे च यथाश्रुतमेवास्त्वस्मिन्सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वं निवेष्टेन सामान्यव्यभिचा
 रशंकायां तर्कस्योत्पत्तेज्जकोटिप्रवेशेनैवोपयोगितायाः स्वयमप्यवस्थाप्य एवमित्यादिति ॥ १२ ॥ कावां तर्कत
 र्कत्वादनकारात् उत्पत्तेज्जविधयोव्यभिचारशंका निरासहेतुत्वेन। तर्कवद्विजन्यत्वग्राहकतर्कः। मूलेति। तर्कस्य मू
 ले व्याप्तिः आदिना दृष्टापत्तिशंकापरिग्रहः। तं परं। व्याघातोपदर्शनमेवाह। मैवमिति। तत्र ग्रंथस्वरसंदर्शयति
 यदाहेत्यादिना जाहुरिति। उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे करणमेव प्रकृत्यः। नचैवमपि प्रतिबंधक एव
 स्य यथाश्रुतार्थव्याघातशंका प्रतिबंधकशंका विरहे लिङ्गस्य र्थवान्यः। तथाच सैवा संगतिरिति वाच्यं। शंका
 यां न नियुक्तोपादानं नियुक्तोपादानेन शंकेति मूले स्य प्रतिबंधकत्वविवरेणैव यथाश्रुतार्थत्वागम्यत्वात् सतत्त्वा
 दिति। तत्पदस्य सहचारज्ञानपदमशंकत्वे शाब्दादिव्याप्तिज्ञानेति पदार्थोपस्थित्यादिविधया सहचारज्ञानस्य हेतु
 त्वात्तदभावेऽपीति। मूलसंगतितदर्थमाह। व्यभिचारदर्शनपदस्य निश्चयमात्रपरत्वे

प्रकृतः शंका प्रतिबंधक
 लोभाको

२३९

४७१

तथैवासंगतिः। नोव्यभिचारज्ञानसामान्येति। व्यभिचारज्ञानसामान्याभावस्य शाब्दादावहेतुत्वं दर्शयति।
 योऽपतादीति। आदिनासाध्यपरिग्रहः। शाब्दादिनेत्यादिना अनुमानपरिग्रहः। न पुंसकनिर्देशार्थं स्वरूपमि
 ति। तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुत्वमित्यस्वरूपसंभवयति। केचित्त्विति। वस्तुतोवस्तुगत्यातर्कभासादिति। धर्मो
 यदि वक्रिय व्यभिचारी स्यात् तर्ह्यनस्यादित्याकाशदित्यर्थः। व्यभिचार इति। स तर्कस्य प्रमाया व्यतिरेकव्यभि
 चारो। स तर्कस्य भ्रमे न्यव्यभिचार इत्यर्थः। तस्य विशेषदर्शनस्य बोध्यं पुरुषत्वादि। तच्च पुरुषत्ववि
 शेषदर्शनस्य सत्यत्वं पुरुषत्ववद्विशेषकत्वं असत्यत्वं च पुरुषत्वाभाववद्विशेषकत्वं तेन दं गदौक्यादिभ्रमा
 न्नस्य पुरुषत्वविशेषदर्शनस्य पुरुषत्ववद्विशेषकस्य सत्यत्वं यथातथा व्याप्तिमद्विशेषकत्वं तर्कस्य सत्यत्वं
 तच्छ्रमविशेषकत्वं वा सत्यत्वमित्युक्तं तर्कभासोपि स तर्क एवेति भावः। अत्र स तर्क इत्यादिप्रत्येयसत्यत्वा
 दायादिना सत्यत्वपरिग्रहः। बोध्यादीत्यादिना बोध्याभावपरिग्रहः। यत्र कुत्र चिद्विधोऽसत्त्वेऽपि तद्धूये प्रमानुदयादाह
 धर्मिण इति। फलाभूतज्ञानविशेषस्येत्यर्थः। एवं मग्रेऽपि तथा च यत्र व्याप्तिप्रमाप्रमात्वघटकविशेषतासंबंधेन त

२३९

त्रयसिः व्याप्तिमदिपिपसन्निकर्षवेत्तेवं सामानाधिकरणप्रत्यासत्त्याहेतुत्वं ग्राह्यमिति भावः बोध्यस्य व्याप्ता
 देरतातत्वादिदशायां तत्त्वमायां तस्य हेतुत्वात्संभवात् **आह** बोध्यादिमदर्थमिति लाघरात् व्याप्तिमद्विशेष्यस्य
 तर्कत्वापेक्षया व्याप्तादेर्लघुत्वात् **संयोगाद्यन्यतमत्वरूपसन्निकर्षत्वस्य तर्कत्वापेक्षया न लाघवमत आ**
ह तर्कस्येति व्यभिचारेति यत्र व्याघातादिना भवतः सिद्धे वा शंका विरहस्तत्रेत्यर्थः विपरीतज्ञानेति भ्रमसंययो वि
 परीतज्ञानत्वेनानुगमः तत्रिचर्तकत्वेन विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वेन तत्र विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वं व्यभिचा
 रज्ञानोत्तरव्याप्तिप्रत्यक्षे व्यभिचारज्ञाननिवर्तकत्वेन व्याप्यदर्शानुस्य हेतुत्वं सन्निति व्यभिचारशंकानिच
 र्तकत्वं तर्कस्यापातितेन रूपेण तर्कस्यापि हेतुत्वमित्यर्थः **आपातरति** विपरीतज्ञानाववहितोत्तरत्वस्मिन्न
 धृतिविश्रान्तत्वेन तादृशप्रत्यक्षनिर्णयत्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया कार्यता न बध्नेदकत्वादिति तथा तादृशहे
 तुत्वं अन्यत्र विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तत्र विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे तस्यापि विपरीतज्ञाननिवर्तकस्यापि
 विशेषतः विपरीतज्ञानोत्तरप्रमात्मकप्रत्यक्षसंपत्तिविपरीतज्ञाननिवर्तकस्यत्वादिना ननु सन्निकर्षत्वं तावद

सामानाधिकर
 यपरुपायाः

ताधानेति व्याप्तिग्रहस्यापेक्षणीयतायामेवानवस्थेति भावः । ननु व्यभिचारशंका निरासस्यावश्यमपेक्षणीयत्वे
तेनैवाव्याप्तिर्नो विषयबाधकतर्कः कथं कारणमित्यत आह । द्वारेण चेति । पक्षे साध्यनिश्चये सिद्धाविधा
नायत्रानुमितिसिद्धयोरनिरत्वस्य साध्यापकत्वग्रहणोपाधित्वसंभवतीत्यत आह । अतिश्रितेति । संभवित्वा
तसाध्यव्यापकत्वग्रहस्य संभवित्वात् वैकल्यादिति । अनिश्चितार्थनिर्णयोऽनुमानफलं पक्षे साध्यनिश्चये च तद
भावादित्यर्थः । एवं च मूलेऽनुमानपदं संप्रदानुमानपरमिति । उपाधित्वेनेत्यस्य । यदि साध्यव्यापकत्वे सति सा
धना व्यापकत्वेनेत्यर्थः । कियतेतद्विहित्यादिना तेनैव ह्यवश्यमप्युक्तत्वादसंगतिरत आह । स्वव्यभिचारेणेति ।
मानव्यभिचारो नायकत्वेन व्यभिचरानुमितिरपथायकत्वेन । एवं चानुमात्रोच्छेदे व्यभिचारानुमितेरप्युच्छेदान्न व्य
भिचरानुमितिरपथायकव्यभिचारप्रतियोगिकत्वरूपेणोपाधित्वेन तस्य दोषत्वं नावश्यमह इति मूलार्थः । मू
ले च साध्यव्यावर्तकतेयेत्यस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकतयेत्यर्थः । विरुद्धादिति । प्रतिकूलतर्कविधयेति शो
षः । प्राक्प्रसिद्धात्प्रमते एतदनुमानासंभवादाह । परमतेनेदमिति । इदं अप्योजनमनुमानं स्वमतेपिशङ्कितम्

यकानुमान एवाप्रयोजकत्वमिति दर्शयति। शब्दप्रतिपक्षेति विशेषणप्रयोजकत्वमिति। तत्रापि प्रयोजनक्रमानुमानं प्रतिपक्षेति।
 गणसमानाधिकरणत्वविशेषणविशेषणमेव पाठः। तत्रापि अनुमितिहेतुज्ञानविषयेऽन्यथाभावरूपेति व्याप्ताव
 पिप्रतिपक्षेति ताभावरूपेति व्याप्तिमसुच्यते। तत्र प्रतिपक्षेति गणसमानाधिकरणत्वं एव प्रतिपक्षेति गणसमानाधिकरणत्वं
 अनुमितिहेतुज्ञानविषयानैव प्रतिपक्षेति गणसमानाधिकरणत्वादिपाठः। अदिना तदभावपरिग्रहः। प्रतिपक्षेति
 गणसमानाधिकरणत्वं दैत्यपाठः। न च तत्रादिना साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वसमुच्चयः। समवायावच्छि
 न्नत्वाद्यभावाभावायामभेदतया तद्विशेषणस्यावश्यकत्वादिति। वाच्यः धर्मवति महानसादौ वर्तमानस्य सम
 वायादिनावच्छिन्नत्वे दस्य प्रतिपक्षेति तावच्छेदकत्वात्। एतदौ रव्यात्मापत्या प्रतिपक्षेति तावच्छेदकत्वे साध्यतावच्छे
 दकसंबन्धावच्छिन्नत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात्। उपाध्याय मतं निरस्यति। न चेति। तत्पुरुषीयस्य प्रतिपक्षेति गणसमा
 नाधिकरणग्रहस्य विशेष्यतया भावावच्छिन्नायावन्तत्वाद्वा अभावास्तत्प्रतिपक्षेति तावच्छेदकत्वग्रहस्तत्पु
 रुषीयानुमितौ हेतुद्वयार्थः। तादृशभावः। हेतुसमानाधिकरणभावः। तदसंभवादिति। नीलघटवत्वेन तातेय

इत्वेन प्रतीयमानाभावज्ञानासंभववत्प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहेप्रतियोगिस-
मानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानां तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनाभावज्ञ-
नासंभवादित्यर्थः। अतिस्विकरूपेण तत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन। कृपांतरेण येन केनचित् रूपेण तत्राचर-
णसंयोगिएतत्वादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन तदभावज्ञानं हेतुसंभ-
वत्येवेति भावः। इष्टापत्रिचारणयवक्रित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावेत्यादिभ्रमेत्यंतं उक्तं भ्रमकाले तादृशवच्छेद-
कत्वसामान्याभावस्य दुर्ग्रहत्वात् वक्रित्वानवच्छिन्नेत्यादिधर्मसमानाधिकरणेति विशेषणविशेष्यभावा-
पन्नतादृशपदार्थज्ञानरह्यार्थं उक्तं न चेति। तथाच वक्ष्यमाणस्य भावस्य हि हेतुसामानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वात् व-
क्रित्वानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन वतत्पदिग्रहभावात् तत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् ज्ञानादेवनानुमितिदि-
ति भावः। वक्रित्वरति। तथाच वक्ष्यमाणस्य धर्मसमानाधिकरणत्वेनाज्ञानावक्रित्वानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक-
तादृशविस्तृताभावपरिग्रहसंभवत्येवेति भावः। उक्तरूपेण वक्रित्वानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकधर्मसमानाधि-

धर्मसामानाधिकरण २

२४

करणभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वत्वेनाननुयदाधर्मसमानाधिकरणसमाभावेवक्रित्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वभ्रमस्तदाह द्वादिवृत्तिवस्तुभावस्याधिभवेबाधकाभावान्नोरूपेणतादृशाभावपरिशुद्धत्यतोदोषान्त
रमाह धर्माधिकरणंनरेति॥अधिकरणंतरोपस्थितौतद्व्यभावस्यापिहेतुसमानाधिकरणत्वेनापमानत्वसंभ
वादेतदधिकरणव्यवभावत्वेनतत्परिशुद्धताभावरतीदमुक्तंइत्यंवाधिकरणंतरस्याभावनिरूपित्वनिरूपकत
याऽनुपस्थितिवित्यर्थः॥अधिकरणंतरव्यवभावस्याधर्मसमानाधिकरणत्वेनानुपस्थितिवित्युक्तेबाधः॥एक
स्यैवघटत्वाभावास्याधिकरणंतरवृत्तेरस्मिन्नधिकरणेधर्मसमानाधिकरणत्वेनज्ञानादिसामानाधिकरण्यात्
नुमितेयानुभाविकत्वाभावदर्शनायसमभत्वादवितिभाहश्रमोत्यादेजिधर्माधिकरणेतद्व्यभावप्रति
योगितानवच्छेदकत्वप्रमोत्यादेपितथावधर्माधिकरणेतन्महानसनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवर्कव
च्छिन्नसमानाधिकरणधर्मवाच्यवर्तइतिस्मरणंमहात्म्यसामानाधिकरणेननुमित्यापत्तिरित्यर्थः॥एतेनएतदधिकरण
पसतासत्वेऽनुमिताविष्टापत्तिःअधिकरणंतरेचानुमित्यापादनेपक्षधर्मज्ञानार्थेतदुपस्थित्यावश्यकत्वे

नेनेवैतपक्षमाला
उपपत्तेरुक्तं

का

इत्यभेदप्रमाणं

२२४

का० मद्रा

धिक्करणं तदनुपस्थिताविति विरुद्धं स्यात् ननु यत्नस्य एव धिक्करणं तदनुपस्थित्यभावस्यापि धर्मसमानाधिकरण-
 त्वेनोपस्थितिसंभवाच्च तद्विरुद्धं इत्यादि रूपाणामनवकाशः । ननु पर्वतादौ वक्रैः संदेहाभावदशायां एतन्महान-
 संदीवं नुमिताविष्टापन्निसंदेहदशायां हेत्वधिकरणत्वेन ज्ञायमानधर्मिवृत्तित्वेन वक्ष्यभावस्याप्युपस्थितत्वा-
 त्त्वयोजितानवच्छेदकत्वग्रहादेवनानुमितिरत आह । एवमिति धर्मवद्विवर्तिनां ननु मत्तमदशायां वक्ष्यभा-
 वस्य शुक्लप्रतियोगिकत्वेन इतरेषां तु वक्रित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन परिग्रहे धर्मसमानाधिकरणत्वेन इ-
 तरेषां तु वक्रित्वां ज्ञायमानानां यावतामेवाभावात् नानुपस्थित्यप्रतियोगितात्वेन वच्छेदकत्वं च वक्रित्वे सुग्रहमिति
 व्यभिचयमानदशाया मप्यनुमित्यापत्तिरित्यर्थः । वक्रिः शुक्लरतिज्ञानदशायां शुक्लप्रतियोगिकत्वेन वक्ष्यभा-
 वस्यापि ज्ञानसंभवात्तेन रूपेण प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वक्रित्वे दुर्ग्रहमतो वक्रित्वावच्छेदेनेति ॥ यत्किंचिद-
 क्षेप्युक्तत्वात्तेनैव तथैव दोषः इत्यतो वच्छेदकानुसरणं । वक्रौ शुक्लत्वज्ञानदशाया मपि वक्रित्वं शुक्लप्रतियोगि-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकं न वेति संशयसामग्री संभवात् तत्पत्वेनाह ज्ञानवच्छेदकत्वं निर्णया संभवात् तत्पत्वेनाह

भा०

२२५

२३५

ग्राविघटनायसुक्लत्वाभावप्रत्यक्षानुधावनं ग्राहेष्वेवैतन्नुक्तानाञ्चैतन्वयता दृशावच्छेदकत्वानां विधि
एवाभावद्वित्वावच्छिन्नाभावज्ञानमादायानुमित्यापत्तिर्नोक्तसामानाधिकरण्येन प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वा
तिरिक्तानवच्छेदप्रतियोगिताकृता दृशावच्छेदकत्वाभावज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ तत्परिहारसंभावात् विधि एव
भावस्थले च विधि एत्वादेवेता दृशावच्छेदकत्वादिति तेषां उपदिशितद्विविधाभावानां ननु विषयाननुग
मय्यत द्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ प्रमेयत्वेन तदज्ञानमादाया तिस्रसंगतौ ज्ञानमेवानुगमयति तदुचीन
मिति ननु पदिता दृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नं प्रतिविरोधित्वमुच्यते तदा हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गितानवच्छेदकत्वबुद्धेरसंग्रहः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपरितता दृशाग्रहत्वस्य तत्प्रतिबध्यतानवच्छे
दकत्वात् अथ यत्किंचिद्विदूषावच्छिन्नता दृशाग्रहं प्रतिविरोधित्वं तदा वक्तव्यं ता दृशावच्छेदकं यदवच्छेति
समूहालंबनविरोधिनिघरोभाववद्विषयमिति तामेति तिस्रसंगतित्वेन मैवं वक्तव्यं विशेष्यकृता दृशा
वच्छेदकं प्रकारकग्रहत्वघटकाभूतविषयितावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधित्वस्योक्तत्वात् भवति

२३५

२६

न लामि
त्यभिप्रायः

ह्यति योऽप्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकवक्रित्वविशेष्य
कग्रहत्वं ननु घटकहेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकवक्रित्वविशेष्यकग्रहत्वं ननु
त घटप्रकारकवक्रित्वविशेष्यकमिति नोक्तदोषः इत्येनास्तीतिज्ञानेपि नालघटवानिति ज्ञानोदयादहं सामान्यघ
टतेति सामान्यघटिताया विशेषवत्तातदुद्धिरित्यर्थः सामान्यस्य घटकत्वं प्रतियोगितया तेन इत्येनास्तीतिज्ञा
नेपि इत्यवक्रित्वविशिष्यघटोस्तीति बोधेनानुपपत्तिः तदेवानुभवेन दृश्यति सत्याहति नालो घटोस्तीतिज्ञा
ने नालंतास्ति घटोनास्ति नालो घटोनास्तीति त्रयमपि ग्राह्याभावावगाहितया विशेषीति भावः एतत्तत्र प्रसिद्ध
स्येति उत्तरयति तद्विशिष्टेति प्रतियोगितावच्छेदकता घटकसंबन्धेन तद्विशिष्टत्वं आपदितुं प्रतियोगिति तत्र न
एव तादृशग्रहविशेषित्वेन हेतुत्वादेवाऽप्रमोमेति नैवमवच्छेदत्वात् ~~नैवमवच्छेदत्वात्~~ भावादिव्याप्यबोधस्याप्युपसंग्र
ह इति वाच्यं तादृशवच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वघटकीभूतविमर्शितानिरूपकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व

भा०

२२६

संबन्धेन यत्किंचित्प्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितसाध्यतावहेदकनिष्ठविशेष्यताशालिग्रहत्वेन
 प्रतिबंधकत्वस्य विवक्षणात्। प्रवृत्तिरिहा दशविषयितानिरूपको धर्मस्तादृशा वहेदकत्वं तादृशा वहेदकत्वत्वेनेति
 तदवच्छिन्नान्योन्यास्यताभावबोधसंग्रहः। व्याप्यदर्शनस्य ते तु तादृशा भावप्रकारतानिरूपितानसाध्यतावहेदनि
 ष्टविशेष्यता किंतु तद्व्याप्यप्रकारतानिरूपितेति नातिप्रसंगः। यत्तु साध्यतावहेदकनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसंय
 दभावप्रकारत्वं प्रतियोगितान्यसंबन्धेन यत्किंचित्प्रकारत्वानवच्छिन्नतदवच्छिन्नप्रतिबंधकत्वविवक्षणात् न
 दभावव्याप्यनिरासः न च प्रतियोगितान्यसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारकत्वावच्छिन्नस्यैव प्रकारकत्वस्य साध्यतावहेद
 कनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्य प्रतिबंधकतावहेदकत्वादिति। तदसत्त्वात् तादृशा वहेदकत्वव्यापकाभाववदकि
 त्वमिति गृहेति प्रसंगत्वरिति। ननु प्रतियोग्यसमनाधिकरणहेतुसमनाधिकरणभावप्रतियोगितानव
 हेदकवक्तृत्वेन साध्यतायां तादृशा साध्यतावहेदकविशेष्यकप्रतियोग्यसमनाधिकरणभावप्रतियोगिता
 वहेदकत्वमत्राप्रसिद्धा कथं न द्योयित्वेन तादृशहेतुसमनाधिकरणतानद्वयानुगमश्चेत्यत आह हेत्वाभा
 सेनेति। तादृशस्याहार्थतानस्य प्रसिद्धत्वात् द्विषयविषयकग्रहविशेषित्वेनानुगमश्चेति भावान्नवक्तृत्वं ता

२२६

नसाधारण्यत्। नचैव प्रपि वक्रित्वं धर्मसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वक्रित्वसमानाधि-
 करणधर्मवानिति तानादप्यनुमितिः स्यादिति वाच्यं। तादृशविशेषितावच्छेदकीभूताया वक्रित्वस्य विषयि-
 तातन्निरूप्याचयावकैर्विषयितातन्निरूपितायासामानाधिकरणविषयितातन्निरूपितं यत्तु पक्षे हेतुमता-
 वगाहित्वं तेन रूपेण हेतुत्वस्योक्तत्वात् समूहालंबने च तादृशानवच्छेदकवक्रित्वविषयितान्निरूपितानव-
 क्तैः सामानाधिकरणप्रतियोगित्वेन विषयितैति नातिशयः। सुतरामिति = अन्योन्माभावस्य व्याप्यवृत्तित्वे-
 र्भूतज्ञानानुगमाय तद्विषयतावच्छेदक एव तद्विशेषणं न तु व्याप्तिरस्य। व्यावर्तकत्वात् = प्रव्या-
 प्यवृत्तित्वे तु = प्रव्याप्तिवर्णयव्याप्तिरस्य। पितद्विशेषणमिति भावः। तथापि तादृशोन्माभावे-
 विशेषणंतरस्य प्रवेशोपि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैवेति = अतः ताभावे तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना-
 धिकरणवृत्तित्वं विशेषणमिति तत्रावच्छेदकांशस्याधिकरणं प्रत्यक्षप्रवेशाद्वैरवमिति भावः। अ-
 यथांतरमाह। नवेति। भेदस्य तादात्म्यातिरिक्तसंबंधानवच्छिन्नतया साध्यवत्संबंधांतरेण हेतुमन्नि

एभेदाप्रतियोगित्वात्तरतिभावाः। नवसमवायेनवहिसमेदस्यधर्मसमानाधिकरणत्वात्साध्यतावहेद
 कसंबंधेनप्रतियोगितावहेदकत्वस्याभावध्विविह्वलवशकत्वेकथमेतदितिवाच्यं तथापि विषयित्वा
 दिनावहित्वस्यापि तादृशात्ताभावप्रतियोगितावहेदकतयासाध्यतावहेदकताघटकसंबंधेनतादृश
 वहेदकत्वस्याभावविविह्वलवशकत्वेनसाध्यतावहेदकसंबंधावहित्वस्यापिप्रतियोगितानिवेशेनमे
 रवादिति। यथाश्रुतेति। अतः ताभावागर्भाग्रामपि निरुद्धायांविद्योमरणाविशेषादिगर्भायांप्रतियोगि
 अधिकरणत्वादेरप्रवेशात्कुतोलाघवमिति। अपरेत्वित्पारम्यवदंतीत्यंतमेवेदंमतं। अत्रिभविक्त्वा
 दिति। तत्रावयवमात्रिकं गौरवने दोषमितिभावः। इदमेति। अथवहित्तेत्रयंघटितत्वेतत्राहित्ववाकार्यतावहेदकमि
 तिभावाः। यत्तुयद्गुणवहित्तेतिपाठः। अथैवविरोधित्वेनेत्यंतंरंवाकारशून्यपाठः। यद्गुणसाध्यतावहेदकतदवहित्तेनसा
 ध्यत्ववत्तेनसाध्यतावहेदकावहित्तात्ताभावतादृशसाध्यवदत्तोन्माभावयोरुपसंग्रहः। व्याप्तिबुद्ध्या
 त्तात्तात्तोन्माभावबुद्ध्यासाध्येति। साध्यतद्वत्तेयथासंख्यमन्वयान्तद्वहस्यतादृशसामानाधिकरणवगादिगृहस्यक

भा.

२२८

११४

यं विदिति अतः ताभावे अस्यो न्याभावे च साध्यस्य साध्यवतः तादृशप्रतियोगितासंबंधेनारोपेनेत्यर्थः अतिरेकि
 गितादृशसाध्याभावसामानाधिकरणवगगहितानं प्रमा रूपमपि सिद्धमस्ति वशकतहेतौ परंतद्रूपः नैव ज्ञानवि
 नितुतादृशसामानाधिकरणवगगहितानं प्रमा रूपं न संभवेतीत्युक्तमिति भावः न चित्यमिति चिन्ता बाजं यत्
 तत्त्वयोश्च ननु गमात्रोक्तं रूपेणोभायानुगमः एवं साध्यपेक्षसाध्यवदतया भावसामानाधिकरणग्रहेऽतिप्रसंगः न
 च साध्यवत्त्वग्रहविरोधिग्रहविषयतावच्छेदकरूपेण तत्सामानाधिकरणवगगहितयद्गानंतविरोधित्वं वक्तव्यं प्रागु
 क्तरीत्यावभाषादिव्यावृत्तविरोधित्वादिकंच निर्वच्यमिति वाच्यं एवमपि व्याहेतुसामानाधिकरणस्य ताभावप्रति
 योगितानवच्छेदकत्वादियग्रहस्य भिन्नप्रकारतया साध्यास्य ताभाववृत्तित्वादियग्रहप्रतिविरोधित्वासंभवात् नोक्त
 नुगमः सम्यगिति अतएव विषयानुगमपूर्वकं ज्ञानानुगमपरित्यज्य तादृशव्यभिचारज्ञानमेवानुगमस्य व्या
 प्तितानमनुगमयति साध्यतावच्छेदकरत्वादिना यो ग्रह इति न याचनादृशसमूहालंबनरूपग्रहविरोधित्वेना
 नुगम इति भावः अतः ताभावपरित्यागं न मध्ये साध्यास्य ताभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यैवा न्यो न्याभावप्रतिता

स्वतन्त्रधनं

२२८

नामधेयसाध्यवदन्यावन्नित्वज्ञानस्यैवलाघवादेतत्त्वमिति केवलान्वयित्वं ने स्वयं वक्ष्यमाणमतमनुसृत्याह।
साध्याभाववदन्नित्वेति केवलान्वयिनिसाध्याभावाद्यसिद्धाकचंतद्रूपरूपतच्छाह। प्रसिद्धिरिति चर्वचत्। चिंतशः। प्र
सिद्धाननुधर्मव्यापकवकिमान्ध्रमादित्यत्रसाध्याभाववदेदकेतादृशग्रहाप्रसिद्धेः कथमनुगमरन्यतच्छाह। अथिह
मिति। आगेव व्याख्यातं चैतन्। नचेवं व्याख्यानेऽन्योन्याभावजर्मेवेति ग्रंथोऽसंगत इत्यतच्छाह। अथ चित्ति। उपल
क्षणापरः अजहत्स्वार्थलक्षणयाऽन्योन्याभावात्यंताभावकार्मव्याप्तिप्रतिपादकः। उपलक्षणपरत्वेनाज्ञैदर्शयति
यसंदेहोति। विशेषनिषेधस्यशेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वादिनिर्भावः। वदंतीत्यस्वरसः। नईजंतुअन्योन्यात्यंताभावा
यहितव्याप्तिज्ञानादनुप्रतिनिर्नानुभवकीयेनेदियसन्निवर्धदिवद्विशिष्टकार्यकारणभावककल्प्येत। अनुभवस्य
संदेहेतुसाध्याभाववदन्नित्वादिज्ञानस्यैवातिलघुतोहेतुत्वकल्पनमुचितं। समूहलंबनात्मकव्यपिचारधी
विरोधिधीत्वेनहेतुत्वकल्पनेपिघटविषयकतादृशसमूहलंबनग्रहविरोधीधराभावग्रहोपातितस्यापिहेतुता
पुत्रिः। नचतावन्मात्रविषयकसमूहलंबनंधर्तव्यंतथाप्यभावोनहेतुसमानाधिकरणरमादिग्रहस्यापिसाध्याभाव
उदकादौतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिग्रहविरोधित्वात्तस्यापिहेतुत्वप्रसंगः। तादृशग्रहत्वावच्छिन्नविरोधित्व

भा

२२५

२३५

स्थितिवेशने पुनरप्यसिद्धिः। स च साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च यत्र दृशात्यंताभावान्मोना
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहितं तदप्यतयावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकताशालित्वेनातुगमा
 न्नोक्तदोष इति वाच्यं। तथा सति समूहालंबनपर्यंतानुसरणवैयर्थ्यात् लाघवात् दृश्याभिज्ञानद्वयान्तरत्वादिनैव
 हेतुत्वकल्पनस्योचितत्वात्। न च तदपि अन्यतरत्वघटकभेदयोः परस्परविशेषणविशेष्यभावे निगमनाविरोधो
 रवे एतादृशान्तरत्वघटकस्य प्रतिस्विकारूपेण लाघवात् प्रथमोपस्थितत्वाच्च हेतुत्वकल्पनस्योचितत्वात् विभिन्नलिं
 गकव्याभिज्ञानजन्यानुमित्यनुरोधेन कार्यतावच्छेदकसंज्ञोक्तस्य सर्वतमत्वादिति। न चैव मुपाधिरसिद्युपजीव्यत्वे
 नेत्यादिमूलग्रंथस्य समाधानग्रंथमधुनैव न वतात्यर्थमाह। व्यभिचाराज्ञानस्येत्यादिना। साक्षात्किंचिदुक्तं न मवा
 प्रीकृत्य विशेष्यविषयत्वादिति ग्राह्याभावतद्याप्याविषयकत्वादित्यर्थः। ननु व्यभिचाराद्युक्तयनं विशेष्यत्वेति हेत्वाभावं
 त्वं न कुतश्च तज्ज्ञाह। वक्ष्यते चेति। साक्षात् ग्राह्याभावतद्याप्यान्यतरावगाहितया तेन सिद्धसाधनव्युदासः। जनौपाधि
 कत्वज्ञानं च न व्याप्तिरिति मूलस्य विवक्षितार्थवक्तुं यथा श्रुतमनुवदति। निरूपणधित्वस्य ज्ञानं द्वेति। तथा त्वेति नि

द्वारा ३

२३५

रूपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिर्नाहेतुत्वेऽपि उपाधेरिति। अतुलितेऽस्तत्कारणज्ञानस्य वासाद्वादविरोधित्वादिति भावः। इदं पुन
रित्यादि। इदं किं तत्राह। यदिति वक्ष्यमाणवाक्यार्थपरमसीकं वक्ष्यमाणं यत्र दवधेयमित्यन्वयः। तदेवाह। अन्वयोऽन्वाभा
वस्येत्यादिना। तदुदितलक्षणस्य च न्योन्याभावघटितलक्षणस्य। अतिव्याप्तिरिति। संयोगात्सत्यादित्यादौ संयोगिभेद
स्य जागृक्षरीत्या गुणवच्छेदेनपि संयोगिरूपप्रतियोग्यवृत्तित्वाभावात्तादृशयटादिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकं संयोग
वत्त्वमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। प्रतियोगिभिर्नैयदेव अधिकरणं तद्वत्त्वोन्योन्याभावेत्याक्तौ धेवसंयोगिद्वयत्वादित्यत्राव्याप्ति
तत्र हेतु अधिकरणाद्व्यस्य संयोगिरूपप्रतियोगिभिर्नत्वात्। नवगुणधर्मवृत्तिरसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसंगवार
णाय प्रतियोग्यवृत्तिर्हेतुसमानाधिकरणोन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वर्गविशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशा
न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्वर्गमिन्नैयत्तसाध्यतावच्छेदकमित्येतावत्पर्यंतस्यावश्यं विवक्षणीयत्वे तथा
विधेयमेवमादायैव संयोगिसत्तादित्यत्र नातिव्याप्तिरिति वाच्यं। अत्रावच्छेदकं यदि साध्यतावच्छेदकं संबंधेन तं
तदा संयोगेन साध्यतायामव्याप्तिः प्रतियोग्यवृत्तेरन्योन्याभावस्य संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकस्याप्यसिद्धेः। प्रति

गविशेषण

भा.
२२.

योग्यवृत्तिपदवैयर्थ्यं च। अथैकेन संबन्धेन विशेषणं वा तदासुतसंज्ञितियोग्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमिति तस्य लघुगुरु
 साधारणत्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वमादायेकायं विचारः। व्यापवृत्तिरिति तत्र प्रतियोग्यवृत्तित्वादेरववेशा
 दिति भावः। स्वव्यापकेति च हेतुः। तथाप्येव तसाध्यं तस्मान्नाधिकरणार्थं। अत्रान्योन्याभावप्रतिपादितव्यापकत्वमु
 मयत्र निवर्त्ति। प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धप्रवेशो लायक इति भावः। स्वव्यापकतावच्छेदकेति। त्वसाध्यं संयोजित
 त्वादित्यादौ तु संयोगव्यापकतावच्छेदकरव्यत्वतावच्छिन्नाभावत्वेन समं सत्तायाः सामानाधिकरण्यान्नातिव्याप्तिरि
 ति भावः। ननु स्वसमानाधिकरण्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकररूपावच्छिन्नप्रतियोगिसमस्तत्वाभावेन सममसा
 सामानाधिकरण्यमित्यपेक्ष्य स्वसमानाधिकरण्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिसमस्तत्वाभावेन सममसा
 तियोगिताका न्योन्याभावेन सममसामानाधिकरण्यं तद्युतमित्यतस्तथैवाह। तादृशरूपविशिष्टावच्छिन्नेति। ता
 दृशं स्वव्यापकतावच्छेदकं रदंतु वस्तु कथं न तु लक्षणो नेन रूपेण प्रवेशः। लक्षणं तत्र मेवेधान्नयमिति ध्येयं। अथ
 न्याभासस्य देशिकमव्याप्यवृत्तिवमनभुपगच्छतां पाकरत्नेदानीं अयं न प्रपामरतिधीबलात्कालिकमव्याप्य
 वृत्तित्वमभुपगच्छतां मणिकारशब्दानां मते संयोगभावसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपे लक्षणम

मित्य

वच्छेदकता

वच्छेदकता

२२.

२१

ज्ञेयं

लेख्यं मतस्तदुपेक्ष्य अन्यत्राव्याप्तिमाह स्मृतीत्यादि रक्ष्यति विषयः संस्कारविषयः जन्यतानविषयो वा वा
अत्वादीत्यादावित्यर्थः तत्र स्मृतेरुक्तो धर्माधीनत्वेन संस्कारस्याप्युपेक्षणविषये सत्वेन सार्वत्रिकत्वातिशयः
तत्र जन्यतानेति नित्यतानविषयायाः सर्वदेवसत्त्वाज्जयेति तस्यैव प्रत्यक्षकालावहेदेन व्योमादवभावस्य सत्त्वा
त्प्रतियोगिचैव प्रिकरणघटितं न स्वव्यापकसाध्यतामानाधिकरणरूपं लक्षणं तत्राप्यव्याप्यवृत्तिरिव
लान्वयंतरस्याभावपेक्षिद्यावउपैतदलक्षणमपि तन्नाव्याप्तमिति भावः न च तद्व्यापकस्याकाशाभावस्या
भावेऽप्यकाशो हेतुस्मान्नाधिकरणसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यं आकाशाभावस्यैव लान्वयित्वेन त
दभावासंभवस्य स्वयं व्यवस्थापनीयत्वादिति सर्वसाधारणलक्षणंतरमाशंकते अथेति स्वहेतुधर्मवा
न्वरेणैव दौधर्मवदेदस्यापि वल्लधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादतिव्याप्तिरतो म किं वि
त्तवृत्तिधर्मावच्छिन्नैतत्पराः वक्रिमान् धर्मादित्यत्र हेत्वधिकरणीभूतपैर्वतावृत्तिर्महानसायवक्रिः त
दवच्छिन्नप्रतियोगिताको वक्रिमदेदोपीत्यव्याप्तेः नन्विदं संयोगिगुणकर्मन्यत्वेन तिसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः वि
शिष्टस्यानतिरेकादत आह मद्भवेति मद्भर्मः हेतुतावहेदकधर्मः रसमादिताभारणकारणयुतधर्मविशिष्ट
इति स्वाधिकरणीभूतमार्गं

भा.

२२९

२३१

येन

त्वमिति। मलकाले घटवान्कालपरिमाणदित्यादौ च वृत्त्यनियामकसंयोगेन गगनादिमदेदएव तादृशः प्रसि
 द्ध इति नावाप्तिः। गुण इति। अनित्यस्य यत्किंचित्स्यं दावृत्तित्वात् गुणत्वपर्यंतानुधावनं स्वरूपसंबंधः। कालिकवि
 शेषणता विशेषः। तादृशेति। न च तादृशः। न च प्रसिद्धिः। अतीततत्र ह्यस्मिन्मदेदस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धत्वात् जाति
 मदिति। मेयत्वाधिकारणीभूतयत्किंचिद्यत्किंसमवेतधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकौन जातिमदेदः किंतु धरादेभ्य
 दः। तत्प्रतियोगितावन जातिमत्वेनावच्छिद्यते जातिश्च न्यमेयव्यक्तौ च समवेतस्याप्रसिद्धा जातिमत्त्वावच्छि
 त्वाभावरस्यासंग्रह इति भावः। न च स्वाधिकारणयत्किंचिद्यत्कौयेनैसंबंधेन धर्मस्य कर्ममत्त्वं तेनैसंबंधेन तद्य
 क्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्या प्रकौ दोषद्वयस्यापि तावत्सदः सप्रकायेन गुणत्ववदेदस्य जातिमदे
 दस्य च स्वाधिकारणीभूतस्य दस्यमाद्यादिवृत्तितानियामकसंबंधेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति वाच्यं। अ
 यमात्माज्ञानादित्यत्र कालिकसंबंधेनात्मत्ववदेदस्यापि तादृशतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनात्मत्वस्या
 व्याप्तेः। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यत्र दन्यत्वस्य विवक्षणे च कालो घटवान्काल

२३१

परिमाणदित्यादौ = अप्रसिद्धिरिति । एतेन ग्रहविषयस्यानिर्वचनेन । ग्रहोपातिव्याप्तिर्ग्रहत्वार्थः । व्याख्यातः पूर्वच
तेषां व्याख्यातः । न संभवतीत्यर्थः । एवं = अग्रे व्याख्यातस्याप्यवृत्तित्वे । अप्रपन्नमेवेति । संयोगानधिकरणत्वस्य प्र
त्ययकालाय वच्छेदेन प्रसिद्धादिति भावः । स्वाधिकरणयत्किंचिदस्य वृत्तान्तिः । न तस्वाधिकरणयत्किंचिदस्य वृत्तिरिति
वृत्तावृत्तिमहत्तमस्य वृत्तिप्रतियोगिकस्य वृत्तिवारुद्धिना भावस्य प्रतियोगिता वच्छेदकत्वाद् वृत्तित्वस्य वृत्तिमान्
धमादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यं । स्वाधिकरणयत्किंचिदस्य वृत्तितानवच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यस्य त
दर्थत्वात् । अतएव गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावाच्चातेषां दावपि नातिव्याप्तिः । स्वाधिकरणभूतयत्किंचिदस्य वृ
त्त्यप्रतियोगिकेति च नोक्तं । वृत्तिमान्धमादित्यादौ धराभावस्यापि यदमेयत्वात् न तदाभावाभिन्नतया तादृशाभाव
प्रसिद्धिरिति । सर्ववदिति । यत्किंचिदसंबंधेन साध्यता वच्छेदकसंबंधेन वा वृत्तित्वविवक्षणेन नार्थः । गुणः स्यंदत्वा
दिति । साध्यसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्र साध्यता वच्छेदकसंबंधविवक्षायां व्यापकता लक्षणस्यैव लस्यातिव्या
प्तिरितरथा नुगुणेन तत्स्यंदान्यतरत्ववान् स्यंदत्वादिति व्याप्तिर्बोधा यथा श्रुते तु स्यंदत्वे गुणत्वरूपसाध्यतामा

भा.
२३२

नाधिकरण्यभावादेव नातिव्याप्तिरिति भावः। स्वप्रतियोगिनिष्ठा धेयत्वेति साध्यता वहेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगि
 नावहेदकावच्छिन्ननिष्ठा धेयत्वबोधं तेन गुणस्य दत्तात्तु गुणस्य त्वविशिष्टसत्तावा नृजाते रित्या दौ च नातिव्याप्तिः।
 तादृशानिरूपकत्वं अवाप्यवृत्तिव्याप्यवृत्तिर्वा। आधेदोषमाह उक्त्यन्तातिवत्काले यदेन संयोगनिष्ठा धेयत्व निरूप
 कः पलये परमाणुादिन संयोगनिष्ठा धेयत्व निरूपकमिति प्रतीतेर्विवादप्रसक्तत्वात् आह उपपन्नमिति। अन्त्येदोष
 माह कालपरिमाणे चेति। कालिकसंबंधेन यदा दौ साध्य इति शेषः। साध्यता वहेदकसंबंधेन त्वप्रतियोगिनिष्ठा
 धेयत्वा निरूपकहेत्वधिकरणवत्त्व भावस्याप्यसिद्धत्वात्। वृत्तिरन्त्यात्र स्यैव माह काला धेयत्वात्। अप्रवृत्तेश्च
 धेयत्वाभावादिति वन्तु आधेयत्वधेयत्वनिरूपकस्यापि कालस्यावहेदेना धेयत्वा निरूपकत्वादव्याप्तिरिति व्या
 प्यतां तदसत्ता। उक्तिकालरत्यादिना तत्त्वम्येदोषदानेन नष्टकृशं कानुत्यानादिति। यावत्साध्यव्यापकव्या
 पकत्वं यावत्साधना व्यापका व्यापकसाध्यकत्वं वा अन्यौषाधिकत्वं। क्रमेण सिद्धांतयति। साध्येत्यादिना। प्रथमे
 भाव इय प्रवेशे गौरवादाह त्वसमानेति। त्वं हेतुः। अनयोश्च पदव्यावृत्तिः पूर्वमेव व्याख्याता। लाघवादन्यदाहात्
 समानाधिकरणेति। त्वं हेतुः। इदं गुणस्य त्वविशिष्टसत्तावा नृजाते रित्या दाव तिव्याप्तेराह। यदमावच्छिन्नेति। साध्य

२३२

सर्वपदाग्रयस्य लक्षणं विना मर्यादितं
 तदेव प्रकृतं तदेव स्वयमपि कृतं प्रतीकं स्वयमपि
 ३३ २६५

५५ सामानाधिकरणव्यापकतावच्छेदकसामानाधिकरणत्वकत्वमेव वक्तुमर्हति तथापि २५

तावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः सर्वत्वस्य व्यापकत्वादस्य दुर्वचत्वाद्वा नेविशिष्टैकार्थरूपत्वं वा निरुद्धाह सामानाधिकर
ण्येति यद्यपि तौ नादृशसामानाधिकरणत्वकत्वस्य संबंधः स्वव्यवच्छेदकत्वप्रतियोगिव्यापकताप्रतियोगि
सामानाधिकरणप्रतियोगित्वरूपः प्रकृतेर्व्यस्तथावातिगौरवं नादृशसामानाधिकरणभावत्वकत्वमित्यत्र ता
दृशाभावत्वस्य हेतौ संबंधः स्वनिरूपकसामानाधिकरणप्रतियोगित्वमिति लाघवात् एव व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरणान्योन्या
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तच्च सामानाधिकरणव्यक्तीनां भेदान्नसमवत्यतस्तत्र तत्सामानाधिकरणत्वे तत्सामानाधि
करण्यताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपंतदाद्यंतथावत्सामानाधिकरणत्वादियवेशादतिगौरवमतेऽभाव
स्यासंबन्धत्वादन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव व्यापकत्वमस्तु न्नित्यतोपेवमभिधानमिति मंतव्यं नादृश
व्यापकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरणसामानाभावत्वकत्वमित्यंताभावव्यवहितव्यापकत्वाभिप्रायेणान्योन्या
भावव्यवहितव्यापकत्वप्रवेशोक्तुनादृशव्यापकत्वसामानाधिकरणसामानाभावत्वकत्वं तदोध्यमिति साध्यता त
वच्छेदकत्वादिसमवायेन साध्यतायां वक्तिमान् धर्मादित्यादौ प्रतिव्यतिवारणाय साध्यतावच्छेदकसंबंधेने
ति वक्तिमान् धर्मादित्यत्र स इतो साध्यसामानाधिकरणभाववतो धर्मावयवरूपस्य धर्मसामानाधि करणस

भा.

२२२

२३३

त्वादव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेति एवं सत्त्वादित्यादौ साधिका रणेन संबंधसामान्येनावृत्तौ गगनादौ हे
त्वसामानाधिकरणसत्त्वादित्याप्तिवारणाय हेतुनेत्यादि। एकत्वस्यानुगतत्वादाह। विशेषणतविशेषणेति
प्रसंगादिति। कार्येण व्याप्तिग्रहेण स्मृतायाः कारणीभूतसामान्यलक्षणयाः अनुपेक्षण्यत्वादित्यर्थः। सामानाधिक
रणयोदिति अन्यथा तद्दशवक्तिसामानाधिकरणवृत्तिधर्मत्वरूपाया व्याप्तेर्मलनसायधर्मवक्तिसन्निकर्षकाल
एव गृहीतायाः स्मरणसंभवेन पर्वतीयवक्त्रेण हेतुपर्वतीयधर्मे विधीयमानसंभवादिति भावः। स पर्वतीयवक्त्रे
व्याप्तिग्रहश्चाल्लक्षणोति। अनुमितिलक्षणोत्यर्थः। उपोद्धानोपानोपसंगसंगकिससुचीयनेने विदिति। अत्र स
वीजं तु पर्वतीयवक्त्रे व्याप्तिग्रहं विनापि व्यत्ययि वीत्व व्याप्तिग्रहाधीनानुमितिं मलनसायवक्त्रे म व्याप्तिप्रत्य
स्याधीनोत्तिसाधयिषानो वस्तुनिति वादाय जातिपटितलक्षणस्य पर्वतो वक्त्रे मान्दस्यनुमितावपिसत्त्वाने
पोद्धानावसरइति। साचेत्यनेन परामृष्टाया सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तौ इदियसंबंधविशेषणनेत्यस्मात्तिरिक्तौ
ववेत्यस्य संभवेनान्यपरसायै उभयत्रैव सामान्यलक्षणप्रत्यासन्निरावृत्त्यसत्वं दर्शयति। अत्र चेति। तत्

२३३

२२२

ज्ञानमिति सामान्यज्ञानस्य सामान्यनिरूप्यत्वादिति भावः॥ नन्वेवं धूलीपटले धर्मत्वभ्रमे तदुत्तरं सकलधर्मगोचरो
व्याप्तिग्रहे न स्यात्॥ धर्मत्वस्य धूलीपटलविशेषणत्वात् तदेव विशेषणशब्दार्थमाह॥ तद्विशेष्येति॥ इन्द्रियसंबन्धवि
विशेष्येति त्वर्थः॥ भावार्थविवक्षयित्वात्॥ तत्रेति तत्र इन्द्रियसंबन्धे स न स्य र्थश्च विशेष्यतासंबन्धेनावहेदकत्वं॥ वि
शेषणत्वं प्रकारकत्वं नन्वेवं व्यभिचरणावुज्जीव्या पत्तिः॥ अतः प्रकारांतरमाह॥ संबन्धपदस्यैवेति॥ परं परासंब
न्धं दर्शयति तत्संबन्धेति॥ सैव ति॥ नो विज्ञेयत्वेव पारिभाषितत्वादिति भावः॥ अत्र चेति इन्द्रियसंबन्धविशेष्यकता
न प्रकारकत्वे चेत्यर्थः॥ अहि इन्द्रियस्यैव त्रयं पदस्य फलमाह॥ एवं चेति ज्ञानलक्षणनिशार्थं यत्किं विदिति॥
चंदनीत्यस्वरसत्त्वज्ञानसौ दामिनीसंज्ञानस्य लेख्यमाणानि प्रसंगकारणाय तदिन्द्रियकरणकृत इमं च त्वेवो
धसामग्रा अपेक्षणीयत्वस्यावशं वाच्यत्वेनैव निप्रसंगमंगे द्वितदिन्द्रियजन्यत्वादिविशेषणेति॥ विशेषणो
क्तस्य ज्ञानप्रकारार्थं नरगोचरी जं दर्शयति॥ एतेनेत्यादिना धूलीपटलरतिसावधारणं तेन धूलीपटल एव च किं
हजारगणस्य यमनो व्याप्तिग्रह इत्यर्थः॥ अन्यर्थं पूर्वधर्मेपि व्याप्तिग्रह संभवे तत्रैव सामान्यलक्षणया सकल

भा.

२२४

२३५

धर्मगोचरवर्तिग्रहसंभवेन तन्मूलकत्वापरामर्शसंभवादिति भावः। हेत्वभावेनेति। धर्मव्याप्तिज्ञानरूप
 हेत्वभावेनेत्यर्थः। सर्वोक्तमेव विशेषणशब्दस्यान्यार्थकत्वे जीवमुक्तदृष्टिष्वपि ज्ञानाविषयतया प्रथ
 मतः। प्रदर्शयन् मोक्षमेव विशेषणान्तरयोरेकलं दर्शयति। चिन्तेत्यादिना। तत्र ज्ञानस्य नादिद्वियजन्यत्वा
 स्वरूपलमाह। धर्मिणी इति। लौकिकसन्निवर्धकालेन दृष्टा संभवादाह। दोषवशादिति। ज्ञानप्रकारत्वरक्षण
 र्थमाह। स्मरणेति। सामान्येन चासुष्ठु ज्ञानापत्तिरित्युज्जना। लौकिकसंबन्धस्य स्वरूपलमाह। गृह्यमाणेन
 वेति। नयनेनेत्यस्मानुष्यं ज्ञानव्यतिरिक्तमेव। विगमेषातिनवक्षणमात्रं सामान्यलक्षणजन्यज्ञानमेव त्रैकाक्ष्येतिरि
 त्तिवाच्यं। तादृशसामान्यज्ञानमूलकसामान्यज्ञानधारया एव सामान्यसंभवेनापादनान्नत्वेन दनु। भव
 सिद्धमिति भावः। ननु धर्मत्ववक्तृत्वे प्रत्यासत्तानि खिलवक्तिधर्मग्रहसंभवेपि निखिलवक्तिमता एव सामान्यभा
 वेनाग्रहावक्तृसंयोगिसंयोगित्वलक्षणसामान्याधिकरणग्रहसंभवाच्च वक्तृसंयोगित्वेन सामान्येन सर्वेषां व
 क्तिमतां ग्रह इति वाच्यं। वक्तृसंयोगित्वस्य वक्तृसंयोगसम्बन्धतमानानात्वादतो व्याप्तेनात्वाभिप्रायकं व्याप्तिः।

२२४

३५

ग्रहसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेति मूलमनुपपन्नमत आह सामान्यवेति सखंडं अने क्वचित्तितावच्छेदकानुगतक
 पावच्छिन्नं वक्रिमत्वादिहं अखंडं चाने क्वचित्ते क्वचटत्वादिहं सखंडं वक्रिमत्वादीहं अखंडं वक्रिमत्वादिहं परंपरासं
 बंधं स्वाश्रयकारकसंबंधेन प्रत्यासन्नं ननु समवायेन पुरोवर्तिनिघटत्वप्रकारकज्ञाने घटत्वसामान्यलक्षणप्र
 कालादेरपि भानुस्मात् तस्यापि कालिकतया घटत्वाश्रयत्वादित्यत आह येनेति इत्येव वक्रिमत्वं दंडित्वादेः परंप
 रासंबंधेन वक्रिदंडरत्याकारकवक्रित्वदंडत्वप्रकारकज्ञानानंतरमेव सामान्यज्ञानमिति ध्येयं वस्तुतस्तु सा
 मान्यभेदेन कार्यकारणभावस्यापि भिन्नतया वक्रित्वरूपेण वक्रिप्रकारकज्ञानस्यैव वक्रिसामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं
 कार्यतावच्छेदकं कल्प्यते न च परंपरासंबंधेन वक्रित्वप्रकारकज्ञानस्य तेन संबंधेन वक्रित्वाश्रयप्रत्यक्षप्रतिभा
 रणत्वस्यावश्यकत्वेन तेनैव यावत्प्रत्यक्षोपपत्तौ न कार्यकारणभावानंतरं कल्प्यतरतिवाच्यं परंपरासंबंधेन वक्रि
 त्वानेव गतिवक्रिमामिति बोधानंतरं निश्चितवक्रिमत्प्रत्यक्षस्य सर्वानुभवसिद्धतया तदुपपत्तये च तथा कल्पनादि
 ति अखंडं एवाशंकते न चिति सामान्यत्वलाभा योक्तं नानाधिकरणेति अखंडत्वलाभा योक्तं एकव्यक्तिरिति सखंड
 उत्वे तु परंपरासंबंधं घटत्वादेरेवासन्नितयानुक्तत्वेनाशंकाया एवानवतारादिति भावः सिद्धांते परंपरासंबंधे प्रबाहु

६३

ח.

224

23

स्य प्रदर्शनाय घटप्रज्जभावादि तिरिति। आदिपदग्राह्येषु नित्यं व्यावर्तयति। अनित्य इति तत्र कपालादौ। तदभा-
 वेति। घटादिनाशेत्यर्थः। तत्रापि तादृशकपालादावपि। तच्च क्लिष्टात इष्टव्य क्लिष्टाया। तत्र घटप्रज्जभावव्यक्तिद्वयाने-
 चैवं तच्च क्लित्वेन तद्व्यक्तिमाने तस्य सामान्यज्ञानं न स्यात् तच्च क्लित्वस्य तद्व्यक्तिरूपायात्मकतया तीतत्वात्। किंच ता-
 दृशपरंपरासंबंधेनैष घटत्वादेरज्ञानेक्यंतस्या सामान्यत्वमत आह। एतदस्वरसेनैवेति कुतः पदार्थातिरिक्तत्वस्या-
 नभ्युपगमादन्यथा व्याचष्टे। अतिरिक्तेति। तादृशान्तिर्दिष्टयजन्यत्वात् सामान्यज्ञानं तदामिक्तेत्यर्थः। नवीनमतमाह। उ-
 तातेति। आदिना उपनागतपरिग्रहः। सामान्यज्ञानं सामान्यज्ञानमात्रं। न तु तदिष्टयजन्यत्वं तदिष्टयसंबन्धे सामान्य-
 प्रकाशकत्वं वा विवक्षितमित्यर्थः। इत्थंच सैरण्मकं निर्विकल्पकात्मकं च सामान्यज्ञानमप्यत्र क्लित्वे प्रत्यासत्तिरिति
 ध्येयं। हर्षोक्तातिप्रसंगवश एव। अपेक्षणीयं चेति। तदिष्टयकरणत्वेति स्वरूपकथनमात्रं। त्वावादि सामान्याः च।
 सुखादिकं प्रति सामान्यतएव विरोधित्वेनैवानतिप्रसंगतं। वक्तव्यं तत्सामान्यीपदं। असाधारणकारणपरं। न तु प्र-
 पञ्चायकपरमत एवांतरमिति। सामान्यज्ञानातिरिक्त्यर्थः। तथा च। तादृशवा सुखादिहेतुनामालोकादीनां सप्र-
 धानमपेक्षितं तेषां हेतुत्वं च तेन तेन रूपेण वा सुखादिज्ञाने क्लृप्तमित्याशयेनैव तदिष्टयकरणकत्वं क्लृप्तिमंतं

२२५

उपत्रचसुरभिचंदनयराभाचवहूतलमित्यादिचा सुषेसौरभत्वेनघटत्वेनचनिखिलानांसौरभाणंघटानांचयदिवि
~~क~~ विषयनानुभवविरुद्धातदातद्वर्मप्रकारकलौकिका सुषसामग्रातद्वर्माश्रयचासुषादिहेतुत्वेनवाच्यालौ
 किकत्वंतद्वर्मप्रकारानिरूपितविशेष्यतायदंशेतदंशोबोधंतेनयत्किंनिदिशोषांशोऽलौकिकस्यापिप्रत्यक्ष
 निखिलसामान्याश्रयविषयकत्वमुपपन्नं।वस्तुंजहिरिंदियस्यस्वयोग्यपुर्याविशेष्यज्ञोकेनजनकत्वरक्षण
 यसौरभत्वेनउपनीतसौरभमुख्यविशेष्यकचासुषज्ञानवारणायसौरभत्वेनसौरभमुख्यविशेष्यकचासु
 षप्रतिसौरभत्वविशिष्टलौकिकचासुषसामग्रात्वेनहेतुतावाच्यातथाचतावतैवातिप्रसंगमंगेसामान्यज्ञानंन
 तितद्वर्मप्रकारकबोधसामग्राहेतुतायांनलौकिकत्वस्यनिवेशः।सुरभिचंदनमितिचासुषेपूर्वानुपस्थितसौर
 भाणंविशेष्यत्वासंभवात्सौरभत्वसामान्यज्ञानेमुख्यविशेष्यत्वस्यैवसंभवात्सौरभत्वविशिष्टलौकिकचा
 सुषसामग्राचचंदनंसौरभमितिचासुषभ्रमदशायाज्ञैवसुप्रसिद्धानचयेनातांदियमात्रवृत्तिनाधर्मैराकदा
 विनतादृशोभस्तत्राप्रसिद्धातदृशकार्यकारणभावस्यकल्पनादुपनीततद्वर्माश्रयविशेष्यकालौकिकचासु

नतिप्रसंगे

समवस्तु कलान्वितं
 यद्विषयस्य भावात्

स्य कथं कारणमिति नामं तत्र तेन रूपेण तदानीं प्रपञ्चोपपन्नं च तत्पु

भा.
२२६

२३६

संस्थापयामास्यति इति दिदि। अतएव उक्तं सामान्या अपेक्षया यत्नादेव सौ दामिनाति। आलोच्योत्तरकाजा
सत्त्वप्रतिपत्तये तदिन्द्रियजन्यत्वसंपादनाय चोक्तं। चरमं। सौ दामिनाति संपातजनितं च शुर्जन्यत्वं इत्यत्र प्रकार
कृतमोक्षं आलोकापेक्षयैव वक्तुं चिद्वैद्यं शुलैकिक सन्निकर्षं स्थापितत्वं दर्शितं निरुद्धं इति इत्यत्र सामान्यल
क्षणमधिकृत्य। अननुयावसीयमानस्य विविक्तसंज्ञात्वरस्य स्वीकारे बलवत्तरबाधकाभावादाह संतानरति सौ
दामिना संपातजनितं प्रत्यक्षं स्थापितं दिन्द्रियजन्यत्वात् तद्वशावा सुषधाराया एवापाद्यत्वात्। न चैवं तदनुभविकमि
ति भावः। न च स्थापनात्मिकत्वे ज्ञानलक्षणतो। भेद इत्यत आह। इयं वेति धर्मिणो यद्वर्गविषयं तानंतदाश्रया
णां। इतरा। तानलक्षणं। अतएव ज्ञानलक्षणतएव। ननु सामान्यलक्षणतः सौ रत्वस्य स्वरूपतएव प्रकारत
यात इति धर्मस्थापनात् सामान्यलक्षणयापित्तज्ञानात्तमेवात्। न कीनमते र्गोक्तं पुन्या विशेष्ये लौकिक सन्निक
र्षस्यानपेक्षणात् सौ र भस्म सामान्यलक्षणयापि भावसंभवात् तदानीं ज्ञानलक्षणया अनावश्यकत्वात् सौ
रभत्वपर्यंतानुधावनं। अपिकारेण प्रमुष्टता करजतत्त्वप्रकारक शुक्तिस्मरणमूलकं रजतवदित्याकारकं

२२६

२३

ज्ञान

उपनीतमानेशुक्तेरपिमानसमुच्चितातत्रशुक्लिवन्निधर्मस्माज्ञानेनसामान्यलक्षणयाऽसंभवादिति।
अत्रेदमवधेयत्वसंयोगजन्यस्वविप्रकृतानाजन्यघटप्रत्यक्षप्रतिघटत्वज्ञानत्वेनहेतुतादृश्यत्वज्ञानाद
पितत्प्रत्यक्षोदयात्। घटत्वातिरिक्तघटवृत्तिधर्मज्ञानजन्यत्वेनविशेषितेपिघटत्वद्वयत्वोभयसमूहालंबन
ज्ञानजन्यस्थलेएवंतादृशधर्मत्रयजन्यस्थलेवपरापरकार्यकारणभावस्यानेतस्यकल्पनापत्तिस्मात्
घटत्वप्रकारकघटप्रत्यक्षप्रतिघटत्वज्ञानत्वेनहेतुतेतिघटत्वनिर्विकल्पकोत्तरं वस्तुसंयुक्तघटप्रत्यक्ष
निधयेनैवग्रहेबाधकभाववृत्तिज्ञानलक्षणयास्तुतद्वृत्तिधर्मप्रकारकतद्वर्तियसंयोगजन्यतद्वृ
त्त्यसंप्रतिनिरुद्धतात्तेनहेतुतायेनयेनसंबंधेनतद्वृत्तित्वधर्मणोतेनतेनसंबंधेनतद्वृत्तद्विप्रकारकत्वं
बोध्यं। तेनप्रमुक्तज्ञानकस्यसमवायेनघटत्वप्रकारकतद्वृत्तिसंयोगजन्यतद्वृत्तेरुपनीतमानस्यकालि
कसंबंधेनतद्वृत्तियत्प्रत्यक्षसमवायेनतत्प्रकारस्यापिज्ञानस्यनासंग्रहः। एवंविप्रकांतरेष्वलंकारना
दाहवक्रिमदयेति। केवलान्वयिसाधारणयाहवक्रिसंबंधितेति। ननुगृहीतंयत्रतादृशमहानंसीयवक्रि

भा.
२.३१

समानधिकरणवृत्तिविविधधर्मत्वतत्रपर्वतीयधर्मस्यतत्राहैववेति। तद्याचनादृशवृत्तितोपलब्धि
तंधर्मत्वमेवव्याप्तिरूपवर्तयधर्मेष्वविवक्षितमितिभावः। समानधिकरणरूपव्याप्त्यपिप्रायकत्वेदोषमा
ह। व्याप्तिनानालरिति। तत्रपर्वतीयधर्मे। ननुशक्त्यनुभवशब्दस्मरणयोः समानप्रकारकतामात्रेणहे
तुहेतुमदावेधुभवाविषयस्यापिस्मृतिविषयत्वेबाधकाभावात्तस्मत्तेरग्रहणग्रहित्वापत्तिरत आह। श
क्त्यनुभवेति। हेतुप्रयोजके। तेनशक्त्यनुभवस्यशब्दबोधंप्रतिहेतुत्वाभावेपिनस्यति। पदार्थस्मृतिव्या
पारकत्वेनहेतुत्वात्पदज्ञानमिवशक्त्यनुभवोपिहेतुरितिकश्चित्। तद्याद्यशब्दबोधंप्रतिपदुभयोर्हेतु
त्वंतदेवदृष्टान्तीकृतमितिभावः। एवंसमानप्रकारकत्वेनशक्तिज्ञानस्यशब्दहेतुत्वंगणकारे। जाति
शक्तिरिति। समानप्रकारकत्वेनहेतुत्वेव्यक्तावपिशक्तिस्वाकारात्। अन्यथाशक्तिज्ञानस्यप्रमत्वापा
तात्। जातिविषयत्वेनैवेति। ननुशब्दबोधविषयाभूतव्यक्तावपिशक्तिग्रहः प्रागपेक्षणीय इत्येवकारा
र्थः। जातिविषयत्वेनजातिप्रकारकत्वेनातृतीयान्वयविशेषणोजरमिस्तापसरतिवत्तदर्थश्चज्ञानेत्य

२३१

३८

च ज्ञाने। चेति। तथा च जातिप्रकारकज्ञानविषयः शक्तिर्व्यक्तिमनुभावयतीत्यर्थः। तथा च गोत्वप्रकारकशक्ति
 ज्ञानत्वेनैव हेतुतेत्यर्थः। एतेन गोपदं गोत्वशक्त्येवं शक्तिग्रहे समानप्रकारत्वं विशेषः। गोशक्त्येव गोः शक्त्येति वा
 शक्तिग्रहे जातिविषयकत्वज्ञानानुपपत्तिः। शक्तिग्रहस्यैव गोत्वप्रकारकत्वात् शक्तौ तत्प्रकारकज्ञानानुपपत्तिस्त
 बंधविधयामेव पदोपात्त्याकारेण शक्तिग्रहं गीकारे तु नितरां भवेति रूपाणां निरस्तं। पश्चादिति। निय
 तसंस्थानव्यंग्यस्यैव तन्मते जातित्वा दुर्बलं अवसितैजसे वृत्तित्वेन पृथिवीत्वेन संकराच्च न पशुत्वं जातिः किंतु त्वे
 मवस्थां गृह्यत्वमिति भावः। पृथिवीत्वादि व्याप्य नाना पशुत्वस्यैव शक्त्येव तात्पर्यं। लिङ्गादीति। कार्यत्वे न घटादावे
 व शक्तिग्रहे व्योमता बलादश्वव्यक्तित्वात् तस्यैव व्याप्यतात्वादिति भावः। तदुक्तं संविज्ञानबहुशक्तिमप्युपपा
 दयति। परेति। परो नैव्यायकः पशुता बद्धे दकेति। पर्वतो वक्रितानित्यनुमितौ पर्वतत्वस्यापि विशेषणत्वादिति
 भावः। ननु प्रयोगित्वस्य संबंधविधया भावसंभवे पि उभावत्वाप्रकारकाभावप्रत्यक्षस्याननुभावादनुप
 स्थितमेवाभावत्वं प्रकारोऽनापत्त्यास्य करणीयः। तथा च सामान्यव्याप्तेर्व्यभिचारो यत्त्वतत्त्वाननुगमश्चेत्यत

भा.
२३८

२३८

आह। व कीति ननु य गुंज पुंजे व कित्व प्रमाणापकत्वग्रहस्तत्र तदधीनानुमितौ व किं भा नार्थमुक्तकार्यका
रणभावबलात्सामान्यलक्षणसंभवेपिवस्तुतरे व्यापकताग्रधीनपर्वतीयवस्तुनमितौ नस्तः। पतिवस्तुतरे
ज्ञानजन्यत्वेनैव सिद्धसाधनादाह। तद्वकीति ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियो हे
तुत्वे दंडिमानित्यनुमितौ विशेषणतावच्छेदकाभूतप्रकृतदंडभा नार्थसामान्यलक्षणस्यादत आह। वि
शिष्टवैशिष्ट्यादाति। विशेषणतावच्छेदकादीनामित्यादिनाविशेषणविशेषपरिग्रहो व्यापकताग्रहः। श
क्तिग्रंथेनैव रूपेणानुमितौ शब्देचेतुरित्यर्थः। ननु युगपद्विशेषविशेषणदिसन्निवर्तित्यपि दंडो रक्तौ
न चैतिसंशयानंतरमजायमानेरक्तो दंड इति निश्चयानंतरमजायमानेरक्तदंडवानिति विलक्षणबोधे। न च
यतिरेकाभ्यांमवश्यं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वं कल्पनायमत आह। अस्तुवेति विशेष
णत्वस्यैकस्याभावात्तदंडिमानिति बुद्धौ दंडत्वेन यत्किंचिदंडप्रकारकधात्वेनैव हेतुत्वात्प्रकृतदंडप्रकार
कज्ञानाभावेपिन स्मृतिरिति भावः। अथ हस्त्यल्लेखोक्तसंशयदशायान्तथा बोधाभावाद्गुणकार्यकारण

२३८

分

भावकल्पनं इत्याशयेन प्रत्यक्षरत्नं। कार्यतावच्छेदकं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वमेवेति ध्येयं। तेन रत्नोदये
न वेति संशये रत्नोदय इत्येवं तत्र वाक्यार्थबोधं विनैव रत्नोदय इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपापत्तिरिति
निरस्तं। विशेष्यज्ञानादीत्यादिना संबद्धज्ञानपरिग्रहः। एतेन मानाभावेन। ननु घटत्वसामान्यलक्षण
जन्यज्ञाने अतीतानागतयद्यदेरपि विशेष्यत्वात् तत्तत्ज्ञानस्य जागृत्तुं वा विशेष्यज्ञानं व्यभिचारीत्यत आह
। न न्यतां चेति। निर्विकल्पकज्ञाने सामान्याश्रयेन सामान्यवैशिष्ट्यानवगाहि। नन्वेवं मेयत्वसामान्य
लक्षणया विश्वमेव निर्विकल्पकजनने सर्वज्ञः स्यादत आह। सार्वज्ञेति। यद्यपि एतादृशसार्वज्ञत्व
कारे क्षतिविरहः न संशयानुपपत्तिरित्येवं चेदेन घटत्वादि निर्लस्यैव यतो न वेत्यादिसंशयविशेषित्वा
त्तस्य तत्संशयजनकदोषवशेन प्रतिबंधात् तस्यापि निर्विलक्षणत्वं शोभ्याप्रकारकनिर्विलक्षणत्वात्
रत्नज्ञानपत्तिः सामान्यत्वात् न चैतदनुभूतिमिति भावः। यनु घटत्वस्यैव घटत्ववृत्तिधर्माणामपि
निर्विकल्पकेन विषयीकरणत्वात् यदा घटे घटत्वावगाहिनं तदा घटत्वेऽपि न वृत्तिधर्मावगाहनमनो घट

३०

२३५

२३१

त्वं शोऽप्यकार क घटत्व प्रकार क ज्ञाना संभव विद्वत्सर्वता पादनमिति तत्रा घटत्वं शोऽप्यकार
 कार क घटत्व ज्ञानं प्रति घटत्वं शोऽप्यकार क घटत्व ज्ञानस्य हेतोः संभवेन तादृश ज्ञानोत्पत्तौ ब्रह्मणः
 पिदुर्वारत्वात् अन्यथा ज्ञातिमान् घट इति प्रत्यक्षं न स्यात् न स्यात् यो गिना मपि सार्वज्ञमिति दिङ् न स्यात् सा
 मान्यलक्षणया तदजनकत्वे निर्विकल्पका जनकत्वे तत एव सर्वज्ञं क्वमिच्छाया देव तदिदं शोऽप्यज्ञानं न
 तु अवशिष्टधर्मेषु संशयो नानुपपन्नः धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वाभावात् तज्ज्ञातं धर्मिज्ञानस्येति संशय
 एवेति विशेषोदयसन्निवृत्तस्य प्रत्यक्षहेतुत्वादिति भावः धर्मिभावात् धर्मिविषयता च सा सामा
 न्यलक्षणं ननु सामान्यलक्षणं विनापि धर्मितावच्छेदकत्वं प्रकार क ज्ञाना देवात्तात धर्मिणं संशय
 विषयता स्यात्तथा च ज्ञानलक्षणं येषोपपत्तिरत आह अविवाद इति अप्रतिदं उच्यते तदर्थेति यद्य
 पि घटत्व प्रकार क ज्ञानत्वेन प्रमासत्तितायां विवादस्तथापि घटत्व प्रकार क ज्ञानोत्तरं निखिलघटप्रत्य
 क्षस्य फलस्य संप्रतिपत्तौ तस्य न्यासत्तिताय घटत्वज्ञानत्वेन घटत्व प्रकार क ज्ञानत्वेन वा स्यादित्यत्र न स्या

२३५

कमाग्रह द्रुतिभावः। अत्र ब्रह्मिन्। स्वरूपसत्त्वं चैव विषयतया सर्वत्र प्रत्यक्षमस्ति स्मृष्टत्वं पटत्वं
 दीनां ब्रह्मना तया त्वे मेरवात्। तस्याश्च प्रकारकत्वाच्च यद्यप्यसत्त्वं चाश्रयविशेषकप्रत्यक्षत्वं वा उपनीतमा
 नलौकिकप्रत्यक्षसाधारणमेव कार्यतावच्छेदकमतेन विश्वेणे चरनिर्विकल्पकोत्पादेन सार्वज्ञापत्तिः न वा उपनी
 तमानादिव्यावृत्तिकतत्रदन्यत्वादिप्रवेशो कार्यकारणभाक्त्वात् तत्त्वे लाघवा नवकाशरतिः। इत्थं च घटत्वांशो
 न्याप्रकारकघटत्वोपनीतमानस्य लेघटत्वस्याविशेष्यत्वात् तत्प्रत्यक्षोपपत्त्यर्थं ज्ञानलक्षणविस्तीकार्येति
 पदाच्च यदि द्रियजन्ययद्वर्मप्रकारकज्ञानसामग्रीतदा तदिन्द्रियजन्यतद्वर्मप्रकारकत्वाच्च यविशेष्यकंप्रतीति
 जनयति अतो न घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षकाले पटादीनां साक्षात्कारपत्तिः। न वा संरेत्वगंधत्वाद्युपस्थितौ र
 सो गंध इति चाक्षुषज्ञानापत्तिः। न च घट इत्याकारकप्रत्यक्षकाले घटत्वरूपेणैव विश्वविशेष्यकप्रत्यक्षपत्तिः
 सति दोषे इष्टत्वात्। असति तु तस्मैव कारणस्याभावात्। अन्यथा प्रमेयत्वादिना ज्ञानकाले विश्वविशेष्यकघ
 टत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य तत्रापि दुर्वारत्वादिति। तन्न साधीयः॥ विनिगमनाविरहेण भिद्येयत्वादीनां वा स

जितायादुर्बित्वात्। न्वपटत्वज्ञानेनापि समं विनिगमनाविरहः। तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितया हेतु
 त्वस्यावश्यकत्वादिति। धर्मत्वेनाधर्मत्वावच्छेदेन तद्धर्मत्वेनाधर्मत्वसामानाधिकरण्येन असिद्धरिति। धर्म
 मत्वावच्छेदेन तदभावनिर्णयसामानाधिकरण्येन संशयप्रत्यपि विशेषित्वादिति भावः। द्वितीयइति। धर्म
 त्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चये धर्मत्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारसंशये बाधकाभावादिति भावः।
 ग्रहस्यैवेत्येवकारेण धर्मत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तिग्रहव्यवच्छेदः। तद्विशेषितया धर्मत्वसामानाधि
 करण्येन व्याप्तिसंशयविशेषितया धर्मत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तिसंशयः। तथाच प्रतिदुर्धर्मएव
 धर्मत्वेन व्याप्तिसंशयइति भावः। अन्यथा समानविषयकतामात्रेण प्रतिबधकत्वे। एषिव्यादिति। एषिव
 रूपं वायुत्वाभावव्याप्यं जलरूपं वायुत्वाभावव्याप्यं तेजोरूपं वायुत्वाभावव्याप्यं इत्याकारेणेत्यर्थः। तत्र व्याप्ति
 ग्रहविषयानि विज्ञेयधर्मांतरस्य सत्त्वात्संदेहोपपादनेन व्याप्तिग्रहविषयेष्वप्येष्विना जलतेजोरूपेभ्योऽन्य
 द्द्रुपांतरं नास्तीति कुत्रसंदेहः स्यादिति भवत्युपपत्तिरिति। समानविषयकत्वेन विशेषित्वमभ्युपेत्याह। न च

तिरिक्तसंभावनया प्रसिद्धरूपातिरिक्तं रूपं न वेति संभावनया। तथा गृहीतवाप्तिके अथैव रूपेषु रूपं वा युत्वा भावना
 यं न वेति संशयः। नन्वेवं गृहीतवाप्तिके अथैव धर्मेषु एतावदतिरिक्तो धर्मो न वेति संभावनया। धर्मो वद्विषयमि
 चाशिन वेति संशयः स्यात्। तथा बहुसामान्यलक्षणवता इत्यत आह। विशेषतरति। विशेषतो घटत्वपटत्वा
 दिना। विशेषदर्शनं रूपत्वाभावनिर्णयः। अतिरिक्तो तरेति। अनुपस्थितातिरिक्तं न्यर्थः। सामान्यलक्षण
 रूपेष्विति। रूपं पार्थिवं वाप्यतैजसमिन्नं न वेत्येवं रूपे न्यर्थः। विशेषदर्शनात्। पार्थिवं वाप्यतैजसमिन्नत्वाभावे दर्श
 नात्। नापत्तिः। पार्थिवं वाप्यतैजसमिन्नं रूपं न वेत्याकारे न्यर्थः। विशेषतो निर्णयः। माह। इत्यादय इति। इत्युक्तं समा
 मान्यविशेषसमवायाभावात् न्यर्थः। ननु समवायस्य धर्मितावच्छेदजन्यद्वितरूपेण तद्वर्तिनिर्णयः। तेषां विशेषो
 धि। अतएव धर्मो वद्विषयमिन्नं न वेति संशयं तदुपलब्धेन निर्णयो विरुद्धिप्रकृतिसंभावनया। अधर्मितावच्छेदकं
 प्रसिद्धरूपमिन्नत्वं तद्वद्वितरूपेण तत्र धर्मिण्यनिर्णयत्संभावनया स्यादेवेत्यतस्तदस्युपेत्योपपादयति। प्रसिद्ध
 ति। प्रसिद्धरूपमिन्नं न रूपं इति गृहे संशयायोगादाह। रूपमिन्नमिति। तद्वद्वितरूपं वा च्छेद न विशिष्टातिनिर्ण

यमाह इव रसादिवेति तथा च प्रसिद्धरूपमिन्द्रं रसादिवानरूपमित्यर्थः तादात्म्येन रूपकोटिबसंभाव
 नायां रूपभेदनिर्णयं बाधकमुक्त्वा रूपत्वकोटिबसंभावनायां तदित्यंताभावनिर्णयं बाधकमाह रूपत्वेति तस्या
 संभावनायाः ननु तदानां संशयो न भवत्येवेत आह तदानीमिति तादृशविशेषदर्शनकाले इत्यर्थः उक्तेति
 रूपं वा युत्वा भावव्याप्यं न वेत्याकारेत्यर्थः ननु संशयश्चेदनुभूयते तदा तज्जनकदोषप्रतिबंधात् संशयविषय
 यो भूतधर्मास्त्वैकविशेषदर्शनात् तानां विषय इत्येव फलबलात् कल्प्यत इत्यत आह अतिरिक्तेति गौरवेणेति
 रूपत्वावच्छिन्ने व्याप्तिनिर्णयाभावमपेक्ष्य प्रसिद्धरूपान्तिरिक्तेन वेत्याह अतिरिक्तं संभावना विरहसहस्रतन
 डूपधर्मिकव्याप्तिनिर्णयाभावकरणायां गौरवेणेत्यर्थः अगत्प्रमत्तमात्वं दयति यत्त्विति सामान्य
 लक्षणतत्प्रतियोगिति सामान्याभावप्रतियोगात्यर्थः सामान्याभावभावेन तत्कारणीभूतसकलप्रतियो
 गिसंज्ञिकसार्धं वा सामान्यलक्षणनायक इत्याह न हीति तद्वैयर्थ्यकस्य मते सामान्यलक्षणया ज्ञेयत्वा
 तानार्थं सामान्यलक्षणं तद्विषयीभूतसकलप्रतियोगि १

भा.
 २४९

२५१

२४९

घटो

दिना ननु तल्लौकिकप्रत्यक्षे तत्कारणमत आह। इदं त्वदिनेति। ननु अभावत्वप्रकार कलौ विकृष्टप्रत्यक्षे तत्का
 रणमत आह। मानाभावाच्चेति। ननु तत्प्रतियोगिकाभावत्वमेवेदं त्वंतथा च तत्प्रतियोगिकाभावमाने कथं प्र
 तियोगिधियो व्यभिचार इत्यत आह। उपत एवेति। यत एव तेनोभावत्वं नेदं त्वं किंतु स्वरूपेण तत्तदभावव्यक्तिः। त
 न विशेषो वा। त एवेत्यर्थः। ततो भिन्ने इदं त्वेन माने विवादात्प्रमसीति पर्यंतं। तदयोगात् अभावत्वसंशया ये
 गान्। ननु भूतले घटवत्त्वप्रमकालेनास्तीति बुध्यनुपपन्नावपि घटत्वस्यावच्छेदकत्वा न वृणहि नः घटप्रतियो
 गिको। भावरत्याकारकस्य नेत्याकारकस्य राभावा नुभवस्यापत्तिः। अतः इदिय संबद्धविशेषणतायाः कार्यतावच्छे
 दकं तत्प्रतियोगित्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावगापु भावप्रत्यक्षत्वं इदं त्वप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं च
 नानैव तथा च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिघटत्वरूपेण घटत्वा नं करणमित्ये
 व पर्यवसितं। नचात्र व्यभिचार इत्यत आह। प्रतियोगाति। तद्वानं अभावमानं विशिष्टवैशिष्ट्येति। घटत्ववि
 शिष्टवैशिष्ट्यबोधे घटत्वप्रकारकज्ञानं कारणं तेन निर्विकल्पकज्ञानं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोध निरासः। न

भा.
२४२

तु तत्र यद्विषयत्वमपेक्षितं कुतो यावद्विषयत्वमिति भावः ॥ द्वितीयेत्याह ॥ सकलेति ॥ तस्या सामान्याभावभा
 नेत्यारब्धकारणतावच्छेदके यद्विषयत्वमपि वैशम्यमुपेत्याह ॥ प्रतियोगिज्ञानस्येति ॥ ननु तद्विषयविशिष्टा
 भावद्वित्वावच्छिन्नाभावादिसाधारणतद्विषयविशेषिण्येति ॥ किञ्चाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रतितद्विज्ञानत्वेन हेतुताय
 तसामान्याभावत्वेन तद्विज्ञानाभाव इति तत्त्वस्य हेतुत्वानां ज्ञानं करणमतो यावत्प्रतियोगिज्ञानमप्याप्तं तद्विज्ञानं
 रुते न चेति ॥ तदभावेति ॥ तत्प्रतियोगिकाभावेत्यर्थः ॥ ननु यंसिद्धांतोपात्त्याह ॥ धर्मस्येति ॥ यदध्वंसो घटतत्त्वागमाव
 तदस्य ताभावा नामभावः ॥ यदध्वंसं सत्त्वे यदध्वंसं तत्प्रतियोगिकाभावेति ॥ यदध्वंसं तत्प्रतियोगिकाभावेति ॥ बुद्ध्यानां यदध्वंसं
 नैवोपपादनात् ॥ एवं यदध्वंसं तत्प्रतियोगिकाभावेति ॥ यदध्वंसं तत्प्रतियोगिकाभावेति ॥ बुद्ध्यानां यदध्वंसं
 तदध्वंसं सामान्याभावः ॥ एतद्विषयविशेषिण्येति ॥ तद्विज्ञानादेव गृह्यतेत्यर्थः ॥ ननु त्वमते ध्वंसं सजागभावयोरस्य ताभावेन सह वि
 रोधाभावात् कथमेतदत आह ॥ अभ्युपगमाच्चेति ॥ ज्ञानेति शेषः ॥ ननु त्वपरप्रकाशकयावत्ते ज्ञानसंमर्गभा
 वौ धारणोपावत्ते ज्ञानं न च न सामान्यत्वस्य विनेति तदर्थं सांगोकार्यत्वं त आह ॥ अध्वंस इति विनेति ज्ञानेति शेषः
 वेति ॥ त्वपरप्रकाशक इत्यर्थः ॥ सामान्याभाव इति ॥ ध्वंसं सजागभावधिकरणेति सामान्याभावस्य प्राप्तेः स्यादिति

२ यावत्ते ज्ञानादेव गृह्यते

२४२

तत्त्वादिति भावः। यावत्तुं अभावविशेषणमाशङ्क्य निराकुरुते। नाभावेति। अधिकरणतेजसां जागभावधंसयो
रेकसंभवमिति भावः। ननु युज्यावदिति जोभावेत्तमो व्यवहारास्तावन्त एव तजोधकारपदार्थ इति किं
कावत्प्रतियोगिविशेषणमेव यो वने जसां तत्र धत्तित्वेनाभाव एकाधिकार इत्यत आह। अननुगमादिति।
ननु अनुगतप्रत्ययो सिद्ध एवेत्यत आह। गौरवादिति। एकस्य सामान्याभावस्याधिकारप्रतीतिविषयत्वकल्पना
मैवेत्येवमवदभावे तत्प्रत्यये गौरवादित्यर्थः। ननु यावदभावग्राहकतामग्राहकतायावदभावेऽपि तत्प्रतीतिविष
यत्वमावश्यकमन आह। तेजोविशेषत्वेति। अयं ताभावग्रहे अधिकरणतेजसां धंस जागभावग्रहे च तदधिक
रणवृत्त्यनंततेजोव्यक्तीनां तत्र धत्तित्वेन ग्रहस्याशङ्क्यत्वादिति। न च न्यत्यं ताभावग्रहे तदधिकरणवृत्तितेज
स्त्वादित्याग्रहः संभवति जागभावधंसग्रहे च तेजस्त्वेन तत्कालावच्छेदेन तदधिकरणवृत्तितेजस्त्वेन वा प्रतियोगि
ज्ञानं संभवति न चेंदियसंबन्धविशेषणतायाः तत्र त्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षत्वमेव कार्यता
वच्छेदकः अतः कथं तेजस्त्वादियप्रकारकतामात्रजागभावादियप्रत्यक्षमिति वाच्यं। अयं ताभावे इंदियसंबन्धविशेष

भा.
२४

एताया एव तथा भावात् अत एव इहेदानां घटधंस इत्यतिप्रसक्तघटत्वावच्छेदेनैव तद्वृत्तधंस प्रत्यक्षं सर्वानुभवसि
 दमत आह तेजसा प्रग्राहति तेजः प्रागभावस्य तेजसा मग्री व्यंजनादंधकारप्रत्यक्षकाले च तदधिकरणे तेज
 उत्पन्नैरनावरणकत्वादिति भावः । ननु मात्स्यवत्प्रतियोगिज्ञानं अभावप्रत्यक्षेकारणं तथापि प्रागभावप्र
 त्यक्षं नुरोधात् सामान्यलक्षणभावात्प्रतितत्र अनागतघटस्यैव प्रतियोगित्वेन तदज्ञानस्योत्पत्तिरिति शङ्क्या
 विशिष्टवैशिष्ट्यमर्थानां तिरोते इति न मे एवमाधत्ते प्रागभावेति घटत्वादीति । इदं चातिप्रसक्तघटत्वावच्छे
 दनादि प्रागभावस्य प्रत्यक्षमिति मुद्रुक्तदिशो वृत्तव्यं । तच्च अनागतघटमेव प्रागभावप्रत्यक्षं अनागतघट
 सन्निकर्षं विना न स्यादतस्तत्रानन्तरं पसन्निकर्षार्थमेव सामान्यलक्षणेत्याशंते अयेति । घटो भविष्यतीति प्र
 घृणीदप्रत्यक्षं न बहिरिदिरियेण उपनीतमुख्यविशेषकज्ञानजननेतेषामसामर्थ्यात् न मनसा तत्र सामग्रा
 व्यंजकत्वोपवर्णनविरोधात् । तथापि घटविशेषणकप्रागभावमुख्यविशेषकलौकिकप्रत्यक्षमेवानेनो
 त्तमिति धेयं । आसीत् तत्प्रत्यक्षकालीनधंसप्रतियोगिकालवर्तिनः तत्प्रतियोगिनः । तादृशप्रत्यक्षविषयप्राग

घटप्रत्यक्षेति

नचेत्यादिना

लौकिकप्रागभावप्रत्यक्षं च घटत्वेनालोच्यते तद्विना तत्तत्कालं

२४

भावप्रतियोगिनः॥ ननु ज्ञानादवप्रतियोगित्वेन भासनामत आह तत्प्रतियोगित्वेति॥ स्वतंत्रेति॥ विशिष्टबु
 द्विप्रतियोगिणोऽपि यो हेतुत्वाभिप्रायेण नरथातुसामान्यलक्षणैव जागभावप्रत्यक्षेनागतघटस्य भास
 संभवादिति ध्येयं॥ तं च नागतातं॥ जागभावप्रत्यक्षं॥ जागभावप्रत्यक्षमेव नागताति आशङ्कते न चे
 दिना कालादि घटं तस्मात्ताम्रव्यं न कृत्वेतानाभावादाह॥ चरमेति॥ अत्र दा॥ चर मकारणभाव दशायां
 स्वरूपेण सामग्रीत्वेन व्याप्यत्वेन जागभावव्याप्यत्वेन गृह्यताया इति॥ कपालादविति शेषः॥ अन्यथा हेतु
 नां कपाले घटजागभाव इति नियताधिकरणप्रत्यक्षानुदयात्तथा च पक्षधर्मज्ञानमपि संपादितं तत्तात्वं॥ व्यं
 जकत्वं तदेतुका व्याप्यत्वज्ञानहेतुका कपालादौ जागभावव्याप्यत्वेन सामग्राग्रहात्तदनुमितिरेव स्यात् अनुमितिमा
 मग्रासत्वादिति भावः॥ ननु समविषये लोकि सामग्रावलरत्वात्प्रत्यक्षमेव स्यात् अतएव सामग्राभाव
 महः तावत्कालमिति॥ तावत्कालं व्याप्यत्वग्रहकालपर्यंतं॥ असत्त्वेनेति॥ लोकि प्रत्यक्षे विषयस्यापि हेतुत्वाद्
 लोकि प्रत्यक्षस्य सामग्रात्सर्गरे स्यादुर्बलत्वादिति भावः॥ तदुद्देशे वेत्येवकारेण कारणकपालघटिनजाग

अतिप्रसंगव्याप्यत्वेनाग्रहे विप्रगभावप्रत्यक्षसंज्ञादित्यर्थः॥ ६

[illegible]

नमः

25

नायत्ताह। भविष्यत्वं इति। शोभाविनीति। शोभाविष्टागभावाद्यवर्तमानत्वादिति भावः। उक्त्यत्रेण यद्वा
बंधरूपाया क्रियायात्मकतया तत्त्वागभावोपि सामानाधिकरण्यात्। अत्र भावमात्रस्यास्तीति भावादाह। वर्तमानकालोत्तरेति
। इदं भविष्यत्वं न च यत्नरूपो यो वर्तमानकालस्तद्वत्ति। अत्र भावप्रतियोगित्वत्वं तदुत्तरे कालोत्तरेति कत्वं
ति। शोभाविन्यपीत्यर्थः। भविष्यतीति प्रतीत्या प्रतिरत आह। इति। तादृशेति। वर्तमानागभावाप्रतियोगित्वत्वं त
यावेहाद्यदो भविष्यतीत्यादौ। तद्वत्तिरयम्। याया वर्तमानागभावाप्रतियोगिनीया उक्त्यन्ति। तादृश
यो घट इत्यन्वपञ्चोऽयं। अतएवेति। यतएव जागभावाधिरारणत्वेन न देशादिप्रतीयते किं तत्त्वं तदेवेत्यतए
वेत्यर्थः। तस्माज्भावेति। घटनाशजागभावेत्यर्थः। तत्र घटनाशजनकनाशप्रतियोगिनि कपाले रह घट इति। भ
विष्यतीति न बुद्धिरित्यर्थः। कालविशेषस्य जागभावेन ये शोभाविन्यप्रभविष्यत्वेनोत्तरेन दत्तदोषत्वात् नोत्तरे
राविशेषस्य कालविशेषस्य च उक्त्यन्ति मत्तत्त्वं वे बाधकमाह। नवेति। अत्र भवनदेशोत्तरेनैव कालोत्तरेनैव
जागल्यरूपदेशाधिकरणकत्वस्य परश्वोरूपकालविशेषाधिकरणकत्वस्य बाधितत्वात् तत्तथाप्रयोगपत्तिरिति

भा.
२४५

तिभावः। गमिष्यति न तु गच्छति गते वातदावर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वाभावादिति। ननु धातुना उत्पत्तिप्रत्या
यनात् प्रत्ययेन तादृशोत्पत्तिकत्वमुपस्थाप्यते न चाज्ञानन्वयः। उत्पत्तेरप्युत्पत्तिमत्वस्य कृत्स्नमंजलिप्रकाशादावभि
हितत्वादेन च यस्य संभवेऽपि अनुभवविरोधः। प्रविशतीत्यनेन वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वबोधस्यैवानुभव
सिद्धत्वात् न तु तादृशोत्पत्तिकोत्पत्तिमत्वबोधस्यात आह। अत्र चेति। तादृशेति। वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमित्य
र्थः। प्रागभावा नंगीकारेत्वाह। तादृशेति। वर्तमानकालीनोत्पत्तिकालीनत्वमित्यर्थः। न चैवं न स्यतीत्यादौ धात्वर्थेन
संभेदकालविशेषादेरन्वयेऽप्येवाविनाशप्रतियोगिनिपरश्चोनं स्यतीति स्यादता एनं स्यतीति। न स्यतीत्यत्राभागत
न स्यतीत्यत्र वर्तमानानष्टत्वात् प्रातीताद्युत्पत्तिः प्रत्ययार्थः अत्र धातुनोत्पत्तेरप्रत्यायनात्। न चात्र नश्रधानेरिव न
शोत्पत्तौ लक्षणभूततया सति प्रत्ययार्थप्रतियोगित्वे। न च धातादितिनस्यामेव प्रत्ययार्थे उत्पत्तावेव न तु धात्व
र्थे। एतेन न स्यतीत्यादौ तादृशोत्पत्तेः प्रत्ययार्थव्यवस्थापनेन। अत्राभावेति। अत्राभावीनाशो यस्य सत्यर्थः। उत्पत्तेरला
भेधात्त्वर्थनाशेव कालविशेषादेरन्वयो वाच्यः। तद्यावच्छेदाविनाशप्रतियोगिनि तत्राशस्य परः श्वः कालवृत्ति

२४५

त्वात्परस्वोऽनं स्यातीति व्यवहारः स्यात् एवं वर्तमानत्वस्य नाशोऽन्वयेन हेन स्यातीति स्यात् अतीतत्वस्य कार्यस्य नाशोऽभा
वान्न एतत्तिन स्यादित्यर्थः आदिनाऽन स्यात्तत्र एकानुरादेर्ग्रहणं न एतत्तत्र उपपत्तिमात्रं न्यनिराचष्टे न चेति तत्र न एत
त्वादिस्य लेलाघवादाह वर्तमानत्वं वेति विरति निरुद्धं काल विशेषेण स हर्जति पदिकार्थकाल विशेषस्याभेदान्वये
पितादृशकालस्य नाशोऽन्वयेन विरन हे विरर्वैयर्थ्यपातीतकालवृत्तिवत्त्वस्य नाशोऽसत्त्वात् सर्वे धर्म एतद्व्यवहारः स्यात् ए
वं वर्तमानत्वस्य निरुद्धत्वेऽधुना रूपवर्तमानकालवृत्तिवत्त्वात् तत्रास्य विरन हे विरजधुनाविन एतद्व्यवहारः स्यादि
त्यर्थः ननु भविष्यतीत्यादौ च वर्तमानाजभावप्रतियोगिन्या उत्पत्तेर्वर्तमानाजभावप्रतियोग्युत्पत्तिरस्य च नाश
स्य धातुप्रत्ययाभावात्प्रायनेन तस्य प्रातिपदिकार्थेन समन्वयासंभवः धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन सा ह्यादन्वस्यावु
त्पत्तेरनञाह वर्तमानातिपद्यायमिति भविष्यतीत्यादौ उत्पत्तेराश्रयत्वं न स्यातीत्यादौ नाशस्य प्रतियोगित्वं भविष्यन्
एतत्वादिरूपस्य यस्यालेऽभेदान्वयानुसोधा दुत्पत्तेराश्रयः न एतत्प्रादौ च नाशप्रतियोगित्वार्थः कृतिरूपकृत्त्वस्य उभय
प्रातिपदिकत्वान्न ताप्यस्यादित्याशं कामपनेतुं कर्तृत्वं कर्तृत्वमयमुक्तं मुख्यभाक्ताधारण कर्तृत्वस्यानभिधान एव त
तीयायाः साधुत्वात् प्रवृत्ते च भाक्ताकर्तृत्वस्याश्रयत्वादेरेकान्वितत्वादिति केचित्तु भुधातोः स्वरूपसत्तैवार्थः न
न स्यातीत्यादौ

अथ ज्ञान्यपसंभवज्योतिः ३ अथ ज्ञान्यमेव तादृशप्रयोगसंगोपितम् ॥

भा.

१४६

२५६

सत्तायानित्यनुशासनात् नैव साक्षात् भवतीति प्रयोगः स्यादाकाशमतीति वदित्वात् प्रत्ययार्थसर्वत्रैव वृत्ति
मानागभावाप्रतियोगित्वभावात्वेन स एव सर्वसिद्धे वा इहाद्यद्येव विषयतायादौ वदेशविशेषस्य काले विशेष
स्य च प्रागभावे प्रतियोगिनिवाच्य उभयत्राच्यसंभव एव प्रयोगात् न ह्यतीत्यादावपि नाशतत्प्रतियोगिनेत्याद्येत्या
देशत्वय इत्याहुः तत्रैतच्च सति दर्शय स एवेत्यस्यानेवैत्रैत्रोदशे भविष्यतीति अवहारो न स्यादिति दर्शय वैत्राधिक
रणत्वे पितृजागभावाधिकरणत्वेन उभयत्राच्यसंभवात् अथातो आकाशं भवति तादौ सत्तामात्रार्थकत्वे
पि ह्येव विषयतायादौ चोत्पत्तित्वप्रकारक बोधस्यानुभवितात्पुनश्चिरेवार्थः अत्र च शक्तिर्लक्षणवेत्यन्यदे
तत् अतएवाहा ज्ञानुनेति न तु सर्वत्रैत्याशयः अनेतु दर्शयैत्रो भविष्यतीत्यादौ सत्सम्पर्थ उत्पत्तिः तस्माच्च धा
त्वर्थस्वरूपसत्तायां स्वरूपात्मिकायामन्वयः शरदिपुष्पतिसमस्तद्वारतादौ उत्पत्तेरपि सत्सम्पर्थस्य व्यवस्थापितत्वा
त् एवं च इहाद्यद्येव विषयतायादौ एतदेवोत्पत्ति का एतत्कालोत्पत्ति का वत्तमानागभावाप्रतियोगित्वात् स्वरूपस
ज्ञानदाश्रय इत्यर्थः एवं न ह्यतीत्यादावप्यलं तथा चोभयान्वयनियमोपिन कल्पनीयः न प्रतीत्यादौ पुनश्च
यत्पावर्तमानोत्पत्तिः प्रत्ययार्थः न ह्यतीत्यादौ वत्तमानत्वमेव निहादेत्यर्थः अथ नेत्यत्र सत्सम्पत्त्या उत्पत्त्यर्थः १४६

कृत्वेनेवरकोक्तातिप्रसंग निरासात्। अथोत्पत्त्यादृश्यादौवससम्प्राप्ताधेयत्वमेवार्थः। परवृत्त्यत्रावेवधात्वर्थः। नेना
 त्याहुः। ननु घटानुत्पाददशायामिहकपालेघटोनास्तीत्याकारकमेवप्रागभावप्रत्यक्षं घटोभविष्यतीतिरावेना
 मित्वाप्यतदिति मध्यमं पक्षमाशङ्क्य समाधत्ते कार्यानुत्पादेति। अत्यन्ताभावमिति। तदनाद्यं न सामान्यलक्षणे
 तिरर्वमेवोक्तं इति भावः। ननु घटोनास्तीति प्रत्ययः स्यात्तत्रोत्पत्त्यमानघटस्य प्रागभावः तत्रोत्पन्नघटस्य ध्वंसो वा वि
 षय इत्यत आह न हाति। अयं ह कपाले घटोनास्तीति प्रत्ययः यत्किंचिदिति यत्किंचिद्घटवत्यपि घटो तदात्यन्ताभावप्रा
 गभावध्वंसानां घटप्रतियोगिकानां संभवादिति भावः। घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं अवगाह्य तदत्यन्तव्यः। तथा अ
 टत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकौ ननु ध्वंसप्रागभावाधिक्येरे सामान्याभावान्न गीकार मते तावपि सामान्यावच्छि
 न्नप्रतियोगिताकौ स्वीकार्यौ अनन्यगतिकत्वादन आह संभववैतौ निवर मघटध्वंसस्यैव घटत्वावच्छिन्नप्रति
 योगिकस्य संभवादाह तत्र कपाले इति। एतानां तन कपाल इत्यर्थः। पूर्वमिति ध्वंसप्रागभावयोः सामान्याभावत्वाक
 र्त्तपि यत्कपालावच्छेदेन सर्वेषां सामान्याक्रांतानां प्रागभाव एव तत्र प्रागभावस्य एवं यत्कपालावच्छेदेन स

एतच्च धर्मस्य

भा.
२४७ वे

२४७
धर्मात्

वैजां धर्मस्य सामान्या भावतात्वा क्रियते। न चात्र जाग भावस्य सामान्या भावता अतीत यदा नो जाग भावा संभवात् रत्या
हा ततः सर्वं बहूनां घटानां नष्टत्वादिति। न चात्र धर्मस्य सामान्या भावता अनागत यदा नो धर्मस्य संभवादित्याह ततः
परतो बहूनां घटानां उत्पत्त्यमानत्वेत्यर्थः। सर्वो घटकालाभावात् जाग भावस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतान
संभवतीति ध्येयं। यद्युन चेत्तत्कालवृत्तिघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कौ धर्मस्य जाग भावौ च तत्त्वबलं न मत्त आह। त
मवेतो वेति। तत्र काले इत्यस्य सिद्धं तेन नु प्रगमत्र काले ततः सर्वं बहूनां घटानां नष्टत्वादित्यनेन जा भावस्य ततः परतो ब
हूनामुत्पत्त्यमानत्वादित्यनेन धर्मस्य च तत्कालवृत्ति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कतात्वं प्रतर्हि। तनुं। त घटत्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिता कस्येव तत्कालवृत्तिर्न घटत्वावच्छिन्ना भावस्य घटो नास्तीति प्रतीतिविषयताया अनु क्रियं
मवादिति। एवं प्रतियोगिसमवायिभ्यः समपावच्छेदेनात्यंता भावस्वीकारे। कथमिति। च भावप्रतियोगिकातिरि
क्ता भावानं गकारादित्याशयः। घटधर्मसादात्मा दिनापटजाग भावपरिग्रहः। अत्यंता भावस्येति। भवन्मत्त इति शे
षः। मन्मते परात्यंता भावस्यैव पर धर्मसादिविरोधितया तदभावत्वमिति भावः तत्र दिति। कपालादौ पटधर्मसादिव

२४७

अथ

न्यताबुद्धिरिति प्रथमांते नान्वयः॥ यदि तु सिद्धांतमंगप्रसंगदिभेषितदानायत्तैव तत्र दधिकरणैरेव तदभावबुद्धिरि
त्युच्येतानिति भावः॥ अथाननुगतानामधिकारणानां अनुगतपटुं स्यात्तन्माभावधीविषयत्वासंभवं भावेऽभा
वत्वबुद्धेऽसत्त्वापातं अनेकेषां तादृशाभावधीविषयत्वे गौरवं च वास्तवतया लाघवादतिरिक्ताभावोभ्युपेयतामि
त्याहतिरिक्तादेवेति॥ नन्विहेदानीं घटजागभावइत्याकप्रक्रमेव जागभावप्रत्यक्षतदेव च घटो भविष्यतीति शब्दा
भिलष्यमिति न बलादेव सामान्यलक्षणत्विति चरमं पक्षमाशङ्क्य निराचरेत्॥ इहेदानीं मिति शब्दप्रयोगश्च संभ
वद्विषयांतरतयानतादृशरत्नंतरसाधकोऽन्यथाशङ्कादिपदादनभिमततानापदार्थसिद्धिः स्यादिति भावः॥ न
नु जागभावसाध्यस्यैव न्ययोपपादनसंभवे विप्रत्यक्षबलादेव जागभावोत्त्वित्यत आह एवमिति॥ एवं अत्यन्ताभा
वादिविलक्षणतया जागभावप्रत्यक्षानंगीकारे ननु कार्यानुत्पादकालीनाभावप्रत्ययस्य संप्रदिकार्यता
भावविषयत्वे कार्योत्तरकालीनाभावप्रत्ययोपि तया स्यात्तत्र च धूं सोपि नातिदिश्येतेत्यत आह उत नोपटुं स
इति न्याचतत्र वाधितोत्पत्तिधीबलादेवातिरिक्ताभावविषयकतेत्यर्थः॥ न चोत्पत्तेरुपनीतभानं वाच्यं तत्र

माकलीनाकाक

भा.
२४८
२५४

न विषय यवस्था एकमिति वाच्यं। तथा सति यतो न्यत्रिरपि न सिध्येत्। अथानन्यथा सिद्धमुपनीत भानमपि वस्तु
साधकं तदा धंसो न्यत्रावपितुल्यमेतत्प्रतिबन्धित्वं नायवैजो न्यत्रो यदतिवदिति। ननु महाप्रलयव्यावृ
त्तेः सामान्यतः सर्वत्वं प्रागभावाधिकरणकालवृत्तित्वं घटादि सर्वत्वं घटादिप्रागभावाधिकरणकालवृत्तित्वं
तस्य प्रागभावं विना कथं निरुद्धिरत आह। सर्वत्वेति। सामान्यतः सर्वत्वं प्रतीतकालवृत्तित्वं। अतीतत्वं धंस
प्रतियोगित्वं तत्पूर्वत्वं वाह। न दुत्यत्राति। स्वायदित्यय स एव त्रिधंसप्रतियोगिप्रथमस्य एव त्रित्वात्सर्वत्वे
वस्तु सर्वत्वापत्तिरतः स्वाधिकरणकालीनेत्यपगत्यत दुत्यत्राति। कालोऽत्र स एव तेन सर्वत्वेव स्वोत्पत्त्यधिकरण महाका
लवृत्तिधंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वेपिन स्वरवत्त्वापत्तिः। स्वैत्यत्रि स एव त्वयं ताभावप्रतियोगिद्विनायादि स एव
त्रित्वात्सर्वत्वेव स्व सर्वत्वापत्तिरतो धंस इति। घटादेशेऽपि सो न्यत्रि स एव त्रिधंसप्रतियोगिता नौ विषयिमासं
बंधेनेति त्वात्सर्वत्वापत्तिरतः समयेति। कालिकर्मबंधेन वृत्तित्वलाभाद्योक्तमिति। ननु प्रागभावाभंगीकारे दु
स्वप्रागभावार्थितया प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिरनुपपन्नारत्यत आह। दुस्त्वाभावस्येति। अत एव ताभावस्य समदानमन्वे

२४८

२५

नस्वतरे कोत्रर काले नुवृत्तेराह। स्वस्मिन्निति। नन्तर कालानुवृत्तिरुत्तर कालसंबंधः सवोत्रर कालस्वरूपे
 त्वंताभावस्वरूपनैवायश्चित्रादिजयौत्तर कालस्वरूपकारणाधीनत्वात्। अतः त्वंताभावस्य च नित्यत्वादतो नवीन
 मतमाह। दुःखसाधनधंसमिति। नवीनमते दुःखसाधनधंसमैव स्वतः पुरुषार्थत्वादिति भावः। ननु यद्यपीयं प्रवृत्तिः
 सफला जेहा वत्प्रवृत्तिवदित्यनुमानस्य दुःखसाधनधंसादिरूपफलजनकतया नया सिद्धिः। तेषापीयं प्रवृत्तिः प्रागभा
 वफला प्रागभावोद्देशे प्रवृत्तिवदित्यनुमानात्फलत्वेन प्रागभावः। सिद्धेदन् अहं प्रमाणं तरेति। तेषावप्रागभा
 वावेप्रमाणं तरेभावात्साध्यसाधनयोः प्रसिद्धानेतादृशानुमानमिति भावः। ननु तद्वदोपधायकतत्त्वपालसंघे।
 योगदीनांतद्वदोत्पत्तिकालेपिसत्त्वानुनरपिनद्वदोत्पत्त्यापत्तिरतएवनापायाप्रसिद्धिः। तद्वद्वितीयसुलोयदित्वात्।
 बहिराकूलं वृत्तितद्वदसामग्रीकस्यात्तद्वदोत्पत्तिमान्स्यादित्यादिपादनात् प्रागभावांगीकारे च तदभावादेवन
 पुनस्तदुत्पत्तिरतस्तदन्यथोपपादयति। उतनेति। कार्यदेरित्यादिना कार्यकालोत्पत्तिरुद्धंसपरिग्रहः। तेन निर्विकल्प
 कस्य चतुर्थसुलो न पुनरुत्पादापत्तिः। नचेतत्कालीनानंतधंसाद्यभावानां कारणत्वमपेक्षलाघवादेन एव प्रा

भा.

२४५

गभावाहेतुः कल्प्यते इति वाच्यं। आगभावकल्पने पितृत्वालोत्यत्रिकानामनंतानां आगभावानां विनिगमनाविर-
 हेण हेतुनाया दुर्बलत्वात्। तथा च आगभावकल्पने गौरवं परमतिरिच्यते अतएवाह। लाघवादिति। आगभा-
 वकल्पने तु धर्मिकल्पना गौरवादिति भावः। एतेन धर्मधर्मोपपत्तिरिति सिद्ध्या ज्ञानवासनायाः कारणत्वं तत्त्वज्ञानिनो-
 धर्मधर्मानुत्पत्तिवशात् कल्प्यते तथा च सिद्ध्या ज्ञानवासनायाः अनंतत्वादाद्यतत्त्वज्ञानादगभावस्यैव धर्मधर्महे-
 तुत्वं लाघवादिति परास्ति। आद्यतत्त्वज्ञानोत्पत्तिकानंततदात्मसंयोगवित्वादिप्रतियोगिकानामनंतानां आग-
 भावानां विनिगमनाविरहेण हेतुनाया दुर्बलत्वात्। तथा च अनंतानां कारणत्वकल्पनस्या विशेषे आगभावकल्पना-
 गौरवमधिकं। किंचाद्यतत्त्वज्ञानकालोत्पत्तिकानाशप्रतियोगी धर्मधर्महेतुः कश्चन अतिरिक्त एव पदार्थः स्यात् तस्य
 वाभावत्वे मानाभावः न च धर्मप्रतियोगिसत्त्वावच्छिन्नप्रतिद्रव्यस्य समवायिकारणत्वात् अनादित्वानुपपत्तिरतए-
 व न स त्राश्रयः स इति वाच्यं। स त्रानाश्रयत्वेपि सामानादितुल्यत्वसंभवात्। तथा च भावत्वेनाभावत्वेन वाऽनिरणी-
 तमतिरिक्तमेव पदार्थो तत्संस्थादिति जितं वेदांतिभिः। अपिकारेण प्रयोजकत्वं सामग्र्यवहितोत्तरकालस्य

२४५

५०

कार्यवत्वेनैव नियमानुकार्येति मत्वेनेति भावः। ननु तत्पूर्वत्वलक्षणप्रविष्टानुदधिकरणं स्यात् वृत्तिप्र
गभावप्रतियोगिसंवेधरूपास्त्विति न तदधिकरणमात्रकालमात्रभावाधिकरणसंबंधरूपावानुत्पत्तिविना नान
प्रागभावं कथं निर्वाचयेत् न-आह तदुत्पत्तिश्चेति तत्तदंशरादिपरं। स्वाधिकरणेति त्वंतु तत्प्राथम्यत्वेनाभिमतं यदादि
सर्वस्यैव समयस्य विषयितया घटाधिकरणज्ञानधंसाधिकरणत्वादसंभवः स्यादतः प्रथमसमयपदं कालिकसंबंधे
नाधिकरणत्वप्रापकं तद्वराधिकरणसमयधंसाधिकरणस्य भावित इदं गोचरज्ञानस्य विषयतासंबंधेति व्याप्ति
कारणयद्वितीयसंमपपदं कालिकसंबंधप्रापकं तदुक्तमिति। अयुक्तः स एव योर्ज्यस्य यदादेदित्यर्थः। अत्र न स्वाधिकर
णस्य लक्षणसमयमाजीयधंसाधिकरणत्वस्य द्वितीयसंमपपतिसंमपप्रतियोगिमाधसंमपस्य लक्षणसंबंधे
धस्यैव तदुत्पत्तिवत्तु भयत्र स एव पदं व्यर्थमन-आह। स एव समय इति। महप्रलयस्वाकारे चरमधंसो सत्ताविदम
मापकं स्वाधिकरणसमयस्य धंसरूपकालोपधेर्महाकालस्य च धंसाप्रसिद्धेति भावः। तदंगाकारे महप्रलयो ग
कारे। यदीयेति। ययदंतु त्विति मत्वेनाभिमतं यदादि परमेव। यदायत्ततीयसंमपसंबंधे द्वितीयसंमपवृत्तिधंसप

नत धादिशेषात् तदंश
वैकल्येन
स्तेनोपपत्तिः

शेन एतन्मोरेषि

शेन एतन्मोरेषि

सुखमारभ्य विप्रसृण मध्ये क्रियाया विना शोभनानस्तत्र तदुदायद्वितीयतृतीयसुखसंबंधे सुखत्रया
त्मकस्य लक्षणसंबंधे जातिव्यतिरिक्तद्वित्रिधंसंप्रतियोगित्वाभावस्य तदुदायसमयसंबंधत्वावच्छेदेनैव
सत्त्वात्तदुदायद्वितीयादिद्वयविनष्टपदार्थस्य कालोपाधित्वाभावात्प्रतिप्रसृण क्रियाया विनष्टादयनभ्युपग
मादतो गुरुविप्रसृण घटितं लक्षणमाह। तदधिकरणेति। यद्यपि स्ववृत्तिधंसंप्रतियोगित्वाभावव्याप्यतदीय
समयसंबंधतास्तसमयसंबंधो निरुक्तलक्षणयो न तु तदधिकरणसुखेत्यादिनाव द्यमागस्तथापि विप्रसृणसंबंधेति
+ विशेषस्य तत्समयसंबंधस्यैकात्म्येति निर्देशोपपत्तिरिति भावः। तत्पदं यदादिपदं। यत्समयवृत्तिधंसंप्रतियो
गितात्तदुदायधिकरणसुखवृत्तित्वव्याप्यतत्समयसंबंधरत्यर्थः। द्वितीयादिद्वयवृत्तिधंसंप्रतियोगितात्तु
न तदधिकरणसुखवृत्तित्वव्याप्यतदधिकरणसुखघटिते वर्तमानेपि तादृशधंसंप्रतियोगित्वस्य स
त्त्वादिति। आद्यसुखवृत्तिधंसंप्रतियोगिनामपि तदधिकरणस्य लक्षणोपादौ वर्तमानं भवति सुखेति
द्वितीयादिद्वयवृत्तिधंसंप्रतियोगिनामपि चिरातीतानां तदुदायधिकरणसुखवृत्तित्वान्न द्वितीयादिद्वयसं
नमहाका

मंत

वृत्त्यंताभाप्रतियोग्यनागपदार्थप्रतियोगिधंसविशिष्टत्वेनैवैवदानोननक्रियादावभावात्नवत्वरुकि
धंसप्रतियोगिप्रतियोगिरुयावदभावविशिष्टत्वमेवसम्यगितिवाच्यं धंसत्वस्याखंडोपधिनयावतत्राभावन
स्याप्रवेशेनवैयर्थ्याभावात्। अत्रचस्वरुतिधंसस्यतत्प्रतियोगिप्रतियोगिरुयावद्वंसविशिष्टत्वंवकालि
कसंबंधेनग्राह्यमेतदर्थमेवसम्यगपदेतेनसर्वेधंसारुत्याकाररुज्ज्ञानस्यात्यसृणवृत्तिनस्यसृणत्वात्तद्विषयत
यातद्वृत्त्यनागतधंसविशिष्टत्वाभावेपितत्रनायातिर्नवाकालिकसंबंधेनतद्वृत्तिधंसप्रतियोगिप्रतियोगिरु
यावद्वंसानांविषयितयाविशिष्टस्यसृणवृत्त्यावच्छेदेनैवज्ञानेनसत्त्वादतिवातिरिति। अत्रपरत्ररस्यरागमे
वक्रियादीनां सृणवृत्तिनां नमेवसृणत्वं अत्यसृणत्वंनधंसघटिततादृश्यावच्छेदधंसवैशिष्ट्यस्योपांत्या
दिसृणवृत्तेदेनाभावदितिध्येयं। ननुस्वरुत्तित्वविशिष्टधंसानेवयावत्वेनविशिष्टतदैशिष्ट्यस्यैवलसृणत्वे
गुरुनगरभोऽनुचितइत्यतआह। स्वरुत्तियावदधंसेति। स्वरुत्तिधंसविशिष्टत्वमस्थिराणामसर्वदैवसत्त्वादतिवा
प्तिरतोयावदिति। अत्रापिस्वरुत्तित्वंवैशिष्ट्यवकालिकसंबंधेनबोध्यं। तस्ययोजनंरहर्बोक्तमिति। ननुधंस

भा.
२५२

त्वस्यावंगोपाधित्वानंगीकारेण न्याभावत्वं हि विविक्षालादयभावत्वं वा धंसत्वं वा च तत्र वज्रयत्वं हि विविक्षालाद
नित्वं वा विशेषणं व्यर्थं प्रागभावाङ्गीकारेण स्ववृत्तियावदभाववैशिष्ट्यस्यैव सम्यक्त्वादित्याह स्ववृत्तीति स्व
वृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यं न कस्यापि स्थिरस्य प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पन्नत्वात्कस्यचिद्विनाशोदतउक्तं अभावेति यावद
भाववैशिष्ट्यमहाप्रलयान्यलंक्षणव्यापकं चरमधंसवैशिष्ट्यस्यैवानीमभावादतस्ववृत्तीति समयपदव्यावृत्ति
स्तत्त्ववदं स एव वृत्तिनामं स्थिराणं स एव मुक्ता आद्यस्य एव वृत्तिनामं तदाह स्वस्वस्वत्वेति अतिरिक्ताभा
वानं जीकारेलक्षणमाह स्वस्वस्वत्वेति तु नश्चित् तत्र स्वस्वत्वं च स्वाधिष्ठाणकालवृत्तिधंसप्रतियोगित्व
मिति ग्रंथविरोधात् स्वस्वत्वेनाभिमतं क्रियादिकं स्ववृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यं न कस्यापि स्थिरस्य प्रतिक्षणं
कस्यचिदुत्पन्नत्वात्कस्यचिद्विनाशात् एवं स्वस्ववृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यं न कस्यापि विचिन्तानीतानीतत्राभावा
दतउभयमुपातं स्ववृत्तिः स न स्वस्ववृत्तीयावान्न वैशिष्ट्यस्थिराणमाद्यस्य एव वृत्तेर्देन द्वितीयादि स एव प्रथ
मादि स एव वृत्तिपदार्थानां नाशदिति धेयं अत्र स्वस्ववृत्तित्वं स्ववृत्तित्वं वैशिष्ट्यं कालिकसंबन्धेन तदा

२५३

एकान्तमिति भाष्ये प्रमाणेन द्वयकथनार्थं स्वकीये तस्मात्प्रमाणेन

भाष्यैव सम्यगपदं तेन स्ववितीय सृणोत्यनस्य कालिकतया स्ववृत्तेः प्रवृत्तिरुक्तानां दौ विषयतया वृत्तेः साधसृणो
तद्वैशिष्ट्याभावेऽपि न सतिः न वा तु पूर्वकालीना एतकालीनाश्च सर्वपदार्थरत्याकारकज्ञानस्याप्याधसृणो
रात्वाच्चिरातीतानामेतत्पूर्ववृत्तिना विविधयतया स्ववृत्तित्वान्नैशिष्ट्यस्याप्याधसृणोऽप्येतेष्वपि स्वस्ववृत्तिर्नो
विषयतया वैशिष्ट्यस्य सृणोद्वयान्तर्भावेन सत्वेऽपि वा व्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा ननु त्वत्पूर्ववृत्तिर्नोत्यनिका ज्ञानध
सप्रतियोगिकालवृत्तिर्न तया वा न्योन्याश्रयः नुत्यनिलसृणोऽपि स्ववृत्तिसृणोऽप्यन्यत्रिधित्वत्वादनञ्ज
हः स्वस्ववृत्तिर्नैतत्त्वानंतरौत्यनस्य स्वाधिकरणवतुर्थादिसृणो वृत्तिधंसप्रतियोगिद्वितीयादिसृणो वृत्तेराधसृ
णो वैशिष्ट्याभावादि सृणोऽपि विज्ञानादिस्तु तेष्वधिकरणमहाकालवृत्तिधंसप्रतियोगिस्वस्ववृत्तिर्नो
यावदिति ननु क्रियामात्रस्य कालोपाधित्वेन पूर्वतलसृणो मारभ्य सर्वाण्येव लसृणो न्यनुपपन्नानि तया हि प्रति
सृणो क्रियाया विनाशस्यानभ्युपगमान्न यत्र घटोत्यनिसर्वततोऽप्यसृणो क्रियाया विनाशो जातेन घटोत्यनिसृणो
तस्यासृणो वा तत्र घटोत्यनिसृणोऽप्यसृणोऽप्येतत्तत्पूर्ववितीयसृणोऽप्येतत्तत्पूर्ववृत्तिव्यवहारो न स्यात् ए

द्वितीयसृणोऽप्येतत्तत्पूर्ववितीयसृणोऽप्येतत्तत्पूर्ववृत्तिव्यवहारो न स्यात् ए

५७.
२५३
२५३

महाकालीपद्धतिप्रकरण
तथा ५७५

वैयत्रयतोयत्रिमारभ्यस्य ह्यंतां तर्भावेन क्रियाधुं सो न ज्ञातस्तत्र द्वितीयस्य स्य संबंधे लाधिकरणे त्यादि संय
यस्य संबंधरत्यादि संयोजितस्य स्य मतिव्याप्तं। एवं यत्र स्य ह्यंतां मध्ये क्रियाया न विनाशसामग्री न वोत्यत्रि
स्तत्कालोत्पन्नज्ञानाद्यत्यंतौ तदधिकरणस्य स्य वृत्तिव्यतिरिक्तलक्षणमव्याप्तं तत्र ज्ञानाधिकरणस्य स्य प्रति
दिः। एवं यत्र यदा देवाद्यस्य क्रियाया नोत्पत्तिर्विनाशसामग्री वा किंतु न द्वितीयस्य स्य तत्र द्वितीयादि स्य संबंधेति
व्याप्तं वा। एवं क्रियाया न विनाशसामग्री तदां स्य स्य वृत्तिन स्य लक्षणं स्य दानोत्पत्तिस्तदा स्य वृत्तिन स्य
लक्षणमव्याप्तं। महाप्रलयोत्पत्तौ महाप्रलयस्य स्य सर्वलक्षणानामेवाव्याप्तिरन्यथा ज्ञानमात्रस्यैवेति भा
त्रपदं सत्तार्थकं। नित्यस्य कालिकसंबंधेनावावर्तकतया व्यावर्तकत्वा र्थं ज्ञानात् नुप्रवेशाच्छरत्वेनेषा
मेव कालोपाधिताया युक्तत्वादिति भावः। तथा च प्रतिक्षणं स्य चिदुत्पत्तिः। स्य चिदिनाशरत्यभ्युपगमात्
तत्र तत्र च तत्र तदा र्थानामेवोक्तं रूपवृत्तिज्ञानां स्य स्य तत्रोपि दोषः। महाप्रलयेऽपि च मध्यं स्य स्य स्य
त्वान्तातिव्याप्तिरिति भावः। ननु स्य स्य चत्वार विषयो महाकाल एव तथा च संभवः। तत्र निरुक्तं स्य सर्वव

क्रिया यत्र स्य

२५३

स्यसिद्धेरत आह। नन्यमात्रस्येवेति। मात्रपदेननित्यव्यावृत्तिरितितुल्यश्चित्। स्याद्यदितमुक्त्यत्तिलस्यमा
 हयोयत्कालेति। यत्तदंघटादिपरं। आद्यस्यवृत्तिधंसप्रतियोगिनिसमयेघटादेरवृत्तेर्द्वितीयादिस्यवृत्ति
 धंसप्रतियोगिवि-आद्यस्यवृत्तेर्नान्वयित्वासी-अत्रसर्वेधंसैरकारकाद्यस्यवृत्तानेविषयितया
 भाविधंसानावृत्तेस्तत्प्रतियोगिकालवृत्तिर्वाक्यस्यतादृशज्ञानात्मकाद्यस्यसंबंधेव्याप्तिरतोयत्कालवृ
 त्तिरत्यत्रकालिकतयावृत्तिर्वाक्य। आद्यस्यवृत्तिधंसप्रतियोग्यतीतज्ञानेविषयितयाघटादेरवृत्तेरसंभ
 वस्त्यतःप्रतियोग्यवृत्तीत्यत्रापिकालिकरूपावृत्तिः। एवंचतीतज्ञानवृत्तिधंसप्रतियोग्यवृत्तेर्घटस्याती
 तज्ञानेविषयितयावृत्तिरेषितिव्याप्तिरतत्कालवृत्तिरित्यत्रापिकालिकतयावृत्तिरितिवाक्यं। अ
 त्रापिक्रियमात्रस्यकालोपाधित्वस्वीकारेयत्रस्यवृत्तमध्यक्रियायाविनाशो न जातस्तत्रद्वितीयस्यवृत्तिधंस
 प्रतियोगिनिघटादेरवृत्तेर्द्वितीयादिस्यसंबंधेतिव्याप्तिरिति बोध्यं। नैवमिति। एवं। प्रागभावानंजीकारे। स्वा
 नधिकरणेविनि। तेषामपितंतुत्वेनतद्वजनकत्वादितिभावः। नवतंतुत्वेनकार्त्तकारणभावेपटत्वाकां

五

248

254

तायायत्किंविद्यतेतत्रसत्त्वात् कथंस्वानधिकरणेषुतत्पराणदनमितिवाच्यंयथाकार्यस्यकदाचित्कत्वंकारणकदाचित्कत्वाधानंतथाकार्यकाचित्कत्वस्यापिकारणकाचित्कत्वाधानत्वादन्यथाज्ञानेच्छादीनांकार्यकारणभावेपिसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्यपेक्षानस्यात्प्रत्यक्षप्रकारकधीश्चैवात्मनितत्त्वकारकेच्छापादनस्यतदुक्तंमेणैवखंडनसंभवादिति।तत्रतंतुत्वेति।नन्वतत्रतंतुत्वेनकारणत्वकल्पनेतिकथमनतिप्रसंगः।तत्प्रत्यक्षावच्छिन्नकारणसोमविशिष्टायाएवसामान्यसामग्र्यास्तत्प्रत्यक्षोपगमात्तत्पराणधिकरणतंतुषुतत्प्रत्यक्षावच्छिन्नंप्रतिहेतुतायात्रभावात्त्रात्रेदमवधेये।तंतुत्वेनप्रत्यक्षेनकार्यकारणभावेप्रत्यक्षमवधेयेनव्याप्यतातंतुनांतादात्म्येनव्यापकताएवंयदापरोत्यनिरुत्यनिसंबंधेनपरोवातत्पूर्वकालेतंतुदित्येवंविधाकालिकव्यापकताप्रातिव्यापकताएवमेवतत्रनिविशतेतत्रतंतुत्वेनतत्प्रत्यक्षेनकार्यकारणभावेतुयदातत्प्रत्यक्षपूर्वंवततंतुदित्येवंविधाकालिकव्यापकतैवनिविशानतुपत्रतत्प्रत्यक्षत्रनतंतुदित्येवंविधादैशिकीव्यापकतापि।तत्रतंतुमिनेपितत्प्रत्यक्षमवधेयेनवत्तेर्व्यभिचाशत्।तत्पराणधिकरणतंतु

242

आप्यतानामाधिकरणेन क्रियाया अपकता एवं कालिक आपकता कति सर्वत्रैव कारणात्ताया ५

तौ तं नुरुपसा मान्यसा प्रशांतं नंतु रूपविशेषसा मग्रा वैशिष्ट्याभावात् तत्पदानुधायकत्वं विशिषसा मग्रा वैशिष्ट्यं
वततत्तं तूनां तादात्म्यं तत्तत्संयोगानां समवायेनेति क्रमेण स्वयमूह्यमिति। केचित्तानां तादात्म्येन तत्पदस्य आप्यतात्वा
नुवीजिह्वसमवायेन तत्तत्तूनां आप्यता यत्र तत्पदस्तत्र तत्तत्तुरित्यत्र व्यभिचाराभावात् एवं संयोगादिकं प्रति क्रिया
दानां कारणत्वे पितादात्म्येन संयोगस्य आप्यता इयं निविशतेत्याहुः। स्वाश्रय एवेति। सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तयेव
तस्य हेतुतेति। तत्र तदुभयोरेव तत्त्वोरेकस्या एव संयोगव्यवैक्यतया क्लृप्तत्वेनान्यथा सिद्धत्वमात्रकल्पने लाघवा
त्प्रागभावकल्पने तु धर्मिणस्तजानन्यथा सिद्धत्वनियतसर्ववर्तित्वयोश्च कल्पने गौरवादित्याशयः। तद्विधिः। प्रा
गभावसिद्धिः। प्रागभावकल्पने पितृत्वं तत्तत्तूनां तत्तत्तुत्वेन हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वेन तत्तदवतिप्रसंगमंगी किं प्रागभा
वकल्पनयेत्याह। त्रिचतुरेति। असमवायी कारणसत्तार्यमाह। संयुक्तेषु चेति। न च दशानंतु कपरोत्यतिकालेन वा
मां तत्तत्तूनां तत्तत्संयोगानां च सत्त्वानवतंतु कपटः कथं न जायते इति वाच्यं। तत्र दशानंतु कपटं सत्त्वापि
तत्त्वेन हेतुत्वात्। इदं चात्रावधेयं। दशानंतु कपटोत्यति प्राक्काले पि नवतंतु कपटोत्यति भवति। इदं तत्तात्मसंवेसा
हभावः। इत्यत्र उक्तलाघवेन चेत्तर्थाः। अनेनेति। बहुषु सत्त्वानि कारणे विहितमावः। इति तंतुके पटीति।

म०

२५५

२५५

कृतम्

प्रियातेन न त्रा रोचतं त्वं त्रयोण दशतं तु कपटोपि न वतं तु कपटोपि न वति दृढतरात्मक वेना प्रियातेन न त्रा
रोचतं त्वं त्रयोण दशतं तु कपटोपि न वतं तु कपटोपि न वति दृढतरात्मक वेना प्रियातेन न त्रा
सवि शेषस्य प्रतिबंधकत्वात् न त्रा प्रतियोगिन्याः संयोगव्यक्तेर्विशिष्यहेतुत्वाद् दशतं तु कस्य एव तत्त्व प
र्षणमंतरं यो न वतं तु कस्तत्र दशतं तु कधं सस्यैव तत्वेन हेतुत्वात् तस्य दशतं तु कोत्यादकालिउत्पादरति तत्र
दितं तु कस्य च नुस्तं तु कस्य वा पटस्यो त्यादात्त्यस्य सामान्यो त्यापादनेन घटेतेत्यतस्तत्त्वोत्पत्तिविनाकारण
विरहमिति तं तेनांतं त्रयोण नां च तं तु त्वेन विजातीयसंयोगत्वेन च हेतुतया तदवच्छिन्नव्यतिरेकस्यासंभ
वादिनिभावः । कार्यानुत्पादेन भुं पणममुक्ता कार्योत्पादप्रसंगप्रयोजकमाह सामग्रीसत्त्वेरतिशेवशेकार
णतावच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धिः । अप्रवेशेतु न तं त्रयोण नां सेव विशिष्यहेतुत्वावशपकत्वे सतं प्रागभास्यहे
तुत्वेनेति भावः । ननु अकारणत्वेप्यवच्छेदकतयैव प्रागभावः सिध्येत् अवच्छेदकत्वेपि वा स्वतंत्रान्वयव
तिरेकित्वाकारणत्वं स्यादत आह परस्परेति । कतिपयेति ज्ञेनासमवायिकारणस्य सत्त्वेपि नृत्यभावा

प्रवेति ४

२५५

५५

संयोगानामेव सिद्धिहेतुत्वं वक्तव्यं तथा च तन्तुत्वे नैव कारणत्वेऽपि न क्षतिरिति प्रागभावस्यावच्छेदकतापि ने
ति भावः ॥ अत्र नागतेऽपि तन्तुमात्रवृत्तिनामेव संयोगानां देहि कृतया तस्याभावव्याप्यत्वादिति भावः ॥ ननु त
त्पटप्रागभावानधिकरणायः कालस्तद्वृत्तिः स नूयस्तत्पटप्रागभावो धिन्नरणा कालवृत्तिस्तदृशतत्पटप्रागभा
वव्याप्ययावत्संयोगत्वेन जनकत्वं न वैवं सत्यतीतानागतसंयोगमादाय दोषसंभवः तत्पटाव्यवहित सर्वस
णवृत्तितत्पटोत्पत्तिस्तु एव तत्पटप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगानामेवोक्तत्वावच्छिन्नत्वादत आह त
त्पटप्रागभावमिति ॥ तथा च तत्पटाधिकरणकालधंसानधिकरणसत्पटानधिकरणकालिकतया त
तद्वृत्तिः स नूयः तत्पटवृत्तिः तादृशतत्पटव्याप्ययावत्संयोगत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति भावः ॥ अत्र च तत्पटोत्पत्ति
कालोत्पत्ति कथं सप्रतियोगिसंयोगव्यक्तिवारणाय कालिकतया तत्पटवृत्तित्वं सर्वत्र च तत्पटप्रागभावमधिकर
णकालवृत्तित्वसंयोगविशेषणतेन तत्पटस्य न क्षणिकत्वमिति तु ध्येयं ॥ केचित्तु यत्रातीतानागतसंयोगभाव
स्तत्रैव तावत्संयोगानुगमनत्वेन प्रागभावः सिद्धे इतस्तत्पटप्रागभावमिति ॥ न च यत्र त्रिरतुरेव तन्तुसंयोगात्

५०

२५६

२५६

तन्मन्त्रं तत्रैतरे संयोगानुत्पाददशायां तत्परोत्पादप्रसंगमयेनोक्तं रूपेण यावत्संयोगानां हेतुत्वस्योक्तत्वात्।
त्रिचतुरेषु वेतुषु तत्र द्वित्रितनुं क्वादिपटस्योत्पादावश्यकत्वे संयोगनाशो धीनतनाशानंतरमेव दशानंतु क्वाप
टस्योत्पादेन तत्रैतदशसंयोगस्य कस्यचिदवश्यमतीतत्वमिति वाच्यं यत्र त्रिचतुरेषु तंतुषु संयोगे स्याद्वित्रितनुं क्वादि
पटोत्पत्त्यनंतरं अन्यैः सर्वैस्तंतुभिः संयोगजाताः अथैकतंतुमाशा त्रितनुं कस्य नाशो वस्थितसंयोगेभ्यो दशानंतु
कस्योत्पादस्तत्रातीतानागतसंयोगविरहस्य संभवादित्याहुः। ननु तत्पटस्यैव तत्प्रागभावस्याप्यव्युत्पत्त्यनंतत्वेनै
व प्रवेशोक्ता धवमन आह यावत्वेति। संयोगे यावत्त्वमपेक्षा बुद्धिर्विशेषः तथा च तत्प्रागभावस्याप्यसंयोग
अयमात्रविषयितया अपेक्षा बुद्धेर्बहिर्णयतः संयोगव्यक्ताः प्रातिस्विकरूपेण दायतत्र दवगगहित्वेन तादृशा
पेक्षा बुद्धिर्विशेषस्योपादानेन तत्र दवगगहित्वानां परस्परविशेषणविशेषभावे विनिगमनाविरहेण तावत्संयोग
समसंख्याककार्यकारणभाववश्यकत्वेति गौरवादिति भावः। आचार्यमंतरुष्यति। एतेनेति यावत्तिदित्वा
दिप्रागभावात्तावत्येवदित्वादि। अन्यथा अस्य समवायिनो नानैकत्वस्यासमवायिनो नानैकत्वावगतिरिति

२५६

मात्रेरेकत्वंताभावसत्त्वात्तुनस्यपनिवृत्तःशाखावच्छेदेनसंयोगस्तत्ताभावेहेतुकीत्यः॥एवंसंयोगानुत्पादकालेष्टात्माकृ६

पिनिमित्तस्यचविशेषात्तद्वित्वाद्यन्यत्रिनियमोनस्यादित्याचार्यः। तत्रापिद्वयोस्त्यादेपरस्यानुत्पाददशायांत्रि
त्वाद्युत्पादापत्त्यातत्र दशयाणामेवविशिष्यत्रित्वादौहेतुत्वस्यावश्यकत्वात्तद्वित्वस्यलैजाधिकरणद्वयस्यैव
विशिष्यानन्यथासिद्धत्वद्वयकल्पनेलाघवंजागभावकल्पनेवधर्मिणस्तजानन्यथासिद्धत्वनियतसर्ववृत्ति
त्वयोश्चकल्पनेनैवविवेचनमित्येवंसाधारणं। शास्त्रायपरिभाषामिज्ञानमिज्ञानसाधारणं। वस्तुतैधंसंसेसर्वसाधा
रणप्रत्ययवत्प्रागभावस्यतथाप्रत्ययसंज्ञात्वेत्याशयेनाह। कल्पयेतरति। तद्वत्त्वेनातादृशागभावप्रत्ययसंबले
नवर्णनायमाह। उपपन्नवृत्तेरित्यादिना। शाखावच्छेदेनजातस्यकृपिसंयोगस्यमूलादिसर्वावच्छेदेनैवतद
त्वंताभाक्सत्त्वात्सर्वावच्छेदेनैवसंयोगः स्यादतःसंयोगस्यजादेशिकत्वोपपत्तये। वच्छेदक्रीभूतशरत्वादेरपि
वच्छेदकतासंबंधेनहेतुत्ववाच्यं। मूलादौतादृशाशाखादेरभावादेवनसंयोगोत्पादःतदवच्छिन्ने। एवंचतदुभ
यहेतुत्वापेक्षयालाघवादेकस्यैवजागभावस्यहेतुत्वकल्पनेतस्यवस्वावच्छेदेनकार्यजनकत्वात्प्रादेशिकत्वंसंयो
गादीनामिति। प्रत्यक्षादिवलादसिद्धेवजागभावेजागभावस्यधर्मिणः। तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतसर्ववृत्ति

५०

२५७

२५७

६

लघोः कल्याणत्रयमपेक्षकमनियतसर्ववृत्तिर्लघोः शाखासंयोगात्वंताभावयोरनन्यथासिद्धकल्याणैवल्लघो
यसीत्यादतः प्रथमं जागभावाप्रत्यक्षमुपन्यासी। नचमूलाभिमुखक्रियातः शाखावच्छेदेन संयोगानुत्पादात्ता
भिमुखक्रियायास्तदवच्छेदेन संयोगजननवत्त्वं वाच्यं तथावतावत्तैव संयोगव्यतिष्ठति हेतुत्वस्य प्रादेशिकत्वनिय
मइतिवाच्यं। तदभिमुखत्वस्यैव रूपभावेन तत्र क्रियाव्यक्तेरेव तत्वेन तत्र संयोगव्यतिष्ठति हेतुत्वमूलाभिमुखक्रि
याजन्यसंयोगव्यक्तेः शाखावच्छेदेन जागभावादेवानुत्पादात्ता शाखावच्छिन्नसंयोगव्यतिष्ठति मूलाभिमुखक्रिया
व्यक्तेरेव हेतुत्वाक्रियांतस्मैव तत्र तत्वेन हेतुत्वादिति। लीलावताकारमते संयोगादेरव्याप्यवृत्तिर्वाभावादाह धा
रावहनस्यत्येति। आत्ममनःसंयोगव्यक्तेश्च हेतुर्विषयसंयोगव्यक्तेर्वाभेदेरस्याएव विशिष्टहेतुत्वकल्पनयैवान
तिप्रसंगः संभवतीत्यतो धाराहेवनपर्यंतानुधावनं। तथावतस्मैवात्ममनःसंयोगादेश्चतुर्थस्य पर्यंतं वर्तमान
त्वमित्यर्थः। सर्वस्योस्वस्यैव प्रतिबंधकस्य सत्त्वात् तृतीयात् तत्तापक्षरात् पुन्यतिर्न घटने इतिवतुर्थस्य राशुत्तं
संविबल्येतु सर्वोत्पन्नविशेषराशान्व्यक्तेस्तत्वेन हेतुत्वकल्पनयैव वारं संभवत्यतो निर्विकल्पकपर्यंतं

कल्याण

२५७

५७

नुधावनं। सगविशेषस्य विशिष्यहेतुताभ्युपगमे तु एकारणपरि शेषा पत्तिरिति भावः। न च निर्विकल्पकस्या
तादृशतया तत्तागभावस्यापि तया त्वमिति कथं प्रत्यक्षोपपत्तेन तस्य हेतुत्वमिति वाच्यं। निर्विकल्पकस्याप्येव
भावत्वेऽपि संबन्धिता वच्छेदकप्रकारकज्ञानादेव भावप्रत्यक्षतोपगमे तत्तागभावस्य ज्ञानजागभावत्वादिरूपेण
प्रत्यक्षतोपगमादिति। उत्तरज्ञानाभावस्येति। न चैवं पंचमक्षणे वा यमिह निर्विकल्पका पत्तिः। अथ मिक निर्विक
ल्पकधंसवच्छिन्नज्ञानस्य तादृशधंसस्य वापतिबन्धकत्वेनात्म्यता। लाघवात्। कारणद्वयकल्पनापेक्षया एक
स्य जागभावस्य कारणता कल्पने लाघवात्। अथ्याप्यवृत्तिस्थले। वच्छेदकाभूतशाखादेः कारणत्वात् कल्पने
लाघवं सूचयति। स्वभावाधानाच्चेति। अत्रेदमस्त्विति। अत्रैव रूपेण जागभावस्य प्रत्यक्षमेव नास्ति न चैवं संयोग
स्य निर्विकल्पकस्य जननमानकाले त्वमिति कथं तदवच्छेदकावच्छिन्नधंसविशेषादेर्वापतिबन्धकत्वे विनिगम
नाविरहादेवातिरिक्तजागभावकल्पनं एतावता। तिरिक्तपदार्थसिद्धावपि तस्याभावत्वे मानाभावश्चादिक
मिति। सर्वत्रेति। बहुसमवायी कारणवद्व्यस्यलेरन्वयः। अयं भावः। दशतंतुकपटादौ चरमंतंतुसंयोगसं

५०

२५४

२५८

न कालोत्पन्नस्यातत ईश्वरापेक्षा बुद्धिजस्यैव दशत्वसंख्याविशेषस्य समानाधिकरणप्रत्यासत्तात्वेन हेतुतातावर्ते
 नत्वा नधिकरणेषु तंतुषु परस्परमोत्यादः। तंतुतांतंतुसंयोगानां च तंतुत्वेन विजातीयसंयोगत्वेनैव हेतुता नतत्र य
 क्षित्वेनापि। कतिपयसंयोगानुत्पाददशायां तादृशसंख्याव्यक्तिविरहादेव तत्प्रत्ययानुत्पादसंभवादिताशयेनापि हात्र
 भूप्रगमेनैवेति। एवकारेण तत्संयोगानां विशिष्यहेतुता नानाशः। न चैव यत्र चरमंतंतुसंयोगेतादात्तत्वं मेव तादृश
 संख्याविशेषो जातः तत्र तद्दशायां तत्प्रत्ययपत्त्या तत्र तत्संयोगानां विशिष्यहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं। ईश्वरा
 राद्यपेक्षा बुद्धिजसंख्याविशेषस्यातींद्रियतया फलबलेनैव कल्पने चरमसंयोगकाल एव तदुत्पादकत्वं ना
 त्र। इत्थं च यत्र चरमंतंतुसंयोगे तद्विजातीयज्ञाने एव संयोगेतादात्तत्वं सत्त्वं सत्त्वं समवायी कारणभावेन संख्याविशेषा
 नुत्पत्तावपि ततीयज्ञाने द्वित्वादिसंख्योत्पत्त्यनंतरमेव तादृशद्वयोत्पाद इत्येवं रूपेण इत्योत्पादनियमः संभव
 तीत्यर्थः। युगपदिति। न नोत्पत्तेर्यत्किंचित्समवायिनो नुत्पाददशायामपि समवायसमवायिनिमित्तानां प्रा
 गभावेऽप्यवसत्वात् त्रित्वाद्युत्पत्त्यापत्तिरतस्तत्र तत्समवायिनां तत्रैव कल्पनां जातत्र यक्षित्वेन हेतुताया अपि २५८

शपकत्वेततएवातिप्रसंगमंगेनतत्यागभावस्याकृत्यनादितिभावः। रेवित्वात्रमेव न स्थले प्रथमेत्यना न द्वित्वादि
 कंचरमोत्यनस्यैकत्वमनयोर्विशिष्यकारणत्वेनैवातिप्रसंगः संभवतीति युगपदित्युक्तमिति वाच्यते। अत्रयुग
 पदुत्पन्नस्थले द्वित्वोत्पन्नोद्वेदे वाधिरणयोस्तत्वेनानन्यथा सिद्धत्वद्वयकृत्यनेलायवंप्रागभावकृत्यनेवधर्मन
 न्यथा सिद्धत्वनियतसर्ववर्तित्वानां त्रयाणां कृत्यने जौरवमते द्वित्वमपेक्षित्वादात्तत्वं तत्र त्रित्वस्थले त्रयाणां सम
 वायिनो तदेकत्वानां वा तत्वेनानन्यथा सिद्धत्वत्रयकृत्यने विनिगमनाविरहेण दिपदशालवतुकादौ लायवंप्रा
 त्रवतुणां समवायिनो तत्वेनानन्यथा सिद्धत्ववतुष्टयकृत्यनामपेक्षया प्रागभावकृत्यनामात्रस्य लघुत्वादिति भावः।
 नवतत्राप्यपेक्षा बुद्धेरेव तत्वेन हेतुत्वान्नातिप्रसंगः। एकस्याएव ईश्वरापेक्षा बुद्धेद्वित्वादिपदार्थपर्यंतोत्पादकत्वात्।
 नवतत्रापि अस्मदादेरेकत्वस्य मात्रज्ञाने त्रित्वाद्यनुत्पादात्तदेकत्वत्रयज्ञानत्वेन तत्र त्रित्वप्रतिकारणत्वावश्यकत्व
 मिति वाच्यं। एवमप्यस्मदादितादृशज्ञानाविषययुगपदुत्पत्तादिस्थले ईश्वरयोगिमात्रतादृशज्ञानविषये अपेक्षा
 बुद्धेत्तया कारणत्वकृत्यनापेक्षया एकस्याएव प्रागभावकृत्यने कृत्यनस्थले युत्वात् अत्रेदमरुचिवाजं तादृश

एकत्वद्वयमात्रज्ञाने कृत्यनापेक्षा बुद्धेत्तया तदेकत्वद्वयज्ञानत्वेनेति वा ६॥

भावि १०५७

म.

२५८

२५९

त्रित्वादिभेदप्रतित्रित्वादिभेदमेवोपलक्षणम् अथ सप्रवाचीकारणतावच्छेदकं त्रित्वाद्याश्रयमात्रवृत्त्यन्यतमत्वेनातिशय-
गभावकल्पनेन सप्तशक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनात्तावन्मात्रभेदव्यतिरिक्तत्वेनावच्छेदकत्वसंभवात् एवंच निरूप-
तनेन त्रित्वादिचक्षुःप्रतियोगिकानंतप्रमाणभावकल्पनामपेक्ष्य लघुवाक्तावन्मात्रवृत्तेरेकस्यैव भेदव्यतिरेक-
रणतावच्छेदकत्वकल्पनाकल्पन एव त्रित्वाद्यादयमसंभव इति ननु पक्ष्यतिरिक्तोपधायकज्ञानवृत्त्युपधाय-
कैवाव्यत्योरुपस्थितिर्नरेति इडाकालेज्ञानस्य हृत्काले चैवासाक्षात्कार इत्यर्थः संस्काराद्युत्पादकाले-
ज्ञानादेरुत्पादाभ्युपगमादाहोप्येति कौजपद्युगपदुत्पत्तिर्निबन्धादिति तद्यावत्तदस्य नृपपत्त्यायोग्य-
शेषलक्षणसामान्यास्वेतरतादृशगुणोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वं कल्प्यते इति भावः ज्ञानाद्यंतरेति इडावृत्त्युपधायक-
मिन्नज्ञानेनासाक्षात्कार इत्यर्थः पक्षोपधायकव्यतिज्ञानं विनायन्मत्वेन ननु तदसंगोपत्तत्वं नित्यवृत्त्युप-
स्यकारणतावच्छेदकग्रहणसंभवात्तद्वैसामान्यलक्षणसंस्कारादिनसंभवनान्याशयेनाहोप्येति
ति कारणत्वग्रहणसंभवादिति अवश्याभ्युपेक्ष्य त्रित्वादिन हेतुत्वात्कल्पनानुत्पादेति इडा नुत्पादस्य लेख-

२५८

५८८

नस्य कृत्यनुत्पादस्थले चेच्छाया साक्षात्कारादित्यर्थः। इदं च व्यतिरेकग्रह इत्यत्र हेतुः। एवं च सामान्यलक्षणा
 या फलोपधायकव्यक्तिग्रहे विषयैर्वापर्याग्रहात् ज्ञानेच्छाव्यतिरेके इच्छाकृत्यव्यतिरेक इत्येवं रूपनिवृत्तव्यतिरे
 कग्रहादनुमानादिना वैर्वापर्योपस्थितौ मनसा कार्यकारणग्रहस्यावश्याभ्युपेयत्वे द्वित्वरूपतः फलोपधाय
 कव्यक्तिग्रहेत्यर्थः। अभ्युपेय फलोपधायकव्यक्तेरपि ज्ञानमन्ययोपपादयति। कृत्यनुत्पादेति। तथा च त्रिज्ञ
 ने छन्दो रन्वपग्रहोपि संभवतीति भावः। इच्छाकृत्योपपन्नव्यग्रहमाह। कृत्यनंतरंमिति। न चेच्छाकृत्यत्वनिर्विक
 ल्पककाल एवेच्छानाशे कथं तादृशेच्छात्वादिना च न्वपग्रह इति वाच्यं। निर्विकल्पात्मकोपनयसहकारेणे
 छात्रविशिष्टोपनातमानकृत्यत्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षात्मकज्ञानेत्यादादि विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्व
 नभ्युपगमात्। अतएव पूर्वनिर्विकल्पिकमपिरवदितं। इत्थं च घटमिच्छामि करोमात्येव मिच्छायनु व्यवसाय
 इच्छात्वाद्यं शेषे विशेष्ये विशेषणमित्येवं रूपघटांशो च विशिष्टवैशिष्ट्यधर्मरूप एव विशेषणतावच्छेदकघट
 त्वप्रकाररूपगुणस्योच्छादे सत्त्वादिनिधेयाय घटपियज्ज्ञानेच्छात्वेष्टसाधनत्वादेरुपनातमानात्मकमपेक्षा

२५ सामान्यले
 दृष्टावर्धपक्षे

५०

२६०

२६०

बुद्धिरुपंचोपादानप्रत्यक्षतत्र कृत्यनंतरं त्रयाणामेव विशिष्टताज्ञाकारः संभवति तथाप्यपेक्षाबुद्धनंत
 रमिच्छादेरुत्पत्तौ तेनैव तस्य विनाशतत्त्वज्ञानत्रयावस्थापित्वमेव न स्यादतः अपेक्षाबुद्धनंतरमिच्छादिबुद्धनन्ताय
 तस्मिन्नेतेनैव प्रकारः संभवतीति न दुपेक्ष्य ज्ञाने कृतिकार्यकारणभावग्रहे प्रकारोत्तरेणान्वयग्रहमाह स्मर
 लेनेति घटस्मरणं घटत्वविशिष्टधातुसंघटत्वविशिष्टस्मृतित्वादित्येवं न मेनेत्यर्थः ज्ञानयोरेव योगपदं
 नेष्यत इत्याशयेनाह विंशत्येति तथावेच्छाकाले ज्ञानस्य कृतिकाले इच्छायाश्च साक्षात्कारोपि नानुपपन्न इत्यर्थः न
 तु सकलमेव सवेतत्वं घटितस्य गोत्वत्वस्य विनाशान्नात्यलक्षणमज्ञानत्वेन रूपेण गोत्वलिङ्गकानुमितिर्न स्या
 दिति प्रगल्भमतं निगच्छे गोत्वेनेति विशेषितमिति गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे साध्यादात्म्येन गोत्वस्य हेतुतायां
 विशेषितं तत्र गेरूपादौ व्यभिचारवारणार्थं प्रतियोगित्वं तमेव तादौ तद्वारणाय समवेतत्वं सत्तादौ तदौ
 प्रवारणाय विशेषमिति न च गोत्वस्यापि संयोगादिसंबंधावच्छिन्नगोनिष्ठात्वं ताभावप्रतियोगित्वा
 त्समवायेन गोनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं वाच्यं तथा च मेयत्वादेस्तमेव न गोविष्टाभावप्रतियोगित्वा

इति इति

२६०

६०

अर्थ

नेत्रैव वारणेन मवेन त्वमिति वाच्यं सर्वस्यैव विशिष्टाभावादिप्रतियोगित्वेन निरुक्तस्याप्रसिद्धा समवायेन प्रतियोगि
ताश्रयव्यधिकरणत्वस्याभावविशेषणवश्यकत्वे मेयत्वाद्यभावस्य समवायेनो निष्ठे स्वप्रतियोगित्वेति
करणप्रसिद्धाप्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावेन तादृशप्रतियोगिव्यधिकरणघटत्वाद्यभावप्रतियोगित्वस्य
मेयत्वादौ सत्त्वेन व्यभिचारावश्यकत्वात् अविशेषितमिति स्मात्तादौ साध्येतत्र गवेन रासमवेन स्यापि गोत्व
स्य कालादौ वृत्त्या व्यभिचारात् समवायेन हेतुताया अवश्यं वाच्यत्वे तादृशप्रतियोगित्वस्य समवेतत्वस्य चानु
पादानादिति भावः सामान्येति वास्य वृत्तिधर्मस्य सात्त्विकस्य गेत्व सामान्यलक्षणया गतानुमशक्यत्वादित्य
र्थः समानप्रकारतामात्रस्येति मात्रपदेन समानविषयत्वव्यवच्छेदः जननीभूतज्ञानाविषयस्यापि रज्जुविषय
त्वे रज्जुमात्रस्यैव सर्वविशेष्यकत्वं स्यादिति भावः ननु यत्र रजनत्वप्रकारकं तत्र तत्प्रकारता घटकसंबन्धेन
स्वप्रकाराभूतरजनतत्वाश्रयत्वसंबन्धेन ज्ञानमिति क्रमेणैव कार्यकारणभावे विषयतानियामकः स्यादित्या
शंका निराचर्ये तादृशेति जनरज्ञानप्रकाराभूतरजनतत्वाश्रयत्वेत्यर्थः तदुत्पादाभ्युपगमे रजनत्वप्रकार
कं रज्जुमात्राभ्युपगमे कथमरजतेति अनागतशुद्धिविषयकादिदं रजनमिति भ्रमाद्यत्र रजनत्वप्रकारिकस्या

५०

२६१

२६१

तीष्ठानत्रमभिवागान्तमदशकार्यकरणाभावरत्यर्थः। ननुरजत्वासंमर्गग्रहएवरजत्वप्रकाररेखायांविष
यतानियामकोऽत्यन्तज्ञाह। अनुपस्थितेवेति। असंमर्गग्रहस्यानुपस्थितेरजतेयद्यदे। रनुपस्थितेसंमर्गे
दित्वासेपेघटत्वंनेनिर्विकल्पकभावाद्ग्राह्यनिर्णयव्यवहारकारकत्वमितिसमाधानंनमिति। अथ
पमंतेयं। वक्तित्तिसामान्यलक्षणमवस्थापनं प्रतिपत्तेपहसमयमात्रेफातामन्यलक्षणमवस्थित्वैव
त्वप्रकारकमदशाननसत्वाद्यमन्त्रमेवतादृशज्ञानवत्त्वकात्पहसिननयानसामान्यलक्षणंयवस्था
पविनुजिवपरकीयज्ञानविषयोयद्येनसपरस्तादृशघटज्ञानमज्ञवेतिप्रशयेनत्पादिशेषदर्शनसत्त्वान्
अत्रएवसर्वपक्षेपरकीयज्ञानविषयवत्त्वज्ञानवत्त्वज्ञानायाघटत्वप्रकारकज्ञानसंज्ञैविषयज्ञानं
मेवमवस्थापकवत्त्वदृशज्ञानातेमनात्मात्मत्वेमादशघटत्वप्रकारकवत्त्वज्ञानमिति विशेषदर्श
नाभावात्तादृशघटज्ञानेनप्रशयेनानुपपन्नइति सिद्धांतमत्यर्थमिति वक्ष्ये। अमममूलैवमिवादिज्ञानसति
अवस्थितिननादितियोजननायावत्तत्त्वमैरवस्थानमिति। अथकल्पस्याततेगत्वाज्ञेपोज्ञानस्यासंमर्गद्वारा

२६१

६१

व्यक्तादरजनमात्रविषयज्ञानादधरादावपिरजनत्वप्रकारकेछायादिति भावः। यद्यपि प्रमेयत्वादितोपस्थि-
 तेपि असर्गग्रहो न नियामक इत्यनुपस्थितत्वनुपपन्नं तथा च अन्यथा मत्वा न संगतमर्तमतेरदं रजनमि-
 त्याकारकव्यवहारजनकोपस्थिति विषयविषयेन दसंसर्गग्रहस्य तद्विषयकत्वनियामकसंभवतीति न-
 द्यावर्तनायानुपस्थितत्वं न नुरजनत्वप्रकारकेछाया मगृहीता संसर्गस्य निवृत्तत्वेव विषयत्वेपि
 हतिविरहोपादानप्रत्यक्षाभावादेव तत्र तत्र प्रवृत्त्यभावोपपत्तेरत आह। वस्तुन इति तद्विषयक-
 रजनत्वप्रकारकेछायांतदगृहीता संसर्गकरजनत्वप्रकारकज्ञानत्वेन रजनत्वप्रकारकज्ञानत्वेन वाकार-
 णत्वकल्पनां च संसर्गग्रहस्य सहकारित्वकल्पनां चापेक्ष्य तद्विषयकरजनत्वप्रकारकज्ञानत्वेन वहे-
 तुत्वं लाघवात्कल्पतेरिति भावः। कथं नियामकत्वं तदुद्दीयति। सामान्यतरतितत्प्रकारकत्वं एजनत्वप्र-
 कारकत्वं लाघवादसंसर्गग्रहादेरवच्छेदकत्वं हेतुत्वापेक्ष्य लाघवात्। नन्वेवं रजनत्वप्रकारकत्वस्य
 तद्विषयकत्वस्य च परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावात्कारणताद्वयस्यावश्यकत्वे संस-

भ०

२६२

जगत्प्रहस्यहेतुत्वमपेक्ष्यकलायवं। किंचरजतत्वप्रकारकज्ञानस्यसुखत्वप्रकारकज्ञानस्यविशेष्यभे
देनैवकारणताप्रेदः स्यादत आह। अस्त्विति। अतिप्रसंगेति। अतिप्रसंगः एकपुरुषस्यरजतत्वप्रकारक
ज्ञानात्पुरुषांतरस्यरजतत्वप्रकारकज्ञापत्तिः। एवंएकविषयेरजतत्वप्रकारकज्ञानसत्वेविषयांतरे रज
तत्वप्रकारिकेष्टायतिरनस्तमंगय एरस्यामेवकारणताया सुभयंप्रसासतिः। तथाचयद्वा नंप्रजात्य
निसमवेतंयप्रविषयेरजतत्वप्रकारकं तदात्मसमवेतंविषयतासंबंधेनतत्रविषयेरजतत्वप्रकारि
कामिहांजनयतीतिभावः। नचसमानप्रकारकत्वमेवप्रत्यासत्तिरस्तुसमानविषयत्वतुकारणता
वहेदकंअस्त्वितिवाचं। तथासत्तिसुखव्यक्तिसंभेदेनसुखप्रकारकप्रमविशेष्यभेदेनवकार्यकारणता
वस्यानत्यंस्यादकिंचसुखस्यप्रमेयत्वादिताज्ञानेइहाविरहात्सुखदुःखाभावत्वादिप्रकारकधीत्वेनप्र
तिष्ठायांइहाविषयसाधनतावहेदकप्रकारकधीत्वेनोपायेष्टायांरहेतुत्वमानशक्यमनःसमानप्रका
रकत्वस्यनप्रसासत्तित्वमिति। ननुविषयतासंबंधेनवृत्त्यनियामकेनतदवहितप्रतियोगिताया

२६२

अभावात्तत्र तेन संबन्धेन व्यापकत्वं तथा च कथं प्रत्यासत्तिरित्याह। असंर्गाग्रहादेरिति। यन्नुरजतारजन
कोरिमेरजतारजनेरतिसमूहलंबना इजतत्वप्रकारिकारुण्यसर्वत्रैव स्यात्समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्तेस्त
स्यात्वादिति तत्रा रजनत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन यत्र यत्रानेतत्त्वकारिकेच्छा इत्येवमुक्तौ दो
षाभावादिति यदपि त्रैवैत्रस्य रजनत्वप्रकारकज्ञानैरजनने मैत्रस्य च कौतैत्रस्य शुक्लावपि रजः तत्वप्रका
रकेछापत्तिः विषयतासंबन्धेन मैत्रा यस्य रजनत्वकारकज्ञानस्य तत्र सत्त्वात् त्रैत्रा यस्य समवायेन तदा त्व
निसत्त्वादिति। तन्न उभयप्रत्यासत्त्यवहितैरकारणतायां उक्तातिप्रसंगस्य मुद्गरभाहृतत्वात् न हि विष
यतयोरजनत्वप्रकारकेछायाविषयतया यस्य कस्यापि तत्र रजनत्वप्रकारकज्ञानं सहकादि। येन तादृशस
हकादिवशाद्यत्रिंविधमिदं स्वीयरजनत्वप्रकारकज्ञानेनात्र रजनत्वप्रकारिकेछापत्तिः स्यात् परंतु एकर
जनत्वप्रकारकज्ञानं यत्र विषयतया प्रत्यासन्नं यत्रात्मनिसमवायेन स्थितं तत्र विषये रजनत्वप्रकारिका

म०

२६३

मिहुं न दात्तममवेतां जनयतीति। अन्यथा परामर्शस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या। नुमितिजनकत्वेप्यु-
 क्तातिप्रसंगं स्यात्तदधिकरण्यपरामर्शस्य कालिकृतयातीतस्वीयपरामर्शस्य समवायेन प्रत्यासन्नत्वाच्चधि-
 करणपरामर्शसत्वेप्यनुमित्यापादनसंभवादिति न किंचिदेतत्। समानविषयत्वस्येति। तथा च तद्विषयक-
 रजनत्वप्रकारवेदां प्रति तद्विषयकरजनत्वप्रकाररूपात्वेन कार्यकरणभावो विशेष्यभेदेन भिन्न-
 एव वाच्य इति भावः। समानप्रकारकत्वस्यैव छेदकत्वात् कौटविति निवेशोपात्त्यपि नाप्रत्यासन्नित्वसमुचितं।
 ननु समानविषयत्वस्य प्रत्यासन्नित्वे रजनत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकस्या विशेषात्कथं यथा-
 र्यत्वाय यार्थत्वरूपं कार्यवैलक्षण्यं। मन्मते तु दोषाभावभेदाग्रहात् प्रत्यासन्नसहकारिवैलक्षण्यं च दुपस्थि-
 तिः स्यादत आहोकारणेति। तथा विधः। यथा र्थत्वाय यार्थत्वरूपः। एतेन। कारणयार्थत्वाय यार्थत्वस्य
 नियामकत्वेन। तत्प्रकारकं रजनत्वप्रकारकं दोषाभावसहितमिति तेन रजनत्वप्रकारकज्ञानात् शुकौ न
 संवादिनी छान्दोग्यस्यैवत्वादिति भावः। उपस्थितेति उपस्थिते यदरजनतंत्रयोरजनभेदाग्रहसहितमि

२६३

तर्थाः त्वदिशेति। यथोपस्थितरजतवृत्तित्वविशिष्टभेदाग्रहाभावादनुपस्थितेऽपरजने रजने वा न विसंवादि
 नीकृतयोपस्थितं यरजतं तद्वृत्तित्वविशिष्टभेदाग्रहस्य हेतुत्वकृत्यनयेवानुपस्थितेऽपरजने रजने वा संवादिना
 कृमावोपपत्तौ न दोषाभावस्य श्रुतः कारणत्वं कृत्यपितु मुचितमिति भावः। तथा चानागतजनोपस्थित्यर्थमपि
 सामान्यलक्षणं चावश्यं कतिहृदयं भेदाग्रहस्यैवेत्येवकारेण दोषाभावव्यवहृदयं दोषाभावापेक्षया लाघवं
 दर्शयति। दोषाणामिति रजतभेदग्रहेति। दोषाणामानेत्मा तत्त्वेन तत्त्वेन तदभावात् हेतुत्वकृत्यनेनैका
 र्यकारणभावापत्तिरितोरजतभेदग्रहप्रतिबंधकाभावत्वेन हेतुता वाच्या। तथा च तदपेक्षया रजतभेदग्रह
 भावत्वेनैव हेतुत्वमुचितमिति भावः। न च भवतामपिरजतत्वाभावादिग्रहाभावस्यापि विनिगमनाविरहादेतु
 त्वस्यादिति वाच्यं। रजतत्वांशोऽप्यप्रकारकरजतत्वप्रकारकैर्ह्यप्रतिरजतत्वाभावग्रहस्यापि विरोधित्वा
 तयात्वेनाभावद्वयकारणतामपेक्ष्युक्तं दोषाभावस्य गुह्यत्वादिति रदमुपलक्षणं। दोषाभावस्यात्मनिष्ठ

तथा हेतुत्वे च रजत रंगयोर रजतत्व प्रमाद रजते संवादिना छान स्यात् विषयनि रतयो हेतुत्वे च रंगे रजतत्व प्रम
 काले प्युपस्थिते नुपस्थिते वा घटा दोषादश दोषाभावसत्त्वात् संवादिनी रजतत्व प्रकारिके छान स्यात् एवं वि संवा
 दिन्या नुपस्थितार रजत भेदा ग्रहस्य हेतुत्वे पियुक्ता कथं चित् नुपस्थितार रजत भेदा ग्रहसत्त्वात्तादृशो छापत्तिः स्यात् दो
 षप्रयोज्य भेदा ग्रहत्वे न दोषस्याननुगमादनुगमसिद्धत्वस्य एवेत्यादिक मूलं सिद्ध एवेत्वेव कारेण नागत्य वछे
 दः ननु सिद्धत्वस्ये छानिरोधित्वात् कथं सिद्धे र छेत्यत आह लाघवादिनि तत्र कार कं वछेदेनेति पत्तिं चित्
 वे सुखत्व सामानाधिकरणेन सिद्धत्व ग्रहे पिसुखत्वा वछेदेन सिद्धत्व ग्रहाभावो वर्तत एवेति भावः ज्ञान भेदे
 ति ननु सिद्धत्वमपात्येव कारणार्थः स्वरूपसत्तिद्धत्वस्ये छानिरोधित्वेण नागते सिद्धत्वज्ञान काले र छानुदयात्
 सिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वमावश्यं तथा च कल्पना लाघवात् तस्यैव तथात्वमस्तु ननु स्वरूपसत्तिद्धत्वस्ये
 ति भावः तत्र सुखत्वा वछेदेन सिद्धत्वज्ञानं प्रकृतं सिद्धसुखे सिद्धत्वेने छानिरोधाय त्रयुक्तिमाह कथमन

येति। अन्यथा स्वरूपमसिद्धत्वस्य भिन्नरूपेण सिद्धत्वज्ञानस्य रेखाविरोधित्वे। ज्ञोषितस्येति कान्तामरण
ज्ञानस्येष्टासामग्रा। संघटनायः यद्यपि बाधिते पाछोदयानुज्ञात कान्तामरणनाम पीछाभवत्येव न चापि वा
अनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वमभ्युपेत्याह। अज्ञात कान्तामरणस्येति। असिद्धे कान्ता वल्लोकनेष्टानुपपन्नेत्यत
तत्कान्तेति। अतिरिक्तस्य। सिद्धत्वेन ज्ञाततिरिक्तस्य। नवनवनत्वात् कान्तावल्लोकनत्वेनानागतघटेष्टेष्टेष्टाविषयता
स्यादिति वाच्यं। तत्कान्तावल्लोकनत्वेन यदा विद्येत्यादक दोषाभावात्। अनागतानंतपदार्थेतादृशेष्टा
विषयत्वकल्पना मरेत्यतत्कान्तावल्लोकनत्वेन ज्ञाते कतिपयावल्लोकनएवेष्टाविषयत्वकल्पने लाघवाच्चे
ति। लाघवादसिद्धत्वज्ञानमेवेति। यद्यपि भ्रमत्वेनाज्ञातसिद्धत्वनिश्चयाभावापेक्षया भ्रमत्वेनानिश्चयमा
नं असिद्धज्ञानमेव गुरुतया पियत्र विषयविशेषे भ्रमत्वेनाज्ञाते एव सिद्धत्वा सिद्धत्वज्ञाने तत्रोक्तलाघ
वस्योक्तत्वादिति। विशेषरूपावच्छेदेन। तत्र सुखत्वादिना सामान्यरूपेण सुखत्वादिना। तदसिद्धे सुखे।

नैऋतिक मन्त्राणां एकता नैऋतीत्यादिना द्वयप्राधान्यात् सप्तमो गृह एव हेतुः प्रमादप्रज्ञाभेदेन त्रैलोक्ये तन्मते प्राप्तिरिति कथं ज्ञानम् ।

40

224

सिद्धत्वप्रकारं ज्ञानं। तान द्वयं वेति। तथा च तत्साधारण्यात् स्वतंत्रोपस्थिता सिद्धत्वा संसर्गग्रहणान्य
 यारब्धात्यनंगा कर्त्ता वक्तव्य इति भावः। ननु असंसर्गग्रहमात्रेणैव भ्रमसंभवे सप्रकारकप्रत्यक्षमात्रस्यै
 व भ्रमत्वापत्त इत्यनेन दोषविशेषाणामपि तत्वेन हेतुत्वं वाच्यं। तथा च यत्र सिद्धे सिद्धत्वभ्रमजनकदोषाभाव
 तत्रैवान्वयादतो सिद्धत्वप्रमेत्यादाय सामान्यलक्षणावाचेत्यत आह। सामान्यलक्षणेति। सुखत्वसामान्य
 लक्षणावाचकगत्या असिद्धसुखस्य सुखत्वेन ज्ञानं भवतु न दसिद्धत्वस्य ज्ञानं तु कुत इति भावः। ननु सामान्य
 लक्षणासुखत्वेनोपस्थितेऽनागतसुखे सुखवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिवर्त्तमानकालावृत्तिवैसत्यनातका
 लावृत्तित्वादित्यनुमानादसिद्धत्वं तु ग्रहमेवेत्यत आह। वक्तुं न क्षितिः। एतत्कालावृत्तिप्रागभावप्रतियोगि
 त्वरूपस्येतत्कालप्रतियोगिकध्वंसाधिकरणत्वेत्यतिरूपस्य वा असिद्धत्वस्य पक्षधर्मभावत्वात्
 द्विसंसादनादायमिति। अतीतसुखादेशपि वर्त्तमानध्वंसादित्वरूपाभावप्रतियोगित्वादसिद्धत्वस्य

234

[illegible]

प्रागभावस्यापि पक्षधर्मताबलादनुमितौ भानं समानप्रकारत्वं स्यान्नियामकत्वाच्च नातिप्रसंग इति भावः । श
 ब्दमणिद्विधाविति । अनागतवाक्यानुमानप्रस्ताव इति भावः । ननु प्रमेयत्वादिना घटत्वप्रकारकनिश्चयस
 त्वात्कथं घटत्वप्रकारकसंशय इत्यत आह । संशयसमानाकारो हति । न केवलं प्रकारस्य समानत्वं किन्तु प्रक
 रतायामपि तद्वत्त्वमिति भावः । कोटित्वावच्छेदकघटत्वेति । घटो न वेति संशये तादात्म्येन घटस्यैव कोटित्वा
 द्घटत्वं कोटित्वावच्छेदकमिति भावः । तथा कोटित्वावच्छेदकघटत्वांशो निष्प्रकारकः । तत्र प्रमेयत्वस्यैव घटत्वां
 शो प्रकारकत्वादिति भावः । अत एव । समानाकारानिश्चयस्यैव विशेषित्वादेव । न चैवं तदंशो घटत्वत्वप्र
 कारत्वाद्घटत्ववानिति निश्चयोपि न तादृशसंशयविशेषात्प्रादुर्भावात् । घटत्ववानितीति । घटत्वानामसंदे
 हमिति तत्कोटिकसंदेहप्रतिपक्षद्वयानुवृत्तित्वविशिष्टस्य दर्शनं यथा विशेषदर्शनतया विशेषितं यथा
 दन्त्यावृत्तित्वविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्यापि विशेषदर्शनं व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया विशेषितं यथा
 वबलादाश्नीयत इति भावः । यद्यपि तादात्म्येन घटकोटिकसंशयप्रतिघटे तद्वृत्तित्वविशिष्टधर्मव

प्रत्ययं स्वाभिप्रायः
प्रत्ययं स्वभिप्रायः
नेतिरे ३५ धिना ३५

ज्ञानं व्याप्य दर्शनमेवेति स्मृतं यत्नविरोधित्वप्रदर्शनमनुचितं तथापि तादात्म्येन यत्र यत्नेन
कोटिः किंतु घटभेदो वैस्वरूपसंबंधेन कोटित्वाविघटेतत्तत्त्वविशिष्टधर्मवत्ताज्ञान
स्य विरोधित्वप्रत्यर्थं तद्योक्तं। अतएव यत्र केनापि प्रकारेण व्याप्य दर्शनत्वेन संभवति तदृशं
तद्यत्तिपुरुषावृत्तीति घट इति निश्चयं प्रतीतिः। निश्चयपदं ज्ञानसामान्यपरं। निश्चयत्वस्य
कार्यज्ञानवहेदकत्वात् घटो न वेत्याकारकसंशये तादृशज्ञानस्य ज्ञेयत्वाच्च। ननु प्रमेयता
मान्यलक्षणेनैव यावत्प्रमेयगोचरं निर्विकल्पकं जन्यतामत आह। सामान्येति। ननु
प्रमेयत्वप्रकारकप्रमेयस्य ज्ञेयत्वापेक्षत्वापेक्षया प्रमेयप्रत्यक्षत्वस्य लघुत्वात्तदे
व जन्यतावहेदकं तच्च निर्विकल्पकसाधारणमत आह। विशिष्टज्ञानेति। प्रमेयत्व

भा.
२६१

ज्ञानस्यैव प्रत्यासत्तिरिति शिष्टसामग्रासत्वादर्थवशात् संपन्नमेव विशिष्टज्ञानमिति भावः
यद्यपि घटो न वेति संशयानुसंधेन घटत्वांशो निर्विकल्पकज्ञानमावश्यकं न च तादृश
निर्विकल्पकसत्त्वेऽपि दोषादेव घटस्य नित्यज्ञानमिति व्याजं ॥ घटत्वांशो निर्विकल्पकभा
वान्न तादृशज्ञानमित्यस्या संगतत्वात् तात्पर्यतयापि यत्र प्रमेयवानिति सामान्यतत्त्वात्
न्यनिर्णयोत्पत्तिकाले तादृशदोषाभावो नंतरत्वे घटत्वांशो निर्विकल्पककोटिस्मरकं संश
यजनकदोषोत्पत्तिश्च ततो घटो न वेति संशयः ॥ तत्र प्रमेयवानिति निर्णयस्य घटइत्याकाशक
ते संशयो नानुपपन्न इति सिद्धांततात्पर्यमिति वयं ब्रूमः ॥ मूलैक्यमिवादिज्ञाने सति ज्ञापिज्ञानादिति
योजनार्थं कल्पनागौरवान्न वासिनिश्चय इत्यस्यासंतेजेत्वाच्चेदोक्तस्यासंभवादाह ॥

२६६

ताज्ञानं व्याप्य दर्शनमेवेति स्वातंत्र्येण विरोधित्वप्रदर्शनमनुचितं तथापि तादात्म्येन यत्र घटो न कोटिः किं
तु घटमेव तत्तावौ स्वरूपसंबन्धेन कोटीतत्रापि घटे तदावृत्तित्वविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्य विरोधित्वप्राप्त्यर्थं
तथोक्तं ॥ अत एव यत्र केनापि प्रकारेण व्याप्य दर्शनत्वं न संभवति तद्दृष्टान्तयति / पुरुषावृत्तीति ॥ घट इति
निश्चयं प्रतीति ॥ निश्चयपदं ज्ञानसामान्यपरं ॥ निश्चयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् ॥ घटो न वेत्याका
रकसंशये तादृशज्ञानस्य जनकत्वाच्च ॥ ननु प्रमेयसामान्यत्वेन ह्येव यावत्प्रमेयगोचरं निर्विकल्पकं न
न्यतामतः प्राह ॥ सामान्येति ॥ ननु प्रमेयत्वप्रकारकप्रमेयप्रत्यक्षत्वापेक्षया प्रमेयप्रत्यक्षत्वस्य लघु
त्वात्तदेव जन्यतावच्छेदकं तच्च निर्विकल्पकसाधारणमतः प्राह ॥ विशिष्टज्ञानेति ॥ प्रमेयत्वज्ञानस्यै
व प्रत्यासत्तित्वाद् विशिष्टसामग्रीसत्त्वादर्थवशसंपन्नमेव विशिष्टज्ञानमिति भावः ॥ यद्यपि घटो
न वेति संशयानुरोधेन घटत्वांशे निर्विकल्पकज्ञानमावश्यकं ॥ न च तादृशनिर्विकल्पकसत्त्वेऽपि हो
षादेव घटोऽसदिति न ज्ञानमिति वाच्यं ॥ घटत्वांशे निर्विकल्पकाभावान्न तादृशज्ञानमित्यस्यासं
गतत्वापातात् तथापि यत्र प्रमेयवानिति सामान्यत्वेन ह्येव ज्ञाननिर्णयोत्पत्तिकाले तादृशदोषा

५०

२६७

२६७

समाप्ति

भावोनंतरक्षणे घटत्वांशे निर्विकल्पककोटिस्मरणं संशयजनकदोषोत्पत्तिश्च ततो घटो न वेति सं-
 शयः तत्र प्रमेयवानिति निर्णयस्य घट इत्याकारकत्वे संशयो न स्यादित्याक्षेपे घटत्वांशे निर्विकल्प-
 काभावात्तादृश निर्णयस्य न घट इत्याकारकत्वमिति समाधानं सम्यगिति अभ्युपगंतव्यं ॥ वस्तु त-
 स्तु सामान्यलक्षणा व्यवस्थापकं प्रति सोपहरा समप्राक्षेपः ॥ सामान्यलक्षणाया विश्वस्यैव घटत्व-
 प्रकारकतादृशज्ञानसत्त्वादात्मत्वमेव तादृशज्ञानवत्त्वव्याप्यं गृहीतं तथा च सामान्यलक्षणं व्यव-
 स्थापयितुस्तव परकीयज्ञानविषयो घटो न वा परस्तादृशघटज्ञानवान्न वेति संशयो न स्याद्विशे-
 षदर्शनसत्त्वात् ॥ अतएव पूर्वपक्षे परकीयज्ञानविषय इत्युक्तं ॥ सर्वस्य सामान्यलक्षणाया घ-
 टत्वप्रकारकज्ञानसंभवेऽपि घटत्वांशे अन्त्याप्रकारकतादृशज्ञानासंभवान्नात्मत्वे तादृशघट-
 त्वप्रकारकज्ञानवत्त्वव्याप्यत्वज्ञानमिति विशेषदर्शनाभावात्तादृशघटज्ञानसंशयो ना-
 नुपपन्नरतिसिद्धांततात्पर्यमिति ब्रूमः ॥ सामान्यलक्षणेऽपि निवारिज्ञाने सति उपाधिज्ञाना-
 दितियोजनायां केव्यनागौरवान्नवोपनिनिश्चय इत्यस्यासंगतत्वाच्चेपोह्यतसंभवादाह ॥

वयं २

२६७

प्रसंगमिति स्मृतस्यानुपेक्षणायत्वं प्रसंगः। ततः सर्वग्रंथे येन क्रमेण स्मृतत्वं तत्त्वदर्शनायोगे पाधितानादित्यादि म
ल्लं व्याप्तिग्रहोपाये सावकचिदुपाधिसंदेहादित्यत्र व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजनीभूतव्यभिचारशंकाकारण
ज्ञानविषयत्वेनोपाधेः स्मरितत्वादिति भावः। इत्थं च मूलेन व्याप्तिनिश्चय इत्यनेन तत्रैकमनरतिशेखः साध्य
त्वसाधनत्वे। साध्यत्वज्ञापकत्वरूपे। अभिमानस्य विशेषणत्वे यत्र न तदभिमानस्तत्रा व्याप्तिः साध्यतावच्छेदका
दानां प्रवेशावश्यकत्वे वैयर्थ्येत्यत आह। केय इति। यदवच्छिन्नव्यापकत्वे सति पदवच्छिन्नाव्यापक इत्यर्थः। तेन गुरु
कर्मान्यत्वे सति सत्तावानुज्ञाते प्रियादौ संयोगगुणकर्मन्यत्वे सति सत्तादित्यादौ न द्रव्यत्वे। व्याप्त्यतिव्याप्ती। एकरूपे
रेति। एकप्रकारेण एकसंबंधेन चेत्यर्थः। तेन द्रव्यत्वत्वेन समवायसंबंधेन वकिं धर्मवापृतिव्यापकस्य द्रव्यत्वस्य वित्वादिना
संयोगादिसंबंधेन वा धर्मवकिं वा प्रत्यव्यापकत्वे पिवकिं मान् धर्मादित्यत्र धर्मवानुवके रित्यत्र च द्रव्यत्वादौ नाति
व्याप्तिः। तदुन्निष्ठात्वं नाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वस्य प्रवेशो अन्योन्याश्रयत्वासिद्धेराह। साध्यनिष्ठव्याप्तीति
धर्मवानुवके रित्यत्र आर्द्धेयनरूपोपाधे साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं धर्मनिष्ठार्द्धेयनव्याप्तिग्रहेचा

म.

२६८

२६८

इंधन व्यापकतत्तामग्राह्योपाध्यायज्ञानंकारणं आइंधननिष्ठतत्तामग्राह्यासिग्रहेवद्वयत्वादिहोपाध्यायभावे
ज्ञानंकारणमिति क्रमेण नवत्वायाएवसंभवात् अन्योन्याश्रयएवसंभवतीत्यनस्तदुपपादयति। सवेति। साउपा
धिनिरूपितासाध्यानिष्ठायासिः। यावदुपाध्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिवत्वेति। यावत्स्वयमिचारिव्यमिचारिसाध्या
त्तामानाधिकरणरूपानौपाधिकत्वज्ञानहेतुत्वेव्याप्तेरप्रवेशेनान्योन्याश्रयासंभवादिति। अनएवज्ञानादेवेति एव
कारणेणैकरूपसाध्यापकत्वाद्यदित्यनौपाधिकत्वांतरज्ञानव्यवहारे। धर्मनिष्ठोइंधनव्याप्तिग्रहेयावदाइंध
नव्यापकव्यापकको धर्मइतिज्ञानंकारणवाच्यं। आइंधनव्यापकंवाइंधनमपीक्षितत्रापिधर्मनिष्ठव्याप्तेस्तत्रि
रूपकंज्ञानमपेक्षितंतथावाइंधनेधर्मनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वग्रहेततिधर्मनिष्ठनद्यासिग्रहधर्मनिष्ठनद्या
सिग्रहेचसतिविशेषणज्ञानात्रद्यासिनिरूपकत्वमाइंधनेग्राह्यमित्यन्योन्याश्रयधर्मनिष्ठव्याप्तेस्तनिरूपकत्व
स्यचग्राह्यस्यचभेदात्तामाश्रयः। अनएवयावदुपाध्यापकव्यापकत्वमुपेक्ष्यतथापकत्वमित्यक्तंमनंतरमाह
व्यापकत्वमित्यादिना। अविशेषितव्यापकत्वकथनेयत्रयथापकत्वंनिविष्टंतत्रनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमेवे

२६८

त्वनवस्थाः अथ योपाधियापकरणत्रयन इति हात्वंताभावाप्रतियोगित्वरूपज्ञेन व्यापकत्वस्य प्रवेशोऽनवरता या-
 संभवात् स्वमते तु उपाधिनिष्ठसाध्य व्यापकत्वमात्रसाध्यनिष्ठ व्याप्तिरूपकत्वरूपं उपाधिव्यापकेनादौ अथ
 दृश्यापकत्वस्य प्रवेशोऽपि अतो माश्रयापरीक्षारत् अनयोपाधेः साध्यव्यापकत्वमिति विशेषितमेव स्वयमुक्तं
 तत्प्रविष्टेति अतोपाधिकत्वशरीरनिविष्ट उपाधित्वप्रविष्टेत्यर्थः संप्रदाय इति अपदार्थव्यापेवे वाच्यरसः ननु
 नदधिकरणानधिकरणत्वं उपाधिताघटकसंबंधेन तदधिकरणवृत्तिं अन्यथा संबंधभेदमादायामानेः त
 याचरव्यसत्त्वादित्वा दौ सत्त्वाधिकरणगुणनिष्ठसंयोगधर्माधिकरणवृत्तित्वस्य संयोगे सत्त्वात्साधना व्यापक
 त्वसमर्थने प्रजातिमान्मेयत्वादित्वा दौ सत्त्वादेः समवायेनोपाधित्वं न स्पष्टमेयत्वाधिकरणसामान्यादिनिष्ठसत्ता
 भावाधिकरणसामान्यादौ समवायेन वृत्तेरपसिद्धत्वात्तदधिकरणवृत्तिस्त्वसत्तायामसंभवात् एवमुक्तत्वा
 दित्वा दौ विशिष्टसत्त्वस्योपाधिकरणधिकरणत्वविरोधित्वं लब्धं तद्व्यतिरिक्तत्वविशेषणमिति दर्शयति यत्प्र
 तियोगित्वमिति तदधिकरणे जायमानमधिकरणत्वं तदधिकरणधिकरणत्वं सप्तम्याः शेषार्थकत्वेन ज्ञान

त्वनवस्थाः अथ योपाधियापकरणत्रयन इति हात्वंताभावाप्रतियोगित्वरूपज्ञेन व्यापकत्वस्य प्रवेशोऽनवरता या-

५०

२६५

भावसा

विषयत्वलाभात्। विरोधित्वं च ग्रहप्रतिबंधकग्रहविषयत्वं कादृशप्रतियोगित्वज्ञानेयदधिकरणे प्रतियोग्यधिकरण
त्वग्रहप्रतिबंधतादृशप्रतियोगित्वमिति प्रलितार्थः। कादृशतदित्याह प्रतियोगातिप्रतियोगिपदस्यैव प्रतियोगिव्यधि
करणभावप्रतियोगित्वार्थकत्वेन इन्निष्ठाभावे तत्राभावे तस्य वैयर्थ्यमन आह प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनेति।
नचकालः कालपरिमाणवानेयत्वादित्यत्र कालिकसंबंधो नोपाधौ घटादावव्याप्तिः। तेन संबंधेन काले प्रतियोगिव्य
धिकरणस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रति
योगितायां यदुक्तं वदित्तत्त्वयत्संबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबंधेन तदुक्तं वदित्तस्यैव साध्यव्यापकत्वादि
तिभावः। स्वयंवशात्मा एतत्परमाणोपि ज्ञातनयत्वादित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्याकपाकनत्वस्य साध
नेत्यापि पक्षधर्मत्वात्पक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य संभवात्। वायुप्रत्यक्षप्रत्यक्षस्पर्शप्रत्यक्षत्वादित्यत्र वदित
ईयत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योक्तनरूपस्य प्रत्यक्षस्पर्शप्रत्यक्षत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसंभवा
त्संकर्यमन आह अनयोदिति। अग्रे इति यत्र पक्षे हेतुममिति वसाध्यमित्यादिप्रत्येयार्थः। पक्षादितर

२६५

३३

इति पंचमातसुरवे सर्वनामकार्ये पक्षेतरस्मिन्निति स्यादतो बहुव्रीहिमाह। एतदत्रैति। पक्षेतरस्य प्रमेयत्वादेः पक्षे वि
सत्वात्मा व्यापकत्वमत्र आह। भावप्रधानेति न च भावप्रधाननिर्देशादेव सर्वनामकार्याभावे बहुव्रीह्याः श्रयणमसं
गतं। सर्वशक्तिः सूत्रकस्तुल्यया अर्थांतरोपस्थापनेऽपि सर्वनामकार्यस्यासंभवात् बहुव्रीहौ तया त्वेपि निषेधात्तु शासन
बलादेव सर्वनामकार्याभावादिति। पक्षेतरपदस्य पक्षावृत्तिधर्मिकत्वेऽप्येव तैरा न्यत्वादित्यत्र पर्वतावृत्तिधर्मिकत्वात्
दित्यर्थे असंगतिः। न च धर्मिलक्षकत्वेऽप्यमत्र एव धर्मिलक्षकत्वं स्यादित्यस्वरसः। केचिदित्यनेन सूचितः। भावप्रधानं वि
नैवोपपत्तिमाह। तादात्म्येनेति। बहुव्रीह्यावश्यं करति भावः। अतएव तादात्म्येन व्यापकत्वं स्यात् तत्पर्यविषयत्वा
देव। पर्वतेतरस्य तादात्म्येन साध्या व्यापकत्वे तादात्म्यावच्छिन्नपर्वतेतराभावात्। पर्वतेतरान्यत्वरूपो व्यापकः। भावत
यावद्भावासाधने हेतुरूपपक्षेति भावः। इतरथा। भावप्रधाननिर्देशेन प्रकृतग्रंथस्य पर्वतेतरत्वाद्युपाधि
परत्वे व्यापकवदिति। पर्वतेतरत्वरूपस्य तादात्म्यार्थः। अत्र कत्वं व्याप्याभावसाधकत्वं संगमनाथं पर्वतेतरान्यत्वा
दित्यनुसज्यते। यद्यपीति। व्यर्थविशेषणत्वं हि तद्विशेषणवच्छेदेनान्यव्याप्तिधाविरोधितया अनुमाने दोष
रूपव्यापकवते पर्वतेतरस्यान्योऽप्यभावः पर्वतेतरान्यत्वं

म०

२१०

२१०

अत्र नु व्यतिरेक व्याप्तिरेव गमकतो पयित्रीति व्यर्थ विशेषणत्वमकिंचित्करमिति भावः । तथा वैयर्थ्यापर्वतेतरव्य
तिरेकस्य वक्ष्य भाव व्याप्यत्वे पर्वतांशस्य वैयर्थ्यापि अत्र नुमान इष्यते विशेषणत्वस्याभावे पि वा सवेतियद्य
तिरेकत्वं साध्या भाव व्याप्यतानवच्छेदक विशेषणघटितं तत्वे सति साध्य व्यापकत्वादिशालित्वं विवक्षितं । प्रग
भमत प्राहाय योरिति व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वं व्याप्य कोटावन्वयव्याप्तौ साध्य साधनयोर्विशेषणं ननु व्यापकत्वे
तौ व्यतिरेकव्याप्ताविति दर्शयितुं व्यापकव्यतिरेकव्याप्तिमेव प्रथममुपन्यस्य व्याप्तिं दर्शिता अन्यथा व्याप्यवृ
त्तिव्यतिरेकिलोपयोगे रन्वये व्याप्तिस्तयो रवश्यं व्यतिरेकव्याप्तिरित्युक्तौ तच्च न सर्वोपस्थित परामर्श व्याप्य
वृत्तिव्यतिरेकित्वं व्यापककोटावपिलब्धस्येति हेतुता वच्छेदकरूपेण हेतुता वच्छेदकसंबंधेन व्याप्यवृत्तिव्यति
रेकप्रयोगित्वे सति यसाध्यता वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नता दृशा भावप्रतियोगिता वच्छेदकयद्दर्मावच्छिन्ननिरूपि
तव्याप्यत्ववान्नमतसंबंधावच्छिन्नतद्दर्मावच्छिन्नतत्प्रतियोगिता काभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्या
पकता वच्छेदकतद्रूपवच्छिन्नतसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता काभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता व्याप्यार्थः संयोजि २१०

प्रमेयं नाद्रव्यत्वादित्यादौ व्यभिचारवारणाय साध्यदिशि व्याप्य वृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वमुत्तंसंयोगस्या
 पिसमवेतसाप्रान्ताभावरूपव्याप्य वृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वात्साध्यतावच्छेदकेतादृशप्रतियोगितावच्छेद
 कत्वपर्यंतानुधावनं प्रमेयत्वादेरपि कालिकसंबंधावच्छिन्नव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वात्साध्यतावच्छेदक
 संबंधावच्छिन्नत्वं तादृशप्रतियोगितायां विशेषणं द्रव्यसंयोगादित्यादौ व्यभिचारवारणाय हेतुदिशि सत्यंतं संयो
 गभावस्य केवलान्वयितया तन्निरूपितव्याप्यतायां द्रव्यत्वाभावत्वस्य द्रव्यत्वविशेषणवैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वा
 त्संयोगस्यापिसमवेतत्वेन रूपेण व्याप्य वृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वाद्यभिकरणसंबंधेन संयोगाभावस्यापि
 व्याप्य वृत्तिव्याप्यतयैव दोष इत्यंतो हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेति वपर्वतेतरत्वाभावस्य तद्य
 त्वादिनावस्थाभावव्याप्यत्वव्यर्थविशेषणत्वाभावाद्देश्यसिद्ध्यर्थं व्यापककोटौ तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वाव
 छिन्नव्याप्यत्वस्य संबंधमेदस्यवानुधावनं अन्यथा प्रमेयत्वादानामपि कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्य संयो
 गहीनामपि स्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वादिरूपपरंपरासंबंधादिना अभावस्य व्याप्यत्वव्यापकत्वयोः सं

म०

२७१

रते

मवाद्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वं व्यर्थमेव स्मात् न च व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वं च विशकलितमेव विशेषणमत्र व्याप्य
वृत्तिर्जोर्व्यतिरेकस्तत्प्रतियोगित्वमित्यनुसरणं किमर्थमिति वाच्यं आकाशभाववान्द्रव्यत्वादित्यादौ व्यभि
चारान् आकाशभावस्य प्राप्तं मते आकाशरूपव्यतिरेकप्रतियोगित्वाद्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वेति मध्यतिरेक
प्रतियोगित्वस्य निवेचनं प्रयासगौरवान् अतएव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वं साध्ये विशेषणमस्त्वहेतौ व्याप्यवृत्तिव्य
मात्रं निवेशणं तावत्तैव द्रव्यं संयोगादित्यादौ व्यभिचारवारणसंभवादिति दूषणं प्रकृतं यथासंनिवेशो
वेयर्थाभावात् केचित्तु स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मांतराघटितस्य लघुरूपसमनियतगुरोरपि व्याप्यतावच्छेद
कृत्वमिति मते द्रव्यं कंबुग्रीवादिमत्स्यादौ कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छेदेन द्रव्यत्वे व्याप्तिसत्त्वेऽपि कंबुग्रीवादिमत्त्वाव
च्छेदाभावस्याप्रतिधायक्यतिरेकव्यतिरेकसंभवाद्यभिचारइत्यतो व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकस्य स्वार्तं अणुहेतौ विशेषणत्वे
पि हेतुतावच्छेदकरूपेण व्यतिरेकप्रतियोगित्वं विशेषणमावश्यकमित्याहुः वस्तुतस्तु व्याप्यवृत्तिव्यति
रेकित्वे हेतुसाध्यो रित्यथा संख्यमन्वयः तथा च व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वं साध्ये विशेषणं प्रत्ययमा
निश्चयप्रतियोगित्वैयधिकरणघटितत्वेनोपादेया इत्येव संयोगाद्व्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वे प्रतियोगित्वैयधिक

२७१

द एषा घटितसंयोगव्याप्यभावसत्त्वादेवनव्यभिचारः। व्यतिरेकित्वं वदन्ति मध्यतिरेके प्रतियोगित्वं तेनाका-
 शाभावसाध्येन व्यभिचारः। इत्थंचात्र बोध्यं। पर्वतेतरत्वं न वदित्वा वदित्वा व्याप्यता निरूपितव्यापकताशालि-
 वदभावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतावच्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात्। ता-
 दृशप्रतियोगितावच्छेदकं च वदित्वा मश्रीत्वादि कमेव प्रसिद्धं। यदि च पर्वतेतरत्वे पितन यन्नित्वरूपमेवावच्छेदकमना-
 ग्रहेत्वसिद्धिराशङ्क्यते तदा पर्वतेतरत्वं न तादृशव्यापकतावच्छेदकं बन्धभावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यताव-
 छेदकत्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वाभावादिति प्रयोगः। तादृशत्वं वदित्वा मश्रीत्वादि कमेव प्रसिद्धमिति इदं वचिं त्यं प-
 र्वतभेदत्वादितोपाधित्वस्यैव कारणे। पितन यन्नित्वे न तत्त्वं दुर्कारमिति दिक्। अतुल्यत्वेति। इदं शरीराहेतुं च हे-
 तुकं त्वादित्यत्र व्यतिरेके शरीरविशेषणवैयर्थ्येन व्याप्यभावेऽन्यव्याप्तिस्तत्त्वादित्यर्थः। धर्माभाववानुवच्य-
 भावादित्यादौ धर्माभावाभावत्वादिना व्याप्तिविरहेऽपि न सति तत्र धर्मव्यापकवदभावत्वादिनैव धर्माभावानुमा-
 नसंभवे धर्माभावत्वावच्छिन्नवक्ष्यभावनिष्ठत्वात्तेन भूपगमस्यापि संभवादिति तन्नोदाहृतं ननु व्यतिरेकपदेन स-
 तमपदार्थरूपोऽभावो वाच्यः न चैवं प्रकृतसंगतिः पर्वतेतरत्वाद्यभावस्यापि पर्वतत्वरूपत्वादिति व्याप्यं पर्वतनि-

त्व

अभि ३५

अनेन प्रकृत्या

प्र० ३

२७२

एवमेव जति यो गिका भावस्य पर्वतत्व समनियतस्य पि जाचं मते प्रति यो जिभेदेन भिन्नस्य सममपदार्थरूप
त्वादत आह। एवमपीति। स्वविशेषण घटित विशेषता वहेदका वल्लिनाधिकरण वृत्तिस्वविशिष्टत विशेष
ता वहेदका वल्लिना भावकं यद्विशेषणं तदवल्लिना तद्विशेषा भावत्व भिन्नत्वेन साध्यता वहेदकं विशेषणीयं
अन्वयव्याप्त्यनभ्युपगमो वा अस्वरस्य रूपम्। एवमपि। उक्तं व्याप्तिस्वीकारे पि। केवलं व्याप्तिनाति। व्या
प्यवृत्तिव्यतिरेकित्व विशेषणे नैव तत्रोक्तं व्याप्तेस्त्वयानभ्युपगमात् तत्तथा उपपद्येत रसामान्येदं जतिव्याप्तिरनेन
प्रकारेण वारयितुं मशक्येति भावः। तद्रहिते। साध्यरहिते पक्षे। उपाधिरेवेति। परसाधनाव्यापकत्वसंभवस्ति
त्रोपाधिरेवेत्यर्थः। सत्यतिपक्षोत्ता यकत्वाभिप्रायेणैवेदं। नन्वस्मृतयेत्यादिना तत्रोपाधिज्ञानं स्यादित्युक्तं तच्च। न
नल्लक्षणरूपकं अलक्ष्ये लक्षणमनस्यैवातिव्याप्तिपदार्थत्वात्। अत आशय इत्यति। यद्विषयतयेति
नाम तत्। इतरमेदानुमापत्तेः। अनुपपुक्तत्वात्। अनुमानरूपेण प्रसंगेन स्यानुपयोगात् तत्प्रतिबंधकत्वा
नविषयतायाः। एवहेदकं उक्तं रूपं। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं अनुपपत्तिमात्रेति। तद्योक्तं रूपं न
प्रतिबंधकता वहेदकमित्यभ्युपेयं। तथाच न तदुपाधित्वस्वरूपमिति भावः। मूलं उपाधित्वे उपाधित्वघटनसाध्य

२७२

आपकत्वानिश्चये उपाधिमात्रं उपाधित्वनिश्चयः पक्षरत्नित्वेन निश्चितस्यैवोपाधित्वनिश्चयसंभवात् उपाधिना
अप्रितिनसंगतेत आह संत्यतिपक्षेति पक्षरत्नित्वेन निश्चयेन दभावस्य पक्षे निश्चयेन सत्यति पक्षाभावादिति
भावः इतरथा व्यभिचारेनाप्यकृत्याप्यकृत्यमने उच्छेदः विशेषदर्शिनं साध्यव्यापकत्वानिश्चयः पक्षरत्ने रित्यस्य वा
पक्षरत्नित्वेन निश्चितस्यैव तर्थाः विपक्षव्यावर्तकधर्मवत्त्वस्योपेक्षायां बीजमाह विपक्षेति ह दाम्यत्वविशिष्टपर्वने
रत्वादेरित्यर्थः विपक्षव्यावर्तकत्वं यत्किंचिद्विपक्षतावच्छेदकं यत्स्वविशेष्यतावच्छेदकं स्वविशिष्टतदवच्छिन्नाभा
ववत्तद्विपक्षकस्वत्वं तद्यथा आर्द्धधनत्वादेराईत्वादितद्विधमसाध्यत्वं विपक्षयोगोलकवृत्तितावच्छेदकं यदि
धनत्वं तदवच्छिन्नस्वविशिष्टभाववदयोगोलकात्मकतद्विपक्षं भवति तादृशविपक्षव्यावर्तकान्यत्वं पर्वतान्यत्वा
दौपर्वतादेरिति इयं सत्त्वादिन्यादौ गुणधूपाधौ गुणत्वमप्येव विपक्षव्यावर्तकं तद्विशेष्यतावच्छेदकाभावेन नि
रुक्तव्यावर्तकत्वायोगात् अतो विपक्षव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्नेत्यत्र विशेषणपदं यत्किंचिद्विपक्षतावच्छेदकाव
च्छिन्नविशेषणं च तदर्थः तेन गुणत्वादिनिशसः वस्तुतस्त्यत्किंचिद्विपक्षभेदव्याप्यतावच्छेदककोऽप्यविष्टं
विपक्षव्यावर्तकत्वं आर्द्धधनादौ सर्वमेव विशेषणं तदयोगोलकभेदव्याप्यतावच्छेदकं पर्वनेतरत्वादौ प

म०

२१२

२१३

२१०

संख्यतिपत्तौ
शमरीकं

र्वादि विशेषणं तु न विविदि पक्षे भेद व्यापनारब्धे दक्षमिति अत एवोपाश्रित्य घटक संबंधेन विपक्षवृत्तित्व
 यविवक्षायां इयं सत्वादिन्यादौ संयोगादिसंबंधेनोपाधौ अव्याप्तिरित्यादित्प्रमाणमनवकाशः विशेषणानवधि
 नेति साध्यापकत्वसाधनायापकत्वयोरन्यतरमात्रान्वयि नचैव पर्वतेतरत्वादावपि वद्विविक्किष्टत्वेन सा
 ध्यापकत्वस्य महान्सत्वविशिष्टत्वेन साधनायापकत्वस्य विपक्षाव्यावर्तकविशेषणानवधि नस्य सत्वा
 त्रजातिव्याप्तिरिति वाच्यं एक रूपावर्ति तसाध्यापकत्वादिविवक्षणे नैव तन्निरासादिति न विवक्षितं तस्य
 विशेषणदातुर्विवक्षितमित्याशङ्क्य इत्यभिजायवानाहत्य न्यः ननु तथापीत्यादिनापक्षे तरे व्याप्तेरभिधाने
 न घटते स्वयमेव तत्रातिव्याप्तेरुदावनेन तस्मात्त्वज्ञत्वस्वीकारात् अत उपाश्रयं पूरयति पक्षेतरत्वस्येति
 वस्तुगत्या इष्य कतापयोगजरूपवत्तत्वेन ज्ञायमानस्य इदं जोषाधेः सप्रतिपक्षवदनित्य दोषत्वाभ्युपगमेन
 दातृसाध्यापकत्वादित्थानंतदासउपाधिरितित्यभिजायेण नूत्नेव सर्वत्र साध्यापकत्वादिरपदंतत्रज्ञानप
 रंतस्य पक्षेतरत्वस्य वारणाय वेत्तत्रापितस्येत्यन्यथापीत्यादिना सत्प्रतिपक्षोत्ता यरुत्वस्यो पक्षमात्रत्र सा
 धनायापकत्वस्यानुपयोगात्तसाधारणाय तावन्मात्रस्येति पदं आरुष्टे साध्यव्यतिरेको न्नयनसमेति तथा च नूत्ने

२१२

मात्रपदेन विपक्षात् वर्तकविशेषण न वहिनेयस्य व्युदास साध्यकारकत्वं साधनं पक्षे साध्यकारकाभावस्य
 धनेवासाध्यकारकत्वमिवास्त्वस्य सत्यतिपक्षस्य व्यभिचारस्य बोधायकत्वादत आह दोषेति दोषस्य सत्यतिपक्षस्य
 व्यभिचारस्य वा । उत्तयोपयोगित्वान्न । उत्तयोपयुक्तत्वादिति भावः । पक्षेतरत्वमनजानाति त्वं ह्यरण समर्थोत्तर
 स्यैव जातित्वादत आह । तदुत्तरस्येति । एवं चोपाधेर्युक्तं व्यभिचारानुमानद्वारा अनुमानमात्रस्योच्छेदे च व्यभिचारानु
 मानस्याप्युच्छेदात् ज्ञेयत्वं तस्य रक्षणसमर्थनत्वे जातत्वं तत्त्वमिति तद्वारण्यं विपक्षात् वर्तकत्वेनादिविशेषणं ना
 नुचितमिति । अत एवेति मूलार्थः । मूले ह्यरणसमर्थत्वेनेति । अनुमानप्रवृत्तिरस्तत्तदंशोऽयमेवेति नानुमानमात्रोच्छेद
 रत्वाशयः । सर्वपाक्षिण उपधित्वस्यैवाभ्युपगमात् उपधाधित्वाभावे शतितदुक्तिरत आह । उपधाधित्वान्गोकारे पाति ।
 तवेति शेषः । न स उपधिरिति । तथा च तद्वारकं विशेषणं नानुयुक्तमिति भावः । व्यभिचारो नायकत्वाभावरूप एवमप्य
 याहात्वादिना व्याप्त्यभावे नायकत्वाभावे हेतुवचनमसंगमं तो नूनताभंग्यप्रयममेव श्रयति व्यभिचारादिति
 । अत्रादिना व्याप्त्यभावपरिग्रहः । उभयस्योपक्रमे व्यभिचारो नायकत्वाभावे हेत्वप्रदर्शनात् नूनत्वमतो हेतु

प्र० क०

२१४

अत्रासत्ताभा
वो ध्वस्तारभ्य
बाधस्यातिशय
येत्युपाधि
नास्ति

त्वं सरयति। अवाप्यत्वादिनेति। साध्यं सरयति। अवाप्यत्वादाति। ननु प्रतिपक्षं बहुत्व रूपबलसंपन्नये सत्यतिपक्षे सत्य
 तिपक्षे मावने युक्तमेवेत्यत आह। व्याप्ति। बहुत्वस्य। प्रतिपक्षं बहुत्वस्य। न स प्रतिपक्षं तायापिति। सप्रत्यर्थोपयोगित्वं।
 तथा चानुमितिप्रतिबंधकनोपयुक्तं न बहुत्वं बलमित्यर्थः। अत्र प्रजेति। व्याप्तिपक्षधर्मभंगे इत्यर्थः। तर्कोत्थापन्नतया ब
 हुत्वं बलमित्यर्थः। तथा च यत्रैतादृशतर्कोत्थापन्नं न रत्नं तत्र सत्यतिपक्षे सत्यतिपक्षं बहुपाधुमावने व्यर्थमेव स्यादि
 ति मूलार्थः। द्विवैवमित्यस्य एवमिति व्याचष्टे। एवमिति। व्यतिरेके साधारण्यादित्यत्रापि हेतुं प्रदर्शयन्ननुचित्यादस्ता
 त्यर्थार्थहेतुं सरयति। बाधस्यानिश्चयेत्यादिना। असाधारण्यात्। व्यतिरेके साधारण्यात्। वैयर्थ्यात्। उपाधुमावनवैयर्थ्या
 त्। यदा व्यतिरेक इत्यनेन तदबाधस्यानिश्चय इति असाधारण्यादित्यनेन तद्वनिश्चयेत्यादिनं सरयन् प्रज्ञाभावाच्चाभ
 स्तेऽपि इत्यत्रापि हेतुं सरयति। बाधस्यानिश्चयेत्यादिना। ननु वैयर्थ्येऽपि व्याप्तिबलादेव तत्रोपाधिर्भविष्यतीत्यतस्तदृश
 व्याप्तिरपि नास्तीत्याह। मूलं बाधेनोपाधिनियम इति। हेतुमतातिरेकमतिपक्षे बाधेनोपाधिनियम इत्येव व्याप्तिरुपा
 धेश्चात्मस्यासत्वात्परिशेषात्तद्वैतरेकोपाधिर्भविष्यतीत्यशयः। अतस्तत्त्वादेरुपाधित्वसंभवादिति तत्रा
 वनपरिशेषाकवाश इति भावः। तेनोमात्रेति। अत्रैवपरिशेषादुक्तं नियमवत्त्वेनपक्षे तरेऽुपाधित्वसंभ

२१४

उपाधित्वं संभवति तत्रासादित्यर्थः
 यदा संभवति तदा त्रिपाठः ॥

वरति भावः। अधितौ न चासंक्रांतेति। अपि जागधसंक्रांतेत्यर्थः। जंथ प्रागभावावच्छिन्नो घटो जंथवान् एषि वा त्व
दिन्यादौ प्रसिद्धस्य महानसाय वक्तेर्महानसाय त्वेकाय वमिति। क्वचमिति लायवसहकारेण महानसाय वक्ता
देवाधादसाधकेन क्रिमान् धर्मादित्यादौ चेते तु मतिपक्षे बाधसत्वेऽप्युपाधेरभावाच्च मिवा इत्यर्थः। साध्या
भावस्यैवेति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्यैवेत्यर्थः। प्रकृते। प्रकृतनियमोऽपि जायसंकोचम
यादाह। तदनभ्युपगमादेति। असंक्रांतिबाधानभ्युपगमात्। पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रस्यैवानु
मिति विषयत्वेन पक्षतावच्छेदकस्यावच्छेदकन्या। अनुमित्यविषयत्वात्प्रमाणप्रकारविरोधिनिस्यस्यैव
विरोधितया महानसाय वक्तृत्वेनाभावनिश्चयस्य वक्तृत्वेन तदनुमितावविरोधान्। स हि जगत्परा मरीत्यगुणतया
बाधितार्थलाघवप्रतिसंधानवशादपि तत्तथा। अनुमित्यसंभवादिति भावः। तस्य परालुमिति। उसाधारण्य
तिरेकप्रतियोगित्वेन तुल्यमित्यर्थः। शुद्धसाध्यव्यापकस्येति। इत्येवोपाधिनियम इति मूलस्य शुद्धसाध्यव्यापके
पाधिनियम इत्यर्थः। एतदतिरेकः। अनेन तत्त्वादिव्यतिरेकः। पक्षे। तेजोमात्रे। साध्यस्यानुसृतव्यतिरेकस्य

म०

२७५

२७५

सत्त्वस्याऽसिद्धौ। अनिश्चये। सपक्षे निश्चितसाध्यवति। जलादाविति साध्यनिश्चयविषयत्वं सपक्षत्वं ननु
निश्चितसाध्यवत्वं तस्यैतौ नाप्रसिद्धिरिति भावः। आश्लोषणानि। उद्भूतरूपवत्तैजसि उद्भवनिश्चये तेजस्त्वनि
श्चयस्यापि संभवादप्रतीतसाध्यसहचारत्वा संभवादनुद्भूतरूपानुधारनं। सपक्षसिद्धिमनुरूपं आश्लोष
ण उद्भवनिश्चयानुसरणं। न चाप्रतीतसाध्यतदभावसहचारत्वमित्यत्र साध्यनिश्चयस्याघटकत्वान्नद
नुसरणं किमर्थमिति वाच्यं। निश्चितसाध्यतदभाववद्भावत्रत्वमसाधारणमित्यस्य निश्चितसाध्यतदभाव
वद्भूतितया अनिश्चितत्वमित्यर्थकरणमिजायेण तथानुसरणमिति। यदजलादावुद्भवममः आश्लोष
णितैजस्त्वाग्रहश्च नास्ति तदा तत्रोक्तपक्षेतरव्यतिरेकस्फोटकरूपसाधारणभावाद्गुणधित्वमहत्तमिति।
किंचैवमित्यादि मूलस्यासंगतिरित्यस्वरसः अथैव परे इत्यनेन स्तुतिः। व्यतिरेकिणस्तत्प्रतिपक्षसंभवाच्चेति
मूलमवधारयितुमाह। असाधारणोहात्पादिना। व्याप्तिग्रहप्रतिबंधोऽसकृता ब्रह्ममित्यग्रे तनेन संबंधाननुग्र २७५
त्वय व्याप्तिग्रहप्रतिबंधेपि व्यतिरेकसहचारजलाघटितरेकव्याप्तिग्रहदेवानुमितिः स्यादत आह। व्यतिरे

७७

केति। तदविशेषात्। असाधारणहेतुव्यतिरेकव्याप्तिग्रहविशेषात्। नवेहेति। इह पक्षे नरस्य व्यतिरेके अन्य
व्याप्तिग्रहप्रतिबंधो न ह्यवकता वा जमित्यर्थः। व्यतिरेकित्वादिति। व्यतिरेकव्याप्तिग्रहधीनसत्प्रतिपक्षनाय
अन्वयव्याप्तिग्रहस्माकिं वित्करत्वादित्यर्थः। अतएव मूले व्यतिरेकित्वात्कृतं। नचासाधारणतस्यापि सत्प्र
तिपक्षोत्थापकतया दोषत्वादिति मूलार्थदर्शयितुमाह। न द्वितीय इति। इह सत्प्रतिपक्षो ह्यवकता वा जमिति
नेत्यर्थः। तदनवकाशात् सत्प्रतिपक्षानवकाशात्। प्रागुक्तरीत्येति। यथा साध्यव्यापकत्वमिवास्ति तेन
साध्यव्यापित्वमुने पंतया साध्यव्यापकत्वमप्युपाधौ स्यादिति शक्येत्यर्थः।
व्याप्तिर्वास्ति तेन साध्यव्यापित्वात्कृतत्वाय कस्येति। ह्यवकताया मबीजत्वे इत्यजिनेण नका उपाधेरन्यतोपि शंको
दयान्ययोगव्यवहृदा संभवात्प्रकृतानुपयोगाच्च। एवकारस्य भिन्नमंदर्शयितुं तथैव मूलमनुवदति। उ
पाधेरित्यादि। भवतु वेत्यादिकं मूलं कतिपयपदानि श्रयित्वा व्याप्तिव्याप्तुर्मूलमनुवदति। भवतु वेत्यादि।
पक्षे नरेतु निव्याप्तिवारणाय विपक्षाव्यावर्तकेत्यादि विशेषणदानात् विशेषातिव्याप्तिपरत्वं मूलस्य दर्श

५०

२१६

२१६

यतुं इत्यति। उपादीयतामिति। तथापि मूलमनूयति। अस्मिन्मूलं दर्शयति। अणव इति विपक्षे व्यावर्तकत्वे
 त्रयद्विपक्षत्वं साध्याभाववत्वं तदाह। त्वेवेदेनापि पक्षे तायां परमाणोर्विपक्षत्वमस्तमित्याशये नाणव
 इति। यदि निश्चितसाध्याभाववत्वं तदाह। जन्माणव इति। नचाणुमिन्नत्वे ह्यणुस्यपणुत्वे न विशेषणत्वात्
 स्यैव विपक्षे व्यावर्तकत्वमस्तीति चेति वाच्यं। न हि ह्यणुस्य तत्वे नोपाधौ प्रवेशाद्विपक्षत्वेन तेन रूपेण परमा
 णुरपि विपक्षे व्यावर्तकत्वमस्तीति भावः। प्रकृतलक्षणप्रविष्टसाध्यव्याप्यत्वस्य ह्यवकतायां मनुष्यो गि
 त्वे विपक्षे तस्य व्याप्यत्वात् तस्यैव साध्यत्वत्वात् तस्यैव व्याप्यत्वात् मूलमनुपपन्नमतस्तदवतारणिकामाह। नन्वित्यादि
 ना। व्यभिचारादाति। आदिना सत्यतिपक्षपरिग्रहः। नुक्तायकत्वं। व्याप्यतया व्याप्यभूतव्यभिचारादिप्रति
 योगितायावा। मात्रेणेति। मात्रपदेन साध्यव्याप्यत्वादि घटितलक्षणस्यैव वहेद। उपाधित्वे। उपाधिपदवा
 च्यत्वे। व्यापकव्यभिचारादाविति। आदिना सत्यतिपक्षे नाना यक व्यापकव्यतिरेक परिग्रहः। तथेत्यस्य ह्यवका
 सपुत्रायकसत्त्वे चकार वैष्यर्थात्तदर्थमाह। तेन रूपेणेति। ह्यवकतायामित्यस्य व्याख्या व्यभिचारस्येत्यादि
 प्रतिपसंजनेति। व्यापकव्यभिचारित्वादाविति प्रसंजनेत्यर्थः। तथा च व्यापकव्यभिचारित्वादाविति प्रसं

२१६

१०

गभजकस्य लह्यतानियामकस्य स्वव्यभिचारेणोत्पादिह सकृन् बीजस्यपि विषम व्यापकसाधारण्य वारणा
 र्थयत्साध्य व्याप्यत्वं विशेषणं भवदभिमतं तस्य वैयर्थ्यादिति मूलार्थः। मूलोक्तसाध्यप्रयोजकत्वस्य सहेतावपि स
 त्वेन निव्याप्तेः श्रयति। साधना व्यापकधर्मेति जनकजनकत्वादिरूपं प्रयोजकत्वं न विवक्षितमित्याह। साध्यान्वयेत्या
 दि। उन्नापकत्वं व्याप्यत्वं। साध्यान्वयो नायकान्वयप्रतियोगित्वेन साध्य व्याप्यत्वं साध्यव्यतिरेको नायकव्यतिरेक
 प्रतियोगित्वेन साध्य व्यापकत्वं लभ्यते। आद्यदलेन पक्षे वरवारणमिति भावः। अथ यथा। उक्तं प्रयोजकत्वस्य
 नियामकत्वेति प्रसंगतः। विषम व्यापके पक्षे तदा समस्य मिति भावः। दो विषम व्यापकतदिधनादावतिप्रसंगतः।
 मूधातोस्त्यत्यर्थकत्वेनित्यसाध्य के विषम व्यापकादावतिप्रसंगदित्यतो व्याचष्टे। अभवत असत इति मूले विवक्षित
 तद्वितुमर्ह प्रयोजकं। उपाधिपदवाच्यत्वे। दाधिनौ न चेवमिति। एवं। इषणानौ पयिकस्य साध्य व्याप्यत्वस्योपेक्षेण
 तवापि। साध्य व्याप्यत्वस्य निवेशयितुं रपि। साध्यत्वं तित्यादिना केवलान्वयित्याध्य रूपहेतुरादिसंग्रहः। अतुपा
 धित्वे। उपाधिपदाप्रतिपद्यत्वे। ननु स्वनिष्ठधर्मतरसंक्रामकतयाप्योगोपपत्तौ स्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामकत्वस्या

विव. २
 दा

म०

२११

२१७

लाभाकथं तद्वलात्साध्य व्याप्यत्वस्य लाभ इत्यतः प्रा हा यद्वर्तेति यद्वर्तमानं विषयक बोधजनक सप्तम्येत पदसमधि
 स व्याप्यत्वेनेत्यर्थः यद्वर्तमानं विषयक बोधजनक सप्तम्येत पदसमधि
 कविशेषकप्रतीतिप्रकारत्वरूपस्यार्थविशिष्टे स्फटिकपदस्य लक्षणं सप्तम्याश्चोपाधिपदार्थतावच्छेदक
 भूतस्वरूपनिधर्मन्यप्यभेदः उपाधिपदस्य स्वरूपनिधर्मप्रकारकज्ञानजनकभेदश्चार्थः भेदेन प्रतियोगितया ज
 पाकुसुमादेरनुयोजितया च स्फटिकादेरन्यः इत्येव च भिन्नस्फटिकविशेषकप्रतीतिप्रकाराभूतलौहित्याभि
 न्नस्वरूपनिधर्मप्रकारकज्ञानजनकं जपाकुसुममित्यन्यबोधः वस्तुतस्तल्लौहिते स्फटिके जपाकुसुममुपाधि
 रित्यादौ उपाधिपदस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिजनक एवार्थः जपाकुसुमादिपदोत्तरसुपो वन्नित्वे भेदे च लक्ष
 णादृत्तित्वस्योपाधिपदार्थैकदेशधर्मभेदस्य च स्फटिकादावन्वयव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अतो न स्वत्वाननु
 गमादनंतरा न्निरूप्यते स्फटिकपदोत्तरसप्तम्याविशेषकत्वं उपाधिपदार्थैकदेशप्रतीत्यन्वितमर्थः ध
 र्मश्चात्र तात्पर्यमर्थ्यादया लौहित्यमेव धर्मत्वेन भासते तथा च भिन्नस्फटिकविशेषकस्वरूपनिधर्मप्रकार
 कप्रतीतिजनकं जपाकुसुममित्यन्यबोधः जपाकुसुमस्फटिकयोर्विषयकत्वेनादृशप्रतीतिजनकत्वादर्थ

२११

३५

तएव समीपवर्तित्वलाभः अस्तवान्नापि सुपोलक्षणं। यदि वसुभिर्मनो लक्षणं व्युत्पत्तिविरोधः। तदा स्फुटिकप
दस्यैव जपाकुसुमादिभिन्नतत्त्वमापवर्तिस्फुटिके लक्षणधर्मत्वेनैव स्ववृत्तिलैहित्यादेर्भावं। नामार्थयोर्भेदान्वा
य बोधस्य विभक्त्यर्थे पस्थितिविनापि प्रकृतेस्वाकारे भेदः सामान्यं जोपाधिपदस्यैवार्थः। तज्जपाकुसुमादेर्नामार्थ
स्य विशेषणतया स्फुटिकादेर्विशेष्यतया अन्वयः। एवमुपाधिपदार्थे कदेशोधर्मेपि जपाकुसुमादेरधिहरणत्वेना
न्वयः। स्फुटिकलैहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यजोपाधिपदस्य भेदः सामान्यं वृत्तित्वं प्रतिजनकं नार्थतत्र भेदादेरन्वयः
सर्ववद्वृत्तित्वेव जपाकुसुमस्य निरूपकतया लैहित्यस्य चाधिकरणतया इत्यर्थः स्फुटिकपदस्य स्फुटिकविशेष्यक
त्वं सप्तमाश्च प्रकारकत्वमर्थः। इत्यस्वभिन्नस्वसमीपवर्तिस्फुटिकविशेष्यकत्ववृत्तिलैहित्यप्रकारकप्रतीतिजन
कं जपाकुसुममित्यन्वयबोधः। अयमत्र साधनेनोपाधिरित्यत्र प्रथमसप्तम्यविशेष्यत्वं द्वितीयसप्तम्यात्तादा
त्म्येन प्रकारत्वं साधनपदस्य बाधर्मपरतया व्याप्यत्वमात्रपरत्वं उपाधिपदस्य वस्तुमानाधिकरणं सामान्यता
दात्म्यं वृत्तित्वं वा प्रतीतिजनकं स्वार्थः। पदानामन्वयः प्रागिव। एवं च स्वसमनाधिकरणेन द्विशेष्यस्वतादात्म्यव

ता

२०५

म०

२१८

२७४

व्याप्यप्रकरकृपतीतिजनकः सोयमित्याकारः। स्वसमानाधिकरणेतद्विशेष्यकस्त्वृत्तिव्याप्यत्वप्रकारकृपतीति
 जनकौयमित्याकारकोन्वयबोधइति सोपाधिनियतस्योपाधेरभावप्रतियोगितावच्छेदकी भूतस्यप्रसिद्धसंबंध
 स्याभावात्संयोगादिनासंबंधेनोपाध्यभावस्यव्यभिचारविरोधित्वाभावादिलोपाधिरिति व्यवहारविषयस्याभावः प्रकृते
 यदभावशब्दार्थोवाच्यः तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यांतद्विषयं दृढयितुमाह। अस्तितावदित्यादिना। इहापाधिरित्यत्रोपाधेः
 सामानाधिकरण्यादेर्विषयत्वं निराकर्तुं व्यतिरेकमाह। नेहोपाधिरिति। तथासतिसदेतत्तत्पितृदृशोपाधिसामाना
 धिकरणसत्त्वान्नेहोपाधिरितिप्रतीतिर्नस्यादितिभावः। प्रतीतिविषयतामात्रेणनशब्दार्थताशब्दस्यव्युत्पत्तिबल
 देवबोधकत्वादतोव्युत्पत्तिं दृढयितुं व्यवहारमप्याह। व्यवहारश्चेतिजौ। प्रतीतिव्यवहारौ। आलंब्येति। उपाधिव्यभि
 चाराभावादेर्यदभावशब्दार्थतायांकल्पकस्यकृत्यनिबलस्यव्यवहाराधीनत्वात्तव्यवहारेवमवहर्तव्यज्ञानवि
 धिवाव्यभिचारादेःसंबंधत्वकल्पकतयाप्रतीतिरप्युपयुक्तत्वादितिभावः। उक्तप्रतीत्येवार्थप्राप्तमविषयमाह। २१८
 यदीतिप्रमेयत्वव्यभिचाराप्रसिद्धाः। तात्याद्युग्रिमग्रंथासंगतैरित्यत आह। तदव्याप्यत्वेति। उभयत्रोपाधिपद

२१८

५२

नाना यमि ज्ञान भरी माया

सामान्यतया चरकस्य व्याख्याद्वारा मितिः नक्षत्ररहितः तदभावविरोधः विषमव्याख्याभाषाविरोधः प्रमेयत्वादेव्यमिच्छाद्विरोधः ३

५०

394

279

वविरह

मा

अथ

व्याभिचारभावाच्चयव्यतिरेकानुविधाय्यन्वयव्यतिरेकशालित्वरूपं व्याभिचारविरोधित्वमुक्त्वा व्याभिचारभावसम
नियतत्वरूपं तदाह तत्सत्त्वे इत्यादिना । अत्राप्यत्र तत्त्वस्य परत्वे व्याभिचारविरहिण्युपपन्नत्वे
रूपतदभावाभावादसंभव इत्यतो धर्मेति । ईदृशव्यभिचारविरोधित्वे जायदलाद्विषमव्यापकस्य वितीयदलस्य वि
षमव्याप्यस्य वारणायत्वं दर्शयति । ईदृशश्चेत्यादिना । व्यापक एवेति । धर्मस्य विषमव्यापकमाई धर्मतत्त्वस्य व्याभि
चारघटभावसत्त्वेऽपि धर्मव्यभिचारसत्त्वादित्यर्थः । विषमव्याप्यं धर्मस्य तन्महानसत्त्वं सध्वेऽधर्मादौ तद्विरहेऽपि
तन्महानसत्त्वव्यभिचाराद्यभावत्वेऽपि धर्मव्यभिचारित्वाभावादिति भावः । एतावता समव्याप्यत्वं लब्धं न तु साधना
व्यापकत्वमतस्तत्त्वाभावात् । ईदृशधर्मेति । उक्तसंबंधेनेति । संबंधेन स्वव्यभिचारित्वेन तत्त्वाप्यत्वेन वा संबंधेन उक्तस्य
संबंधस्य दृष्टिनिमित्तमकत्वे मानाभावादाह । उक्तसंबंधस्यैवेति । उक्तस्योपाधित्वेऽपि पादिका नौपाधिकत्वेऽपि
तियोगितया तत्त्ववैशाल्याभावाच्च समव्याप्योपाधेरसंभवस्तत्रानौपाधिकत्वस्यापसत्त्वौ व्याभिचारे जात
तस्यादिग्रंथस्यानुस्यूतादाह । स एव वेति । तथा च एवकारेण तत्रैतद्विनश्य निरुपाधित्वेनाह शब्दव्यभिचा

39✓

रिणोपि निरुपाधित्वप्रसक्तौ तद्व्यावतार इति भावः । अतएवेति । यतएवोक्तं शीत्योपाधिनिरुक्तौ अतएवेत्यर्थः ।
 साध्यव्याप्यत्वाद्यदितप्रकारांतरेण तस्य निरुक्तौ तु अपनौपाधिकत्वं परिभाषितं स्यादिति भावः । यत्साध्यैव्यभि-
 चारः प्रसिद्धस्तसाध्यैव सदेतावनौपाधिकत्वं केवलान्वयिताध्यैव्यभिचाराप्रसिद्धातदुदितनिरुक्तौपाधिर-
 प्रसिद्धाततत्रानौपाधिकत्वमिति हृदयं केवलान्वयमनुमित्यनुपपन्नं दृष्टं मांसां सकानां प्रतेनवाग्रंथ इति । ननु
 विषमव्यापकस्यापि रूपकताबीजमत्वात्तद्वारकविशेषणवत्त्वात्तद्वारणमनुचितमित्याहुः पेजाग्ररूढे विनाप्र-
 योजनमुक्तिवैविध्यमात्रेण समव्याप्यत्वघटितलक्षणकरणमनुचितमतः प्रयोजनमाह । विशेषेति । एकैकस्याव्या-
 पकताप्रापकदलमात्रस्य व्याप्यताप्रापकदलमात्रस्य । व्याप्तिशरीरघटकानस्य । व्याप्यतानस्य । इत्येक-
 दोषो न्यूनोपयोगितानस्य । अतएव । उभयस्य व्याप्यत्वव्यापकत्वप्रापकदलद्वयस्य उपादानं । लक्षणप्रवेशः । स-
 मव्याप्यताकाशेति । आकाशपदमुपाधिताघटसंबंधेनादृष्टिपरं अतिरिक्तवृत्तित्वेनिरुक्तलक्षणसंभवात्तमा-
 त्रेति । धर्मवान्वहेरित्यादावर्द्धधनजनकाकाशान्यतरत्वादिनेत्यर्थः । तेनरूपेणकाशादेरुपाधित्वेति विरु-
 द्धाकाशादिनातुल्येणगमनमसंभावितमित्यरुचेराहयदिवेति । अनित्यत्वविषमव्यापकस्यप्रमेयत्वस्यव्य-

साधनव्याप्यप्रमेयत्वस्य

दिनापदस्य
 उपाधिसंज्ञा

केमेवमव्याप्यता
 नित्यतापदस्य

उभयतिरिक्तं

प्र०

६

२२०

२२०

सो

खे

मिजोरापि सिद्धा तदभावा प सिद्धे रुक्म र ग्रंथा संगति सा शं क्पा ह। अत्र चेति। व्यतिरे कीति। गगना न्यत्वादि रे व ता दृ शो
धर्म इति। व्याप्ति लक्षणत्वे इति। केवलान्वयिनि संदे हा भावा नुमाना भावेन व्याप्ते र भाव इति भावः। यत्रेति। अ
यमेतन्मात्रव न्नियावद्वर्तमान प्रमेयत्वा दित्या दोषा धातिरिक्तस्योपाधेर भावा दित्यर्थः। अतिव्याप्तिरिति। स्व
व्यभिचार विरोधि साधना व्यापक व्यभिचारित्वा भाव ईयद्यत्र तत्वा भाववत्प्रपञ्च नि साध्य कृत्वं अनौपा
धिक्यत्व नित्य मिजायेण। यदि च निरुक्तोपाध्य भाव एवा नौपाधिक्यत्वं तदातिव्याप्ते र भावा द व्याप्ति माह। तस्य
त्वादिना तस्य निरुक्त साध्य व्यभिचार विरोध्य भाव प्रतियोगि नः। अभावा निरूपणे इति। अभावा निरूपणे
इति स्यामभावे निरूप्य इति न्यायादिति भावः। तत्रत्य सदेतौ। अयमेतद्वन्नियोवद्वर्तमाने तत्वा दित्या दोष
नां लभ्य माह। यस्ये त्वादिना। यस्येत्यस्य विवरणं यद्यभिचारं तादि। अत्रिम ग्रंथा नुरोधा दाह। यद व्याप्यत्व स्येति।
साध्य व्यापकत्वलाभा य ररयति साध्य व्यापक इति। यद्यभिचारित्वा भावस्य साध्य व्यापक निष्ठत्वा यत्तदाय
स्य साध्य व्यापकत्वं लब्धं साध्य व्यापक व्यापकस्य सुतरां व्यापकत्वा दिति भावः। साध्य व्यापके साध्य व्यभिचार
विरोधित्वं च यत्र यत्र साध्य व्यापके यद्यभिचारं भावस्तत्रावशं साध्य व्यभिचारा भाव इत्ये वं रूपं। विवम व्याप

२२०

७४

काभावस्यनैतादृशविरोधित्वमिति न लेख्यमुच्यते न तु साध्यव्यापकवृत्तियदभावसाध्यव्यापिचारविरोधा
 इत्यर्थो ग्राह्यः तथा सति साध्यवृत्तियदभावइत्यादेरेव समकृते व्यापकपदवैयर्थ्यम् एवमपि साधना व्याप
 कत्वालाभात्तदर्थं हरयति साधनाव्यापकइति विरोधस्वरूपनिर्वचने होषाधिपेति प्रतीतिनियामकसंबंधे
 न न लेख्येव समव्याप्यत्वस्य साधनाव्यापकत्वस्य च लाभे पदार्ते हरणे गौरवमित्यत्रास्वरसंक्षिप्तित्यनेन स
 चित्वापिचारविरोधात्तस्य व्यापिचाराभावापादक इत्यर्थानुसारेण मतान्तरमाह यदित्यादिना साधने
 कृतसाधने व्यापिचाराभावापादकत्वं च तत्रोपतासाक्षादकस्य पक्षे सिद्धस्याह यत्तानरूपपक्षधर्मत्वं ज
 णार्थपादकव्योक्तिरापाद्यव्यतिरेकस्य च पक्षप्रमितित्वमिष्टाप्रतिशंकावारकमित्येवं रूपात्तनयचारु
 मंसाधनाव्यापकत्वस्य साध्यव्याप्यत्वस्य साधने साध्यव्यापिचारित्वस्य लाभः साध्यव्यापकत्वस्य लाभायरर
 यति साध्यव्यापकइति अत्रापि साध्यव्यापकपदहरणेन गौरवं साधनस्य साध्यव्यापिचारित्वे लब्धे साध्यवि
 धमव्याप्यस्यापि तत्र द्विविधमवहितं साध्यव्यापकस्यापि विचारो न्यायकत्वे ह्यवकत्वसंभवात् संग्राह्यत्वे
 न तत्पदहरणे प्रयोजनाभावश्चेत्यस्वरसः ॥ कश्चिदित्यनेन सूचितं यस्मिन् नृति साक्षात्परश्यावा अनुमिति

प्रतिबंधोभरतोत्तर्यकतयात्रानुमितिः

५०

२८१

(२४)

पदस्यपथाश्रुतार्थात्मानेपि क्षति विरहः। यदभावेव्यभिचारिविरोधित्वोक्त्याव्यभिचाराभावरूपव्याप्तिस्तत्वाव
शक्यत्वं स्यात्। भातप्रमूलैरुपगमिधानमनुक्तैः पालंभरूपमतस्तत्वावगणानुमितिपदमनुमितिप्रयोजन
कपरतयाव्यावृत्ते। नत्वित्यादिना। प्रयोजकं च जनकान्तरतः न विषयता वहेदसंतत्त्वव्याप्यत्वं पक्षधर्मत्वं अ
बाधितत्वादिवल्लक्षणया अनुमितिपदार्थः। उक्तिसंभवाद्यर्थदृष्टान्तमाह। यद्येति। असिद्धिव्यतिरेक इति व्या
ह्यभावरूपाया व्याप्यत्वासिद्धेरपक्षधर्मत्वरूपाया वा स्वरूपासिद्धेर्वाक्येतिरेके अनुमितिप्रयोजकस्य व्याप्यत्वं
स्य पक्षधर्मत्वस्य वा यथा सिद्धिरित्यर्थः। विरुद्धत्वादेरिति मूलं आदिपदोपरुहातव्यभिचारमेतन्भावेव्याप्य
हे। विपक्षमात्रगमित्वेत्यादिना। साध्यासमानाधिक्यरूपत्वरूपविरोधस्य व्यतिरेकसाध्यासमानाधिक्यरूपस्य
वानुमितिप्रयोजकस्य सत्वात्तदपेक्षान्यविरोधपदार्थमाह। विपक्षमात्रगमित्वरूपेति। तद्यत्तदभावस्य ग
गतादौ व्यभिचारोक्तिस्तत्वात्तत्सत्त्वेऽनुमितिप्रयोजकस्य साध्यासमानाधिक्यरूपस्याव्यभिचारस्य वा न
सत्वनियम इति भावः। विपक्षवृत्तित्वरूपव्यभिचाराभावसत्त्वेऽनुमितिप्रयोजकस्याव्यभिचारस्य स

लोभेऽनुमितिभवतावप्यकत्व

नियमनं विना न कर्तव्यं
धर्मनं विना न कर्तव्यं

नियमनं प्रकृतिनियममभिचारे निघटन इत्यनः सप्रज्ञवृत्तित्वपर्यंतं अभिचारे निवेष्टितं तथा चोक्तं रूपस्य
अभिचाराभावस्य विपक्षमात्रमिति विरुद्धेऽपि सत्त्वात् तत्त्वेऽपि अभिचारस्य न सत्त्व नियम इति व्याख्यादेरिव प
क्षसाध्यादिभेदेनोपाधेरपि भिन्नत्वात् यत्तत्तत्साधनकयावदुपाधिसाधारणस्यैकस्य लक्ष
णस्य तत्पक्षकोपाधिरूपस्य संकार्णत्वे एवाव्याप्तिर्घटन इत्यभिप्रेत्य एकपक्षसाध्यासाधनेष्वेव संकार्णमुदा
हरणं द्वयं प्रदर्शयितुमाह यत्रेत्यादिना पक्षसाध्यासत्वे साधनावच्छिन्नसाध्यापकस्यापि पक्षसाधन
वदन्यतरत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यापकत्वेन संकर एव स्यात् हेतुमत्तिसाध्यसत्वे साधनाव
च्छिन्नसाध्याप्रसिद्धाव्यापकत्वसंभवं हेतोः पक्षवृत्तित्वे तदवच्छिन्नसाध्यापकस्य पक्षधर्मावच्छिन्नसा
ध्यापकतापि स्यादतएव मुक्तं एकसाधनावच्छिन्नसाध्यापक उपाधेः पक्षवृत्तित्वे पक्षसाधनवदनातर
त्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यापकतापि स्यादतः पक्षवृत्तिरिति साधनवच्छिन्नसाध्यापकोपपादन
माह हेत्विति पक्षपक्षवृत्तिहेतुसमानाधिकरणोपाधेः पक्षनिष्ठादेत्वसमानाधिकरणञ्च उपाधेरने

५०

२८२

दाः सुदूर पराहन इत्यसां कार्यं स्फुटतरत्वाय मुक्तेन तु नियमपरत्वेन तेन विभुत्वसमानाधिकरणस्य गगनकादेः
 साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि न हतिः॥ पक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यापकमाहात्म्यपर इति॥ पक्षोदनेः
 पक्षनिवृत्तयामेदं दर्शयित्वा हेतुसमानाधिकरणत्वमेदं दर्शयितुमाहात्म्यवतीति॥ हेतुसमानाधिकरण
 त्वोपाधित्वेन साध्यवति हेतुसमानाधिकरणत्वमर्थमोक्तं पतस्तस्मादिदं मेदं नित्याशयः॥ जलं प्रत्यक्षं नि
 त्यं इत्यादित्यत्र पक्षोदने हेतुसमानाधिकरणस्य एधि वीत्त्वस्य गगन एधिव्यन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत
 या उपपाधित्वेऽपि साध्यवति हेतुसमानाधिकरणत्वात्त्वाभावात् एतस्य न मेदं कत्वं अतः स्फुटमेदं माहात्म्यसमा
 नाधिकरणेति॥ साधनपक्षधर्मयोर्विदेसाधनपदस्यैवलध्वरत्वेन पूर्वनिपातसंभवान्मूलोक्तं मनु
 पेक्ष्यस्वोक्तं मेले बोदाहरणं प्रदर्शयितुं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं प्राकृष्यदर्शितं॥ अणुकादूनं भूपगमे
 निरूप्येयत्वावच्छिन्नपक्षधर्मत्वस्य त्रसरेण विसृज्य नानात्मत्वं तद्व्यापकं स्यादतो विभुत्वादिति॥ पक्षधर्मैति॥ वरि
 र्व्यत्वादिरेव पक्षधर्मः॥ आद्यहेतौ साध्यवति हेतुसमानाधिकरणं द्वितीयहेतौ च हेतुसमानाधिकरण

२८२

५६

मेवेदुतत्पत्वं प्रभायाः प्रत्यक्षत्वे वायोः स्पर्शानत्वे च बहिरिव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापनोद्भूतरूपमित्यनञ्चाह।
 प्रत्यक्षस्य शैति। इदंच हेतुद्वयस्यैवा समानाधिकरणं भ्रमवायेनौपाधित्वमभिप्रेत्योभयत्र संबन्धाद्विलायः।
 दृग्माविशेषे तद्याज्ञातस्य दोषताया इष्टत्वेन ज्ञानातिव्याप्तेर दोषत्वात् वत्त्वति व्याप्तिमाह। घटरत्नादितदभाविच्छि
 न्नसाधना व्यापकत्वेनौतुपक्षधर्मपदवैयर्थ्यसिद्धान्तलक्षणानुत्पत्तेति भावः। शुद्धसाध्यव्यापकत्वात् तत्त्व
 रूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य सुतरां संभवादर्थे धनेत्यादिमूलमसंज्ञतमतञ्चाहानवेति। इत्थं च पक्ष
 नियतेत्यस्य पक्षधर्मत्वेन नियमतो ज्ञानविशेष इत्यर्थः। नूनतां परिहरति। विरुद्धेति। अत्र साधनावच्छिन्नसाध्य
 स्याप्रसिद्धेरिति भावः। मित्रातनयत्वावच्छिन्नशामत्वव्यापकशकपाकजनत्वव्यापिचारिणेपिकाकत्वादेर्नशामत्वासाध
 कत्वं मतञ्चाह। स्वावच्छिन्नेति काकत्वं न स्वावच्छिन्नशामत्वव्यापकव्यभिचारिशकपाकजनत्वस्य तदवच्छिन्नसाध्यव्या
 पकत्वाभावात् काकत्वप्रकाररूपमातिष्यत्वादेः काकत्वव्यभिचाराभावादित्यर्थः। मित्रातनयत्वपक्षकानुमा
 नेवमानुषत्वं दृष्टान्तः। दृष्टान्तपक्षसाधारणस्यैव कस्याभावादाह। साधनवृत्ताति काकत्वादेर्मित्रातनयत्व

यत्र प्रपत्तेः।

वह्यमाह -

समर्थस्यामे। साभावतत्त्वः।

प०

२८२

शक्यता

२८३

वतिमिजातनयत्वावच्छिन्नरूपमत्वव्यापकशक्यताकृतत्वाभाववद्वित्वाभावादित्यर्थः। असिद्धिर्नास्ति। असिद्धिर-
पक्षधर्मत्वं व्यभिचारिणिवस्तुगत्याशुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारस्यापि सत्त्वादसिद्धिर्न संभवतीत्यतः शङ्केति। अ-
वच्छेदकांशः। साधनपक्षधर्मरूपः। असिद्धिरांकादिवारकस्य विशेषव्याप्तिग्रहणौपयिकतया व्यर्थत्व-
मत आह। अत्र उक्तिरूपमत्वसमानाधिक्यरूपमात्रप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् शक्यताकृतत्वावच्छे-
दसिद्धिमिजातनयत्वावच्छिन्नरूपमत्वव्यापकतावच्छेदकत्वाभावस्य भिन्नत्वादिति भावः। शुद्धसाध्यव्यापक-
त्वाभावस्यापि मिजातनयत्वावच्छिन्नरूपमत्वव्यापकतावच्छेदकरूपवच्छिन्नाभावतया तादृशाभावात्तादृश-
संभवादिति। व्यापकव्यभिचारित्वं। व्यापकतावच्छेदकरूपवच्छिन्नाभाववद्वित्वं तथा शक्यताकृतत्वावच्छि-
न्नाभाववद्वित्वज्ञानं विना मिजातनयत्वावच्छिन्नरूपमत्वव्यापकतावच्छेदकरूपवच्छिन्नाभाववद्वित्वाग्रह-
नरूपज्ञाने तदूपेणैव हेतुत्वसंभवे तादृशव्यापकतावच्छेदकप्रदोपाधने प्रयासमौरेवमित्याशयेनाह। येन रूपेणे-
ति। काकत्वादौ व्यभिचारवारणाय विशेषणवतीति इत्येव मिजातनयत्ववति शक्यताकृतत्वव्यभिचारित्व-
दित्यादिरेव हेतुः कर्तव्य इत्यर्थः। आशुक्तौ वकारव्यवच्छेदात्पुनरुक्तं शुद्धसाध्यव्यापकस्य लेपकारद्वयेन हेतुमा-

रूपमत्वमात्रेण

न भा०

मप्राप्त्यादि, इत्यादि
प्रमाणिके गता

आपकाभावसंज्ञा व्यापकताकाकाभावस्यास्य उलोपपादने वाक्यमाह २८३

३३

१। शुद्धेत्यादिना। तत्रासिद्धिशंकाया अभावेन तद्वारणैकप्रयोजनस्यावच्छेदकांशस्यानिवेशादिति भावः। नतिपयस्य
 लेखे कुरुषेणैवासाधकत्वानुमानमाह। अथ शङ्कति। तद्वर्तव्यमिति। मित्रातनयत्ववति मित्रातनयत्वं वक्षिन्नशप
 त्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वित्वस्य हेतुत्वे तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वस्य शङ्काकृतत्वत्वे श्वशाम
 त्वसामग्रात्वेपिसत्त्वेन तेन रूपेण तदवच्छिन्नाभाववद्वित्वस्य हेतुत्वानपत्ता। धूमवान्चक्रेरित्यादौ पर्वतायोगे
 लकात्तरत्ववतितदवच्छिन्नधूमव्यापक्यमिचारस्य हेतुत्वे तदवच्छिन्नधूमव्यापकत्वस्य पर्वतत्वादाविवादैर्ध
 नादावपिसत्त्वेन तेन रूपेण ईधनादिमिचारस्य हेतुत्वलाभादित्यर्थः। एतद्धूमवान्चक्रेरित्यादौ अवच्छिन्न
 साध्यव्यापकताघटकस्याभावस्यात्वं उक्त्वा संप्रवादवच्छेदकत्वांशस्य वैयर्थ्यमेवेत्यत आह। आशयेति। ननु चात्र
 वच्छेदकांशस्य वैयर्थ्यान्निरुक्तोपाधिनानासाधकत्वसाधनमित्यत आह। वस्तुतस्तिति। तत्। असाधकत्वं त
 हि पक्षे तोरसाधकत्वं यत्किंचिद्भ्रमद्वारा साधनीयमिति नियमस्य कृतोपक्षेपत आह। तदुक्तीतेति। उपाधु
 नीतेत्यर्थः। तस्मात्। असाधकतासाधनं। ननु व्यभिचारसंदेहस्थले व्यभिचारस्य संदिग्धत्वान्न हेतुत्वसंभवः

१०३५००

म०

२८४

२८५

तत्तत्राह संदिग्धेति समशालेति यदितत्र संदिग्धोपाधि कृत्वमेव हेतुस्तदा ममापि संदिग्धव्यभिचारकृत्वमेव
हेतुस्तिसममपि संदिग्धव्यभिचारकृत्वमेव तत्राह साधकत्वा नुमानमपि तुल्यमित्यर्थः भूलेपसद्वयेपानि व्य
भिचारोन्नायनपक्षे सत्यतिपक्षे नयनपक्षे वेत्यर्थः पक्षधर्मावहित्तसाध्यव्यापकत्वगर्भलक्षणपक्षे साधना
वहित्तसाध्यव्यापकत्वगर्भलक्षणपक्षे नयनार्थः विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्यानाकांक्षितत्वमभिधातुं मेवल
साध्यव्यभिचारादेः प्रदर्शनसंगमयति तत्रावेत्यादिना अविरोधित्वादिति साध्यनिर्देशानंतरं प्रतिबाने दि
त्तसाधकाकार्हाय इव साधनोपन्यासानंतरं वा दिनः शुद्धसाध्यानुमिति विरोधि दोषाकार्हाय इव संप्रकादि
तिभावः उदावने सिद्धिर्नास्त्येव जानत्वा तद्विषयस्य साध्यव्यभिचारस्य प्रसूते साध्यत्वात्तदभावपक्षे बाध एव नास्ति
धिनको राधुपन्यासेन बाधनिरासस्त्येवावष्टे उदाहरणदिना विशेषणव्यभिचारित्वे सतीति विशेषणवतीत्यसौ
पल्लवकं तत्रेत्यस्य व्याख्या विशिष्टेत्यादिना सत्यति उदावितायमिति प्रसूतेति प्रसूनानुमानविरोधाय शु
द्धसाध्यव्यभिचारः तत्साध्यको बो विशिष्टसाध्यव्यभिचारः तस्यैव उपाधिना साधनादित्यर्थः व्यह्यमाणेति मित्रा

२८४

तथा चोपाधिविशेषकत्वमिवावशिष्टविशेषणकमुद्रावननोचितं किं तूपाधिविशेषणकमभिचारविशेष्यकमुद्रावननमुक्तमित्यभिप्रायः ।
 न नयत्वं श्वा प्रत्ययमिवादिप्रिजाननयत्वाव्यभिचारित्वे सति शान्नपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति क्रमेणेत्यर्थः । आ
 हत्येवेति । सा सा देवतु विप्रिष्टसाध्यव्यभिचारसाधनद्वारेणैवेत्येवकारार्थः । उपाधिमन्त्रे एव एतद्दृष्टत्वं मन्त्रे पक्षध
 र्मस्यादि सौकोचव्यतिशेषणप्रनुचितमनञ्जाह । पक्षध र्मस्यादि उपाधिव्यभिचारत्वे एव न्याये विशेषणत्वे नैवोपा
 धेरुपन्यासा न्नोपाधिरिति मूलमसंगतमतो नेत्यनेतरं श्रयतिषाध्यानेनेति । तथा चाप्यमन्त्रोपाधिरित्यप्यन्यासो नो
 चित इति भावः । हेतुं श्रयति । व्याख्यादाति । आदिना पक्षध र्मत्वपरिग्रहः । व्यभिचारित्वादेः संबन्धित्वेन संचेनेन व्या
 प्यतायाः सांशदायि नैरनभ्युपगमादितरपातुरतोपाधिरित्यस्येतोपाधिव्यभिचारइत्येवार्थो बोध्यः । तथा च स्वा
 यज्ञेशब्दप्रयोगे निमित्तवाचकं प्रयोक्ष्यामहे इति न्यायादिहोपाधिव्यभिचारइत्येव वक्तुमुचितमिति भावः । सप्तम
 धि व्यचारप्रतियोगित्वार्थं हत्वे इहोपाधिरित्यस्यैवेतन्निष्ठव्यभिचारप्रतियोगोपाधिरित्यर्थः । तथा चोपाधिविशे
 षकमुद्रावनमित्यभिप्रायः । इष्टकृतावाजनिर्णयं विना लक्ष्मालक्ष्यविभागा नुपपत्तेस्तदादौ विचारयति । अनेत्यादिना
 अतएवाह लक्ष्यतानियामकमिति । तत्त्वे । लक्ष्यतानियामकत्वे साध्यव्यति । तस्य पक्षध र्मताबलमुपपत्तयस्य

प्रमाणं नैवोपाधिव्यभिचारइत्येवार्थो बोध्यः ।

ता. श्वा. मि.

५०

संज्ञा

२८५

ध्याव्यापकत्वादिति भावः॥ नन्विदमपि इष्यते मेतत्संज्ञा लोपविद्यति तत्र आह वक्ष्यमाणेति॥ बाधानवन्तरेति॥ प
 क्षातिरेते सर्वत्रैव साध्यव्यभिचारोपसिद्धिः बाधानवन्तरे वतन एवानुमिति प्रबंधे उपाधिवैयर्थ्यादिति भावः॥ पर्यव
 सिन्नसाध्यव्यभिचारो न नायकत्वेनैव इष्यतां अस्त्यत आह न पर्यवसितेति॥ तथा सति पर्वतो वक्रिमान्ध्रमादि
 त्यादौ धर्मस्य पर्वतीयवक्रिव्यभिचारोपसिद्धिः साध्यव्यभिचारोऽपि विरोधाभावादिति भावः॥ एवमपि सत्यतिपक्षो नायकत्वस्य लक्ष्यता निवा
 यकत्वेऽपि सदेताविति॥ नैयायकनये शब्दस्यानित्यत्वेन वास्तवसत्यतिपक्षत्वाभावादिति भावः॥ प्रामांसकमतेति
 तन्मते शब्दस्यानित्यत्वेन साध्याभावत्वेन दुर्नायकत्वसंभवादिभिर्भावाः॥ मन्त्रयसाधारणार्थमाह शब्दशब्दयो
 रिति॥ पक्षसाध्यत्वं शब्दपदयोरेत्यर्थः॥ तथा च शब्दत्वं अनित्यत्वातिरिक्तशब्दत्वधर्मातिरिक्तधर्मवदित्यादाविति
 भावः॥ इदमुपलक्ष्यं यदि चेत्पादावपि शब्दपदं शब्दत्वपरं पक्षमावच्छेदकादेरिति॥ पर्वतो वक्रिमान्ध्रमादि
 त्यादौ पर्वतीयवक्रिव्यापकस्य धर्मव्यापकस्य पर्वतत्वादेः सत्यतिपक्षानुनायकत्वेनालक्ष्यत्वादिति भावः॥ पक्ष
 वृत्तित्वे सतीति॥ इत्येव साधनव्यापके ह प्रकृता वृत्तित्वे विकथकानां मुपाधिव्यवहारविरहादेरनेकवर्त्तमानसाध्य

२८५

७५

ना व्यापकत्वविशेषणमिति भावः स्वतंत्रेति अनित्यत्वसाधनानुपयोगात्पर्यः उपयोजितयेति कृतकत्वमापिशब्देसा
धनेन तद्यतिरेकस्य संदिग्धतया सत्युतिपक्षासत्त्वेऽनित्यत्वसाधनस्य निष्प्रसूतत्वात् तदुक्तं अनित्यत्वकृतकत्वयो
असाधकत्वादिति एवमधर्मतांशो संदेहादिकि भावः अत्र पंचम्यर्थो बोध्यमित्यनेनान्वेति इत्यं च पक्षेयदा कृत
कत्वभावे निश्चितः अनित्यत्वं संदिग्धं तदा तत्साधने कृतकत्वमुपाधियदा चानित्यत्वाभावो निश्चितः कृतकत्वं संदि
ग्धं तदा तत्साधनेऽनित्यत्वमुपाधिरित्यर्थः सावयवत्वेऽयमवेतद्रव्यत्वं तत्र विशेषोऽव्यत्वांशस्य प्रयोजनभावात्
द्रव्यसमवेतत्वमात्रं विवक्षितं तत्र विशेष्यस्य समवेतत्वस्य विशिष्टाण्यस्य च अव्यत्वांशस्य प्रयोजनमात्रसमवेतत्वेने
त्यादिना तनु अनित्यसमवेतत्वमित्येवसाध्यं क्रियतां पक्षविशेषणसाहित्यान्नित्यद्रव्यसमवेतत्वे पर्यवसानं भविष्यता
त्यत आह साध्योऽव्यपदेशनिःस्पृष्टतत्वं विवक्ष्येति इव्यसमवेतत्वादिना इव्यसमवेतत्वं द्विविधं नित्यद्रव्यस
मवेतत्वं अनित्यद्रव्यसमवेतत्वं च तत्र इव्यसमवेतत्वविशिष्टे अनित्यद्रव्यसमवेतत्वाभावप्रकारिकानुमितिना
यमाना साध्योऽव्यो नित्यत्वविशेषणव्यावृत्तिपर्यालोचनेनोपस्थितनित्यद्रव्यसमवेतत्वमादायैरविश्राम्यति

३७

स्य

५०

२८६

अति

प्राणभावानुमितौ प्रमाणवत् अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानात् इव्यसमवेते नित्यत्वासमवेतत्वा नुमितौ तु इ
व्यसमवेते नित्यसमवेतत्वं भासते नित्य इव्ययोस्त्वरुणन्यायेनाभेद उदाहरति भावः विशिष्टाभावस्यानति
रिक्ततया दंडिरक्तदंडा नास्ति रतिप्रतीतेर्दंडेरक्तत्वा भावविषयकत्ववत् इव्यसमवेतत्वरति च नित्य इव्यसम
वेतत्वप्रतीतेरपि इव्ये नित्यत्वाभावपर्यवसाने नित्यत्वाभाववरमसमवेतत्वेव विश्रामात् सवसाध्ये इव्य
विशेषणो सत्येव स्यादित्याभिप्रायः सावयवत्वसिद्धौ परमाणोः सिद्धेरुक्तं नित्यत्वेति न नित्यत्वसिद्धौ हेतु
सहजग्रहः संभवतीति भावः यमिचारं कृतया अप्रसिद्धिवा रक्तया वा व्याप्तिग्रहोपयिक्तविशेषणस्यै
व सार्थकतानत्र न्वयसहचारग्रहसंपादकस्यापि कतिरेकसहचारेणापि व्याप्तिग्रहसंभवादत आह वि
शिष्टेति नानि विशेषेति तथा च जन्यत्वस्याप्रवेशान्न वैयर्थ्यमिति भावः तत्रा जन्यपदं मानाभावादिति
नन्वावयववक्तृत्वजन्यतावच्छेदकतया तादृशानाति सिद्धिः अवयव इव्येतदभावात् अवयवार्थस्य तदनव
यवत्वात् हस्तत्वाद्यवतारानाति विशेषावहितं प्रति अवयववक्तृत्वविशेषणं हेतुत्वस्यावयवकत्वे तादृशका

२८६

येका

रंगभावे मानाभावाच्चेति ननु गुण परिमाण व्यावृत्तविभु परिमाणपेक्षिका **ए**कव्यवहारनियामकतया तादृ
शजातिः स्यादत आह वैभवेति अननुगतेति हस्तत्ववित्तित्वादिभिरित्यर्थः **त**थाचैकप्रकारकत्वरूपो
नुगतव्यवहारो सिद्धः **ए**ककारशब्दप्रयोगस्तत्तार्थस्य साधकः वैभवनिष्ठोत्कर्षविधितावच्छेदकजातित्वेन वा ता
दृशजातीनामनुगमइति भावः ननु लाघवादेवैवतामिस्त्वादृशव्यवहारविषयतावच्छेदिका कृत्यतइत्य आह
ननु न्यायेति तत्रापि त्रसरेण महत्वापेक्षितोत्कर्षव्यवहारे लाघवादेकस्या एव जातेन नियामकत्वे गजनत्रसरे
कोः एण महत्त्वं परस्परभावसमानाधिकरणयोर्जात्योर्थतादि महत्वे संकरः स्यादित्यर्थः **ए**वं तत्रापि त्रसरेण मह
त्वनिष्ठापकविधितावच्छेदकतया तादृशजातीनामनुगमात् अनुगतव्यवहारइति भावः **क**र्षेति परमाणुनि
त्यत्वासिद्धिदशायां नित्यइत्यनिःस्पर्शइत्ययोस्तादात्म्यग्रहत्वेन द्वित्वयोः श्रुतितादात्म्यग्रहेण व्याप्तिग्रहसंभवात् **त**
तएव तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां व्याप्तिग्रहइति वैशेषिकाः **ग**मकताउपाधेः पर्यवसितसाध्याभावो नय मोपधिकरूप
वता पर्यवसितेत्यादि अन्यथानिःस्पर्शसमवेतत्वस्य गुणत्वादौ सत्वात्तत्र नित्यइत्यसमवेतत्वाभावेन सा

नित्यमहत्वाभावावमहत्वरति त्रसरेण महत्वापेक्षितोत्कर्षव्यवहारे लाघवादेकस्या एव जातेन नियामकत्वे गजनत्रसरे
कोः एण महत्त्वं परस्परभावसमानाधिकरणयोर्जात्योर्थतादि महत्वे संकरः स्यादित्यर्थः **ए**वं तत्रापि त्रसरेण मह
त्वनिष्ठापकविधितावच्छेदकतया तादृशजातीनामनुगमात् अनुगतव्यवहारइति भावः **क**र्षेति परमाणुनि
त्यत्वासिद्धिदशायां नित्यइत्यनिःस्पर्शइत्ययोस्तादात्म्यग्रहत्वेन द्वित्वयोः श्रुतितादात्म्यग्रहेण व्याप्तिग्रहसंभवात् **त**
तएव तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां व्याप्तिग्रहइति वैशेषिकाः **ग**मकताउपाधेः पर्यवसितसाध्याभावो नय मोपधिकरूप
वता पर्यवसितेत्यादि अन्यथानिःस्पर्शसमवेतत्वस्य गुणत्वादौ सत्वात्तत्र नित्यइत्यसमवेतत्वाभावेन सा

५०

२८१

अव्याप्यत्वाभावात्। रदं इत्यपदं। पर्यवसितसाध्यापकत्वं एतद्वादिनैवोक्तं सत्यतिपक्षो न्नायकत्वं रदपक
 ताबीजंतदमिमंतंतदनुपयोजितया पर्यवसितसाध्याप्यत्वं निश्चयो ज्ञानवान्यस्य कस्यचित्तादृशत्वं
 एवमस्तीत्यस्वरसः। कश्चिदित्यनेन सूचितः। भवतां शुद्धसाध्यापकस्योपाधित्वमंगकुर्वतां अनवस्थेति।
 अणुकावयवस्यापि अवयवतदवयवादि रूपात्तनेन अवयवानवस्थास्यादित्यवशं च विन्निरवयवस्य शी
 वतिविश्रान्तिरिति तत्समवेतत्वेऽप्येति नित्यद्रव्यासमवेतत्वमस्ति न तु सर्वैरेव दसमवेतत्वमिति शुद्धसाध्याप्या
 पकत्ववन्निर्देशेनैवेतत्वं मस्ति न तु सर्वैरेव दसमवेतत्वमिति शुद्धसाध्याप्यापकत्वमिति नित्यद्रव्यासमवेतत्व
 रूपपर्यवसितसाध्याप्यपितरसत्वानिःस्पष्टं इव समवेतत्वस्य चासत्वात्पर्यवसितसाध्यापकत्वमपि त
 त्रैवेत्यर्थः। सोपाधौ उपाधेरज्ञानदशायां साध्यं सिद्धानीत्यत आह सोपाधितयानिश्चितइति उपाधिसंदे
 हाधानव्यभिचारसंदेहकालेपनुकूलतर्कसत्वे वापि निश्चयसंभवान्निश्चयपर्यंतानुधावनं। मंतं परिष्क
 रोति न चित्यादिना लाभयोग्यतानुपल्लोपधानं येन सोपाधावित्यादिना दोषः स्यादिति भावः। यादृशं य

२८१

स्तु-हेतुनि
 वाच्यं

८१

आपकता

रूपा वृत्तिनां अर्हतातिथ्यापर्वतोवर्द्धिमान् धर्मादित्यादौ पर्वतीयवर्द्धित्वावृत्तिर्न मेव पर्यवसितं साध्या
पर्वतावृत्तिवर्द्धिः पर्वते बाधितत्वेन विद्युनर्हत्वादिति भावः॥ ननु बाधानवत्तारदशायां महानसायवर्द्धिदेर
प्रसिद्धिद्योपना। तयावृत्तौ पर्वतयामतानेन सत्त्वं पर्वतोवर्द्धिमान् धर्मादित्यादौ उपाधिः स्यादतः पक्षे सा
ध्यसिद्धिनिर्विरोधित्वं विरोधिप्रमाविषयत्वं प्रमाभ्रमवर्जं शोभाया। तेन पक्षे च त्रिधर्मस्य पक्षे भावभ्रम
दशायां पर्वतीयवर्द्धिः व्यापकताशालित्वेऽपि नातिव्याप्तिः॥ इत्येव पक्षे च त्वत्कं भावप्रतियोगितावच्छेदक
रूपेण पक्षे साध्यसिद्धिनिर्विरोधित्वानविषयताशालित्वं पर्यवसितं। व्याप्यविशेषानुपादाने व्यापकत्वं पूर्वव
मंतं जाह। स्वव्यतिरेकेणेति। एवं च पक्षे विशेष्यकसाध्यसिद्धिनिर्विरोधनमिति जनकानविषयतावच्छेदक
परव्यतिरेकप्रतियोगित्वं पर्यवसितं। तद्वद्विशालानविषयतावच्छेदकत्वं च जनकतायां प्रकारतासंबंधेनावच्छे
दकत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं व्याप्यविशेष्यकपरा मर्शे च व्याप्तिपक्षधर्मनयोक्तव्यमविच्छेदं न न्वनित्यत्वाति
रिक्तशब्दधर्मतिरिक्तधर्मवत्त्वसिद्धौ अनित्यत्वाभावसिद्धेरसमानप्रकारिकायाः कथं विरोधित्वं एवं स

५०

२८८

सामाना
कारणेन

रूपमोपि ज्ञातनयत्वा दित्यादौ शाकपाकजत्वाभावाधीनाया मित्रातनयत्वा बलिनशामत्वाभावसिद्धेः रूपं शु
द्धरूपमत्वसिद्धिप्रतिविरोधित्वमत आह भवतिहातिरहितेन त्वेन निश्चिते यद्येकसाध्येति तथा न समानवि
षयत्वेनैव विरोधित्वमिति भावः साधनादिमतिनत्वेन निश्चिते सिद्धिरपि यद्येकसाध्येति सिद्धिविरोधिनीत्यन्वयः
ननु समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया नोक्तमेव साध्यभावसिद्धेर्विरोधित्वं एवं मूलाय पर्यवसितेत्यापरे
सुधर्मावहितस्यैव साध्यभावसिद्धिसाधनविरोधिनाभिन्नप्रकारकत्वादत आह सिध्यति चेति विशेष
णवतीति संसुधाकरलेखनं तेन विशिष्टाभावस्यानतिदिक्त्वे सामान्यतो दृष्ट्यैव विशेषकाधे विशेषांतर
प्रकारकानुमिजनवत्वे विशेषणवत्त्वेन निश्चिते विशिष्टसाध्यभावसिद्धिरेव शुद्धसाध्यभावसिद्धिः इतरथा
तु विशेषणवत्त्वे सति विशिष्टसाध्यव्यापकाभावेन हेतुमाशुद्धसाध्यभावस्यानुमिति रिति ननु व्यभिचा
रोन्नायकतावादिभिरसंगृह्यततया तत्सैसाधनव्यापकेन दोषकिमान्ध्रमादित्यादौ वैदिसामान्यादौ नि
रुक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिरत आह तादृशश्चेति तादृशानिरुक्तलक्षणज्ञानसंग्राह्यरतिरुक्त्यभा

२८८

सामानाकारणेन
सामानाकारणेन

दोषे ३६४ तत्साधनव्यापकत्वेन वक्तुं नैव संशयः कस्योति विदुषा ह वस्तुतादृशेति ननु व्यापकव्यतिरेकात्

७

नियामक इषकता बाजसत्वे लक्ष्यतायां तत्र न तु लक्षणंतरकृत्संग्रहात् त्वंतथा सति सत्यनिप हो नायक तावादि
मिरसंग्रहाते पक्षवृत्तौ पर्वनो धर्मवान् वहे रित्यादावोद्धेधनादौ साधनव्यापकस्यां व्याप्तिं त्वयित्ततल्लक्ष
ति लक्ष्या व्याप्तिः स्यादिति भावः । इतरेषां व्यभिचारो नायकत्ववादिनां ननु भवतु साधनव्यापकस्य संग्रह
नयापिव्यभिचारो नायकस्य पक्षवृत्तेरसंग्रहो दोषायेव स्यादत आह उपरेषामिति । उपरेषां व्यभिचारो
नायकत्ववादिनां तथावत्सत्यनिप हो नायकस्य साधनव्यापकस्य व्यभिचारो नायकत्वरूपलक्ष्यता नियाम
क इषकता बाजाभावादलक्ष्यत्वं तथा स्यात्कमपिव्यभिचारो नायकस्य पक्षवृत्तेर्लक्ष्यता निनिधां मकसत्यनिप
हो नायकत्वाभावादलक्ष्यत्वमिति भावः ननु भवतां वहे साधये एकस्यैव धर्मत्वा व छिन्नस्य पर्वतादिपक्षतायां निरुपाधि
त्वं कदादिपक्षतायां व सोपाधित्वं स्यादित्यस्यापि साधनत्वे देन साम्यं दर्शयति । परेषामिति । परेषां व्यभिचारो नाय
कत्ववादिनां पर्वनो व किमानित्यत्र धर्मे साधनो निरुपाधित्वं व्यक्तादि साधने सोपाधित्वं न यथा इषाणा व हं प्रस
कमपि पक्षमेदान्नयात्वं न दोषमिति भावः । वक्ष्यते इति । सिद्धांतग्रंथोक्ते चितु साधनव्यापकोप्युपाधिरित्यादि

कह

५०

२८५

स

नाग्रंथकृतैव वक्तव्यमतो नात्र दूषणमस्तीति भावः यद्यपि चार्चित्वेनेत्यादेर्लक्षणस्वरूपत्वेन लक्षणं त्वित्यादिकं
 वक्ष्यमाणं पुनरुक्तं स्यादत आह तत्रात्रेति तृतीयार्थकरणत्वं निरूपकतया तदन्वयश्च न साध्यव्यभिचारित्वे
 यद्यपि चार्चित्वस्य साध्यव्यभिचारित्वकरणत्वाभावात् न ह रयति उच्यते इति तथा चोच्यते तस्य कारणत्वं न
 धितमिति भावः उच्यते यत्तत्त्वस्य फलोपधानरूपत्वेन चोच्यते अस्याप्यतिव्याप्तस्य तात्पर्यमत्राह उच्यते यत्तत्त्वमिति व्याप्ति
 भ्रमेणेत्यायकस्यानुपाधेरपि व्याप्तिरिति मत्वेन ज्ञायमानस्य रूपयोग्यतासत्त्वात् तथैवातिव्याप्तिरतो योग्यताविशेषं द
 र्शयति सावेति ननु यद्यपि चार्चित्वेनेत्यत्रोपाधिता वहेदका निश्चितोपाधेः स्वरूपमात्रस्य यत्तदार्थत्वे इत्येव ज्ञे
 रित्यादौ गुणन्यत्वविशिष्टमज्ञात्वादिनोपाधितान् स्यात्तत्राव्यभिचारित्वस्य ज्ञातव्यभावाद् अर्थे धनादेरप्यति
 वसत्वेन इत्येव तादिनोपाधितापत्तिश्च लक्षणेन स्वरूपविशेषस्य निवर्तनाभावात् एवमवच्छिन्नसाध्यव्यापकसा
 कपाकृतत्वादावप्यतिव्याप्तिरप्यभिचारस्य शुद्धरूपान्वयव्यभिचारव्याप्यत्वादतो व्यावृत्तयेति यद्यपि उपाधि
 ता वहेदकत्वेनाभिहितमतमर्थे धनत्वादिं शाकपाकृतत्वसंग्रहाय यद्विचिदिति वृत्तित्वं हेतुत्ववहेदकसंब
 धेन वृत्तित्वसामान्यं तेन कालिकादि साधारण्यो जेत्येकवृत्तित्वस्य धर्मव्याप्यमित्याह धर्मव्यभिचारव्या

व्यभिचारव्या

२८५

८३

यैवेपिन सति सामान्यपदोपादानावरूपवाच्यत्वादित्यादावसंशयस्य एधिवात्वाभावादेरभावाधिकरण
भूत एधिवाच्यत्वे विशेषस्य सहाय्यत्वादिनिष्ठस्य रूपव्यभिचारव्याप्यत्वेपि नातिव्याप्तिः एधिवात्वादिनिष्ठ
स्य एधिवाच्यत्वेन दव्याप्यत्वादिति। व्याप्यादिपदसममिव्याहारेण वहेदकावहेदनात्ययो व्युत्पत्तिबलान्न
तथा न पक्षि विदधि करणवृत्तिव्यावहेदेन व्याप्यत्वं व्युत्पत्तिबलान्न भूते अन्यथा वक्रिर्धर्मव्याप्यस्य पक्ष
धितं स्यात्तव कित्वसामानाधिकरण्येन तत्सत्त्वात्। वृत्तिव्यादिपदसममिव्याहारे तु चाधेयत्वावहेदसामानाधि
करण्येन तेन वृत्तिव्यसामान्ये साधनवृत्तिव्योक्तावपि तदाश्रययत्निविद्यत्वेन तत्सत्त्वेनैव कृतार्थता। तद्वृत्तिव्यस
मान्यस्य साधनावृत्तिव्यासाधनवृत्तिव्येत्यनेनानन्वयापातात्। प्रवृत्तेस्तत्रोपाज्ञायदमेत्यस्य प्रयोजनमाहातेने
ति नत्रावरो। तद्वृत्तिव्येति। इत्यत्वादात्यर्थः। तदभाववद्वृत्तिव्यस्य वद्वृत्तिव्यादिति। यथाश्रुतमिदं समवायेन वक्रे
तुत्वाभिप्रायेण संयोजेन हेतुतायां वतद्रूपावहित्वाभाववतिसंयोजेन वृत्तिव्यापसिद्धतया व्याप्याद्यभावाति
तिबोधां यत्निविद्यदस्य प्रयोजनं प्रदर्शयन्नेवैयं च लक्षणं संगमयति। शुद्धसाध्येति। तदभाववन्मात्रेति। मात्र

साधनवृत्तिः ५३०९

५०

२५०

पदं सामान्यार्थकं अवच्छेदकेति। अवच्छेदकाधिकारणाभूतं यदुपाध्यभावाधिकारणाभूतं तद्वृत्तिरिति व्यर्थं। नुपयन
 शुद्धसाध्यव्यापके अवच्छिन्नसाध्यव्यापकेन ननु विशेषितमविशेषितं वा यद्यपि विचारित्वं साध्यव्यापिवा रित्वं व्याप्यं
 साधनवृत्तिरिति चेत्कपेक्षयत्किंचिदधिकारणवृत्तिरिति सामान्यगर्भतायां गौरवमस्ति श्रुतायां बाजमादर्शयति। इत्यत्र
 नेत्यादिना। तत्र दृष्टिर्वात्वाभावस्य व्यभिचारो नायकत्वं यथाश्रुतलक्षणार्थदर्शयितुमाह। सन्नेति। इत्यत्र रूपस्य
 मित्रारिसन्नेत्यादिविशेषणे सति दृष्टिर्वात्वरुद्धिर्वात्वात् तत्रावदिति क्रमेणेत्यर्थः। तत्र सन्नेति दृष्टांतार्थः। इत्यत्र
 तित्वरूपसिद्धिवारणार्थं। जलत्वेति विशेष्यदलसाध्यस्पर्शाच्चान्यथासत्ता इत्यत्रोभयमात्रविशेष्यकधाविशे
 व्यत्वादित्यस्य न द्विशेष्यत्वे सति दृष्टिर्वात्वादित्यस्य नास्मर्थे दृष्टिर्वात्वरुद्धिर्वात्त्वस्य वैयर्थ्यात् मात्र पदं च घटत्वा
 दिक्मादाय धातुविशेष्यत्वे सति दृष्टिर्वात्वरुद्धिर्वात्त्वस्य घटत्वादावेव व्यभिचार इति तत्रिरेषा योपात्ता। तत्रात्रवि
 श्वयकबुद्धिरसिद्धानद्विशेष्यकबुद्धिविषयत्वं च इत्येतरावृत्तिरिति घटित इत्यत्र त्वत्वं घटके जलदृष्टिर्वात्वरूप
 इत्येति मते विशेष्यद्वयं लघुप्रकारं नरमाह। जलसमवेतेति। दृष्टिर्वात्वादेर्वा रणाय सत्यंतं। तस्यापि संच
 धांतरेण जलवृत्तिरिति सामवेतेति। जलदृष्टिर्वात्संयोगादिवारणयनित्येति। जलत्वादेव व्यभिचारवारणाय वि

२५०

शेषमिति नोपाधिः नोपाधित्वस्येन संशयः। संग्रहभावं दर्शयति। न तात्पादिना तादृशं साध्यं व्य
भिचारनिरूपकं यद्वैतित्वसामान्यमिति सत्ताद्वयत्वादिनिष्ठस्य दृष्टिर्वाच्यत्वे त्वस्य व्याप्यत्वे पितृत्वा
मान्यस्य व्याप्यत्वादिति भावः। रषकता बीजसत्त्वे तद्धारणमेव तद्वक्तृत्वं इत्यत आह। न रष्यभिचा
रेति। मात्रपदेन तथा विधयवहारविषयत्वस्य व्यवच्छेदः। प्रकृतोपाधित्वस्य प्रकृतोपाधित्व
स्यैव निर्वहोऽनियम्यत्वं। तथा च व्यभिचारो न नायकत्वं यत्र तत्रावश्यमुपाधित्वस्यैव नि
तिनियमो नेत्यर्थः कथं कानां बोधजल्यवितंटा मुक्त्या सुच निपुणानां तथा विधयवहारः उपा
धित्ववहारः। तथा च तद्विषयत्वमेव प्रकृतोपाधित्वस्य नियामकं तदभावात् दृष्टिर्वाच्यत्वाभावादे
नोपाधित्वमिति तद्वैतमुपाधित्वस्यैव निवृत्तिमिति भावः। ननु दृष्टिर्वाच्यत्वादिभावादि व्याप्यत्वे
स्य व्यवहारविषयतावच्छेदकस्याभावे तद्वैतमेव व्यवहारविषयत्वमपि दुर्निरूप्यमन आह। न
तदवच्छेदकत्वं चेति। तथा विधयवहारविषयतावच्छेदकं च। ननु यद्वैतवृत्तिना भावाधिक्यं र
भूतयत्किंचिदधिक्यं रणवृत्तित्वसामान्यं साध्या व्याप्यत्वाप्यं साधनं च त्वित्तत्वं तद्वैतवृत्तिनंतं

गधिरित्येवंरूपव्याप्यत्वासिद्धुं नायकत्वमेवलक्षणं पृथिवीत्वाभावादिव्यावृत्तं कथ्यतानाह
 शब्दवृत्तारविषयतावच्छेदकमतआह। व्याप्यत्वासिद्धीति संभवदपि। पृथिवीत्वाभावादिव्यावृत्तं संभ
 वदपि। नतथा न व्यवहारविषयतावच्छेदकं गौरवादिति। अव्यभिचारित्वविशिष्टमात्राधिकरण
 रूपव्याप्यत्वाभावापेक्षया व्यभिचारस्य लघुत्वादिति भावः। केचित्तु। व्याप्यत्वा। सिद्धुं नायकत्वं स्वा
 व्याप्यत्वेन विशेषितविशेषितसाधारणेन व्याप्यत्वाभावात् नायकत्वं। संभवदपि। पृथिवीत्वा
 भावादिसाधारणं संभवदप्यत्यर्थः। गौरवादिति स्वमते पृथिवीत्वाभावादावतिष संज्ञस्य दोष
 त्वसंभवेऽपि पूर्वपक्षिणो पृथिवीत्वाभावादेरप्युपाधिव्यवहारस्येष्टत्वात् न दतिव्याप्तिर्नोपदर्शि
 तारतिव्याचकुः। अतएव। निरुक्तव्याप्यत्वासिद्धुं नायकत्वस्याकाशहेतुकेऽव्यवहारस्य संग्राहकत्व
 व्याप्यत्वासिद्धुं नायकव्याप्यत्वासिद्धिप्रतियोगित्वस्य गौरवेण व्यवहारविषयतानवच्छेदकत्वादेव।
 स्वाव्याप्यत्वेनेति। आकाशं जलत्वाभावात् व्याप्यत्वादिति क्रमेणेत्यर्थः। एवं लाघवस्यादर
 ण्यत्वे। स्वव्यभिचारेण विशेषितविशेषितेन तया। व्यवहारविषयतावच्छेदकं। लाघवा

दिति। यत्किंचिदधिकरणत्वस्य सामान्यस्याप्यवशाच्च लाघवं उपाधौ। एषिवीत्वाभावरूपोपाधीति
 हीति। यदिलाघवपुरस्काराद्यवहारनादरेणोक्तं रूपे विषयताहेदकत्वस्वीकारस्तदेत्यर्थः। मा
 ध्याभावेति। रूपाभावद्रव्यत्वोभयाधिकरणं यद्वाद्यादितन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावात् एषिवीत्वा
 भावादेस्तद्वारणमेवेति भावः। अतिलाघवादिनिउत्तायकत्वेऽप्यपत्तादेः अवशात्तदपेक्षया लाघव
 मिति भावः। ननु यद्यभिचारित्वेति मूले उतायकत्वस्यैव व्यवहारविषयतावहेदकत्वव्यनान्तरि
 रोध इत्यत आह। अत्र चेति। स हार्थेति। यद्यभिचारित्वेन सहसा धनस्य साध्यव्यभिचारित्वमि
 ति मूलार्थः। तद्रूपेति। तद्रूपस्य विरुद्धसाधारणत्वात् साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणोपितद्रूपे व्यभि
 चारस्यातिसूटते या क्लामेस्योपाधिव्यवहारजनकत्वादिति यदितदा एषिवीत्वाभावसंग्राहके त्वदु
 क्तेऽपि रूपेणेत्यर्थमित्यर्थः। ननु एषिवीत्वाभावादेतेषां नोपाधिव्यवहार इत्येव कुतो निरासमित्यत
 आह। अतएवेति। यतएव व्यभिचारानुमापकत्वमात्रेण नोपाधिव्यवहारः किंतु यद्दर्शवच्छे

म०

१८२

२९२

नेत्यादिरूपगौवानएवेत्यर्थः साध्ये व्यापतावच्छेदकं साध्यमिष्टउपाधिनिरूपितव्यापतावच्छेद
कं नियमनरति। कदाचिदनुसरणोपाकथं चिद्यमिचारेनायकतामात्रेणपिउपाधिव्यवहारः
असज्येतेतिभावः॥ यदतीति। यदतिउपाधिव्यमिचारेसत्यवशंसाध्यव्यमिचारइत्येवंरूपनियमइत्यर्थः। य
थासश्यामोमित्रातनयत्वादित्यत्रशाकपाकजत्वोपाधौमित्रातनयत्वेतादृशोधर्मस्तद्वतिशाकपाकज
त्वव्यमिचारस्यश्यामत्वव्यमिचारनैयत्याद्युः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्रोक्तंरूपोपाधौबहिर्व्यत्वंता
दृशोधर्मस्तद्वतिरूपव्यमिचारस्यप्रत्यक्षत्वव्यमिचारनैयत्यात्। अन्यथासत्तातनयत्वमात्रमित्रा
शेष्यकधाविशेष्यत्वेसतिशाकपाकजत्वव्यमिचारित्वादित्यादिकमेणतत्रव्यमिचारानुमानसंभ
वेनियमनत्वादृशधर्मानुसरणंतेषांनिष्फलंस्यात्तथाचतेषांतादृशधर्मानुसरणदेवजानी
तोयदेकाधिकरणंतमविनयस्यमिचारः साध्यव्यमिचारनियतः सएवोपाधिलेखामभिप्रेत
मन्यः अतएवठधिवत्त्वाभावादौतकारणमुचितमेवेतिभावः अनुसहकाकान्यधरादित्यत्र

२९२

देशिकविशेष एतया साध्यतायां कालिके न हेतुतायां संतु कालभेदे दृष्टिबीजाभावतुल्यतया तु पाधावति
 व्याप्तिः संतु कालभेदाभाववति संतु काले कालिकतया दृष्टित्वस्य महाकालभेदाभाववन्महाकालदृष्टित्वरू
 पसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वात् न च तद्वर्गवृत्तिनाधिकरणान्नतयत्किंचिदधिकरणदृष्टित्वस्य साध्यव्यभिचारव्य
 प्यतायां अधिकरणस्यापि व्याप्यतावहेद्वक्तोऽपि विदुषो विवक्षणादत्र नाव्याप्तिः अत्र तु कालिकसंबन्धेति
 धेन दृष्टित्वमात्रस्यैव महाकालदृष्टित्वव्याप्यतावैयर्थ्येनाधिकरणस्याप्यवश्यादिति वाच्यं तथा सति त
 त्रत्यसदुपाधौ महाकालान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादावव्याप्तिस्तत्र व्यभिचारस्य व्याप्यतायां वैयर्थ्येनाधि
 करणस्याप्यवश्यात् एवमिदमेतदुपाधिमिन्नगुणत्वादित्यत्राप्येतदुपभेदे तु पाधावति व्याप्तिः एतदुपभेदा
 भाववदेतदुपसमवेतत्वस्यैतदुपमिन्नसमवेतत्वव्याप्यत्वात् एतेन तादृशयत्किंचिदधिकरणदृष्टि
 त्वस्य तादात्म्येन साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वं विवक्षितं महाकालसंतु कालदृष्टित्वयोः स्वरूपसंबन्धात्मक
 त्वेन महाकालसंतु कालस्वरूपपर्यवसानान्नतादात्म्येन व्याप्तिरिति परास्तं एतदुपसमवेतत्वस्यैतदु
 पमिन्नसमवेतत्वस्यैक्येन तदव्याप्यत्वात् हेतुनिष्ठस्वरूपसंबन्धेन साध्यव्यभिचारो न यने उक्तव्य

म०

२८३

२९३

तेयोपतात्वाभावाच्चेत्यस्वरसादाह वस्तुनस्त्विति। यदभावेनेति। त्वं कालभेदाभावस्य महाकालभेदा
भावासाधकत्वान्नोक्तस्त्वले। तिव्याप्तिरिति। ननु रस्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगादेरुपाधित्वेन स्यात्साधनवति
गुणदौ संयोगभावेन रस्यत्वाभावा नुमानासंभवात् तस्यैव लान्वयितया गुणवृत्तित्वादिविशिष्टस्य
हेतुतायां विशेष्यवैयर्थ्यात्। ननु गुणदिवृत्तित्वविशिष्टत्वादिना संयोगभावस्य हेतुत्वमस्य तमेवेति
वाच्यं। तथा सति गंधवत् रस्यत्वादित्यत्र साधनमापन्नतयाऽनुपाधौ संयोगादावतिव्याप्तेः। भवति
हि जलं गंधाभाववत् रजलवृत्तित्वविशिष्टादित्यनुमितौ तादृशविशिष्टत्वेन संयोगभावस्यापि
हेतुत्वमते यदभावमात्रवृत्तिधर्मैरेण नायकतावाचा तथा चाव्याप्तिस्तदवस्थेरेत्यत आह। यद्व
न्यत्वेन वेति। लाघवादि र्वत्र यमिचारसाध्यमिचारयोर्वृत्तित्वद्वयप्रवेशादौ रवमिति भावः। अ
तएवेति। जलत्वेनेजस्त्वोभयतौ वैऽपसिद्धातदन्यत्वस्यापसिद्धत्वादिति भावः। र्वविवक्षायां नु
दंस्तेह वद्वत्त्वादित्यत्र जलत्वतेजस्त्वयोर्भयत्वेनोपाधित्वे स्यात्तय इमीव छिन्नाभावाधिकर
णभूतयत्किं विदधिकरणमत्र दृष्टिव्यादिवृत्तित्वस्य तेहवमिचारमाप्यस्य रस्यत्वे सत्त्वात् तत्राति

२८३

व्याप्तिः स्यादिति भावः ॥ अत्र च साध्यसमानाधिकरणत्वेनावहितस्य धर्मिणोऽत्र कृत्ये पिविशीषणा
 यत्वात्तेनैव साध्यापि वारणादन एवेत्यादिपाठः ॥ अत्रासाध्यापि कइति केचित् ॥ वस्तुतस्तु ॥ उपाधितवच्छेद
 कपर्याप्तवहितस्य साध्यसमानाधिकरणत्वं उपाधितवच्छेदकस्य वा साध्याधिकरणवृत्तित्वा
 वच्छेदकत्वं सर्वत्र ल्येव कृत्यं ॥ अत्र कृत्ये उपाधितवच्छेदकस्य च साध्यसमानाधिकरणत्वं अत्र
 वच्छेदकस्य वा साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वमात्रं कृत्यं न तु पर्याप्तैरपि प्रवेश इति ला यवं न
 च धर्मवान्वहेरित्यत्र दृष्टवृत्तित्वविशिष्टवृत्तित्वादिना अत्र कृत्ये उपाधितपत्तिरित्यदवहितेना
 भावस्य तदवहितवच्छेदस्य वा वैयर्थ्येन धर्मभावाद्भावात्कृताभाववदिति ॥ प्रकृतत्वं ह्येवावश्यम
 पितत्यरतया व्याचष्टे ॥ यद्यपि चादित्वेनेत्यादिना हेतुमद्वृत्तित्वेनेति साधनवान्साध्याभाववान्
 पाध्यभावादित्यनुमाने साधनवति उपाध्यभावरूपहेतुमत्त्वभावे साध्यभावरूपसाध्यवत्त्वभावे
 च तद्वृत्तित्वमपि पक्षेनावच्छेदके साधने भासते इत्युपाधिव्यभिचारित्वस्यानुमितिजनकत्वात्

केचित् प्रोक्तं सौमित्र
 उक्तं वै ह्यसाध्यापि कइति
 अत्र कृत्ये उपाधितपत्तिरिति

तत्रासाध्यापि
 वेनेव साध्यापि
 न समवेत

म०

२८४

२०५

अथ मरुतः विशेषः

विषयत्वमुन्नायकत्वं साध्यव्यभिचारस्यानुमिति विषयत्वं च संभवतीति भावः। अत्र चेति। अनयो-
कृत्ययोरित्यर्थः। अवच्छिन्नरतिरुपाधितावहेदकावच्छिन्न इत्यर्थः। उपाधित्वे पुनरिति। व्यभि-
चारानुमानस्यार्थे धनत्वेनोपाधिव्यवहारस्य च समानाधिकरणव्यक्तौ चोपपत्तेस्तस्योपाधित्वाभा-
वेऽपि न ह्यतिरिक्तिरिति भावः। अत्र च यद्वर्मावच्छिन्नयद्यत्तदधिकरणतासाध्याधिकरणेतद्वर्मावच्छिन्नतद्य-
त्तिरुपाधिरिति र्वस्य यद्वर्मावच्छिन्नाधिकरणतासाध्याधिकरणेतद्वर्मावच्छिन्नमुपाधिरिति द्विती-
यस्यार्थः तेन विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादुपमान्वरुद्विरिक्त्यदौ दृष्टित्वविशिष्टव्यत्वादिना नो-
पाधित्वमिति भावः। अथ म विवक्षातुसारेणाह तैनेत्यादि। द्वितीय विवर्त्तयान्तु द्रवत्वाभाव-
स्य व्यभिचारितया किंचिद्विशेषणदाने च व्यर्थतया साध्याभावासाधकत्वात्तदनुसारेणाह।
न वेति। इदं ते जेड्व्यत्वादित्यत्र स्यर्शसामान्याभावे जात्यभावश्च विरुद्धः तदभावविशेषस्य
शान्तस्यर्शजलत्वात्मकस्य साध्याभावोन्नायकत्वसंभवादजापिह विशेषणानत्रापि स्य शा-

रतिरुद्वे

२५४

कीर्तन स्मृति

सामर्थ्ये

भावस्य जन्यते जसिस्त्वमते उत्पत्तिकालावच्छेदेन साध्यसमानाधिकरणत्वात् ज्ञातव्यं ता
नुधावनं शीतस्य शीतिरुच्यं तेजस्त्वाभाववत्तज्जलत्वादेत्यनुमानाकारो बोध्यः सर्वविवक्षायां
यद्यपि व्यावृत्तिः सर्वदत्तातथापि तत्र दत्ताभाववत्तदयोगोलकवृत्तित्वस्योन्नायकतायां दत्ताद्यभावस्य
वैयर्थ्येनायोगोलकवृत्तित्वस्यैव सा मर्यादा भावस्योन्नायकतावच्छेदकोटिष्विष्टत्वविवक्षणेऽपि
द्वारणसंभवात् दंतर्भावापितत्र व्यावृत्तिमाहतिरुद्धतित्वेन वेति। अथ मोक्षस्य सत्त्वापि रसं व्या
वृत्तिदानंतच्छेदेन तदभावस्य परामर्शो शब्दलाघवाय। एवमुत्तरात्पि यथायथं बोध्यं। इदं चोदितं
देनोक्तं तथा विवक्षायां महाकालान्यो घटादित्यत्र कालिकसंबंधेन हेतुतायां सद्रुपाधारव्याप्तिः। कालि
कसंबंधेन वृत्तिमात्रस्यैव साध्यव्यभिचार्योपाध्याभावस्य वैयर्थ्येनाप्रवेशादित्युक्तत्वादिति। इयत्वं
तेजस्त्वव्यभिचारिणा तस्य शब्दवृत्तित्वात्तज्जलत्ववृत्तित्वानुमानशरीरं बोध्यं। ज्ञातव्यं भावादौ न वानिवा
प्तिरित्यनुसंगेणान्वयः। न चिदं नुग्रीवादिमद्वयत्वदित्यत्र यद्वयव्यभिचारित्वेव स्यात्तद्वयव्यभिचारि

आप्यतः

हेतुः

प्रति को गतः तं च धीन
तद्वृत्तित्वस्यैव साध्यो
मोक्षस्य न संभवात्
अथ न व्यभिचारि
मोक्षकालानुसंगे
भावोऽप्युक्तः

कौतेल्यतावहेदकस्याव्याप्तिः। तद्यपि चारित्वस्य नदभावस्य वा वैयर्थ्येन साध्यव्यभिचारैसाध्याभावे
 वा साध्यकत्वात्। तथा हि इव्यत्वं कंबुग्रीवादिमत्वव्यभिचारिघटत्वव्यभिचारित्वव्यभिचारित्वात्
 गजनपदिमा एव दित्यत्र घटत्वादित्यस्यैव सामर्थ्ये अधिकस्य स्वरूपा सिद्धिवाचकतया वैयर्थ्यात् न त
 चा इव्यं कंबुग्रीवादिमत्वाभाववत्त घटत्वं व्यभिचारित्वाभावात् गजनव दित्यत्र घटत्वाभावा दित्य
 स्यैव सामर्थ्यकत्वे। अधिकस्य वैयर्थ्यादत आह। इव्यत्वादिने सि घटत्वव्यभिचारित्वं घटत्वाभाववृत्तिं
 योजेन समनायेन वा दृष्टित्वं घटोपरि उक्त्यन्त विनष्ट घटस्यापि घटत्वाभाववत्त धस्तन घटावयवे स
 योजेन दृष्टित्वात् न साध्यव्यापकत्वं संयोजेन गजनादे दृष्टित्वे तु तस्य साधन व्यापकतया घटत्वाभा
 ववत्तमेवेतत्त्वमेवोपाधिरिति ध्येयं। घटत्वादेरिति व्यभिचारसाधनमित्यभिप्रेत्या यद्यपि घटत्वव्य
 भिचाराभावाधिकरणभूतगजनदृष्टित्वादेस्तादृक्पेराहेतुता यो घटत्वादेन प्रवेशान्न वैयर्थ्यसं
 भावना तथापि जोडित्वादेन यदभावस्यापि व्यापकतावहेदककोटिप्रवेशमभ्युपेयं वैयर्थ्यं समाहितमि
 ति ध्येयं। तदभावस्येति साध्याभावसाधनमभिप्रेत्य धस्तन गजभाववदिति। न च तथापि घटत्वव्यभिचा

रित्वव्यभिचारित्वे घटत्वव्यभिचारित्वत्वस्य सत्त्वात्तद्व्यावृत्तिरस्यैव व्याप्यतायामधिकृत्य वैयर्थ्यमेवेति
वाच्यं। संयोगेन घटत्वव्यभिचारित्वस्योपाधितायां उपाध्यभाववति हेतुतावच्छेदकेन समवायेन वृत्तित्व
प्रवेशादेव वैयर्थ्याभावात्समवायेन व्यभिचारित्वस्योपाधितायां तु घटत्वव्यभिचारित्वस्य घटत्वव्या
पकृतया तदभावस्यासंभवेत अत्रि मद्भित्तिरेहेतौ घटत्वव्यभिचारित्वा प्रवेशान्न वैयर्थ्यमिति वस्तुतः
पूर्वकृत्येयदभावस्य व्याप्यतावच्छेदककौटि प्रवेशाएव न विवक्षितः घटत्वव्यभिचारित्वत्वेनाप्युपाधि
व्यभिचारित्वस्य हेतुतायां उपाधित्वानपायदित्येव समाधानबोधः। यद्यभिचारियदभावे वा यदभावे
वृत्तिरस्य प्रतियोगिन्या व्याप्यतावच्छेदककौटि प्रवेशाएव तदभावे वृत्तिरस्योपाधित्वमित्याशयं सत्त्वा
शंकते। नचेति धर्मवान्वहेदित्यादावप्येव लक्ष्णत्वाभावेनोपाधिः स्यात्तस्योपाधयत्नतायां प्रवे
शादित्यर्थः। साध्याभावे वा यत्नतायां प्रतियोगिन्यव्यभिचारस्योपाधयत्नतायां तद्वृत्तिस्यैव हेतुता
दिति। तस्यायदभावत्वस्य वस्तुतो वस्तुभ्यामव्यभिचारसाधनेयदभावत्वप्रवेशोपि वैयर्थ्याभावेनैव

म०

२५६

२९६

विन्मतेदर्शयति। यदभावेत्यादिना। अयोगोल्लङ्घनत्वं त्वस्यानुपस्थितौ अयोगोल्लङ्घनत्वाभावाभावे
द्वित्वस्य व्यभिचारो न नायकतायां हेतुत्वेन वैयर्थ्यमिति भावः। व्यभिचारसाधने चेति। साध्याभावासाधने
न हेतुतावहेदकत्वरूपेणोपस्थितत्वादेव यथैवेति। च दंतीत्यस्वरसत्तद्गीर्जतुमहाकालान्मोघरादित्यत्र
व्यभिचारसाधने केवलं द्वित्वस्यैव व्याप्यतया पाधेति दभावस्य चाप्रवेशे मद्रुक्तमेव समाधानं। अभाव
स्यैव विघाणतावहेदकत्वं त्विच्छादेनेत्येवसां। कंबुग्रावादिमत्तादेयथानप्रतियोगितावहेद
कत्वं तथा व्याप्यतावहेदकत्वमपि तत्र समाधिरुणालघुधर्मप्रवेशोपि व्याप्यतावहेदकत्वेन स्य वै
यर्थ्यमेवेत्यप्यस्वरसमाह। यद्वमविहेदेनेत्यत्र यद्वमस्यावहेदकत्वमनूनद्वित्वमनतिदित्रद्वि
त्वं स्वरूपसंबंधविशेषो वानसंभवतिसंशयामो मित्रातनयत्वादेौ मित्रातनयत्वादानंतथात्वासंभवाद
तत्राह। यद्वमवततिपुवं। यद्वमवतिसाध्यं प्रतिद्वंद्ववहिनसाध्यापकत्वस्य विवक्षणे सपक्षेति। वकि
मानुधमादित्यत्र महानसत्तावहिनसाध्यापकत्वमनूनवत्त्वादावित्यर्थः। अथेति। अत्रावहेदकत्वं

दिसा ३

२५६

आपकत्वं महानं सत्त्वं च न धर्मवद्वृत्तिविविशी एव क्रियापकं तेन न व्यंजनवत्त्वादावतिप्रसंग इति भावः। सा
धनवद्वृत्तिविविशी एसाध्यव्यापकाभूतधर्मविविधिनसाध्यव्यापकत्वापेक्षया साधनविविशी एसाध्यव्या
पकत्वस्यैव लघुत्वात्तदेवाह साध्यसाधनसंबंधेति। साधनविविशी एसाध्येत्यर्थः। नन्वेवं विरुद्धस्थालीयोपा
ध्यव्याप्तिः तत्र साध्यसाधनसंबंधाप्रसिद्धे रत आह। विरुद्धमात्रेवेति। मात्रपदं कृत्वा तार्थक्यं यथा च वृ
त्तिगगनादौ विरुद्धेन पाध्यभावेन हतिः तथा विरुद्धांतरे पीत्यस्य स्वरूपाया नन्वेवं लक्षणावच्छेदस्य त
त्साधारणत्वात्तत्र लक्षणभावे व्याप्तिरेवेत्यत आह। लक्षणवच्छेदकेति। धर्मवान्वहेरित्यत्र धर्मसमा
नाधिकरणवच्छेदधर्मव्याप्यत्वात्तत्र व्यभिचारो नापकत्वमसंभवात्तत्साहचर्येति त्वेनेति। साध्यसमा
नाधिकरणवृत्तिवृत्तिवृत्तिनेत्यर्थः। ननु साध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वमपि यथा शब्दान्न लभ्यत इति सा
धनवतीति पदरूपेण न तदर्थलाभ इति यद्वर्तमानपदस्य साधनव्यापकधर्मपरतया विरुद्धस्थालीयोपाधि
संग्रहसंभवे तदसंग्रहोऽन्यापरत्वेन आह। साधनेति। सदेतौ तु साधनव्यापकाभूतधर्मविविधिनसाध्य

म०

१५७

२९७

आपन्नस्य साधनव्यापक नियमान्न स पक्षैरुदेशव त्रिधर्मैः तिष्ठसंज्ञ इति भावः अतएव त्रिधा शोधार्थं
 तत्रास्तु तत्रापि अन्यतरत्वमादायेवल्लक्षणप्रतिमिति भावः ननु वायुप्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्व
 व्यापकधर्मवति न प्रत्यक्षत्वस्य प्रत्यक्षमात्रेव सत्त्वात् न द व्यापकतया नो ह्येतत् रूपवत्त्वमुपाधिः स्यादित्यत
 आह प्रमेयत्वादिनेति आदिपदाद्रव्यत्वादिव्यतिरेकिधर्मपरिग्रहः लक्ष्यतावच्छेदकस्य नत्साधारणं
 वारयति लक्ष्यतावच्छेदनेति प्रयोजकत्ववत्ति प्रयोजकत्वेनात्राहूयेण व्याप्यत्वं तदेव दर्शयति य
 धमिचारस्थलरति उक्तं रूपव्यभिचारस्य च न तादृश प्रयोजकत्वं आत्मादौ प्रमेयत्वस्य तत्त्वत्वे पितृत्वं
 त्वव्यभिचाराभावादिति त्वकिर्दातानुबूलधर्मसमवायी तादृजनकत्वादित्यनुमाने गुरुत्वादेर्दातानु
 बूलत्वाभावा नोक्तं रूपवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमतो अतुमानाकारं दर्शयति जनकत्वेति तथा च वकि
 : कार्यानुबूलादिनिष्ठातादिपधर्मसमवायी जनकत्वादित्यनुमाने जनकत्वावच्छिन्नस्य गुरुत्वात्
 कसाध्यस्य घटादौ सत्त्वात् न द व्यापकतया नोपाधित्वस्यादित्यर्थः बहिर्दिष्टाप्रत्यक्षत्वस्याऽगुरुत्वा

३६

ने

२९७

वृत्तिरसाध्यव्यापकस्य। स्थितिस्थापकस्य। एषिवीमत्रवृत्तित्वमिति मते नेदंते नालोकादौ न साध्यव्याप
कतेति। ग्रंथकृतैव। अन्ये नोद्भावने ग्रंथकृता तन्मतमित्यपि तत्रोत्र संस्यदितितं निराकरणार्थमिदं मु
क्तं। ग्रंथविरोधस्य लक्षणदिनाप्यन्योपपत्तिपरतयापि उद्धृतं शक्यत्वादत आह। त्वकृतेति जनकत्वं का
यानुसूलादिषां तं द्वियधर्मव्यभिचारिजगुरुलिवहिरिंदियाप्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वादित्यादिरीत्या व्यभिचा
रो नार्थकत्वप्रत्यवेत्यर्थः। यदुमेति। महानसत्त्वावृत्तिवृत्तिरिति व्यापकैव जनवत्त्वादेर्महानसत्त्वावृत्ति
न धर्मव्यापकत्वात् नोपाधित्वमिति भावः। ननु यदेतद्रूपवान् एषिवीत्वादिति सहेनौत इत्यत्रिका ली
वृत्ते देनत इदं रूपस्याभावात् एषिवीत्त्वस्य सत्त्वाच्च तद्रूपेति काली नत्वावृत्तिरूपव्यापकस्य तद्रू
पत्वस्य तद्रूपेति काली नत्वावृत्तिरिति एषिवीत्त्ववृत्तिरिति इदं वर्तमानस्य उपाधित्वं स्यादत आह।
अवृत्तेदकत्वेति। तथा च यदुर्मसि नाधिकरणविशिष्टत्वमेव यच्च मावृत्तिरुत्वं ननु त्वरूपसंब
धरूपं विवक्षितमिति भावः। ननु एकस्मिन्नेवोपाधौ व्यापतावृत्तेदकधर्मपेदात्तत्वात्तदोपाद

वृत्तिरसाध्यव्यापकस्य त्वोपा
धौ त्वकृतेति

मदः

वृत्तिरसाध्यव्यापकस्य त्वोपा
धौ त्वकृतेति

म०

२५८

२५४

तस्मादशधर्मस्वानधिकरणभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मत्वेनानुगम्यसाधनाव्यापकत्ववि
शेषणपरित्यागेनलाघवंरहदिनिधायलक्षणमाहस्वानधिकरणेतिस्वमुपाधित्वेनाभिमतमाईधना
दिनदनधिकरणभूतयत्साधनाधिकरणंतद्वैतार्थःभवेतौतुस्वानधिकरणभूतयत्साधनाधिक
रणंतद्वैतिधर्मवृत्तिनेसाध्यस्वानधिकरणेपितत्साधनाधिकरणेऽवश्यमेतत्त्वान्ननष्टापकत्वमि
तिभावः॥आसिन्निरूपकत्वंव्यापकत्वमित्यभिप्रायेणशङ्कतेयद्यपितिधर्मस्याईधनव्याप्यता
याधर्मत्वेनैवावहेदादावाईधनादावव्याप्तिरितिभावः॥तद्वैतेतितादृशवहेदकधर्मेत्यर्थः॥अत्र
तादृशाभावरप्रतियोगिताविशिष्योपादेयाःतेनैतद्वैतपदान्द्वयत्वादित्यादौएतद्वैतपाधिकरणनिष्ठा
भावरप्रतियोगितावहेदकत्वत्वस्यैवावहेदकतयायत्किंचिधर्मवृत्तिनएतद्वैतपाधिकरणघटितस्य
लेगौरवादनवहेदकेपिनाव्याप्तिः॥सर्वतोपाधेराईधनादेस्तादृशान्योभ्याभावरप्रतियोगितावहेदकत्वा
दाहादाति॥तथात्रोपाधितावहेदकेनादृशान्योभ्याभावरप्रतियोगितावहेदकतानवहेदकत्वंविज

२५८

सितमिति भावः नन्वयं प्रत्यक्षः गुणत्वादित्यत्रोक्तं रूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात्तस्य तु इत्साध्या व्यापकतया
 बहिर्द्वयत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया उपाधित्वे बहिर्द्वयत्वस्य त्वानधिकरणभूतसाधनाधिकरणत्वं
 त्विभावेन तमादायोक्तं लक्ष्यं तत्राभावादत आह गुणत्वादिनेति अणुजन्यत्वेति उक्तं रूपान
 धिकरणसाधनाधिकरणं अणुगुणस्तद्वत्तिष्ठ एव जन्यत्वं दत्तवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं त्रसरेणौ तत्रो
 क्तरूपे लक्षणसमन्वयं बहिर्द्वयत्वमादायेवोक्तं रूपे लक्षणगमनमिति नियमाभावादिति भावः
 केचित्तु इत्साध्या व्यापके साधनावच्छिन्नं पक्षधर्मावच्छिन्नं वा साध्यं प्रति व्यापकतयोपाधित्वं तत्रा
 वधटः प्रत्यक्षो गुणत्वादित्यत्र तत्राभावात् नोक्तं रूपमुपाधित्वमादत आह गुणत्वादिनेति अणु
 जन्यत्वेति तादृशयत्किंचिदधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनैव नियमेन तु तादृशधर्मस्य साधनादि
 रूपत्वेनापीति भाव इति व्याख्या उक्तं रूपोपाधेर्ज्ञानेनैव विचारानुमानज्ञानमपि सुकरमित्याह एवं चे
 ति वायुः प्रत्यक्षद्वयत्वादित्यत्रोक्तं रूपवत्तिपरमाणोरव्यत्वस्य साध्यविचारसत्त्वात्तत्परमाणुघटा

म०

२५५

२०९

यतरस्मिन् इत्येवम् उक्तं रूपव्यभिचारस्य हेतोः स्वरूपासिद्धिरतः स्वानधिकरणेति उक्तं रूपानधिकरणे
तौ द्वियगुणदोसत्रायासाध्यव्यभिचारसत्त्वात्तदुपयगुणयतरस्मिन् इत्येवम् उक्तं रूपव्यभिचारस्य हेतोः
स्वरूपासिद्धिरत आह साधनस्येति स्वानधिकरणभूतसाधनाधिकरणत्वकथयत्यतस्मिन्नुक्तं
रूपव्यभिचारस्य प्रत्यक्षत्वव्यभिचाराव्याप्यत्वात्तत्संपत्तये साध्यव्यभिचार इति विशेष्यभागस्य साध्य
कार्यं यत्र चेत्पदि तत्रापि स्वानधिकरणसाध्याधिकरणप्रवेष्टेन तन्मात्रवृत्तिधर्मजुपाधिव्यभिचारिणि
साध्यव्यभिचाराभावेन तथैव व्यभिचार इति स्वाधिकरण इति तदुभयवृत्तिधर्मस्य स्वानधिकरण
साध्याधिकरणवृत्तित्वे तथैव व्यभिचार इत्येतौ मात्रेति तद्यभिचारेण यदभावेन साधनवृत्ति
साध्याभावमुक्तीयते इति कल्याणुसारेण साधनवृत्तिवेति मित्रातनयः श्यामत्वाभावनुमित्रा
तनयत्वे सति शाकपाकजत्वाभावात् एवं इत्येवम् उक्तं रूपव्यभिचारस्य हेतोः स्वरूपासिद्धिरत
आभावादिन मेणानुमानं काकादौ आत्मादौ व्यभिचारवारणार्थं तन्मिति एतस्यापिलक्षणे

उक्तव्यभिचारस्य तदर्थ
यवृत्तित्वेन साधनवृत्तिः
आत्मत्वे

२५५

स्वत्वघटितत्वेन तत्साध्यकतत्साधनकया बहुपाधिसाधारणत्वं न घटतेरति लक्षणंतरमाह।
साध्यासमानाधिकरणस्येति। सदेनाबुमधि न च एवमातिप्रसंगवारणयाधिकरणमित्यंतं साधनवैशिष्ट्यं
प्रणं। साध्यासमानाधिकरणत्वं च साध्यवदवृत्तित्वं मनश्च साध्यवदवृत्तिमत्त्वाभावात् न तत्रातिप्रसंगः। नयेतु मतप्रतिशेधः।
मूलोक्तसाध्यव्यापकत्वापरित्यागेनैकलक्षणं कर्तुं गुर्वपि विशेषणमाह। साध्यव्यापकभावस्येति। साध्य
भावस्येति। सर्वापेक्षया लघुपिनोक्तं उपाधिशरीरभावे व्यभिचारस्य प्रथमतः स्फूर्तौ उपाधिना व्यभिचा
रानुमानस्य संप्रदायिकस्य वैयर्थ्यादिति। एषि वीजं धवती इत्यत्रादित्यत्र साधनव्यापकस्य संयोगस्य
वारणाय च अधिकरणं तं। तत्रैव एषि वीर्यं त्वविशिष्ट इत्यत्रादिना उपाधित्वरक्षणाय प्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नैति उपाधेस्तादृशभावप्रतियोगित्वोक्तौ एषि वीर्यसंयोगोभयत्वावच्छिन्नाभाव
स्य तादृशप्रतियोगित्वात्तथैवातिव्याप्तिरित्यतः प्रतियोगितावच्छेदकेति। लघुसमनियतकंबुग्रावादि
मत्वादिना तु नोपाधित्वमिति भावः। विरुद्धवारणयसाध्यसमानाधिकरणेति। साध्यसमानाधिकरण

५०

३००

साधन

३००

रूधनवृत्तिसंग्रहायावच्छेदकेन वृत्तित्वविशेषणं। अत्रव्यापकताघटकसंबंधेन साध्यव्यापकाभावा
 साधनवत्त्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतिज्योतिर्वैयधिकरणसंसाध्यसामानाधिकरण्योपाधिताय
 टकसंबंधेन व्यावृत्तित्वव्याप्तिरुत्तरावत्तु बोध्या। ननु मूलोक्तलक्षणोसाधनपदस्य सामान्यशब्दस्य
 साध्यव्यापकाभावादिसामानाधिकरण्यविशेषपरं तथा तथालक्षणार्थविरुद्धायाः। नत्रव्यापक
 वदवृत्तिवारणमात्रफलकंपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वपर्यंतं व्यर्थं साध्यसामानाधिकरण्यत्वेनैव न
 वारणसंभवादनुच्चार्येति। अत्रित्यर्थवसितेत्याद्येव पाठः। पूर्वलक्षणदेन लक्षणस्योत्कर्षदर्श
 यति। तत्साध्यकेति। सकलोपाधिति। एकसंबंधावच्छिन्नसकलोपाधित्यर्थः। तेन संबंधमेवेन प्रति
 ज्योतिर्वैयधिकरण्यदेरुपाधितावच्छेदकताघटकसंबंधमेवेन साध्यसमभाधिकरण्यवृत्तित्वस्य
 च भिन्नत्वेऽपि तदौषः। यथाश्रुतमूलमनुसंधायाह। साध्यव्यापकत्वेति। सदेतावतिप्रसंगवारण
 पवत्यंतं। वकिमानुधमादित्यादौ व्युत्पादरपि भिन्नरूपेण साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभय

३००

बत्वात्तदनतिरिक्तवृत्तिरूपेणोपाधितास्यादतो। वहेदकेति न च वतदुभयस्यैकावहेदकाभावान्नाति
 व्याप्तिः। धर्मवान्वहेदित्यादौ अयोगोलकावृत्तित्वमेव तादृशं रूपं तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य दृढत्वत्वे सत्त्वं
 दृढत्वव्याप्तिरतः साध्यसमानाधिकरणेत्यादि। साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वमिधाने दृढवृत्तित्वविशिष्ट
 उच्यत्वत्वादिनोपाधित्वं स्यादतस्तस्यैवायं निष्कर्षः कृतः। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसाधारण्यसाध्य
 व्यापकतावहेदकेति न कृतं। केवलान्वयितावहेदकस्यैव साध्यसमानाधिकरणधर्मसामान्यतावहे
 दकत्वादसंभव इत्यतो यत्किंचिदिति न च यत्किंचित्साध्यवृत्तिवृत्तितावहेदकत्वे नैव सामंजस्ये
 कृतगारंभो व्यर्थ इति वाच्यं। साध्यवृत्तितायास्वरूपसंबन्धावहेदकत्वानुपपत्त्यादतनतिरिक्तवृत्तिता
 दैश्च दृढवृत्तित्वविशिष्टउच्यत्वत्वादिसाधारण्यत्वात्तदुपावच्छिन्नाधिकरणतासाध्याधिकरणेन इति त्व
 त्वस्योक्तौ यत्त्वतत्त्वयोः प्रवेशादननुगमः। अत्र च कंबुग्रीवादिमत्वादिना अनुपाधित्वे यत्किंचिदभावप्रति
 योजितावहेदकत्वमपि धर्मे विशेषणं देयं। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ लक्षणं समर्थयति। अवच्छि

प्र०

३१

साकपाकजत्वविशिष्टव्यवस्थापि अवच्छिन्नसाध्यापक्रोपा
धित्वात्रस्य गौरमित्रातनया वृत्तित्वाभावान्न तस्योपसंग्रह इत्यतोऽतदिति नत्रापि गौरमित्रातनयभेदवि

शेति। स रूपातो मित्रातनयत्वादित्यादौ गौरमित्रातनया वृत्तित्वमेतादृशो धर्मस्तदनतिक्रवृत्तित्वस्य शा
कपाकजत्वत्वे सत्त्वाना व्याप्तिरिति भावः। शाकपाकजत्वविशिष्टव्यवस्थापि अवच्छिन्नसाध्यापक्रोपा
धित्वात्रस्य गौरमित्रातनया वृत्तित्वाभावान्न तस्योपसंग्रह इत्यतोऽतदिति नत्रापि गौरमित्रातनयभेदवि
शिष्टव्यवस्थापि अवच्छिन्नसाध्यापक्रोपा धित्वात्रस्य गौरमित्रातनया वृत्तित्वमेतादृशो धर्मस्तदनतिक्रवृत्तित्वस्य शा
कपाकजत्वत्वे सत्त्वाना व्याप्तिरिति भावः। गंधवती इत्यत्वा
दित्यत्र दृष्टिर्वा वृत्तित्वविशिष्टव्यवस्थापि अवच्छिन्नसाध्यापक्रोपा धित्वात्रस्य गौरमित्रातनया वृत्तित्वमेतादृशो धर्मस्तदनतिक्रवृत्तित्वस्य शा
कपाकजत्वत्वे सत्त्वाना व्याप्तिरिति भावः। तदवच्छिन्नाभाववदसंबद्धस्वविशिष्टतामान्यकत्वाद्युक्तौ
तुल्यत्वस्य प्रवेशान्न तस्याध्यापकतया धनक्या वदुपाधिसाधारणमित्यस्वरसो वदेतीत्यनेन सूचितः
रूपादीति॥ कथं कथं एतन्मतिक्रम्य मित्रातनया यकता मात्रेणोपाधित्वे नैव संग्राह्यत्वे इत्यर्थः।
दृष्टिर्वात्वाभावात्प्रकृत्या नधिकरणभूतसाधनाधिकरणं यत्र दृष्टिर्वीतवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याप
स्य दृष्टिर्वा सत्त्वेन दृष्टिर्वात्वाभावस्य तदव्यापकतया पूर्वोक्तलक्षणस्य तत्राभावात्तस्याधारणार्थ

२२

माह। स्वशिष्टेति। स्वमुपाधित्वेनादिवितीत्याभावस्य तदव्यभिचारीमत्तं तद्विशिष्टं यत्साध्यं तदनधिकरणं
तद्वन्निधर्मवच्छिन्नेत्यर्थः। रूपवान्द्रव्यत्वादित्यत्र दधिवीत्वाभावविशिष्टरूपानधिकरणं यद्वाद्यादित
द्वितीयवायुजलान्यतरत्वं तदवच्छिन्नरूपव्यापकत्वमस्यैव दधिवीत्वाभावस्येति। नासंग्रहः। साध्यानधि
करणसाधनाधिकरणवन्निधर्मवच्छिन्नेत्याद्यन्ते उपाधिसंशयमाने एवमभिवारभाजं स्यादितितन्निशक
रणार्थं स्वविशिष्टेति। साध्यविशेषणं विशिष्टाभावसंग्रहकं। किं मान्द्रव्यादित्यत्र माहानसत्त्वादेरपि
स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणसाधनाधिकरणपर्वतादिवन्निधर्मवच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वादिति
व्याप्तिरतो व्यापकत्वपर्यंतानुधावनं। इदं गुरुत्वादित्यत्र दधिवीत्वाभावं दावति व्याप्तिवारणं माह। तत्र
ति। पूर्वदलेति। स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणयत्साधनव्याप्ताधिकरणवन्निधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यापक
त्वं तत्साधनव्यापकत्वमित्यर्थः। दधिवीत्वाभावविशिष्टगुरुत्वानधिकरणं द्विविधं दधिवी
तेजश्च तत्र दधिवीद्वन्निधर्मवच्छिन्नगुरुत्वव्यापकत्वं दधिवीत्वाभावस्य नास्तीति तेजोवन्निजलतेजो

वृत्तिरिति। अस्यापि सर्ववर्ती प्रबोध्यः। एषिवृत्ताभावस्यासंग्राह्यत्वे संग्राह्यत्वे च निरुक्तयोर्लक्षणयोर्जा
 ने व्यभिचारानुमानसोक्तं यद्वर्तीयमिति। एवं चेति निरुक्तप्रकारेणैवोपाधौ ज्ञाने इत्यर्थः। साधनवतीति सर्वनि
 रुक्ताभिप्रायेण साधने चेति प्रकृत्याभिप्रायेण। सार्धसमानाधिकरणधर्मादिनेत्यादिना सार्धव्यापका
 भावपरिग्रहः। तर्कमानाधिकरणेनेति। साध्यासमानाधिकरणधर्मादिसमानाधिकरणेनेत्यर्थः।
 साधनवान्साध्याभाववान्साध्यासमानाधिकरणधर्मात्साधनं साध्यव्यभिचारिसाध्यासमानाधिकर
 णधर्मसमानाधिकरणत्वादिति क्रमेणोदबोध्यं। उदबोध्यं तु पाधिपरीरभाने साधनवतिव किमदादौ
 साध्यासमानाधिकरणधर्मस्य साधने साध्यासमानाधिकरणधर्मसमानाधिकरणत्वस्य भावेन दुष्ट
 वनेनैवाभिमतसिद्धेस्तद्वृत्तौ कोपाधिलक्षणावच्छिन्नस्योद्भावनं व्यर्थमिति तत्र च संप्रदाय एव श
 रणमिति। महिष्युतायां त्विति उपाधुपन्यासानंतरं व्यभिचारानुमानं तु सिद्धाधिविधाधीनमेवेति भावः।
 उपव्यभिचरितसमानाधिकरणगोप्यत्वस्याभावभावे व्यभिचारानुमानावशं भावावस्थिभावाधीन

त्रिपिण्डावस्थापिका
 त्रिपि

म०

३०३

३०३

पञ्चतयापि व्यवभिशानुमाने समर्थयितुमाह साध्या व्याप्यत्वेन वेति लक्षणं त्वित्यादेः पौ नरुत्तमत
 आह पर्यवसितेति व्यवभिशानुमानेनायकता प्रयोजक इति इत्थं च लक्षणमित्यस्य व्यवभिशानुमानेनायकता व
 छेदकमित्यर्थः प्रतीकं दलं व्याप्तेरिति प्रदर्शनाय प्रत्ययेतनेनान्वयः व्यापकव्यभिचारस्य व्याप्यव्यभि
 चारव्याप्यत्वादिति भावः उत्तरं प्रतीकं पञ्च धर्मयति साधना व्यापकव्यभिचारस्य साधने सत्त्वादि
 ति भावः न च महान सत्त्वावच्छिन्नवद्विव्यापकव्यंजनवत्त्वादावतिप्रसंगः तस्यापि महान सत्त्वावच्छि
 न्नवद्विव्यभिचारानुमापकतया तदातिप्रसंगस्यादोषत्वात् विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिष्ठितेन वि
 शेषणव्यभिचारित्वेन निणीते विशिष्टव्यभिचारनिर्णयस्य विशेष्यव्यभिचारसिद्धिसंभवादि
 ति उक्तव्याख्याया नुपपन्नं भक्तान्तरमाह एवं चेति यद्यपि चारित्वेनेत्यादेर्लक्षणरूपत्वे चेत्तर्ही एत
 त्साधनमिति उक्तनायकव्यभिचारविशेषणं कथमस्येति यद्यपि उक्तनायकत्वं तद्योपपत्तासा
 च व्याप्तिपञ्चधर्मतारूपा तथाप्युक्तनायकता वच्छेदकत्वेनेव तस्याः प्रवेशो न तु तादृशेणेति भवत्या

३०३

कां हेति भावः। व्यभिचारानुमानमपत्तिः। अन्यथा च यमः कोपाधिरित्युक्तेनेनैव वादिनिशेधमि
वाशानुमाने अर्थानिरस्यदिति। लक्षणं त्वित्यस्यापदार्थव्यभक्त्यानमेवास्वरसोपि अस्तित्वेनेन स
चितः। संयोगवदन्यत्वेनेति। इयं सत्त्वादित्यत्र संयोगभावस्य केवलान्वयितया इव्यत्वाभावासाध
कत्वेपिसंयोगवदन्यत्वस्य साधकत्वेनोपाधित्ववद्भूयत्वाभाववानुसत्त्वादित्यत्रापिसंयोगभाव
वदन्यत्वस्यापि सिद्धासाध्याभावासाधकत्वेपिसंयोगभावाभावस्य संयोगस्य तत्साधकत्वसंभवात्
स्याप्युपाधित्वमुचितं। एकशेषस्य। अनयोरेव स्यैवोपाधित्वं नापरस्येत्येवं रूपस्य तत्साध्यापिसंयोगभा
वस्यापि। अन्यथा तया विधात्यंताभावान्योन्याभावयोरेव साधकत्वेनोपाधित्वे संयोगस्याप्युपाधि
त्वं न स्यादिति भावः। संयोगभावस्य साधनव्यापकत्वात्पार्थव्यसितेन्यादिलक्षणव्याप्तिरत आह। ल
क्षणं त्विति। तादृशप्रतियोगिनः प्रमेयत्वादिनोपाधित्ववारणाय प्रतियोगितावच्छेदवेति। संयोगवद
न्योन्याभावे संयोगस्याप्रतियोगित्वान्नदव्याप्तिरत आह। प्रतियोगित्वमिति। तादात्म्येन प्रतियोग्येवाभ्यो

अन्यथा च यमः

वदस्येन तप २४
नान्योन्याभावयोरे
त्यर्थः

भावस्याभावस्य तत्राह बुद्ध्यादितं चेति तादात्म्यस्याधिकरणत्वा न्यायमकृत्वा त्वतियोगिनिप्र
 तियोगितावहेदकाधिकरतायाः कृतत्वात्तस्याभावत्वमात्रकल्पने लाघवमिति भावः शेषमिति प्र
 दंते जो इव्यत्वादित्यत्र तात्पर्यभावाद्दौविरुद्धेति व्याप्तिवारणाय साध्यसमानाधिकरणत्वं विशेषणं दे
 यमित्यर्थः ननु विशिष्टव्यभिचारित्वेन साध्यतायां कथं शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिः व्यापकताव
 हेदकप्रकारेणैव व्यापकस्यानुमितौ भातादत आह सामान्यं इति विशिष्टव्यभिचारित्वं हि विशेषण
 विशेषणविशेष्यव्यभिचारित्वात्मकं तत्र विशेषणव्यभिचारित्वरूपैकविशेषवाधे विशिष्टव्यभिचा
 रसिद्धिरेव विशेष्यव्यभिचारित्वत्वेन तद्विषयीकरोतीति शब्दमतेनेदमिति भावः भावयति जनयति
 ननु साधनवतिसाध्याभावानुमानमेव व्यभिचारानुमानं विशिष्टसाध्यव्यापकाभावेन कथं निर्वाह
 विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन विशेष्यभावस्य विशिष्टाभावत्वरूपव्यापकतावहेदकमवच्छिन्ना
 त्वादत आहानन्वातिरिच्यतरति त्वमतेनेति एकविशेषवाधेपि व्यापकतावहेदकप्रकारेणैव वि

शेषानुमानं ननु विशिष्यापीति स्वमतं उद्भूतरूपस्यात्मन्यवृत्तित्वेन न इव प्रत्यक्षत्वापकृत्वम
तत्कथं तदपि प्रायेण द्रव्यविधानुमानमनञ्जलिप्रत्यक्षसंख्येति। यथाश्रुतमेवेति। इव प्रत्यक्षत्वं
व्यापक्येति पदेन यथाश्रुतमेव साधित्यर्थः। न च तैर्लक्ष्यपरिमाणयोः प्रत्यक्षत्वनयेतयोः पितृव्यप्र
त्यक्षत्वापकृत्वमतञ्जलि। आत्मैकत्वादेरपीति रदं मुलक्षणं। अर्द्धनिष्ठातवंशादौ द्वित्वप्रमज
नकदोषस्थले च परिमाणस्यैकत्वस्य च ग्रह एव तद्वर्तमानैवैजात्यस्य च परं न ग्रहः प्रत्यक्षस्वरूपयो
ग्यसंख्यादिमत्त्वोपाधिरिति बोध्यं। अग्रे उद्भूतरूपस्यैवोपाधित्वप्रदर्शनात्तदनुसारेण ह्य
उद्भूतरूपेति साध्ये हेतौ चेति। साध्ये प्रत्यक्षपदस्य सामान्यपरत्वे आत्मौ दौ व्यभिचारः हेतौ च सामान्यप
रत्वे उद्भूतरूपस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वाव्यापकत्वादसिद्धिरिति भावः। एतत्कल्पे च वायुर्वह्निर्दिग्द्वयप्रत्यक्ष इति
स्थापनानुमानं बोध्यं। अनेकवर्तको च कल्पनाभयादसिद्धिभावयन्नाह। इव पदे वेति। अत्रापि आत्म
त्वादौ व्यभिचारशंकावारणाय प्रथमस्योद्भूतरूपेद्रव्यप्रत्यक्षत्वाव्यापकादसिद्धिवारणाय विना

५०

३०५

३०५

यस्य द्वयपदस्य बहिर्द्वयपरत्वं बहिस्त्वं आत्मभिन्नत्वं नन्वत्र कृत्ये महत्त्व सामान्यस्यापि न दृष्टं तत्त्वं सं
भवति तस्यात्मभिन्नद्रव्यमिचारित्वाभावात् न जाह। महत्त्वपदं चेति। जन्यमहत्वे नि। यद्यपि जन्यमह
त्वं सामान्यस्यापि न दृष्टं तत्त्वं संभवति तस्यात्मभिन्नघटादिमहत्वे उद्भूतरूपव्यभिचाराभावे न हेत्वसंत्वात्
सुरादिनिष्ठमहत्त्वपरत्वेन महत्त्वपदस्यैवाहृत्य न न्यरत्वमल्लिप्तं न तु नाजन्यमहत्त्वोपवर्गनेन तथा
पि व्याप्यपदं अत्र व्यभिचारित्वपदं वा अन्यवितावच्छेदकं वेदेनैव स्वाध्यायै बोधयति धर्मो रक्ष्य
मिचारातिवत्तु द्वयं वक्ष्य व्यभिचारीत्यप्रयोगात् तत्रात्र महत्त्वत्वं रूपदृष्टं तत्र प्रयोगे महत्त्वत्वावच्छेदेन
बहिर्द्वयत्वाव्यभिचारित्वाभावेनानन्वय एव स्यादतो जन्यमहत्त्वपदमुक्तं जन्यमहत्त्वावच्छेदेन बहिर्द्व
यत्वाव्यभिचारस्य तत्सामानाधिकरण्येनोद्भूतरूपव्यभिचारस्य संभवात् न रूपेण दृष्टं तोपपत्ते
नानन्वय इत्यभिप्रायेण तथा व्याख्यातमिति भावः ननु व्यापकव्यभिचारित्वं यदि व्यापकव्यतिथो
जिकाभावरवद्वित्वेन दासित्वावच्छिन्नाभावमादाय तद्भूत्वा दौ व्यभिचारः यदिव व्यापकत्वावच्छिन्ना

भाववद्वित्वं न दाः सिद्धिः सत्त्वादेरपि तापकत्वात् आह व्यापकेति तादृश व्यापकतावच्छेदकमु
द्रुतरूपत्वं तदवच्छिन्नाभाववद्वद्वित्वस्य प्रत्यक्षस्य शाश्वतत्वे सत्त्वात्तापि सिद्धिरिति भावः न
च इव्यपदेति प्रत्यक्षत्वव्यापकतावच्छेदकद्रुतावच्छिन्नाभाववद्वद्वित्वस्यैव व्यापत्वसंभवे इव्य
पदस्य व्यभिचारकृतया असिद्धिमात्रवारकत्वादिति भावः विशिष्टाभावस्येति प्रत्यक्षत्वसमाना
धिकरणतया ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् इव्यप्रत्यक्षत्वसमानाधिकरणतया ताभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः प्रत्यक्षव्यापकतावच्छेदकद्रुतावच्छिन्नाभा
वात् बहिर्द्वयप्रत्यक्षत्वव्यापकतावच्छेदकोद्भूतरूपत्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थ इति न
कश्चित् तन्नुच्छेद इव्यपदार्थस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वाभावेन विशिष्टाभावस्येति यं
यविरोधादिति तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वेनोद्भूतरूपत्वादेरज्ञानेपक्षनहेतौरेव दुर्ज्ञेयत्वं कृतं
नेव तथैव हेतुकरणमुचितमित्याशयेनाह प्रत्यक्षेति अयमिच्छाश्चेति मूलस्यैतत्परत्वभ्रमनिना

५०

३६

३०६

रयितुं व्याजयेद्व्यत्वाव्यभिचारइति तथाचनशेषवैयर्थ्यमिति भावः। ननु शाकपाकजत्वस्य सं
दिग्धोपाधिमध्ये वस्तुमाणात्वाव्यभिचारानुमाने हेतौ स्वरूपा सिद्धि संदेह इत्यत आह। अत्रानुमान
मिति साधनविकलोपमिति। अत्र यदृष्टं तत्त्वबुदासाय साध्यवानिति तैरेकदृष्टं तत्त्वबुदासाय।
एवं मित्रातनयत्वव्यापकत्वस्य सत्यं तार्थत्वे प्रमाणभाववदिति। व्यभिचारित्वनिष्ठव्याप्तेस्तद्विशे
षणं विना दुर्ग्रहत्वाद्यन्निष्ठेत्यादिन्यायेन न वैयर्थ्यमिति भावः। सामानाधिकरण्येन व्यापकत्वविशे
षितं रक्षितमत्वमिति व्यभिचारित्वे रक्षितमत्वस्य विशेष्यत्वादिति। फलतरति। यत्किंचिदधिकरण
निष्ठा तं ताभावाप्रतियोगित्वबुद्धेः सामानाधिकरण्यबुद्धेः फलत्वादिति भावः। नन्वेवं श्यामत्वे व्यभिचार
स्तस्यापि मित्रातनयत्वसमानाधिकरणस्य शाकपाकजत्वव्यभिचारिणः श्यामत्वव्यभिचाराभावादत
आह। तेनायमर्थ इति। यत्तत्त्वयोरननुगमानिष्ठाह। मित्रातनयेति तेनेति। श्यामत्वस्य मित्रातनये
शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वं नास्ति द्वितुकाकादाविति तद्युदासः। मतांतरमाह। अत्र व्यभिचारश्चेति शो

यति

विशेषितं

५०६

प्रवेय्यार्थादाह बहुव्रीहिरिति मित्रातनयत्वं अयमिचारि व्यापक्यस्येति बहुव्रीहिरित्यर्थः मित्रातनयत्वं
व्यापक्यं तु फलितार्थः इदं च समाप्तत्वाद्येव मिचारं कारणयदृष्टं तसिद्धि निरासायाह यदिति इदं गुणवत्
अघटत्वादित्यत्राघटत्वं अघटत्वाय मिचारित्वे सति अघटत्वावच्छिन्नगुणवत्त्वव्यापक्यघटमिन्नद्वय
त्वमिमिचारिअघटगुणत्वमिमिचारित्यत्राघटत्वं दृष्टं तस्यार्थः यथाश्रुताय मिचारित्वे नैव सा
मंजस्ये अयमिचारपदस्य व्यापक्यत्वं मर्थक्यमित्वा पुनर्बहुव्रीहिराव्याप्यत्वे पर्यवसानं संदर्भवि
द्वमित्यस्वरस्य आहुरित्यनेन सूचितः विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिस्य लीयमिमिचारानुमाने हेतौ वि
षणमिमिचारित्वे सतीत्यस्य विशेषणवतीत्यर्थं कारणस्य फलान्तरमाह प्रमेयत्वादावपीति वायुः
प्रत्यक्षप्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वस्य बहिर्द्वयत्वाय मिचारित्वाभावेऽपि प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वमिमिचारिव
हिर्द्वये उद्भूतरूपमिमिचारित्वादित्यनेन मिमिचारानुमानसुकरमिति भावः एवं उक्तमेवाप्युपाधिवत्
हारविषयत्वं साहाय्यरूपरेति विशिष्टसाध्यव्यापक्यमिचारेण विशिष्टसाध्यमिमिचारेण तेन
उपाधित्वं २

५०

३०१

५०७

यत्किंविद्विशिष्टेन शुद्धसाध्यव्यभिचारसाधनाय इति परंपरयेत्यर्थः। तदुक्ताय कतेति। शुद्धसाध्यव्यभिचारो
 नाय कतेत्यर्थः। तथात्वं। उपाधिव्यवहारविषयत्वं। सर्ववदिति। इदं तेजो इत्यत्वादित्यादौ। अगुक्तरात्याव्य
 भिचारो नाय कस्य शर्मादिजाराण्येत्यर्थः। व्यभिचारो नाय कत्वं यदि साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारो ना
 य कस्य व्यभिचारप्रतियोगित्वं तर्ह्यसाधनव्यभिचारो नाय कस्यैवैत्यर्थः। नित्यतो व्यावृष्टे व्यभिचारेति। यत्र कुत्र
 विद्विती। साधननिष्ठत्वं न विवक्षितमिति भावः। एवं। साधननिष्ठत्वस्याविवक्षणे च। साधनव्यभिचारि
 त्वस्य यथाश्रुतत्वेऽपि वीत्वव्यभिचारिणिरूपवत्त्वे सत्त्वादाह। बहुव्रीहिरिति। साधनव्यभिचारियस्ये
 त्यर्थः। एवमपि। बहुव्रीहिणा साधनव्यभिचारार्थत्वावपि। जलमिन्द्रति। जलत्वादेव व्यभिचारवारण
 यः। साधननिष्ठमिति। रसवत्त्वं निष्ठं। एविवीत्वव्यभिचारित्वं वनगुरुत्वव्यभिचारो नाय कमिति भावः। उ
 क्तैवेति। आदिति। साधनविशेषकस्य व्यभिचारो नाय कस्येति। अप्यद्य व्यभिचारित्वमिति। सर्वलक्षणार्थः। तत्र यो
 ग्यतापदार्थमुद्भूयासाधननिष्ठत्वं यद्यप्यभिचारित्वे लब्धं। अत्र जसाधननिष्ठं यद्यप्यभिचारित्वमिति शब्दादे
 व तस्य लाभः। उक्ताय कत्वं मर्यादावत्साध्यव्यभिचारित्वव्याप्यत्वमात्रस्य लाभः। तत्र त्रिवैचित्र्यमिति भा

५०३

व॥ नद्यापेति। व्यभिचारव्याप्येत्यर्थः। कोटिप्रविष्टनेति उपाधिव्यभिचारित्वस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यताया
 मुपाधेस्तदवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति भावः॥ प्रात्रेणेति ननु व्यभिचारो न्यायकव्यभिचारप्रतियोगि
 त्वेनेत्यर्थः। इत्यंवेत्तव्यमिदं न्यायकत्वस्य विवक्षितं चेत्तत्रोक्तव्यापकत्वात्। स्नेहसमानाधिकरणान्योन्या
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति वृत्तिमत्त्वात्। एतेन प्रमेयत्वादिना स्नेहव्यापकत्वस्य सर्वत्रैव सत्त्वा
 व्यभिचारइति परास्मिन्नेहस्य जलत्वव्यभिचारितया यथाश्रुतसाधनव्यभिचारित्वेनापि वारणसंभवा
 द्बहुव्रीह्याश्रयणफलं दर्शयितुमुदाहरणं नरमाह। घटेन वेति जन्य इत्यत्वादिति। घटत्वव्यभिचारित्वं
 हि घटत्वाभाववत्समवेतत्वं तथा च नित्य इत्येतदभावात् तत्र व्यभिचारवारणाय जन्येति॥ घटरूपा
 दो व्यभिचारवारणाय इत्येति। इत्यत्वे घटव्यभिचारित्वस्य सत्त्वात्साधनं व्यभिचारियस्येति बहुव्रीहि
 रश्रयणाय इति भावः॥ व्यभिचारो न्यायकस्या तद्याप्यकोटिप्रविष्टस्य साध्यसमानाधिकरणेति। तेजो
 इत्यत्वादित्यत्र स्पर्शसामान्याभावस्य विरुद्धस्य तादृशव्याप्यकोटिप्रविष्टत्वाभावेनैव वारणसंभवा

श्रीतमसि
 इति
 भाष्यं

प्र०

३०८

३०४

न नोक्तं साध्यसमानाधिकरणत्वं च साधना व्यापकता नित्यामरसंबंधेन बोध्यं तेन संबंधांतरेण सा
 ध्यसमानाधिकरणत्वेऽपि शब्दादेर्ननुतिः। एवं च सद्धेतौ साध्यसमानाधिकरणस्य साधना व्यापकस्य प
 रं व्यभिचारोन्नायकत्वमुक्तं तच्च ज्ञातसाधने साध्यव्यभिचारानुमितिजनकता बह्वेदं व्याप्य बह्वेदं क
 रोरिप्रविष्टत्वं। सद्धेतौ च साध्यव्यभिचारानुमितिप्रयोजकत्वा संभवात्तादृशधर्मबुद्ध्याः। इदं गुरुत्वा
 दित्यत्र एषिवीत्वाभावेऽतिव्याप्तिप्रसङ्गनिराकरोति। एवं रूपेणैव्यादिना। एषिवीत्वाभावस्य वारणा
 यता प्रयोजकं रूपमादर्शयति। गुरुत्वव्यभिचारियत्वेन संरूपं न निष्ठव्यभिचारप्रतियोगिनरत्यर्थः।
 एषिवीत्वाभावव्यभिचारिणि एषिवीरूपे गुरुत्वव्यभिचारभावात् गुरुत्वव्यभिचारितेनैव रूपे एषिवी
 त्वाभावव्यभिचारभावात् व्यभिचारोन्नायकत्वाभावेन तस्मात् न ह्यत्वमिति भावः। यत्रेति। यदधिकर
 णबह्वेदेनेत्यर्थः। तत्र तदवह्वेदेन। एषिवीत्वाभावस्य एषिव्यवह्वेदेन साधना व्यापकत्वं तदवह्वेदे
 न च गुरुत्वव्यभिचारइति तदुदासः। न चैवं रूपवान् रूपवत्त्वादित्यत्रापि एषिवीत्वाभावस्य तदवह्वेदेन

मप्यहोरेण मप्यजनकता
 नष्टे क्वचन सति भवति

म१

३०८

अनेमोला कला
भावेऽः

लत्वमात्रविशेषकायाधास्तद्विशेषत्वसतात्यादिजागृक्तशक्त्याव्यभिचारोन्नयनक्षमस्य त्वारणमयुक्तमनञ्ज
हायथाकचंविदिति। यथाधनवक्तीति। तत्रद्वयत्वस्यैकादिहनु रूपस्य साधनस्य भेदादिति भावः। तदुक्तं
यकत्वं। व्यभिचारोन्नायकत्वं। अत्राभावमात्रस्यानुपाधितापत्तिः वैयर्थ्येन तस्य व्याप्यतावहेदकको
रावप्रवेशादित्यस्वरसः हेविदित्यनेन सूचितः। मूले अर्थान्तरस्येत्यादि। तथा चार्थान्तरेण पुरुषस्य दु
ष्टत्वेऽपि परया व्यभिचारोन्नायकतयाप्युपाधेरनुमानदुष्यकत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः। अर्थान्तरमपि ना
स्तीत्याह। अभासान्तरस्येति। सोपाधौ व्यभिचारादेशात्तत्रस्यावश्यकत्वादायाभासान्तरस्य तत्राभावादि
त्यसंगतमित्यतः स्वरयतिदाधितौ न दाना मिति। तथा च व्यभिचारस्य स्फुरत्वेऽपि उपाधिमात्रेऽप्यवने
नवादिनिग्रहान्नस्यावश्यं दोषत्वमभ्युपेयमतस्तस्यापि दोषत्वेनाकाङ्क्षितत्वात्तदुपावनेनार्थान्तरमित्य
र्थः। मूले भावत्वादिकदोषइत्यस्य धर्मो विनाशजन्यत्वादित्यादि। उपाधेरुपपत्त्यहेत्वाभासविध
यानिग्रहस्थानान्तरत्वेनवाच्येतदोषस्य व्यभिचारादिविति उपाधेरनुमितितत्कारणत्वात्तत्र

म०

३०९

सा संसा

तिसासादविरोधित्वेन हेत्वाभासत्वाभावादिति भावः। तं व्यभिचारसिद्धिस्तत्साधकस्य व्यभिचार
दिसाधकस्य अप्राप्तकालत्वादिति। तदानीमनीकां हितत्वाभावादिति भावः। परंपरेति। शुद्धसाध
व्यभिचारसाधकाभूतावच्छिन्नसाध्यव्यभिचारसिद्धिद्वारेत्यर्थः। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्येति उप
वनेति सर्वेणान्वयते। ननु साहचर्यं परासाधारणतत्साधक एव तदानीमांकां हेत्यत आह। अ
न्यथेति। अन्यथा तत्साधक परंपराया अपि तदानीमांकां हितत्वे। तथात्वं। अप्राप्तकालत्वं। दि
तीयं निराकुरुते। नवेति। विशेष इति। तत्साधक परंपरयानिग्रहस्थानत्वाभावादुपाधेश्च निग्रहस्था
नत्वान्नतो विशेष इति भावः। तथात्वायोगात्। निग्रहस्थानत्वायोगात्। विभाजकेति। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञा
नरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंयासो हेत्वं तं अर्थान्तरं निरर्थकं। अविज्ञानार्थक्रमपार्थक्यमप्राप्तक
लत्वं नूनमधिकं पुनस्तत्तमननुभाषणं। अप्रतिभाविहोम तानुतापर्यनुयोज्यापेक्षणं निरनुयोज्या
नुयोगोपसिद्धांतो हेत्वाभासश्च निग्रहस्थानातीति विभाजकस्य। एतेन ज्ञानरूपसिद्ध्यादीनां वि

ज्ञानरूपसिद्ध्यादीनां वि

५२

ग्रहस्थानत्वं प्राप्तयेहेत्वा भास्यय चोक्त इतीति वरमस्त्रस्य चकार स्येवानुक्तं स तु वयपरतया मिश्रा
 दिव्यान्मानमपास्तं तत्र यथोक्तत्वं स्येव विधेयतया निग्रहस्थानत्वं स्यादिति व्यभिचारस्येवे
 ति उक्ताय कस्येत्यत्रोत्रयने च यि तदुभयेति व्यभिचारोक्ताय कस्येत्यसि सुनायकं च तदुभयं तथा
 त्वापातात् निग्रहस्थानत्वापातात् कथं संप्रदायानुरोधादिति कथं कानं तादृशं वदतादित्यर्थः
 तदुक्तावच्छेदोपाधुक्तावच्छेदः अप्राप्तकालत्वेन निग्रहस्थाने न पराभवतः शुद्धसाध्यव्यभिचार एव न
 त्रपाधिः तत्र शुद्धसाध्यव्यभिचारोक्त्यंतायां कुत इत्याकांक्षायां तदेतत्त्वेन शुद्धसाध्यव्यभिचार
 हेतुत्वेन विशिष्टसाध्यव्यपकोपाधिस्तत्त्वेनाह विशेषेति विशिष्टसाध्यव्यपकस्य परंपरया
 व्यभिचारानुमानपक्षेत्वाह विशिष्टेति अत्र च विशेषणव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभिचार
 हेतो विशिष्टो विशिष्टसाध्यव्यभिचारे अथ मनसुपाधेरुपरत्वात् समर्थयितुमाह वक्ष्यते वेति सा
 ध्यव्यभिचारि व्यापत्वेनोपाधिव्यभिचारस्योदावने अनुमिति प्रतिबंधरत्नरूपेण अथ मनसुपाधु

पन्थासः समर्थितो भवतीति भावः। व्यभिचारित्वादेः संबन्धित्वे विवादादुपाधिमानित्वात्पेक्ष्योपाधिव्यभि-
 चारजानित्वात्तं यत्किंचिद्विधमवहितसाध्यव्यापकं निश्चयस्य पक्षे तद्विषयत्वादाह उपाधित्वौ पक्षि-
 ति। स्वानधिकरणान्नतसाधनाधिकरणवृत्तिश्चैव धर्मावहितसाध्यव्यापकत्वं उपाधित्वौ पक्षि-
 तस्यानिश्चयादित्यर्थः। ननु यत्र कथंचिन्नादृशव्यापकत्वं निश्चयो जातः तत्र स उपाधिः स्यादनेष्टा-
 पत्तिमाह। अनुकुलेति। तर्कादिनेति। आदिपदात्त्वतः सिद्धव्यभिचार्युहादिपदग्रहानिश्चितोपा-
 धिरिति। उपाधिनिश्चयानुनौमानद्वयकः संदिग्धोपाधित्वस्याग्रेणावनीयत्वानिश्चितोपाधर-
 जायकत्वं मस्यस्युदाकर्तुं निश्चिनेत्युक्ते। स्वव्याघातकत्वेन स उपाधिविति मूलोक्तयुक्तिनिराकरो-
 ति। न च स्वव्याघातकत्वादिति। स्वमनुमानसामान्याव्याघातकत्वं तद्व्यवहारपादकत्वमित्यत्राभि-
 प्रायेणाह। तदीति। स्वव्याघातकत्वं हीत्यर्थः। भावधारणं व्यवहारपादकत्वं। न दभावात्। तत्र साध-
 व्याप्याव्यापकत्वेन साध्याव्यापकत्वं निश्चयेन पक्षे तत्पक्षकत्वाभावात्। स्वस्यायं स्वपक्ष-

तत्र व्यवहारानुमानेन तथापि तत्त्वसममानजातीयेन पक्षेतरांतरेण तद्व्यवहारपादकत्वमित्यर्थमिवाये
 एतद्वा नानापीति तत्र व्यवहारेण पक्षेतरव्यवहारेण धर्मोक्तमिवापि पर्वतेतरत्वमिति वादि
 तत्रापि धर्मोक्तमिति पादित्वसंभवस्यार्थः अवश्यभावेन अवश्यभावेन निश्चयेन तद्व्यवहारसाध्यव्या
 प्यापकत्वेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयेनोपाधित्वायोगात् व्यवहारानुमापकव्यवहारप्रतियोगि
 त्वमुपाधिलक्षणे पक्षेतरस्योपाधित्वेऽनुमात्रोच्चेदा व्यवहारानुमानस्याप्युच्चेदस्त्वित्यस्योपाधि
 लक्षणेऽप्यव्यापकत्वात्तमुपाधिरिति विश्वव्याप्यानमाक्षिपति उपनयेति अनुकूलतर्कादिना साध्यव्याप
 कताग्रहे व्यापकव्यवहारिणि व्याप्यव्यवहारवश्यभावेन व्यवहारानुमानस्योच्चेदादेव इत्युक्ता बीज
 सत्वे पक्षेतरस्यानुपाधित्वप्रवादः किं नूतनं कस्तत्राह कथं नैति नोद्भाव्य इति स्वार्थानुमाने इत्युक्तं भवत्येव
 ति भावः निर्युक्तिरत्र बाधो नश्यदेव इत्यस्वरसो वदतीत्यनेन सूचितः तत्र पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वं तस्य
 पर्वतावयवरूपादेः पक्षस्येवेति पक्षस्य व्यावृत्तिः साधनाव्यापकत्वं उपयुज्यते पर्वतावयवरूपादेः

भावा

वृत्तिस्तु ननु चाप्युपयुज्यते इति भावः तथा चोपाधित्वोपधिकपक्षमात्राया वृत्तिप्रयोजकविशेषणवत्त्वा
 दिति मूलार्थः केचित्तु विशेषणवत्त्वादिति नमतु इति तु त्वार्थको वृत्तिप्रत्ययः तथा च पक्षमात्रव्यावर्त
 के विशेषणं यस्य सतया पक्षेतरसाध्यव्यापकता ग्रहानुकूलतर्काभावेन न तुल्यत्वादित्याहुः इदं पक्षमा
 त्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वं तादृशेति उपपाधित्वोपधिकेत्यर्थः व्यापकताग्राहकानुकूलतर्काभावस्यैव पूर्व
 ग्रंथेष्वंशतत्वात्तत्परामर्शकत्वात्संज्ञितिरतस्तत्प्रतियोगिपरामर्शकतया व्यावर्तते अतएवेति अत्र ध
 मे स्वतंत्रेति आर्द्धधनत्वेन वृत्तित्वेनैव वृत्तकारणता तयोः संयोगः प्रत्यासत्तिः परस्परप्रत्यासन्नानामै
 व कारणानोकार्योपपाद्यकत्वादित्यर्थः अतः आर्द्धधनप्रभववृत्तित्वस्य कारणता वच्छेदकत्वत्वं उमा
 त् आर्द्धधनप्रभववृत्तित्वस्य कारणता वच्छेदकत्वाभावे क्लृप्तेन रूपेण व्यापकत्वं न निर्वहति तदूपावृत्ति
 न्नव्यभिचारेण व्यभिचारानुमानं वा आधेन हात्यादि तत्वात् व्यापकता वच्छेदकत्वान्मुद्दिनीयेत दवच्छिन्ने
 ति अतिरिक्ततयेति आर्द्धधनत्ववृत्तित्वावच्छिन्नाभ्यामतिरिक्ततयेत्यर्थः वृत्तगतिमनुरुधरेदनेन स
 एवेणकारत्वं मपि व्यवस्थापयति सत्यपाति विशेषरूपेण आर्द्धधनप्रभववृत्तित्वेन अक्षतेति दा

हउति बंधकाभावानां दाहएवकारणत्वस्य नृमसाहमंप्रतिकारणत्वस्या कृतत्वादिति भावः। प्रतिबंधका
भावानामिति। बहुवचने नमं चैव धिपेदेन कार्यकारणभावानां बहुत्वं सूचितं। इधन व्यक्तियेदेन कार्यका
रणभावस्यानंत्यादिति गौरवं दर्शयति। एकस्यामिति। तत्रैवातदिधनव्यक्तावेव। अतएव तदा त्र। आर्द्धे धनव्यक्ता
तदा त्र। एतेन संयोगसंबंधेन धर्मोत्पादप्रदर्शनेन प्रतिबंधकाभावानां कार्यस्य संयोगघटितसामानाधि
करणप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावकृत्यनयापि गौरवस्य समाधानं न संवेतीति सूचितं। ननु मण्णादीनां प्रतिबंध
धर्मत्वे संयोगः प्रत्यासत्तिः मंत्रस्य वेदमादहत्वे कहे शतं कार्यस्य च धर्मस्य न संयोगजन्यता यदकप्रत्यासत्तिव्य
भिचारावच्छिन्नं पचाकृतं तथा च यत्रोपधा यकृता संबंधेन धर्मोत्पद्यते तत्र संयोगेन तादृशोद्देशत्वेन वा मण्णादि
मंत्रयोर्भावोद्देशत्वेन रूपसंज्ञाधिकरणप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावस्य कृत्यनेक्यमिति गौरवं। अतएव यत्र
धने मण्णादिसंबंधो जातः देवाहमो न जातः तत्रापुन संबंधेन सामान्यसामग्र्यतो न धर्मसामान्यस्यापाद
नं अन्यथा तदिधनजन्यधर्मस्याप्रसिध्या उक्तक्रमेण प्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वा कृत्यना सामान्यसाम

धर्मोत्पादितो न संयोगेन

श्रीतो धर्मसामान्योत्पत्त्यापादनादिति चेत्त उपधा यकत्वादीनां कार्यतां वहेदकसंबंधत्वे मानाभावात्
 मानुपधा यकवक्रियुक्तप्रतिरुद्धे धनवत्त्वे प्रकाभावेन विशिष्यहेतुत्वाकृत्यनाहू मोपधा यकं धनानं विशिष्य
 हेतुत्वकृत्यनाहू तादृशविशेषमाप्रश विरहेण पिधूमानुत्पादसमर्थनसंभवात् एवमपिमणिमंत्रौषध
 दिभेदेन कार्यकारणबाहुल्यातिस्फुटत्वाच्चेति अतएव वक्रित्वेनाहं धनत्वेनैव धर्मप्रतिहेतुतात कोर्तु
 यजेन कभावः प्रत्यासत्तिः परस्परप्रत्यासन्नानामेव कारणानां कार्योपधा यकत्वादित्यपत्तिः यतु धर्मज
 नकतावहेदकोजातिविशेष एव वक्रिनिष्ठ इति तत्र तात्पर्यत्वादिना संकरप्रसंगेन तादृशजानेरसंभवात्
 नवतणजयतावहेदकृतयाताहत्वादेर्नातात्वे प्य दोषात्ता एत्वादिप्रापकं वैजात्यमिति वाच्यं अनंतानां
 वैजात्यानां तदवच्छिन्नप्रत्यनंतानां कारणत्वानां प्रतिबंधकत्वानां च कृत्यनेति जौरवात् आहं धनज
 न्यवक्रित्वेनैवोपाधिना कारणत्वकृत्यनस्पल्युत्पादे व विलसिते धर्मजन्यवक्रिना पाकेरसविशेषो भवति
 तियथा हरिजानलेन पक्वं हरिजजलेन सिक्तं हरिकं मांसं उपयोग्यत्वाद्योपकारयतितत्र तुल्यमायतमारसा
 दिविशेषजनकतावहेदकत्वेनैव हरिजानलादौ जात्या संकरप्रसंगश्चेति उक्तानां कौरूपादिपरावृत्तिवै

उपधा यकत्वादीनां संब
 धत्वे मानाभावात्
 उपधा यकत्वादीनां संब
 धत्वे मानाभावात्
 धनत्वविशेषवहेदक
 त्वेनैव धर्मप्रतिहेतुता
 त कोर्तु
 यजेन कभावः प्रत्यासत्तिः
 परस्परप्रत्यासन्नानामेव
 कारणानां कार्योपधा यक
 त्वादित्यपत्तिः यतु धर्मज
 नकतावहेदकोजातिविशेष
 एव वक्रिनिष्ठ इति तत्र ता
 त्पर्यत्वादिना संकरप्रसंगे
 न तादृशजानेरसंभवात्
 नवतणजयतावहेदकृतया
 ताहत्वादेर्नातात्वे प्य दोषा
 त्ता एत्वादिप्रापकं वैजात्य
 मिति वाच्यं अनंतानां
 वैजात्यानां तदवच्छिन्नप्र
 त्यनंतानां कारणत्वानां
 प्रतिबंधकत्वानां च कृत्य
 नेति जौरवात् आहं धनज
 न्यवक्रित्वेनैवोपाधिना का
 रणत्वकृत्यनस्पल्युत्पादे
 व विलसिते धर्मजन्यवक्रि
 ना पाकेरसविशेषो भवति
 तियथा हरिजानलेन पक्वं
 हरिजजलेन सिक्तं हरिकं
 मांसं उपयोग्यत्वाद्योपका
 रयतितत्र तुल्यमायतमारसा
 दिविशेषजनकतावहेदकत्वे
 नैव हरिजानलादौ जात्या
 संकरप्रसंगश्चेति उक्तानां
 कौरूपादिपरावृत्तिवै

भक्त्युत्पत्ति

३१२

अस

किल ज्ञानदाहव किं धर्मजनकभावहेतुको नो दनाभिघातत्वादिकिरुद्धे धन संयोगगतजातिविशेष एव कल्प्यते
दाहप्रतिबंधकत्वेनाभिमतानां च मण्णादानांतदवच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते रूपरसादिभेदेन दाहस्य
नानात्वादाहेव क्षादो वतत्प्रतिबंधकत्वेनैकैर्धर्मकारणभावबाहुल्यसंगदित्युक्तं मूलानुसारेण पुनर
माह महतीति आर्द्धधनत्वेन च कित्तेन च धर्मप्रतिहेतुत्वेन दवच्छिन्नप्रकारादेव प्रहृष्टधर्मोत्पत्तिरित्याप
हतेतत्सत्त्वे पि आर्द्धधनप्रभवप्रहृष्टवृत्ततुल्यादातृत्वेन हेतुत्वमिति समुदायार्थो दाहप्रतिबंधकाभाव
स्यापि सत्त्वं प्रदर्शयितुमाह तस्य भवेति वस्तुतरे शुद्धधनजन्यवक्रौ वदन्तात्पस्वरलोभावनंतर्वातुधर्म
स्य प्रकरोन जातिविशेष किंतु महत्वातिशयसचनकार्यतावहेतुकं धर्मस्य स्वकारणत्वं प्रहृष्टमत्वं सवाव
यवगतबहुत्वातिशयादेकोत्पत्तेरित्यादिकमिति मूलानुसारेण निरुपनता संगय श्रयति आर्द्धधनप्रभवव
क्रिसामान्यमिति दाहोति आर्द्धधनप्रभववत्त्वर्थः अर्थवशा संपन्नमिति वस्तुतरे धनयोर्धर्मजनकयोर्न
न्यजनकभावप्रत्यासन्निरित्यभिप्रायः फलत इति आर्द्धधनप्रभववक्रित्वेन व्यापकस्योभयथापिसं

भवादिति भावः आह शान्वयेति उद्धत रूपवत एव बहिर्द्वयस्य प्रत्यक्षं न तु तद्व्यस्येत्येवमाकारहेत्य
 र्थः। तत्त्वं पुनरिति बहिर्द्वयस्य मूर्तस्य वा प्रत्यक्षं प्रतिपाद्यत्वाद् उद्धत रूपत्वेनैव कारणात्वं तत्र प्रत्य
 क्षस्य विषयतारूपस्य समवाय इत्येवं रूपेण मानाधिकरणं प्रत्यासत्तिविषयस्य समान्यते विषयत्वेन
 विशेषतस्तत्र व्यक्तित्वेन वा प्रत्यक्षे हेतुत्वं न तु यावानेव विषयनिरोधमस्ति नेत्यादि र्थो बोद्धमि
 त्यर्थः। मूले वैधकादिति श्यामत्वे शाकाद्यहारपरिणामस्य प्रयोजकतया वैधकेन प्रतिपादिनादि
 ति भावः घटोन्मज्जनं स्पष्टयति धंस जागभावेति जन्यत्वेन विनाशित्वे साध्ये घटधंसस्य धंसस्य प्र
 येततया चरदानीं घटधंसस्य तस्यागभावस्य चासत्वेन क्वचित्काले तस्य सत्त्वप्रसंग इत्यर्थः न स्या
 गभावस्येति अन्यथा जागभावस्य धंसप्रतियोगिनो धंसकाले सत्त्वे जागभावोन्मज्जनं स्यादिति भावः प्र
 तियोगिधंसो यथा जागभावस्य धंसस्तथा धंसधंसोऽपि प्रतियोगिधंसस्तथा च तत्काले प्रतियोगिधंस

मानधिकरणत्वमेव नान्तातिनतदुमजनमिति भावः। अत्रात्राति केतिन चजन्यभावत्वापेक्षया लघुवाजन्य
 त्वेनैव धंसंप्रतिकारणत्वकल्पने सामग्रीबलात् धंसाम्यापि धंसः फलश्रुत्वगैरस्यादोषत्वादिति वा
 स्य। तथापि प्रागभावप्रतियोगित्वरूपाजन्यत्वात् लघवेन सत्वेनैव धंसहेतुताया उचितत्वमित्य
 स्पष्टव्यो मादेरसमवायिकारणनाशाभावाद्गुणादेश्याश्च विनाशविशेषाधिगुणयोरभावेन
 च विशेषसामग्र्यविरहेण विनाशोपपत्तेः पाकस्यापार्थिवरूपायनाशकत्वादयथाजन्यत्वेन हे
 तुत्वेपि पाकाज्जलतेजोवयवरूपादानां विनाशः स्याद्यदि च कालिन्नसंबंधेन सत्तावत्त्वापेक्षया
 समवायेन तद्वत्त्वेन लघवेन कालिकसंबंधेन तद्वत्त्वधंससाधारणमिति तस्मापि विनाशः प्रा
 पाद्यते तदा विशेषसामग्र्यनिरपेक्षस्य तन्मात्रस्य धंसप्रतियोगिकत्वेन न्यत्रात्रैव सृष्टिकृता
 पात्रिः विशेषसामग्र्यपेक्षेणैव उच्यते। अत्र धंसपूलाभावेन विशेषसामग्र्यरूप्यनान्नत्वं विनाश इति
 अतएवाह। अत्रात्रातिक्रधंसतत्कारणधारेति धंसानंतत्वेति धंसस्य विनाशित्वमित्यर्थः।

मत्ता
 नवका
 रूपवि

शाकपाकजत्वादेर कारणाभापि व्यापकत्वोपदर्शनात्कार्यकारणयोरेवेत्याशंकनमनुचितमतो व्याचष्टे का
 र्यकारणभावग्राहकेति। तत्रोक्तं न त्वं नियमतस्तत्तु त्वं न त्वं विषयत्वं तत्र कार्यकारणयोस्तत्त्वयोश्चा
 तमिति भावः। मूलेतदुपजीवेति। न च इव्यत्वेन गगनादेः परिमाणवत्त्वानुमाने कथं कार्यकारणभावमु
 पजीव्यरतिवाच्यं घटादौ परिमाणव्यत्वयोर्निरूपयिष्येति स ह्येव ग्रह एव तादृशव्याप्तौ मूलं घटादौ
 परिमाणमत्वे वाच्यवगतमहत्त्वबहुत्वादीनां तत्कारणत्वकृत्यनमेव तादृशव्याप्तौ मूलमित्यादि शक्य
 सर्वत्रैव तस्योपजीव्यत्वादिविहितसमशीलं निरुपयिष्येति स ह्येव ग्रह एव तादृशव्याप्तौ मूलमित्यादि शक्य
 वमूले च व्याघातकत्वमत आह भव व्याघातकत्वं चेति। निराकृतमेवेति। तद्धि न सर्वानुमानसाधा
 रण्यमित्यादिना। शंकापिशानित्वादिति। शंकासु मध्ये सर्वत्र संभावितत्वे पिशाची तुल्यत्वादित्यर्थः।
 व्यभिचारशंकाधानप्रयोजकशंकासत्वे तदा धानभावश्च कर्मित्याशयेनाह। तदा हि तापीति। पक्षे त
 रीपाधित्वं शंका हि तापीत्यर्थः। पक्षे व्यभिचारशंकेति। पक्षे व्यभिचारशंका यद्यान प्रतिबंधिकात्

यातदाहितापिशंकानप्रतिबंधिकेत्यर्थः। भगवत्संगमात्रेति। मात्रपदेनकार्यकारणदिव्युदासः। अनुमा
नानां गगनं परिमाणवत्पुरुषत्वादित्यादीनां विलयप्रसंगदिति सर्वत्रैवपक्षेनरोपाधित्वशंकाया
संप्रवेनिरुपाधित्वाप्रसिद्धेरिति भावः। अथ प्रकृत्यंरुषयति। संदिग्धोपाधिति साधना व्यापकत्वसंदे
हेसाध्य व्यापक्यमिवादित्वस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वात् तत्संदेहेन व्यभिचारसंदेहः साध्यव्याप
कत्वसंदेहे च साधना व्यापक्यव्याप्यत्वस्य साधना व्यापक्यव्याप्यत्वात् तत्संदेहेन साध्ये साधना व्यापकत्व
स्य संदेहो हस्तव्ययोजनरूपं साधन निष्ठसाध्यव्यभिचारव्याप्यसंदिग्धव्यभिचारं प्रतियोजित्वं साध्ये
साधना व्यापकत्वव्याप्यसंदिग्धव्याप्यत्वं प्रतियोजित्वं पक्षेन तरेष्यतीत्यर्थः। अयोजनसूते। रनुमानविल
यरूपाया। तदाहितापात्वादिविनीयकत्वंरुषयति। व्यभिचारज्ञानत्वेनेति। कारणेति। पक्षेन रज्ञानाति
रिक्तकारणेत्यर्थः। अजयत्वादिकृमिन्मादिनापक्षीयव्यभिचारसंशयान्नत्वपरिश्रहः। ननु पक्षेनरोपाधि
त्वशंकाद्विनव्यभिचारशंकासत्वेपि व्याप्तिग्रहप्रतिबंधाभावात्तथा न्ययव्यतिरेकानुविधानमेव मान

मत आह। कथं प्रत्ययेति। अन्यथा पक्षे तरोपाधित्वशंकाद्युज्ज्वलत्वं पक्षीयत्वं मित्रासंदेहान्तर
 स्यवानिवेशने कुरुवक्रिसंयोगमात्रस्य पक्षत्वे संयोगंतरे पक्षातिरिक्ते व्यभिचारसंदेहस्य संयोगात्पक्षस्य
 पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमिन्नत्वरूपपक्षे तत्त्वादयस्य शुद्धसाध्यापकस्योपाधित्वसंप्रवादाह। सर्वसंयो
 गेवेति। प्रत्यक्षोयसंयोगधर्मतदतिरिक्ते धर्मोद्देशासंयोगादत्रिरप्रत्यक्षसंयोगधर्मश्च तत्राद्ये वा
 धात्यक्षधर्मतावत्तादप्रत्यक्षसंयोगधर्मसिद्धिरित्यर्थगतत्रयातिग्रहप्रतिबंधकांतरस्याभावात्पक्ष
 व्यभिचारसंशयपक्षे तरोपाधित्वशंकाहित व्यभिचारसंशयश्चानागत्याप्रतिबंधकोभ्युपेपरतिभा
 वः। निरुपाधित्वे पाति। तथा च तदनुरोधात्पक्षे तरोपाधित्वनस्वाकर्षणमिति त्रयः। अत्र योजनत्वादिति।
 कार्यकारणभावादिव्यातिग्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः। इतरेषां गगनपरिमाणवद्भूतत्वादीनां तत्त्वात्
 द्रव्ययोजनत्वात्। अत्र वेति। पक्षातिरिक्ते साधनवृत्तिसर्वत्र साध्यवत्त्वे निर्णयदिति भावः। तथा चाना
 यत्यापक्षाय व्यभिचारसंदेह एव तत्र प्रतिबंधकरति। पक्षे तस्यानुपाधित्वेऽपि तदनुमानानां निरुपा

दित्वा

धित्वं नास्तीत्याह। कश्चायमिति। दृढतरेति। निर्दोषेत्यर्थः। अंतनरति। शुद्धसाध्यव्यापकात्सूक्तिदशायाम
पाति। पक्षेति न इमं विहितं साधना व्यापकत्वरत्नार्थः। तद्वर्मा विहितं साध्य व्यापकत्वरत्नार्थः। यमपक्षे
रुदेशेति। साक्षैरुदेशवृत्तिधर्मस्य संपत्तांतरे। भावात्। यावत्संपत्तवृत्तिधर्मविहितं साध्यं संपत्त
वर्जसंपक्षे सत्वात्साध्या व्यापकत्वपरीक्षाया एव रुदेशेति। तादृशोपाधेः पक्षवृत्तिर्येसाधनव्यापक
त्वमेव स्यादतः पक्षवृत्तिर्येसाधनव्यापकत्वमेव रुदेशेति। यथा गगनं परिमाणवद्द्रव्यत्वादित्यादौ गग
नवृत्तिर्येसाधनव्यापकत्ववृत्तिर्येसाधनव्यापकत्वपरीक्षाया एव रुदेशेति। अनुपक्षे तस्यापि सिद्धिगो
पाधित्वे पक्षाय यमि नारंशं कायाश्च प्रतिबंधकत्वे पूर्वतो वक्रिमान्धमादित्यादि वृत्तिर्येसाधनमान
विलयसंगतस्य तज्जाह। इत्येवेति। तादृशं कायाश्च प्रतिबंधकत्वे चेत्यर्थः। वक्ष्यामिति। अनुकू
लतर्कानवतारदशानांतत्यतिबंधकत्वमिष्टमेव तर्कानुवृत्तौ वानुमानप्रवृत्तिरिति हेत्वा
भासादौ वक्ष्यते इति भावः। सर्वत्रैवानुकूलतर्कस्य व्याप्तिग्रहे हेतुत्वमित्यभिप्रायेण शंभुने। नूलेन

नुयत्रोपाधिरित्यादिना। उपाधेरिति उपाधेरुपाधित्वेन तज्ज्ञानस्यात्मलाभार्थं। त्वनित्यत्वं च उपाधेरुपा-
 धिस्वरूपस्यात्मलाभार्थं उपाधित्वेन स्वज्ञानार्थमिति वाच्यं। अनुकूलतर्कभावोपजीवकत्वेनेति। अ-
 नुकूलतर्कसत्त्वे साधने साध्याप्यत्वग्रहात्साध्यमाप्याप्यत्वेनोपाधे साध्याप्यत्वं निर्णये साध्य-
 आप्यत्वं यदितोपाधित्वस्य ज्ञानमेव स्यादत उपाधित्वज्ञाने। अनुकूलतर्कभावोपजीव्यत्वं च। अनुकू-
 लतर्कभावस्यापि सत्त्वे उपाधिरुपजीव्यः साध्यसहचरिते हेतौ साध्याभावसाध्यानाधिष्ठारूपज्ञानजन-
 नेन हितस्य दोषत्वं तज्ज्ञाने साध्यसंबंधिता वहेदज्ञानविधयोपाधित्वज्ञानमुपजीव्यं साध्याभा-
 वसंबंधिनिविरुद्धस्य साध्यसंबंधस्यावहेदकमेवेति। अज्ञानादित्युपाधेरित्यलाभार्थमनुकूलत-
 र्कभावस्यैव तस्य सत्त्वे साध्याभासंबंधबोधे उपाधेरुपजीव्यत्वादिनिगमनाविरहादुभयो दोषित्व-
 मिति सोपाधावित्यादिमूलस्यार्थः। तद्व्यतिरुक्तमाह उपलक्षणमिति। एतदुपाधेरुपजीव्यत्वाभिधानं उ-
 पलक्ष्यं दर्शयति। अंगिराति। उपलक्षणत्वाभिधाने बीजमाह उपजीव्येति। असंभवादिति।

उपाधित्वरूपस्यानुकूलतर्कभावत्वरूपस्य च परस्परौपजीव्योपजीवकभावादनुकूलतर्क एवेतौ साध्य
आप्यत्वग्रहे पितदव्यापकत्वापत्तिस्थानदशाया मुपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रहसंभवात्साध्याभावसंबन्धि
निसाध्यसंबन्धस्याविरुद्धत्वेनावच्छेदकग्रहोपेक्षणदनुकूलतर्कभावफलं पुरुषाधेरुपजीव्यत्वासं
भवादित्यर्थः। व्याप्यमापकभावत्विति पद्यपुपाधेरनुकूलतर्कभावव्याप्यत्वेऽप्यनुकूलतर्कभावस्य निवेता
वपि कृत्तिसंभवेन नोपाधिव्याप्यत्वं तथाप्यनुकूलतर्कपदं सतर्कविषयाभूतापाद्यव्यतिरेकपरंतदभावस्त
नम उताविति भावः। अकिंचित्कर इति व्याप्यत्वेनैवोपजीव्यते त्वस्य निर्वृत्तिरुत्वादिति भावः। ननु स्विरूपस्य
ह्यवकृतायां व्यापकस्याधिकदेशाच्च त्रेयत्र ह्यवकृत्वकल्पनेनैवान्यथा सिद्धत्वात् न देशाच्च त्रेयस्य न ह
व्यवकृत्वं कल्प्यत इत्यस्यैव विनिगमकत्वमत आह विशेषतस्त्विति। एकतराज्ञानकालेऽपि अन्यतरज्ञानाव
व्याप्तिग्रहप्रतिबंधोदयान्तर्वाजमिति भावः। अनुकूलतर्कभावस्यानुमानविधया व्यभिचारधीदारा
ह्यवकृत्वमित्यभिप्रायेणेदं। अनुकूलतर्कस्य व्याप्तिग्रहे कारणत्वात्तदभावकारणभावतया स्विरूपस्य

ना. मूलमसि
लोपो-

रत साधनसम

नेव व्यासग्रहप्रयोजक इत्याभिप्रायेण शङ्कते न चानुकुलेति। अविचारः शङ्का प्रतिबंधकत्वमात्रे प्रयो-
जकत्वं न तु तस्य कारणत्वमित्यभिप्रायेण परिहरति। त्रिमापाति। तथा चानुकुलतर्कं विना प्रियादि-
ग्रहप्रसक्तौ तत्प्रतिबंधक्यं भूतव्यमिति चारधी संपादनद्वारा उपधेईषकत्वमज्ञेयमिति भावः। ननु पूर्वतो
वक्रिमान् धर्मादित्यादौ महानसत्त्वादावतिव्याप्तिः कृदो वक्ष्य भाववान् दमहानसाम्पत्तये सति म-
हानसत्त्वाभावादिति दिक्कमेव तच्चावृत्तेरपि क्वचित्साध्यव्यावृत्तत्वादत आह। अत्र पक्षेति। पक्षनिष्ठा
या साध्यव्यावृत्त्युक्त्या यिका व्यावृत्तिस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः। उन्नायकत्वं तद्योग्यता। तेन व्याप्तेर्लभः। ननु
कृदो वक्रिमान् धर्मादित्यादौ न दतिव्याप्तिस्तो वा व्यभिचारानुन्नायकत्वादत आह। सत्यतिपक्षेति। तत्र ते
बालस्यत्वमेवेति भावः। तत्र सत्यतिपक्षो न युज्यते। नन्वेवं यथावत्त्यासाध्यं निवृत्तेरत्यत एव सामंजस्ये
यस्य साधनस्येति व्यर्थमत आह। साधनस्येति। यत्साधनीयसाध्यं निवृत्तेरतत्साधनसोपाधिर्त्वरित्ये-
वं परस्य रसबंधलाभायेत्यर्थः। केवलपदमवधारणे न तु लक्षणे विधेहि तमित्यवधारणार्थः। लक्ष-
णे तस्य वेशमयुपपादयितुं कल्पो नर माहाय इति। नन्वेवं यदभावेन साधनवत्ति साध्यं निवृत्तेरति

हरे

तथाभावेति अत्र प्रतीतिः

त्य

३१५

सर्वलक्षणार्थेन नो नरुत्तमत आहः तथा चेति । तथा च यद्यपि चादित्वेनेत्यस्य तदर्थपरतया व्याख्या न
कर्तव्यमिति भावः । ननु यद्यप्यस्या साध्यं व्यावर्तन इति लक्षणमुपक्रम्य साध्यसाधनसंबंधव्यावर्तकत्वरूप
तदर्थोपवर्णनेनोपसंहारो विरुद्ध इत्यत आह शुद्धस्येति । तथा चोक्तं यत्प्रकारमात्रकथनेन तुल्यलक्षण
योपिवर्णनमिति न विरोधः । यद्यमव्याख्यानुसारेण ह । पक्षेति द्वे विनायकानुसारेण ह । क्वचित्साध
नवतीति । एकमिति । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिपुनरोधेनैतत्प्रकारमात्रकथनाय त्वेशुद्धसाध्यव्यापक
लेपितत्प्रकारसंभवतीत्याशयेनोभयसाधारणेन यत्प्रकारकथनमिति भावः । साध्यसाधनसंबंधाभावसि
द्धौ कथं साध्याभावसिद्धिरत आह साधनवत्त्वेनेति । विशिष्टाभावस्येव तत्संबंधाभावस्यापि अनतिरिक्तत्वा
दिति भावः । ननु साध्यसाधनसंबंधाभावोक्त्या यत्प्रकारकथने प्रकृतैकव्ये शुद्धसाध्याभावोक्त्या यत्प्रकारकथ
नेन मसंगमस्तत्संगमयितुं शंका भवति इत्यत आह न चितिः साध्याभावसत्त्वेति । तथा च साध्याभावस्य साध्य
साधनसंबंधाभावरूपत्वात् । व्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वादित्यभिप्रायेणोपाध्यभावे साध्याभावरूपत्वं

दर्शयितुं शुद्धसाध्यवार्तकमिति भावः। वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये प्रत्यक्षस्य शीघ्रत्वस्यैव हेतुत्वेन प्रतिपादना
 इव त्वेति मूलं तु पपन्नमत आह। इत्यत्र ताति इव पदं बहिर् इव परं प्रत्यक्षपदं बाह्यं हि हिंदियज प्रत्यक्षपदं
 । ननु कक्रमे लोकाय कतयोपाधेर्द्वयत्वे यत्र साध्यसाधनसंबंधाप्रसिद्धा साध्यसाधनवत्वेनाज्ञाने न विपक्ष
 त्वेन बोधाधेर्नैत्यकारसंभवः तत्र निरुक्तलक्षणस्यासंगतत्वादसंगतिरत आह। अयं वेति। आशय इति। न
 यावज्जाधिक्यं प्रकाशेन सार्वत्रिकरतिभावः। शुद्धसाध्याभाव इति साधनाय त्वग्रतनेनान्वयः। अवच्छेदकव
 ताति। विशेषणवत्त्वेन ताते विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेष्याभावावलंबितत्वादिति भावः। विशिष्टाभावस्याति
 रिक्तत्वपक्षेऽप्यह। अवच्छेदकवत्त्वविशेषिणेति। आशय इत्यस्य व्यापकस्य स्यति। अत्र एवेति। गगनं प्रत्य
 क्षं स्पृशत्यमेयत्वादेतत्प्रगगनं तदुभयसंबंधाभाववत्तुद्रुतत्वाभावादित्यत्र प्रत्यक्षे गगने स्पृशति कसा
 धनवत्त्वेन ज्ञानाभावात् नोक्तक्रमेण शुद्धसाध्याभावपर्यवसानं। अत्र क्वचित् स्पृशति तदुभयसंबंधाभावा
 त्साधने शुद्धसाध्याभावात्ताय कत्वसंभवात् द्वितीयहेत्वनुसरणं तत्र गुणादेव भिन्नत्वस्य सत्वमेयत्वं
 संबध्यापकत्वाभावाद्द्रुतत्वात्पुनतयोक्ताय कत्वमिति। तादृशसाध्याभावेति। बहिर् इव त्वेन विशेषिते ग

तो रज्ज्वत्

गने बहिर्भूत्वा वृत्तिन प्रत्यक्षत्वाभावस्य बहिर्भूत्वे सति उद्भूतरूपाभावादिति क्रमेण वा प्रत्यक्षत्वरूपं शुद्ध
 साध्याभावस्योन्नायकत्वमित्यर्थः। यथा श्रुतार्थसागे जीजसादर्शयितुं यथा श्रुतार्थमाह। **पर** चरत्यादिता यत्सा
 धनसंबन्धीत्येतावन्मात्रेण साधनविशिष्टसाध्याभावोन्नायकत्वाभावात्तदर्थमाह यत्साधनविशिष्टमिति।
 वैयर्थ्यमुक्त्वा विपरीतार्थकत्वमप्याह। जलमिति। एषि वीत्वस्य जले द्रव्यत्वाभावात्तुन्नायकत्वेनालस्यत्वा
 दं धविशिष्टद्रव्यत्वाभावोन्नायकत्वेन च लक्षणसत्त्वादित्यर्थः। **एवमप्यु**। नदेत्यादि इष्यतां पूर्वजापि नो
 धं। साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेति साध्यसाधनोभयनिवृत्तिरित्यर्थे तु असिद्धं न्नायकेष्वपि नायं दो
 षः। विरुद्धयोरेव यत्वेनाभावस्य तुल्यत्वात्तथापि युज्यते न संबन्धेन साध्यसाधनभावस्तत्र सदेतौ पर्वतो व
 क्रिमानेतदुणादितादौ हेतुतावच्छेदकेनैवं संयोगेन उभयाभावस्यैव लान्वयितव्या ननु न्नायकपर्वतत्वादि
 रूपव्यतिरेकप्रतियोगिनिपर्वतत्वाभावादावतिव्यतिरिक्तिरिति ज्ञाध्यवत्त्वप्रकाररूपमाविशेष्यत्वस्यैसा
 धनवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वोभयनिवृत्तिरित्यर्थे हेतुकेन साधकेनाऽप्रसिद्धिरित्यादिकं न

मम वापेन
 साध्यतां य
 छेदकेन

गले गंधवत्

मय न हतो

लं। यथा संभवमिति चेत्सत्यतिपक्षस्य बोधायकत्वं नियामकमिति पक्षे एव निश्चयमाह। साध्यत्वमिति
 साध्यत्वप्रकारकः साधनत्वप्रकारको यो बोधस्तद्विरोधिनी बुद्धिर्यस्यैवं भूतयोः भावः साध्यस्य साधनस्य ग्राभा
 वपक्षे तु नायकव्यतिरिक्तप्रतियोगित्वमित्यर्थः। पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वस्तुभावभ्रमदशायां पर्वतत्वादिवुद्धेरपि
 आवर्तकधर्मदर्शनविधया तादृशबोधविरोधित्वान्न दुन्ताय केति व्याप्तिवारणाय भावेति साध्यभाव
 मुद्रया विलक्षणविरोधित्वप्राप्तकः। अत्र यद्यपि साध्यसाधनघटादिमत्वबोधस्यापि तादृशत्वात्तद्विरोधि
 बुद्धिरघटाभावस्यो नायकेति व्याप्तिस्तादृशबोधत्वावच्छिन्नविरोधित्वं चाप्यसिद्धं। तन्मात्रप्रकारकबोधि
 विरोधित्वं कसाध्यसाध्यतावच्छेदकाभावादावपि तथापि धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिलियदभावत्व
 ज्ञानेनियमतस्तादृशत्वबोधप्रतिरोधस्तदभावे विवक्षितः साध्यतावच्छेदकाद्यभावस्तत्साध्यादिवृत्ति
 तथा गृह्यमाण एव तादृशबोधविरोधी न तु अन्यधर्मितावच्छेदके नातिप्रसंगः। भ्रमरूपेति एकधर्मि
 नेति।

पर्वतत्वे

 अनधर्मितावच्छेद
 इति चेत्तत्र

३५६

कसाध्यवत्वबोधस्य तत्र प्रमेकरूपत्वादिति भावः। प्रमादिरूपेति पाठे एकधर्मिकत्वं तादृशबोधेन विवक्षितं
 तं किंतु साध्यसाधनप्रकारकबोधप्रतिसमानमिति तावच्छेदकत्वं प्रत्यासत्ताविशेषित्वं विवक्षितं तत्र वायु
 स्नेहवान्गंधादित्वादौ जलदृष्टिबोद्धे गंधप्रकारकप्रमादौ यापिसुलभां च वृत्तिहेतुकेन साध्यकेवा प्र
 ममादायेव प्रसिद्धिरिति। एवं व्याख्याने प्रसाधनस्य साध्यमिति यथाश्रुतार्थमागए वा वृत्तिहेतुकादिसत्त्वे
 प्रमासंभवेन लक्षणस्याव्याप्तिर्मूलैरलक्षणमुक्त्वा साध्यव्यावर्तकमेव सर्वत्र दर्शितं न तु साधिसाधनव्या
 वर्तकत्वमित्यादिसत्त्वेऽपि विवक्षितं। अस्मिन्नेव पक्षे सार्वभौमव्याख्यानं दूषयितुं प्रयत्नस्य नि
 यत्तिरिति। पक्षे साध्यसाधनान्यतरव्यावर्तकत्वं लक्षणं वक्तव्यं तत्र जलं गंधवत्प्रमेयात् प्रमेयवद्गंधा
 दित्वादौ सत्त्वतिपक्षस्यासिद्धेर्बोनायके दृष्टिवात्वादौ लक्षणमनाय प्रमेयत्वावच्छिन्नमेव घटितस्यान्य
 तरत्वस्याप्रसिद्धा अन्यथा तन्निर्वह्नि साध्यावृत्तित्वेऽस्तीति। तत्र वा वृत्तिरेव तादृशप्रसिद्धतिना व्याप्ति
 तादृशाभावः किं साध्यतावच्छेदकसंबंधे तु तावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचित्संबंधेन वा आद्ययो

म०

राहा यत्र भिन्न भिन्नेति पूर्वोक्तं किमान्तरादित्यादौ समवायसंबंधेन वदन् भावस्योन्नायकेन द
 वयवत्वादौ संयोगेन रूपाभावस्योन्नायकेन **तिरे** किरिधर्ममात्रेति व्याप्तिः च मेव्याह अन्यत्रापि
 वेति एकसंबंधेन साध्यसाधनभावेपि किमान्तरादित्यादौ समवायादिना संबंधेन वदन् भावस्यो
 न्नायकेनैव वदन् वयवत्वादौ व्याप्तिरित्यर्थः न च साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाधननिष्ठप्रतियोगि
 तासाधनतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाधननिष्ठप्रतियोगिता न्यतरवदभावोन्नायकत्वोक्तौ नायं दोष
 इति वाच्यं न लक्ष्यमेव सत्त्वादित्यादौ स्वरूपसंबंधेन साध्यतायां प्रमेयत्वेन सत्त्वस्यापि हेतोः साध्यतया त्व
 रूपसंबंधेन न दभावोन्नायकेति व्याप्तेरिति संबंधभेदेनैव प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनापि दूषणं दानुमाह
 किं वेति साध्यसाधनान्यतरवतीति तत्र सत्त्वपि सत्त्वस्यापि द्वेर्वोन्नायके व्याप्तिरिति भावः महानसंभेति
 न च साध्यतावच्छेदकान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोन्नायकत्वं वाच्यं यत्र भिन्नसंबंधेन साध्यतासा
 धनतावच्छेदकता तत्र प्रागुक्तरीत्या न दवच्छिन्नतादृशाभावोन्नायकेति व्याप्तेः प्रमेयपक्षे प्रमेयत्वहे

 न साधनता
 वच्छेद

भिन्न

तु के वात दन्तान्तरूपस्यानंतरस्यापसिद्धे रन्यथा तन्निर्वक्ति। पक्षान्नित्वे सतीति। लाघवादाह पक्ष
 साधनवंताविति। पक्षतावच्छेदकस्य साधनस्य बाधमविशेष्येऽङ्गदेव क्रियावर्तकेति व्याप्तिवारणाय प्रमे
 ति। तादृशप्रमात्रसमूहालंबनात्मिका ~~अङ्ग~~ शक्तिरतयोपादेया। तेन पर्वतो वक्रिमान्ध्रमादित्यादौ
 पर्वतधर्मवन्तौ ऊदश्चेति समूहालंबनप्रमाविशेष्येऽङ्गदेव क्रियावर्तके वक्रिमाप्रमादौ नातिव्याप्तिः। प
 क्षतावच्छेदकोदरपिविषयत्वात्तद्विशेष्येनेति। दोषपक्षसाधनवन्तौ। तत्र तादृशप्रमाविशेष्ये अरुतिहे
 तुके वक्ष्यमाणव्याप्तिरूषणस्य न स्यात्त्वनिरूपय एव संभवात्तद्विदुमाह तत्रेति। तत्र तादृशाल
 क्षणे। रूषकतावाजलह्यतानियामकमिति शेषः। अफलमिति। सत्यतिपक्षो न यने साधनवत्।
 अभिचारी न यने च पक्षस्यानुपयोगित्वे नोपादानं निःफलं स्यादिति भावः। अरुतिहेतुकरति। ज
 लं वक्रिमदाकाशादित्यादावित्यर्थः। अवाप्तिरिति। साधनवत्तोऽपि स्यान्निरुक्तलक्षणसंभवा
 दिति भावः। पक्षतावच्छेदकमनुपादायापि पक्षस्य तद्वक्तित्वे नोपादाने अरुतिपक्षतावच्छेदके

वक्रिमाप्रमे

ते

स्थले व्याप्तिवारो नायके व्याप्तिर्न संभवतीति विशेषो विक्षिप्तोपादेयः सानौ क्ताः पृथग्विरेतुं सत्यति
 पक्षो नायके व्याप्तिमुद्धर्तुं प्रकारांतरमुपन्यस्यति। यदपत्तिः पक्षतावच्छेदकसाधनेपत्तिः। अत्रापि पत्ति
 ति विशेषो विक्षिप्तोपादेयः तेन न समूहालंबनमादाय दोषः। यद्यपि साधनतावच्छेदकस्यानुपादाने इदं
 विक्षिप्तमत्वादित्त्रसत्ताश्च येद्व्यत्वाभावेनायके। ति व्याप्तिस्तदुपादाने च न द्रुममादायाति व्याप्तिवारो
 यप्रमात्वोपादानमुचितं तथापि तादृशवाक्यार्थेपि अभिमतमित्यनेनात्वेन तेनेत्यादित्तीयोतत्रिकं
 शोयेन प्रमात्वं नोपात्रं। तत्रापि तादृशवाक्यार्थेपि अभिमतमित्यनेनात्वेन तेनेत्यादित्तीयोतत्रिकं
 तादृधर्माश्रय इत्यनेन संबध्यते संयोगेनेति। समवायेन हेतौ जलत्वस्वसमवायेनाश्रयत्वे कफि व्या
 वर्तकत्वेन लक्षणसंभवादिति भावः। पक्षतावच्छेदकस्येति। तथा च तदाश्रये साध्या व्यावर्तकत्वेन न ल
 क्षणगमनमिति भावः। संयोगेन साधनवत्प्रसिद्धावपिनवसाध्यव्यावर्तकत्वाभावान्न लक्षणगमन
 मित्याह। संयोगेन धर्मवत्तश्चेति। समवायित्वादाविति। पक्षतावच्छेदकघटकसमवायेन मेयत्व
 स्पादत्तः पक्षतावच्छेदकघटत्वाश्रये च जातिमेत्वस्य साध्यसत्त्वनियमादिति। अत्रैव कत्येति व्या

अथ प्रमाणः

तथासाध्यः

निमज्जाह। वक्रि मत्वर्ततेति। निर्वक्रि पर्वतपक्षके सत्यतिपक्षो नायकत्वेन संग्राह्यत्वात् वक्रिमिति। ध्रुमा
 वयव इति। तस्य पक्षतावच्छेदकता घटकसमवायेन साधनाश्रयत्वादिति भावः। अपत एव। उक्तातिव्याप्ते
 रेव। उपाधिपदवाच्यत्वादिरूपापाद्यस्य नाप्रसिद्धिरित्येवाचष्टे। उपाद्यस्येति। दिना। वक्रातिनच ध्रुमव्या
 पक्षे पक्षे तरे वक्रिव्यापकस्यापाद्यत्वेनाप्रसिद्धिरिति वाच्ये। व्यतिरेकधर्मत्वस्य तदव्याप्यत्वेनानापादक
 त्वादिति। ननु यद्गुरुदुर्लभं यद्यभिचारित्वेनेत्यादिकमपि नानुमिति। प्रतिबंधकतावच्छेदकमिति तुल्ययोगा
 नुयोग इत्यत आह। अस्मदुक्तमिति। तदुक्तयनस्वरूपयोग्यमिति। इलोप धानरूपतदुक्तायकत्वस्य व्याप्ति
 पक्षधर्मतारूपत्वासंभवादिति भावः। तथा साति। साध्यव्यभिचारव्याप्तात्यर्थः। व्यभिचारस्यैव तदव्याप्यव
 ताज्ञानस्यापि व्याप्तिविशेषे। धित्वादिति भावः। पर्ववसितेत्यादिके चेति उपाधि शरीरभावे व्यभिचारा
 दिविषयकत्वसहितसुतायां साध्यव्यभिचारित्वेन साधनविशेषणद्वितरघातु व्यभिचारव्याप्यतावच्छे
 दकसाध्यव्यापकभावसमानाधिकरणत्वत्वावच्छिन्नपटितत्वात् तदपि प्रतिबंधकतावच्छेदकमेवेति

वक्रि व्यापकता व्याप्यतेन ध
 ता धित्वमिति भावः
 नापकत्व इति तावत्सममिति
 न धकले मतामना

भावः। व्यावृत्तौ पयिकं। ननु इष्यं पक्षेतरत्वस्य शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावात् नातिव्याप्तिः संभवती
 तितदुपपादयति यथाश्रुतत्वादिना। यथाश्रुते शुद्धसाध्यव्यापकत्वघटितो वक्रिनाधर्मस्येति। पर्वती
 धर्मवान्वहेरित्यत्र धर्मवत्त्वं तस्य पक्षेतरत्वं स्पष्टं निरुक्तं यद्वर्तिनसाध्यव्यापकत्वादिरूप
 पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वादुपाधिलक्षणानां तितया सिद्धं तिनयेऽलक्ष्यत्वादिति भावः। तदुप
 त्तियत्किंविद्वर्तिनसाध्यव्यापकत्वघटितोपाधिलक्षणज्ञानादित्यर्थः। अवलोक्योपयिकमिदं न
 तुद्वर्तिनमिति यद्विज्ञातं तत्राह। अवलोक्योपयिकत्वे चेति। ननु ननु पयिकं वर्तिनसाध्यव्यापकत्वं
 तद्वर्तिनवर्तिनसाधना व्यापकत्वं मेव तदर्थो वाच्यत इत्यत आह। पर्यवसितेत्यादि। मतान्तरमाह। अवल
 लोपयिकमित्यादिना। अवलोक्योपयिकं उपाधिव्यावृत्तौ पयिकं लक्ष्यतावच्छेदकं तेन सत्यतिपक्षोक्त
 यत्रैसाधनव्यापके वक्ष्यमाणलक्षणं त्वान्तिनदोषायेति भावः। तत्र साध्येति। धर्मसंप्रानाधिक
 रणत्वे सति वक्ष्यव्यापकत्वमित्यादिकमित्यर्थः। नन्वेवमननुगम्यत आह। साध्यसाधनेति। लक्ष्यसा
 प्यननुगतत्वादित्यर्थः। नन्वेवं वक्रिमान् धर्मादिना दोषव्यापके वक्रिसमानाधिकरणे महानसत्त्वा

इति वक्रिमान् धर्मा
 वक्रिमान् धर्मा
 वक्रिमान् धर्मा

वतिप्रसंग इत्यत आह वस्तुत इति। वस्तुगत्याननु व्यभिचारित्वेन तत्प्रवेशो येनोपाधिशरीरभावे व्यभिचारानु
 मानमफलत्वादिति भावः। नातिप्रसंगः वक्तिमान् धर्मादित्यादौ भनवरूपेलेत्यादि। रूपवत्तु व्यत्वादि
 त्यादौ एचिवात्वाभावः संग्राह्य एवेति भावः। इदं गुरुत्वादित्यत्र एचिवात्वाभावेन संग्राह्य एवेति भावः
 एचिवात्वाभावादिदिति। तस्यापि गुरुत्वसमानाधिबरणस्यरूपापकत्वादिति गुरुत्वव्यभिचारीति।
 तादृशतेजसस्वरूपवत्त्वेति व्याप्यत्वात्। तदव्याप्येति। एचिवात्वाभावव्याप्येति। तथा च वस्तुतोय
 धर्माचारियत्वाधनंतस्य व्यापकत्वं लक्षणयेनितु व्यभिचारितावच्छेदकसाधनतावच्छेदकवक्ति
 ता व्यापकत्वं येनोति व्याप्तिः स्यादिति भावः। इदं लक्षणं पयि क्वचित्ति। इदं लक्षणं व्यभिचारीत्वेन पनादि। यद्वर्मावक्ति
 त्रसाध्य व्यापकत्वं तद्वर्मावहितसाध्य व्यापकत्वं व्यभिचारीत्वेन पनापयोगिद्वं पक्षधर्मावहितसाध्य व्यापक
 त्वेति पक्षवन्नित्वं सत्यतिपक्षस्येतादिकमित्यर्थः। साध्यतावच्छेदकवच्छेदगर्भवत्त्वेनाजमाह। तत्र दि
 ति। सकलगुणवन्निष्ठिति। यदिकस्योचिदुणव्यक्तौ इत्यत्वं निरूपाधिः स्यात्तदा गुणत्वेन निरूपाधिव्यव

पधिवात्वाभा

न

तारे सैव व्यक्तिर्विषयस्तत्तेऽपि पशुतारसंभवे साध्या तावच्छेदकगर्भतानोपादीयेत न त्वे तत्संभवतीति भा
 वः। निरुपाधित्वादिति। तथा च साध्या तावच्छेदकाप्रवेशे तत्र दुर्गसमानाधिक्यरस्य दुर्व्यापकस्य गुणत्वा
 वच्छिन्नसाध्यत्वेऽपि उपाधि व्यवहारः स्यादिति भावः साध्या तावच्छेदकगर्भतानां बाजमाह। गुणत्वेन गुण
 रस्यादिना। गुणकर्मात्पत्वेति। साधनतावच्छेदकत्वाप्रवेशे गुणत्वावच्छिन्नसमानाधिक्यरस्य दुर्व्याप
 कस्य सत्तावत्प्रमापकस्य विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नहेतुतायां मुपाधि व्यवहारः स्यादिति भावः। उक्तातिप्रसं
 गवारणाय साध्या तावच्छेदकादिगर्भजपाधित्वेन वक्तुं नयेत्तत्पदं विभुं जिज्ञासा माहा। तथा चेत्यादिना
 अनुगतमिति। तदुपावच्छिन्नसाध्या साधनकया व्यवदुपाधनुगतमित्यर्थः। ननु साधनतावच्छेदका
 नुधावनपुरःसरमेव तद्व्यक्तिगर्भतानां न रूपेण गुरुत्वे साध्येऽपि वीत्वा भावादावतिव्याप्तिर्न बाधु
 एत्वेन गुणे साध्ये सत्तायाः सोपाधित्वे गुणकर्मात्पत्वे विशिष्टसत्तात्वेन सोपाधितापत्तिरित्यादि दोषो न
 आह। न त्विति। अननुगमादिति। व्यभिचारिसाधनव्यक्तीनां एकव्यक्तिव्यापकस्यापि व्यक्त्यंतरा व्याप
 कस्य व्यक्त्यंतरव्यापकस्यापि एतद्व्यक्त्यव्यापकस्य उपाधित्वेन तद्व्यक्तिघटितलक्षणस्य तत्र साधनक

यावदुपाधिसाधारणत्वाभावादिति भावः रूपत्वावच्छिन्ना व्यापकस्येति न चात्र रूपत्वावच्छिन्नते ज्ञेयत्वे
पक्षे मेति वाच्यमित्युक्तं तथा सति शब्दे क्वाभावादिति ननु साध्यव्यभिचारिण्यत्साधनतावच्छेदकावच्छि
न्नं न द व्यापकत्वस्योक्तौ नानुगम इत्यत आह व्यभिचारित्वेनेति उपदर्शितमिति उपाधिशरीरभानस्य
साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारदिविषयत्वसहिष्णुतायामित्यादिना नन्वेति ह त्वय्यन्यतमुपन्यत्तं
तत्रापि साधनाव्यापकत्वस्योपाधित्वस्येति प्रवेशादर्थतः साधनव्यापकस्योपाधित्वस्वाकारात्कैवि
लित्यादिना तन्मतात्पार्थक्येन मतोपन्यासोऽनुचित इत्यत आह उपाधिलक्षण इत्यदिना इष्य कथायां
सत्यतिपत्तौ नायकतायां आनुकूल्यभावं मुक्ताभातिरूपमवाह्यमासीति कुरकादयि वीर
हिनसंयोगवत्त्वादित्यत्रानुशाशान्तस्य शब्दादौ साधनव्यापकैः व्याप्तिरुत्वादित्यर्थः अभिजायं प्रका
शयति तथा चान्ये त्विति ह त्वय्यन्यतमुपन्यस्तं तस्यैवाशेषकाशानं नेवि त्वित्यादिना कृतं ननु मतांतर
मेतदिति भावः धर्मवान्वहेरित्यादौ साध्यस्याप्येवैतौ लकारवृत्तिवादिनोपाधित्वादाह साध्यताव

छेदकेति साध्या तावच्छेदकरूपेण विसाध्य व्यापकत्वरूपोपाधित्वस्य सत्तात्पत्तिरप्येवोपि संगत इत्यत आह।
 परंप्रतीति साध्या विशेषस्य ह्यवकता बानंदरीयति। पक्ष इत्यादिना। अहं तेन च स्थापना हेतुरेव पक्षतत्त्वा
 धर्म्यमिच्छा साधनस्य निर्लयेऽनुमानवैयर्थ्यादिति लयेव पक्षधर्मताया अनिर्यावतस्य अनुमानस्य
 योजादितर्यः। नतदुदावना न साध्या तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यादावना। ननु यत्रानुक्रमतर्कादिना हेतौ
 न साध्या व्यापिकारसंदेहस्तत्रैवानुमानं भविष्यतीत्यतो ह्यसंगत्त्वमाह हेतावित्यादिना। संदिग्धो
 पादिना साध्या व्यापकादिलक्षणोपाधित्वसंदेहेना कथं तस्येति। साध्यस्य स्वव्यापकताया अनिर्या।
 त्साधनव्यापकताया संदेहेनैव संदिग्धोपाधित्वस्य प्रसक्तत्वादिति भावः। ननु पाधिसंदेहः क्विविधया
 साध्यमिच्छा संशयाधायक इत्यत आह व्यापकसंशयस्येति। साधना व्यापकत्वसंदेहे साध्या व्यापकोपा
 धिव्यापिकारस्य ~~साध्या व्यापिकारस्य~~ साध्या व्यापिकारव्याप्यस्य साध्या व्यापकत्वसंदेहे च साधना व्यापक
 व्यापकत्वस्य साधना व्यापकत्वस्य संदेहः तस्यापकसंशयाधायक इत्यत आह ननु तेन संशयानुप

घटिरेवतत्र मानमत आह कोटिस्मरणदितरति। एवकारेण व्याप्य संशयस्य दासः। तदुपपत्तैः। व्याप
 कसंशयोपपत्तेः। ननु संशयस्यापान्यस्य व्याप्यसंशयं विना संभवोपि संशयविशेषेन दन्वयाद्यनुविधानां
 तुल्यं भविष्यतीत्यत आह। **अविदिति**। तदनुविधानस्य व्याप्यसंशयानुविधानस्य न स्मरण एव व्यापकतय
 भावयोः स्मरणे एव ननु संशयेरतिभावः। ननु यत्र यत्साहचर्यं गृह्यते तत्रैव तदनुविधानात्कारणत्वं न
 भविष्यतीत्यत आह। तदग्रहेरतितादृशसाहचर्यग्रहेरत्यर्थः। स्मरतामिति। तत्राव व्याप्यसंशयस्य को
 टिस्मारकतया नोपयोग इति भावः। धर्मिज्ञानादिकारणान्तरेण यथा सिद्धि निरसितुमाह। पर्वतादि
 क्रमपीति। आदिना धर्मसंशयश्च स्वतंत्रादिरूपधर्मिणि ग्रहः। धर्मद्वीति पर्वते धर्मादि संशयस्य भा
 वेन कृताशान संशयस्य भावः। चत्वारो धर्मसंशयस्याभावेन धर्मसंशयस्याभावेः। तत्रोद्देशनादि
 ति भाव इत्यर्थः। अतएव व्याप्यसंशयस्य कारणत्वादेव व्याप्यसंशयस्य कोटिकात्संशया व्यापकं शेषि
 उत्कर कोटि संशय इत्यर्थः। उत्करत्वञ्चाव्याप्यवृत्तिर्जातिविषयताविशेषो वा इति भावः। कारणत्वे
 तेवैत्येवकारेण कारणत्वं स्वयं वहेदः। नन्वेवं स्रजे व्याप्यसंशयस्य हेतुत्वदर्शनात्तद्विशेष इत्य

हुताशन

तत्राह। समानेत्यादिसूत्रे त्विति उपलक्षणपरं। आप्यसंशयोपलक्ष्यत्वेतात्पर्यग्राहकं। चकारस्य निर-
 र्थकत्वापत्त्या तस्यैव तदर्थकत्वसंभवे पदान्तरे लक्षणान्मात्रेण तत्राह। तत्र लक्षणं चकारो वेति। समानाने-
 कधर्मोपपत्तेर्विधितिपत्तेरुपलक्षणानुपलक्षणवत्त्वात् विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति सूत्रं। अस्माकं
 समानानेकेषां तत्कोटितदभावकोटिमतां धर्मः तदुपपत्तेर्धर्मिलित इत्वज्ञानाद्विधितिपत्तेर्विरुद्धकोटि-
 यप्रतिपादकाद्यनित्यो न वेत्यादिवाक्यादुपलक्ष्मिर्न उपलक्ष्मिश्च तत्कोटेः तथा च यत्र तत्कोटेः
 पलक्ष्मिर्न चानुपलक्ष्मिः अभावे पलक्ष्मिः कार्यकारणोपचारात् यो रवत्का अभावनिश्चयः तस्मात्पल-
 क्ष्मिः स्यात् तदधर्मवत्त्वज्ञानादिति यावत् विशिष्यते वा तत्र विधेः अदर्शनविशेषो यस्यात्स विशेषो विशेषो
 आदर्शनं तस्मापेक्ष इत्यनेन कारणमुक्त्वा लक्षणमाह। विमर्श इति। एकधर्मिकविरुद्धोपचार्यो विमर्श-
 इत्यर्थः। अत्र च शब्दो नित्यो न वेति संशयस्य साधारणदिधर्मदर्शनादितः प्रत्येकसंभवात् परामर्शानु-
 मित्यो रिवाद्यवहितो तत्र त्वं कार्यतावच्छेदकीकृत्य हेतुता श्रुत्या साधारणधर्मस्य धर्मितावच्छेदकत्वेन संश-
 यविषयत्वसंभवेऽपि साधारणत्वस्य स्वरूपसत्साध्यतदभावनिश्चयगर्भतया विधितिपत्तेश्च तथात्वात्

अ-३

३२५